

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

‘Ο λογοτεχνικός
Πολίτης

Μηνιαία επίθεώρηση • Ιαν.-Φεβρ. 1983. 1983 • τεύχ. 57-58 • δρχ. 150

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία επιθεώρηση
Κέκροπος 2, Άθήνα 119, τηλ. 323.96.45
τεύχος 57-58, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1983
τιμή τεύχους 150 δρχ.

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μαριάννα Λήτσα, Άγγελος Έλεφάντης, Κώστας Ζουράρης, Μάκης Καβουριάρης,
Γιώργος Καρράς, Λεωνίδα Λουλούδη, Άριστρίδης Μπαλιτάς,
Μιχάλης Παπαγιαννάκης, Λαμινός Παπαδημητρίου, Άννα Φραγκουδάκη

ΠΕΡΙΧΟΜΕΝΑ

Μιχάλη Παπαγιαννάκη,	Κινησιοθεραπεία	σελ. 4
Γιάννη Φλώρου,	΄Σαν τζογαδόροι στην πράσινη τσόχα΄	» 5
Άγγελου Έλεφάντη,	Ψηλά στην Ρωσία τα χιόνια	» 7
΄Ηλια Εύθυμιόπουλου,	΄Η κατάσταση των πραγμάτων	» 4
Γιώργου Καρρά,	Αυτό κρινέσθε ίνα μή κριθήτε	» 9
Μιχάλη Παπαγιαννάκη,	Δεξιοί κι άριστοι έπικριτές της οικονομικής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ	» 11
Άγγελου Έλεφάντη,	Διργασίες στην Άριστρίδα	» 13
Χάρη Σταύρου,	΄Η διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ και η ύπνωση των μύθων	» 16
Γιάννη Μαρίνου, Λεωνίδα Λουλούδη,	Νέα Τεχνολογική επανάσταση made in Greece	» 22
Έρικ Χομπσμπάουμ,	Τα Φώκλαντς και η Βρετανία	» 29
Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου,	Προϊκαή περί του θρησκευτικού βίου των Νεοελλήνων	» 34
Πασάλη Κυρομηλίδη, ΄Ιστολογικά ρεύματα και πολιτικά αίτήματα. Προοπτικές από τον Έλληνικό 19ο αϊ.		» 51
Άλεξάνδρας Δηληγιώργη,	΄Η περίπτωση Λουί Άλιουσέρ και το φαινόμενο Τζών Λιούις	» 57
Σίγμουνη Φρόντι,	Γενικές παρατηρήσεις σχετικά με την ύστερική κρίση	» 72
	Οι ύστερικές φαντασιώσεις και η σχέση τους με την διφυλοφυλία	» 72
Θάνου Λιποβατί,	Οι τέσσερις Λόγοι	» 77
John Heartfield,	Φωτομονιές	» 85

Ο ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ σελ. 89-99

ΚΡΙΤΙΚΗ — ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ — ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ — ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ

΄Εξώφυλλο: Βουβούλα Σκούρα

ΜΙΑ ΧΡΗΣΙΜΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Μπορείτε να προσφέρετε στον έαυτό σας
και στους φίλους σας
μέ τά μισά χρήματα

Μιά σειρά του ΠΟΛΙΤΗ

Άπό τό τεύχος 1 έως τό 56 τό περιοδικό άπό τό 1976 έως τό 1982

Μόνο μέ 3000 δρχ.

Παραγγείλετε τή σειρά στά βιβλιοπωλεία ή κατευθείαν στά γραφεία του περιοδικού.
Σέ περίπτωση ταχυδρομικής άποστολής μέ άντικαταβολή επιβαρύνεστε μέ 250΄ δρχ.
γιά τά ταχυδρομικά.

΄Εκδότης Νίκος Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή • ΄Ιδιοκτησία «Σ. Δελέγκας και Σία ΟΕ» • Διευθυντής
Άγγελος Έλεφάντης • ΄Εκτύπωση Χαρ. Χρονόπουλος, Βασ. Παύλου 26, Λυκόβρυση, τηλ. 2810555 •
Δόρθωση-΄Επιμέλεια Άρετή Μπουκάλα • Κεντρική διάθεση γιά τή Θεσσαλονίκη και Β. Έλλάδα: Βιβλιοπω-
λείο Κοτζιά, Τσιμισκή 78, τηλ. 279720.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Κινησιοθεραπεία -

Έγινε μία άσκηση έτοιμότητας των Σωμάτων Ασφαλείας κι άλλη μία των Ένοπλων Δυνάμεων. Έστο. Έγινε, λέει, και «κινητοποίηση» των δημοκρατικών δυνάμεων, δηλαδή όρισμένα κόμματα έθεσαν σε «έπιφυλακή» μέλη τους και συμπλοκούντες, έγιναν και κάποιες συνάξεις, ακόμη και διαδηλώσεις. Έστο. Γιατί όχι; Απόλυτο τό δικαίωμα των μόν και των δέ να άσκούνται. Ό συγχρονισμός των δύο γεγονότων δέν ήταν τυχαίος, είπατε; Έτσι φαίνεται. Άλλά ποιός είδοποίησε ποιόν δέν τό μάθαμε, τουλάχιστον δημόσια και ζάστερα. Και γιατί είδοποίησε ό Όποιος τούς όποιουσδήποτε; Κίνημα, κινήσεις, άπόπειρα πραξικοπήματος ψιθυρίζεται. Πραγματα δηλαδή που θά ήταν σοβαρά γεγονότα. Γεγόνασι όμως; Κανείς δέν άποφαίνεται, κανείς δέν βεβαιώνει.

Η κυβέρνηση με τά όργανά της (μαζικής ...ενημέρωσης) πληροφορεί τό κοινό ότι δέν πρέπει να άνησυχεί από συνηθισμένες άσκήσεις σε συνηθισμένα πλαίσια. Οι έφημερίδες την επομένη βοούν με τό μέγεθος των τίτλων τους, βοή που άντηχεί ιδιαίτερα στο σημαντικό κενό της είδησεογραφίας τους. Και τά σχόλια περιβόλι. *Άθήνη, Ριζοσπάστης* επικεφαλής: τά «γεγονότα» του Σαββατοκύριακου είναι άπαραδέκτα, επικίνδυνα, δείχνουν τις παραλείψεις της άποχουντοποίησης, θεμελιώνουν την άπαίτηση για πλήρη έκδημοκρατισμό, και πάει λέγοντας. Μά ποιά γεγονότα; *Ό Ριζοσπάστης* έχει έτοιμη την υπεκφυγή: «*Άνεξάρτητα από τό τί και σε ποιά έκταση συνέβη...*» (!) βάζει τό έρώτημα «*Πώς είναι δυνατό ακόμα και σήμερα να υπάρχει έδαφος για τή δημιουργία γεγονότων ή πιθανών (sic) γεγονότων που μπορεί να στρέφονται κατά των όμαλών δημοκρατικών εξέλιξεων*» (1-3/83).

Άν δέν υπήρξαν γεγονότα, υπήρξε έδαφος. Και βέβαια υπάρχουν — αυτά πάντα και όπουδήποτε και όπουδήποτε — «πιθανά» γεγονότα. Επίσης και μέλλοντικά (!).

Τελικά δηλαδή τά πραγματικά γεγονότα ήταν όσα άθλια έγιναν πράγματι την Κυριακή 27/2/83. Η λειτουργία της κυβέρνησης ως κομματικού μηχανισμού, οι άνευθυνούπαιθνες «πληροφορήσεις», διαδόσεις, «κινητοποιήσεις» και (με σημασία...) διαψεύσεις, ό τραυματισμός της αξιοπιστίας της κυβέρνησης και άλλων δημοκρατικών δυνάμεων, ή διατόμπευση πραγμάτων σοβαρών, τά παιχνίδια έν ου παικτοίς. Κυριακάτικα όπως και στά γήπεδα...

Πού θά πάει όμως αυτός ό κατήφορος του έκχυδαΐσμου κάθε έννοιας πολιτικής σοβαρότητας; Και μέχρι πότε ό κληρονομικό δικσιώματι τίτλος του «δημοκράτη» θά καλύπτει τις πιο άναίσχυντες παραβιάσεις της δημοκρατικής ευαισθησίας των πολιτών; (Άν κάπου, σε κάποια γωνιά, υπάρχει ακόμη).

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

Η κατάσταση των πραγμάτων

Ό ήλιος βουλιάζει σαν καράβι πίσω από σύννεφα ραδιενέργειας. Τό τοπίο ύποχωρεί κάτω άπ' τά πόδια, οι φωνές παγώνουν μέσα στην ερημιά του θανάτου. Οι επίζησαντες φτάνουν στη θάλασσα, άποσύρονται σ' όλόλευκες μοναξίες, μέσα σε σιωπές νοσοκομείου, καθώς τό κύμα ξεβράζει άπ' τά χαλάσματα, όμοιώματα άκρωτηριασμένων ζώων. Μένουν ακόμα κάποιες μικρές ιδιωτικές στιγμές, μερικές μνήμες, τά παιδιά στη σκάλα, μία φευγαλέα έρωτική έπαφή, τά προσωπικά αντικείμενα. Ό κινηματογράφος, ίσως ή μόνη σήμερα δυνατότητα άνασύνθεσης του πραγματικού (αυτό που έχει άπομεινεί) ζητιανεύει στα παζάρια του Χόλλυγουντ τά άμαρτωλά κεφάλαια μις συμμορίας καλλιεργημένων δολοφόνων. Μιά ταινία θά έλεγα μετα-οικολογική, δηλαδή μετά την εποχή της προειδοποίησης. Με τον άσπρόμαυρο λόγο του ό Βέντερς, λίγο πριν άπ' την έπικεί-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

μενη αυτοκτονία του, μās μεταφέρει στο χώρο όπου συντελείται τό άδιέξοδο. Αυτό που όλοι φοβόμαστε: έξω και μεσα μας.

Ο Βέντερς είναι για τή δεκαετία που μās πέρασε, ότι ήταν ό Γκοντάρ για τήν ά-μέσως προηγούμενη: προφήτης τής υπέρβασης τής συγκυρίας, αλλά και άγωγός μās ανατέλλουσας μά περιρρέουσας για τήν ώρα συνείδησης. Ο πρωτοποριακός λόγος του Γκοντάρ, σφυρηλατημένος μέσα στην άισιοδοξία τής εξέγερσης του '68, επηρεασμένος από τήν προδομένη (μέσα κι έξω) πολιτιστική κινέζικη επανάσταση και άπ' τό ολοκαύτωμα τής Παλαιστίνης, έδωσε τα όρια του πολιτικού. Ο Βέντερς, εκπρόσωπος ενός ώριμου πιά ευρωαμερικανικού (και όχι μόνο γερμανικού) κινηματογράφου, άναδύεται στη μεταστατική εποχή τής γενικευμένης βίας. Αυτής του ολοκληρωτικού κράτους που γέννησε τις ετερόκλητες εκρήξεις τής αντικαθεστωτικής τρομοκρατίας τής RAF και των Ταξιαρχιών, του λαϊκοθρησκευτικού φασισμού των χομείνικών, τής εργατοκαθολικής δημοκρατίας των Πολωνών τής Άλληλεγγύης. Τήν ίδια όμως εποχή ζει στη Γερμανία, των πράσινων, των φιλειρηνιστών, των αντιπυρηνικών, των περιβαλλοντιστών, των κινημάτων που δημιούργησε στον αντίποδά της ή εξέλιξη του σύγχρονου τεχνοκράτους, που παγιδευμένο μέσα στο φαύλο κύκλο τής μεγέθυνσης (συσσώρευση-κατανάλωση), άναστρέφεται και ως ούροβόρος όφης άρχίζει να κατατρώει τά θεμέλια τής ύπαρξης, τις πηγές τής ζωής, τό κεφάλαιο για τήν άναπαραγωγή των ζωντανών συστημάτων. Ζει στην εποχή μιάς νέας πρωτοπορίας όπου ή αυτονόμηση του κοινωνικού, είναι ίσως ή μόνη διέξοδος προς τήν επιβίωση.

Ο φακός στο έργο του Βέντερς κινείται συνεχώς μέσα σ' αυτήν τήν άνερχόμενη άπειλή τής έρημης χώρας. Καταγράφει τό συμβάν, δίνει τον προθύστερο χρόνο με τό παρόν, τοπογραφεί τά πεδία των μελλοντικών συγκρούσεων: τό έφιαλτικό δάσος μετά τον πυρηνικό βομβαρδισμό, τή λεηλατημένη άκτή του Άτλαντικού, τό άπάνθρωπο σύμπλεγμα του Λός Άντζελες. Ο σκηνοθέτης βέβαια δέν παίρνει θέση, δέν συντάσσεται. Με τήν κάμερα στραμμένη προς όλες τις κατευθύνσεις πυροβολεί. Άκόμα και μετά τό θάνατό του.

Ηλίας Εύθυμόπουλος

«Σάν τζογαδόροι στην πράσινη τσόχα»

Οι σημαντικότερες πλευρές τής γνωστής «μάχης του είκοσάδραχμου» των εφημερίδων δέν βρίσκονται κυρίως στους ένδοεκδοτικούς άνταγωνισμούς. Τό πιο ενδιαφέρον θέμα είναι οι άντιδράσεις του άναγνωστικού κοινού. Και καταρχήν τό γεγονός: σημαντικός άριθμός άναγνωστών τήν εβδομάδα που οι εφημερίδες κόστιζαν 30 δραχμές δέν τις άγόραζε, ενώ παράλληλα παρατηρήθηκαν σημαντικές μετατοπίσεις από εφημερίδα σε εφημερίδα. Έτσι ή κρίση του τύπου μεγαλώνει άκόμη περισσότερο.

Οι εκδότες άποδίδουν τήν κρίση στον άνταγωνισμό τής τηλεόρασης. Η άπολυτοποίηση όμως αυτής τής, πραγματικής, αίτίας άποσιωπά άλλες σοβαρότατες που όφείλονται σε έσωτερικές καταστάσεις του τύπου: τό γεγονός ότι π.χ. οι εφημερίδες μετατράπηκαν σε θέαμα και έπαψαν, ιδίως οι άπογευματινές, να λειτουργούν ως έκφραστές τής κοινής γνώμης. Έτσι, λίγο πολύ, όλες μοιάζουν μεταξύ τους και δέν διαφοροποιούνται ουσιαστικά παρά μόνο με βάση τή χοντρική τομή «συμπολιτευόμενες»—«άντιπολιτευόμενες». Γι' αυτό τήν εβδομάδα που ή τιμή τους άνέβηκε στις 30 δραχμές (14/2-19/2) ή συνολική κυκλοφορία έ-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

περι, κατά 14,2% σε σχέση με την προηγούμενη εβδομάδα (7-2-12/2). Πάνω από 70.000 δηλαδή δεν αγοράσαν καμία εφημερίδα.

Το φαινόμενο αυτό δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως απλή αντίδραση του κοινού στη δεκαδραχμη αύξηση, όπως έσπευσαν να το ερμηνεύσουν οι «δημοκρατικές» εφημερίδες και να το παρουσιάσουν άμεσα μετά, ως «αντίσταση και νίκη του αναγνώστη». Ο αναγνώστης, υποτίθεται, δεν αγοράζει εφημερίδα μόνο για να πληροφορηθεί, να διαβάσει τις ειδήσεις, (άλλωστε είναι πλαγιάτικες γιατί η ΓΛ προλαμβάνει και τις απογευματινές εκδόσεις) αλλά, κυρίως, επειδή θέλει να έχει όλα εκείνα τα στοιχεία που θα του επιτρέψουν να διαμορφώσει κάποια γνώμη και άποψη για τα πράγματα. Η πράξη της αγοράς μιας εφημερίδας έχει, ή έπρεπε να είναι, πολιτικό και πολιτιστικό χαρακτήρα. Γι' αυτό ο καθένας έχει την «εφημερίδα του». Αλλά όταν έχει καθιερωθεί αυτή η σύνθετη σχέση αναγνώστη-εφημερίδας δεν καταλείπεται άστραπιαία εξαιτίας ενός δεκάδραχμου. Αίτιο που καθορίζει τη στάση του αναγνώστη δεν είναι το ποσό, είναι η βιωμένη σχέση του με την εφημερίδα. Η θεαματική μείωση κατά 14% των αναγνωστών που σταμάτησε την εβδομάδα του 30δραχμου να αγοράζει εφημερίδα δείχνει ότι η σχέση αυτή είναι εντελώς εύθραυστη ή κι απύρακτη. Βέβαια για τη σαφότητα αυτής της σχέσης κύριος αίτιος είναι η ποιότητα των εφημερίδων οι οποίες προσφέρουν, αντί για ειδήσεις τις ανακοινώσεις των υπουργείων και αντί για σχολιασμό των γεγονότων τις πετσοκομμένες ανταποκρίσεις των ειδησεογραφικών πρακτορείων. Γι' αυτό το φαινόμενο δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως υπηχη αντίδραση και «αντίσταση» των αναγνωστών στην αύξηση της τιμής. Η αύξηση έδωσε απλώς την άφορη για να φανεί η αδιαφορία του κοινού για τις εφημερίδες. Δείχνει δηλαδή μια συμπεριφορά με πολιτικές διαστάσεις, μία ένδειξη αδιαφορίας, μία σαφέστατη κατάσταση αποπολιτικοποίησης και πολιτιστικής ισοπέδωσης.

Η μετακίνηση αναγνωστών παρατηρείται κυρίως μεταξύ του αναγνωστικού κοινού των ονομαζόμενων δημοκρατικών εφημερίδων. Μικρή είναι η μετακίνηση από «δεξιό» στο «δημοκρατικό» τύπο ή αντίστροφα και ελάχιστη η μετακίνηση αναγνωστών των συντηρητικών εφημερίδων από τη μία στην άλλη. Συγκρίνοντας το «δεξιό» με το «δημοκρατικό» τύπο θα δούμε ότι μολονότι ο πρώτος έχει σημαντικά λιγότερους αναγνώστες από το δεύτερο, είναι περισσότερο σταθερό. Αυτό σημαίνει ότι οι αναγνώστες αυτοί έχουν και μία σταθερότητα στην πολιτική τους γνώμη, στις πολιτικές τους απόψεις και τις πολιτιστικές τους αξίες.

Αντίθετα, η ευκολία με την οποία δεν αγοράζουν και κυρίως αλλάζουν εφημερίδα οι αναγνώστες του «δημοκρατικού» τύπου δείχνει ότι δεν τους ενδιαφέρει η πολιτική ιδιαιτερότητα της εφημερίδας τους. Οι μετακινήσεις αυτές δείχνουν ότι μια μερίδα αναγνωστών ελάχιστα ενδιαφέρεται από ποιά σκοπιά θα κρίνει τις κυβερνητικές πράξεις π.χ. ή τις αποφάσεις της. Η τέτοια αντίδραση βέβαια οφείλεται στο γεγονός ότι δεν υπάρχουν ουσιαστικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα π.χ. στην *Ελευθεροτυπία*, τα *Νέα* ή το *Έθνος* ότι δεν έχουν μία ιδιαίτερη φυσιογνωμία, παρά μόνο διαφορές στην εμφάνιση και κάλλιεργούν τον ανταγωνισμό μεταξύ τους στη βάση κυρίως του θεάματος.

Ωστόσο, η μετατόπιση ενός σημαντικού ποσοστού αναγνωστών από τη μία στην άλλη είναι χαρακτηριστική για τις πολιτικές συμπεριφορές αυτής της κατηγορίας γιατί άκυρόνει και τις λίγες διαφοροποιήσεις που υπάρχουν στο πλαίσιο του «δημοκρατικού» τύπου. Για παράδειγμα η στάση της *Ελευθεροτυπίας* στο πολωνικό ήταν διαφορετική από τη στάση του *Έθνους*· άλλη η αντίληψη με την οποία «βλέπει» την εξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ το *Έθνος* και διαφορετική των *Νέων*. Παρατηρείται όμως ότι ένας αναγνώστης με τη μεγαλύτερη άνεση του κόσμου εγκαταλείπει την *Ελευθεροτυπία* π.χ. ανταλλάσσοντάς την με το φιλοσοβιετικό *Έθνος* πράγμα που σημαίνει ότι η επιλογή εφημερίδας δεν είναι πιά πολιτική πράξη κι επιλογή από τη σκοπιά του, αλλά εξαρτημένη συμπεριφορά που στο εξής θα καθοριστεί από τη διαφήμιση, την κραυγή, το χρώμα, την ανεκδοτολογία, τη σκανδαλοθηρία. Η μετατόπιση αναγνωστών φανερώνει ότι δεν αντιμετωπίζουν τις εφημερίδες ως έκφραση συγκεκριμένης πολιτικής άποψης.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Τά φαινόμενα αυτά μπορούν να μᾶς οδηγοῦν σέ ὀρισμένες σκέψεις γιά τίς σχέσεις τοῦ μεγάλου κοινού, τοῦ δημοκρατικοῦ, μέ τά κόμματα του, πῶς ἀντιλαμβάνεται τό κόμμα τῆς προτίμησής του, ἀλλά καί γιά τοὺς δεσμούς πού τά κόμματα ἔχουν μέ τόν κόσμο.

Χαρακτηριστικό γι' αὐτές τίς περιπτώσεις εἶναι οἱ σχέσεις πού εἶχαν προεκλογικά μέ τό ΠΑΣΟΚ αὐτές οἱ κατηγορίες ἀναγνωστῶν καί οἱ δεσμοί πού διαμόρφωσε τό ΠΑΣΟΚ μαζί τους: τῆ γλώσσα πού χρησιμοποίησε καί γιατί ἀπέφυγε νά εἶναι συγκεκριμένες οἱ προεκλογικές ἐξαγγελίες, γιατί προτίμησε τήν ἀσάφεια.

Ἡ ἐπιστροφή τῶν «δημοκρατικῶν» φύλλων στό εἰκοσάδραχμο ἐπανέφερε βέβαια, ἀλλά μέ σημαντικές ἀπώλειες τό ἀναγνωστικό κοινό πού ἀπέμεινε, στίς ἐφημερίδες. Ποῦς θά εἶναι οἱ πραγματικές ἀπώλειες, τί μετατοπίσεις ἐγίνον, ἀν θά διατηρηθοῦν ἢ ὄχι θά φανοῦν ἀργότερα. Ὡστόσο οἱ προηγούμενες παρατηρήσεις μέ τό δεδομένο τῆς εβδομάδας τοῦ τριαντάδραχμου δέν ἀναιροῦνται. Ἡ προσωρινή διατήρηση τοῦ εἰκοσάδραχμου, σύμφωνα μέ ὅλες τίς ἐνδείξεις, οὔτε «νίκη τοῦ ἀναγνώστη» εἶναι, οὔτε λύση δίνει στήν κρίση τοῦ τύπου. Αὐτή θά συνεχίσει νά ὑπάρχει ὅπως καί ἡ ἐξάρτηση τῶν ἐφημερίδων ἀπό τό κράτος. Ἡ ἐπόμενη περίοδος ἐνδεχομένως νά προσθεσεῖ νέα στοιχεία στήν παρατεινόμενη κρίση. Ἡ μέχρι τώρα σιωπή καί ἡ ἀπραγία τῆς κυβέρνησης καί ὁ οὐδέτερος ρόλος τῶν θεατῶν τῶν δημοσιογράφων δείχνουν ὅτι οἱ ἐκδότες θά συνεχίσουν «σαν τζογαδόροι στήν πράσινη τσόχα».

Γιάννης Φλώρος

Ψηλά στῆς Ρωσίας τά χιόνια... ἡ δραματική αἴσθηση τοῦ πόνου καί ἡ χαρά τῆς γῆς

«Ἀπό τήν πλευρά αὐτή εἶναι φυσικό ὄχι μόνο ἡ κυβέρνηση ἀλλά καί ὁ λαός νά ὑποδέχονται τόν Νικολάι Πίχονοφ μέ αἰσθήματα φιλίας. Γιά τόν ἄπλο, θρησκευόμενο Ἕλληνα ἢ σημερινή Ἑνωση τῶν Σοβιετικῶν Σοσιαλιστικῶν Δημοκρατικῶν εἶναι ἡ συνέχεια τῆς "ὁμόδοξης Ρωσίας πού τόσο μᾶς βοήθησε στά χρόνια τοῦ Εἰκοσιένα" ... Γιά τόν Ἕλληνα πνευματικό ἄνθρωπο, ἡ ἐννοια τῆς ΕΣΣΑ συνδέεται μέ τήν κληρονομιά τῆς ροστικής φιλοσοφίας, πού μᾶς βοήθησε — γιά νά θυμηθοῦμε τόν Καζαντζάκη — "νά αισθανόμαστε πλατύτερα τόν κόσμο, νά δοῦμε δραματικότερα τόν πόνο καί τή χαρά τῆς γῆς" ... Καί γιά τόν τόσο πολιτικοποιημένο Ἕλληνα ἢ Σοβιετική Ἑνωση εἶναι ἡ κατεξοχήν δύναμη πού, δίνοντας ποτάμια αἵματος, τσάκισε τό χιλιερικό θηρίο».

(Ἀπό ἄρθρο τοῦ Σοφιστοῦ Χρυσόστομίδη στήν Ἀυγή, Κυριακή 20 Φεβρουαρίου 1983).

Αὐτά λοιπόν τά λεπτεπίλεπτα καί ρεμβώδη αἰσθήματα προεπεὶ ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Πίχονοφ στή χώρα μας. Ντοστογιέφσκι, Πούσκιν, Τολστόι, Ἁγία Ὁρθόδοξη Ρωσία τοῦ Ρουμπλιόφ, ὁ Μόσκοβας, τό ξανθό γένος καί ὁ Ὁρλόφ, Στάλινγκραντ, μισαλλόδικες καί μεριόσκες. Ποτέ δέν πέρασε ἀπό τό νοῦ τῶν «πνευματικῶν» ἀνθρώπων τοῦ τόπου μας ὅτι στήν ΕΣΣΑ διώκονται συγγραφείς, καλλιτέχνες κι ἐπιστήμονες: ὅλοι εἶναι βαθύτατα πεισμένοι ὅτι ὁ Σολτζενίτσιν εἶναι πράκτορας τοῦ ἱεραρχισμοῦ, τό Γκουλάγκ μῦθεμα τῆς ἄστικῆς προπαγάνδας καί ἡ ἐξόντωση ἑκατομμυρίων σοβιετικῶν πολιτῶν, κυρίως κομμουνιστῶν, δικαιολογημένη στά μάτια τῆς ἱστορίας σκοπιμότητα. Ἄλλωστε ὅλοι ξέρουν ὅτι ὁ Χρουτσόφ πάντα ἀερολογούσε κι ὑπερέβαλλε. Γι' αὐτό ἡ λειτουργία ψυχιατρειῶν στήν ΕΣΣΑ γιά τή συμμόρφωση ἀντισοσιαλιστῶν διαφωνούντων κανένα

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

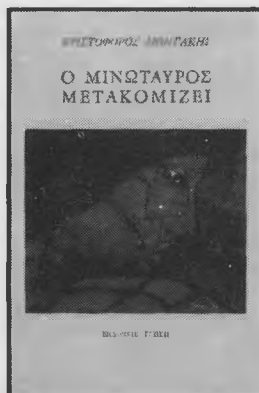
δέν παραξενώνει στον τόπο μας. Οι θρησκευόμενοι Έλληνες γνωρίζουν πολύ καλά ότι η είσοδος του κόκκινου στρατού στην Τσεχοσλοβακία και το Αφγανιστάν ήταν απόλυτα αναγκαία κι όσο για την καταπίεση των Πολωνών και των άλλων λαών της Ανατολικής Ευρώπης δέν είναι παρά μεμψιμοιρίες λευκών έμμετρών στη Δύση όπως ο Κούντερα, ο Άνταμ Σάφ, ο Κολακόφσκι, ο Μπίρμαν κι άλλων παρόμοιων. Και οι τόσο πολιτικοποιημένοι Έλληνες είναι απόλυτως βέβαιοι ότι ούτε επέμβσεις στά έσωτερικά των άλλων κομμουνιστικών κομμάτων υπήρξαν ποτέ, ούτε εμπόριο όπλων κάνει η ΕΣΣΔ, ούτε στηρίζει δικτατορικά καθεστώτα τύπου Βιντέλα. Αυτό τά λένε οι αναθεωρητές. Όσο για την καταπίεση και την εκμετάλλευση εκατομμυρίων σοβιετικών εργαζομένων, τον κρατισμό, τη νομενκλατούρα, τη γεροντοκρατία, την ακύρωση της Οκτωβριανής επανάστασης, τους φιλειρηνικούς SS 20 και γενικώς τά περί διαπόμπησης των ιδεών του σοσιαλισμού αυτά κανένας πολιτικοποιημένος, κανένας πνευματικός άνθρωπος και κανένας Έλληνας θρησκευόμενος δέν τά έλαβε σοβαρά υπόψη. Είναι άρχειομαρξιστικές σαχλαμάρες κι άριστεριστικές φιλολογίες.

... Σύντροφε Χρισστομίδα τά αισθήματα του ελληνικού λαού μπορεί νά είναι έτσι όπως τό λέτε, μπορεί πραγματικά ο ελληνικός λαός νά λιποθυμάει από συγκίνηση στο άκουσμα της είδησης πώς ο Τίχονοφ βρέθηκε στά μέρη μας. Ίσως, δέν ξέρω. Τίποτε δέν είναι απίθανο αφού καθοδηγείται, ενημερώνεται και διαπαιδαγωγείται από ιδέες σαν κι αυτές πού υπάρχουν στο προοίμιο του άρθρου σας. Ξέρω όμως πολύ καλά ότι οι άριστεροί, οι κομμουνιστές, πού δεκαετίες τώρα βασανίζονται, σαν ντοστογιεφσκικοί ήρωες πού θά λέγατε και σεις, για τό πώς έγινε κι άλλαξαν έτσι τά πράγματα εκεί, στη χώρα της πρώτης σοσιαλιστικής επανάστασης, είναι αδύνατο νά ξεχάσουν και ν' ανταλλάξουν τίς ιδέες τους με μανταρίνια. Είναι αδύνατο νά πιστέψουν σε άλλα παραμύθια.

Άγγελος Έλεφάντης

τά βιβλία της «γνώσης»

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΛΙΟΝΤΑΚΗΣ Ο ΜΙΝΩΤΑΥΡΟΣ ΜΕΤΑΚΟΜΙΖΕΙ

«... Ο ΜΙΝΩΤΑΥΡΟΣ ΜΕΤΑΚΟΜΙΖΕΙ αποτελεί μια έμπρακτη απόδειξη για την παραδειγματική οικονομία του καλού ποιητικού λόγου. Η γλώσσα ενώνει τον αισθησιακό με τον λογικό μάχθο μειώνοντας στο ελάχιστο και κάποτε μηδενίζοντας την παγίδα της ενδιάμεσης αισθηματολογίας. Το αποτέλεσμα αυτής της γλωσσικής άσκησης είναι ό,τι ο Πάουντ θεωρεί προϋπόθεση της ποίησης: δηλαδή η αισθησιακή σκέψη».

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΓΝΩΣΗ», ΓΡΗΓ. ΑΥΞΕΝΤΙΟΥ 26, ΙΛΙΣΙΑ,
ΑΘΗΝΑ 621, ΤΗΛ. 7794879-7786441

Αυτοκρίνεσθε ίνα μή κριθήτε

Είχε προηγηθεί, σε υπουργικό συμβούλιο, η «καταγγελία» του έξω και υπεράνω όλων πρωθυπουργού για τις κομματικές παρεμβάσεις στο κυβερνητικό έργο και τα «εκφυλιστικά συμπτώματα». Δεν είχε διευκρινισθεί τότε ποιά ακριβώς φύλο ή φύλη απειλούσε ο εκφυλισμός. Στις αρχές Φεβρουαρίου, με χειρόγραφο εκ των προτέρων ελεγμένα αρμοδίως, άνοιξε το δεύτερο κεφάλαιο της «αυτοκριτικής» για το ΠΑΣΟΚ. Ένα κεφάλαιο ιδιαίτερα επόδυνο για την έννοια της αυτοκριτικής.

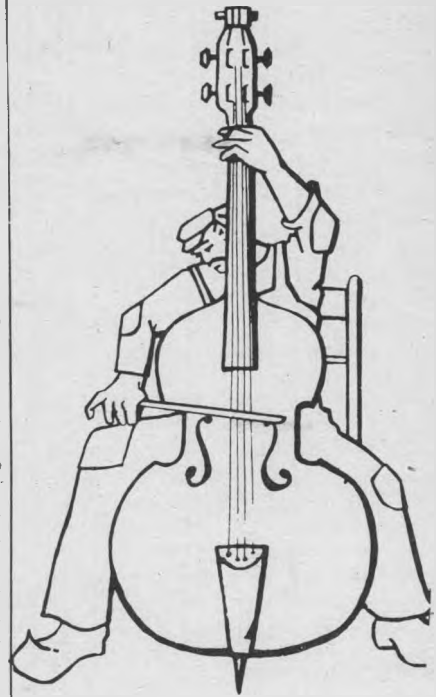
Η συνοπτική αυτή αυτοκριτική πραγματοποιήθηκε από τους τρεις του προεδρείου της κοινοβουλευτικής ομάδας που μετέφεραν, λέχθηκε, τις απόψεις των εκλεκτών του λαού. Αλλά η κοινοβουλευτική ομάδα ουδεμία ευθύνη φέρει αφού, όπως τονίσθηκε στη συνάντηση, είναι πλαδαρή, απληροφόρητη, δυσκίνητη κ.λπ. και δεν παίζει κανένα ρόλο κατά την άσκηση του κοινοβουλευτικού ελέγχου. Ο ίδιος μάλιστα ο πρωθυπουργός, καλοπιάνοντάς την με την προσφώνηση «οχρόν της Άλλαγής», έκανε δεκτές τις εισηγήσεις για ουσιαστικότερη συμμετοχή των βουλευτών. Δεν πρόκειται επομένως για αυτοκριτική. Μήπως πρόκειται τότε για κριτική προς την ηγεσία; Είπε επί αυτού εύχαριστημένος ο Ανδρέας: «ή σημερινή συνεδρίαση ήταν κάτι το εντελώς διαφορετικό. Διότι για

πρώτη φορά μίλησε πρώτη η Κ.Ο. μέσω του προεδρείου της», «ήταν μια σωστή και εποικοδομητική κριτική ανάλυση». Απάντησαν οι επικεφαλής, αίσθάνθησαν τέλος πάντων κρινόμενοι: «Σε δεύτερη φάση μίλησαμε εμείς. Έκανα πολιτική ενημέρωση». Ποιος είναι λοιπόν ο αποδέκτης;

Το ΠΑΣΟΚ, ως κόμμα και κυβέρνηση, αντιμετωπίζει σήμερα, ως γνωστόν, τεράστια προβλήματα. Ένα από αυτά, καθοριστικής σημασίας, είναι το περιβόητο δίλημμα ανάμεσα στους μακροχρόνιους και τους βραχυπρόθεσμους στόχους. Λίλημμα καθ' όλα υπαρκτό που καιρό τώρα ταλανίζει το ΠΑΣΟΚ: αφού οι πρώτοι, οι μακροχρόνιοι, έχουν κυρίως να κάνουν με τον ριζοσπαστικοποιημένο πληθυσμό του, με τη λαϊκή του βάση, με τους άριστους που αλώθηκαν και συνάμα με τα μεσαία και κατώτερα στελέχη που εξακολουθούν να πιστεύουν και οι δεύτεροι, οι βραχυπρόθεσμοι, έχουν κυρίως να κάνουν με τις ανάγκες ίσως άλλων, λιγότερο ριζοσπαστικών, στρωμάτων, με τις ανάγκες της κυβερνητικής πολιτικής, με τις ανάγκες τελικά της σημερινής εξουσίας αν όχι και του καθεστώτος. Νομίζω ότι, στις πολύ ακραίες του, προφανώς, προεκτάσεις, το δίλημμα αυτό είναι τελικά ένα δίλημμα ανάμεσα στη σοσιαλιστική πολιτική και την αστική πολιτική.

Αλλά ως μην υπερβάλλουμε. Τέτοιο δίλημμα ουδέποτε υπήρξε με πραγματικούς όρους για το ΠΑΣΟΚ στη μικρή του ιστορία, ή (κάποια) σοσιαλιστική πολιτική ουδέποτε βρήκε, γιατί δεν τις αναζητήσε, τις δυνάμεις που θα τή φτιάξουν και θα την υπηρετήσουν. Και μία αντιπολίτευση μπορεί βέβαια άνετα να χαριεντίζεται με τα όράματα και τις οπτασίες. Αλλά η υπεύθυνη κυβέρνηση;

Το δίλημμα λοιπόν υπήρξε, όσο υπήρξε, λιμό και καταχονιασμένο, μόνο στο επίπεδο του αυστηρά συμβολικού. Έχει όμως και το συμβολικό τη σημασία του. Και τους κινδύνους του. Η υπεύθυνη κυβέρνηση και ο κατ'έξοχην Υπεύθυνος τό γνωρίζουν. Με το πραγματικό λοιπόν είχαμε ούτως ή άλλως τελειώσει πριν αρχίσουμε. Καιρός να υπονομεύσουμε, ακόμα δραστικότερα και όσο αυτό είναι δυνατόν, και την εκκρεμότητα του συμβολικού. Τα στοιχεία τουλάχιστον εκείνα του

συμβολικού που μπορούν ενδεχομένως να καταστούν ανεξέλεγκτα, που έχουν δική τους δυναμική (γιατί βέβαια να καταργηθεί ολοκληρωτικά δεν είναι εφικτό, αφού δεν είναι απλό το εφεύρημα του ΠΑΣΟΚ παρά αντιστοιχεί και σε πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων). Ωστε η λειτουργία του, ακόμα και η λεγόμενη εισβολή του στην επικαιρότητα όταν, όσο και όπου χρειάζεται να μην υπονομεύει το κυβερνητικό έργο αλλά να το εξυπηρετεί.

Μόνο με αυτούς λοιπόν τους όρους θα μπορούσε να μίλησει κανείς για δίλημμα ανάμεσα στο μακροχρόνιο και το βραχυχρόνιο. Διότι το ΠΑΣΟΚ, εάν θελήσουμε να κυριολεκτήσουμε, δεν έχει βέβαια στόχους. Ούτε μακροπρόθεσμους ούτε βραχυπρόθεσμους. Και το πραγματικό του πρόβλημα, στο οποίο τελικά ανάγεται, το οποίο υπαινίσσεται αλλά και ταυτόχρονα οξύνει το εν λόγω δίλημμα, είναι να αποκτήσει. Με τη βοήθεια των εμπειρών στελεχών του: με τη βοήθεια των αναγκών της διοίκησης: με τη βοήθεια των παραγωγικών τάξεων: με τη βοήθεια των συρρεόντων, αστών και μή, διανοουμένων: με τη βοήθεια του τύπου. Δηλαδή, αυτό θα πουν τα παραπάνω, εκ των ενόντων. Και στόχοι που προκύπτουν εκ των ενόντων είναι φυσικά μόνο οι «βραχυπρόθεσμοι». Και οι μα-

κροπρόθεσμοι. Αυτούς τους έχει ήδη χαράξει, στο περίπου, η προηγούμενη εξουσία, και τους χαράζει εξάλλου καθημερινά και «ή ίδια ή ζωή» στο πεδίο της κοινωνίας. Υπάρθυνα.

Ένα μέσο, καιριο, για τη δημιουργία, την απόδοξη, την επικράτηση και τη νομιμοποίηση των νέων, ως ποίμε, στόχων είναι η αυτοκριτική. Μία να βρεθεί ο αποδοκτης.

Φαίνεται λοιπόν ότι αποδοκτης δεν μπορεί παρά να είναι, με βάση τα όσα είπαμε, το κόμμα, οι οπαδοί, οι ψηφοφόροι. Όχι τόσο το κόμμα των προσινοφρονών, σ' αυτό όσο ανεπιθύμητοι είναι, άλλο τόσο είναι και απαραίτητοι ένοχοι της αναδομημένης λειτουργίας της εκτελεστικής εξουσίας. Μιλάμε για το κόμμα των Ε.Ο. και τους περί αυτούς, εκαιούς δηλαδή που πριν από ενάμισι χρόνο πετούσαν στον έβδομο ουρανό και σήμερα έχουν αρπαχτεί άπελυσμένα από τα ενδιάμεσα σύννεφα. Με κίνδυνο να πέσουν σε κανένα κενάρι. Αυτοί, οι πολλοί, ανάγκη πάσα να επανακαταφύγουν ομαλά στο πάτριον (αν και όχι ιδιαίτερα νόστιμον) έδαφος. Τους λόγους, ως τους πάρει ο αέρας. Μαζί, εν ανάγκη, με κανέναν ύπουργό, διοικητή, σύμβουλο. Βέβαια το κόμμα είναι πολύτιμο, «βαθροστής Αλλαγής» εκ των ον οίκ' άνε. Πρέπει όμως να βρίσκεται στρατηγμένο πιά, αθώρητα, στην υπηρεσία των αναγκών της διοικήσεως. Και στίς αριστερές και στίς δεξιές στιγμές του.

Φαίνεται λοιπόν ότι η κοινοβουλευτική ομάδα, ή άλλων οι τρεις του προεδρείου της, άσκησαν σφοδρή κριτική στο «όραμα» για λογισμισμό της κυβέρνησης. Άγνωστο με ποιά συνείδηση και πόθεν οι ίδιοι όρμώμενοι, ίσως μάλιστα να πείξαν το ρόλο τους και τα στενά «συντεχνιακά» τους αιώματα. Όμως ή παρέμβασή τους στη συγκυρία, που λένε, υπήρξε νομίζω, και μαζί μου τό νομίζει και ό κινητήρας της αυτοκριτικής, κρυστάλλινη.

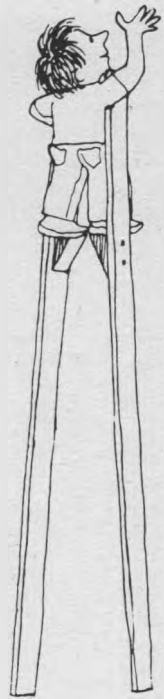
Βέβαια λέχθηκαν πολλά κι ανάκατα: για παραγοντισμό και «πολυαρμοδιότητα», για την απογοητευτική εμφάνιση των νοσοκομείων, τον απαράδεκτο εχθαδερφισμό, τό γραφειοκρατικό τέρας, τον άπλό πολίτη-μηδενικό που χάνονται οι αιτήσεις του. Και επειδή δεν μπορεί φυσικά να περιμένει κανείς πυκνό, συνεκτικό λόγο από μία τυχούσα κοινοβουλευτική ομάδα, έ-

πίλεκτα στελέχη του κυβερνητικού, αν όχι πλέον και κρατικού, τύπου ανέλαβαν αυτά να μοιράσουν παιγνίδι.

Από άρθρο του Βήματος. 2.82, αποτέλεσαν έτσι τό απόσπλιγμα του «μηνύματος της έντονης αυτοκριτικής». Στο πρώτο, ό Μ. Δημητρίου επέλεξε τρία (3) αποσπάσματα από τις παρεμβάσεις των Κεδικόγλου και Σαλουαντζή στη συνάντηση. Τά ελήξε: α) όλοι μας έχουμε τις εμπειρίες μας σε θέματα της καθημερινότητας... κ.λπ. β) Προγραμματίζονται θεσμικές αλλαγές. Στο στόχο όμως της μεσομακροπρόθεσμης αποδοσης των νέων μέτρων δεν αντιμετωπίζεται τό καθημερινό πρόβλημα λ.χ. διακίνηση άγροτικών προϊόντων μέσω Λαχαναγοράς... κ.λπ. και γ) δεν πρέπει με τη προοπτική μελλοντικών μακροχρονίων σχεδιασμών και στόχων να αφήσουμε να μάζ ξεφεύγουν τό προβλήματα της καθημερινότητας... κ.λπ.

Τό «όραμα μάζ δήθεν ολοκληρωμένης δομικής αλλαγής», παρατηρεί εφοδιασμένος με έγκυρα τσιτάτα ό δημοσιογράφος, δεν μπορεί να οδηγεί σε παραγνώριση της αξίας των ενδιάμεσων στόχων. Επιδιώξή μας επιτοκτική τό «άμεσο νοικοκύρμα του χθεσινού χάνος» ή άλλως «ό συνδυασμός ιδεολογικών άρχών και εκσυγχρονιστικής διαδικασίας». «Πράγμα που σημαίνει ότι πριν από τις αλλαγές στά μέσα συγκοινωνίας να γίνουν καθάρωτερα τουλάχιστον τα λεωφορεία και τα λεωκίνητα του ηλεκτρικού, πριν άπο τό ηλεκτρονικό σύστημα σηματοδότησης να δουλέυουν ικανοποιητικά τό φανάρια, ... πριν από τό νέα σύστημα τηλεφωνίας να μη γίνονται συχνά λάθη στους λογαριασμούς...». Δίνει και άλλα πολλά ανάλογα παραδείγματα τό άρθρο, ό «απλό» πολίτης θά μπορούσε να προσθέσει άλλα πεντακόσια. Άς αφήσουμε όμως εδώ τό άρθρο κρατώντας μόνο την κομψή διατύπωση: «όστόσο, ακόμα και όπου ή προτεραιότητα των στρατηγικών στόχων είναι αναγκαία...».

Η ίδια σελίδα του Βήματος έχει άκριβώς δίπλα και δεύτερο, συμπληρωματικό άρθρο, του Η. Λουκάκου τή φορά αυτή. Έδώ φιλοτεχνείται μία άλλη, διόλου άσημαντη, πλευρά της αυτοκριτικής, γιατί βέβαια σκόπιμο είναι να εξαρθεί και ή πολιτική ντομπροσύνη του ίδιου

του μέσου: «μιά από τις ανστηρότερες ίσως αυτοκριτικές της πρόσφατης ελληνικής ιστορίας». Έπομένως «τό γεγονός ότι ένα κόμμα, που μάλιστα βρίσκεται στην εξουσία, ασκεί μιά τόσο καταλυτική αυτοκριτική, αποδεικνύει ότι έχει και τις δυνατότητες και τις δυνάμεις να ξεπεράσει τις αντικειμενικές δυσκολίες και τις υποκειμενικές αδυναμίες του...»

Ο συνδυασμός, όχι βέβαια «ιδεολογικών άρχών και εκσυγχρονιστικής διαδικασίας», αλλά των δύο αυτών άρθρων ανταποκρίνεται, νομίζω, πιστά στην πολιτική βούληση της πρόσφατης αυτοκριτικής. Και την αναδεικνύει στο έπακρο. Μιά αυτοκριτική όμως, και μάλιστα προς όφελος του λαού και του τόπου, χρειάζεται και κάποια έξωθεν καλή μαρτυρία: αυτή την προσέφεραν οι αδιαφιλονίκητοι και ιστορικά καταξιωμένοι μάστορες της αυτοκριτικής. Τή σκληρή συγχορδία, σε μείζονα, του κυβερνητικού τύπου ηρθε έτσι να γλυκάνει τό μινόρε της Αυγής.

Τό ΚΚΕ έσοτ., τό μοναδικό έξωκοινοβουλευτικό κόμμα εξουσίας στον κόσμο με 1%, έχει άπλως τρεις τυλικές ένστάσεις: ή μία είναι ότι «θά ήταν, πάντως, υπερβολή να μιλούμε για σοσιαλιστική δημοκρατία»: αλλά μπορούμε κάλλιστα να τό φιλοπιστεύουμε χωρίς να μιλούμε. Η δεύτερη είναι ότι ζητάει, σάν

γιατρικό, ένα άλλο ποσό λαϊκής συμμετοχής· αλλά ουκ αν λάβοις παρά του μη έχοντος. Και η τρίτη είναι ότι η αλλαγή δεν γίνεται από ένα κόμμα· αλλά η σημερινή αλλαγή γίνεται φαίνεται, άμα λάχει, και χωρίς καν κόμμα. Τούτων λεχθέντων, τὸ ΚΚΕ ἔστω κυριολεκτικὰ ξεφάντωσε μετὴν πρόσφατη αὐτοκριτική. Τὴν ὑποδέχτηκε ἐνθουσιωδῶς σὰν «βήμα πρὸς τὴν αὐτογενεσία» πού ξεπερνᾷ «κατὰ πολὺ τὰ ὅρια μᾶς τυπικῆς αὐτοκριτικῆς» ἀφοῦ μάλιστα «θὰ τὴν προσυπέγραφε πρόθυμα καὶ ὁ ἄλλος (πόσο ἄλλος, δηλαδή;) πολίτης». Πολὺ περισσότερο πού ἐμεῖς λέγαμε ἀπὸ καιρὸ ὅτι τὸ ΠΑΣΟΚ δὲν ἀκολουθεῖ τὴν ὀρθή πορεία.

«*Ἡ αὐτοκριτικὴ τοῦ ΠΑΣΟΚ, ὅπως καὶ ἂν γίνεταί, ἀνταποκρίνεται στὸ αἶτημα τῶν πῶ προχωρημένων ὁπαδῶν του*», λέει στὴν *Λυγὴ* ὁ Θ. Τσουπαρόπουλος. Τὸ ΚΚΕ ἔστω, εἶναι ὁ πῶ προχωρημένος (ἔστω) ὁπαδὸς του. Καὶ ἂν πράγματι ὁ ἀρθρογράφος πιστεῦει ὅτι τὸ ΠΑΣΟΚ κάνει ὄντως βαθιὰ αὐτοκριτικὴ ἀκολουθώντας, ὅπως λέει, τὴ μεθοδολογία τῶν ἄριστερων κομμάτων, αὐτὸ εἶναι γιατί τὸ ΚΚΕ ἔστω, αὐτὴν, καὶ μόνο αὐτὴ, τὴν αὐτοκριτικὴ γνωρίζει, ἐφαρμόζει (ἀνὰ δεκαετία) καὶ πιστεῦει ὡς κομμουνιστικὴν, τὴν αὐτοκριτικὴ δηλαδή «ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἐλλείψεων, τῶν αδυναμιῶν, τῶν παραλείψεων, τῶν λαθῶν». Θὰ ἔλεγε μάλιστα κανεὶς ὅτι ἴσως καὶ νὰ αἰσθάνεταί ὅτι τὸ ΠΑΣΟΚ χαλαίει τὴν πιάτσα τῆς αὐτοκριτικῆς, ἐξοῦ καὶ ὁ Θ. Τσουπαρόπουλος θεωρεῖ «ὑπερβολικὴ» τὴν κρίση τοῦ Κεδίκογλου ὅτι τὰ μέσα ἐνημέρωσης σχεδὸν ποτὲ δὲν ἐνημέρωσαν τὸ λαὸ. Εἶπαμε, αὐτοκριτικὴ, κύριε Κεδίκογλου, ἀλλὰ ὄχι καὶ νὰ μηδενίζουμε τὸ ἔργο τῆς Ἀλλαγῆς.

Ὁ δρόμος γιὰ τὴ νομιμοποίηση τῆς «Ρεάλπολιτικῆς» εἶναι λοιπόν, με ὅλες του τὶς δυσκολίες, πανταχόθεν ἐλεύθερος. Οἱ ἀντιστάσεις τοῦ «συμβολικοῦ» ἔξω, μέσα ἢ περὶ τὸ ΠΑΣΟΚ καὶ τὸν κόσμον του δυσῆρες, τυφλές, λανθάνουσες. Ὅμως περὶ αὐτῶν πάντα ὁ λόγος.

Γιῶργος Καρράς

Δεξιοί κι ἄριστεροί ἐπικριτές τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ

Ἐπικρίσεις ἀπὸ Δεξιά κι Ἀριστερά ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες ἀλλὰ ἐξίσου στὸ κενὸ γιατί παραβλέπουν ὅτι ἡ κυβερνητικὴ πολιτικὴ δὲν στάθηκε ἱκανὴ νὰ προσδιορίσει με πειστικότητα ποιοὺ δρόμο προτιμᾷ πραγματικά, καὶ μοιραῖα «διαλέγει» τὸ δρόμο τῆς προέκτασης τῶν τάσεων πού κληροδότησε ἀπὸ τὸ παρελθόν.

Δυὸ περίπου μῆνες μετὰ τὴν ὑποτίμηση τῆς δραχμῆς, ἡ συζήτηση γιὰ τὴν πορεία τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας εἶναι ὄλο καὶ πῶ ἐπίκαιρη. Οἱ «τεχνικές» πλευρές τῆς ὑποτίμησης ἀναλύθηκαν ἀρκετὰ καὶ δὲν χρειάζεται παραπέρα σχολιασμό. Ἀντίθετα, ἡ οἰκονομικὴ ἐμβέλεια καὶ ἡ κοινωνικο-πολιτικὴ της σημασία δὲν συγκεντρώνουν ὁμοφωνία τῶν ἀναλύσεων. Οὔτε εἶναι πολὺ σαφές τὸ ἐπίδικο ἀντικείμενο τῶν διαφωνιῶν.

Πρὸς τὰ δεξιά τῆς κυβέρνησης, παρὰ τὶς κριτικὲς πού ἀκούστηκαν γιὰ σπασμοδικότητα, ἀνακολουθία, ἀκόμη καὶ γιὰ ὁμολογία ἀποτυχίας της, εἶναι ὄλοφάνερο πὺς κανεὶς δὲν πιστεῦει ὅτι ὑπῆρχε ἐναλλακτικὴ λύση στὴν ὑποτίμηση. Ὑπῆρξαν μάλιστα ἀρκετὲς περιπτώσεις στὴ ΝΔ καὶ τὸ φιλικὸ της τύπο ὅπου διατυπώθηκε οὐσιαστικὴ συμφωνία μετὴν κυβερνητικὴ ἀπόφαση. Συμφωνία πού συνοδεύεται ἀπὸ ἐπιφυλάξεις μόνο ὡς πρὸς τὸ ποσοστὸ τῆς ὑποτίμησης (γενικά θεωρεῖται ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶναι ὑψηλότερο).

Ἀντίθετα, πάντα στὰ δεξιά τῆς κυβέρνησης, ριζικὴ διαφωνία ἀναπτύσσεται καὶ προπαγανδίζεται ὡς πρὸς τὶς γενικὲς κατευθύνσεις τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς, στὴν ὁποία μᾶ σημαντικὴ μερίδα τῆς συντηρητικῆς παράταξης προσάπτει κρατισμὸ, σοσιαλισμὸ, παρεμβατισμὸ, θεσμικὲς ἀλλαγές, εἰσοδηματικὴ πολιτικὴ, παρεμπόδιση τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας, ἐπενδυτικὴ ἀπραξία ἢ ἀποτελεσματικὸτητα καὶ ἄλλα. Πρόκειται σὲ πολλὲς περιπτώσεις γιὰ ἀντιφατικὰ πράγματα πού δὲν ἐνισχύουν τὴν ποιότητα τῆς ἀντιπολιτευτικῆς πρακτικῆς.

Σχετικὴ συνοχὴ καὶ συνέπεια ἐμφανίζουν μόνο οἱ ἀναλύσεις τῶν λεγόμενων «νεοφιλελεύθερων» πού ζητοῦν ἢ προτείνουν ἔντονο περιορισμὸ τοῦ ρόλου τοῦ κράτους, μετριασμὸ ὡς καὶ ἀκύρωση τῶν συνδικαλιστικῶν δικαιωμάτων, «ἀπελευθέρωση» τῶν μηχανισμῶν τῆς ἀγορᾶς τῶν ἐμπορευμάτων, τῶν κεφαλαίων καὶ τῆς ἐργασίας. Σχετικὴ μόνο ἡ συνοχὴ καὶ συνέπεια γιατί δὲν ἐκτείνεται ποτὲ ἢ ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ τύπου μέχρι καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς ἀγορᾶς ἀπὸ τὰ ἐμπόδια, τὰ προνόμια, τὰ συντεχνιακὰ κατεστημένα συμφέροντα, τὶς περιοριστικὲς πρακτικὲς, τὰ νομοθετικά ἢ ἄτυπα μονοπώλια καὶ ἄλλα ἀνάλογα ἀγκυλωτικά φαινόμενα πού ἔχει, διεκδικεῖ καὶ προωθεῖ ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία, κυρίως δηλαδή (γι' αὐτοὺς) ἡ ἐργοδοσία. Ὅσο γιὰ τὸν ἀγῶνα με κατεῦθυνση τῶν περιορισμῶν τοῦ ρόλου τοῦ κράτους, σπανιότατα ἐπεκτείνεται μέχρι καὶ τὴν ἀναμόρφωση, μεταρρύθμιση, ἢ ὅ,τι ἄλλο, τοῦ ὑπάρχοντος (καὶ ἐνδεχομένως συρρικνωμένου) κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Οἱ βιαιότατες κριτικὲς κατὰ ὁποιασδήποτε πρωτοβουλίας πρὸς αὐτὴ τὴν κατεῦθυνση φαίνεται νὰ ἐνισχύουν τὴν ἀποψη ὅτι οἱ περισσότεροι δεξιοὶ νεοφιλελεύθεροί μας ἢ θεωροῦν ὅτι δὲν χρειάζεται τίποτε νὰ ἀλλάξει γιατί ὅλα πάνε καλά ἢ δὲν πιστεύουν ὅτι εἶναι δυνατό νὰ ἀλλάξει ὅτιδήποτε ἢ, τέλος, ὅτι ὁποιαδήποτε ἀλλαγὴ με κάποια πιθανότητα ἐπιτυχίας διαψεύδει τὶς ἀναλύσεις τους ἢ ἐκθέτει τὴ μέχρι τώρα πολιτικὴ τοῦ κόμματος στὸ ὁποῖο μολαταῦτα πρόσκεινται...

Με αὐτὲς τὶς συνθήκες, ἀκόμη καὶ τὰ πῶ ἔλκυστικά γενικά φιλε-

λεύθερα κηρύγματα τους χάνουν αμέσως κάθε πειστικότητα, ιδίως όταν εύκολα μετατρέπονται από όρισμένους σε άπλούστατα και εντυπωσιακά πρωτόγονα, άντεργατικά και άντισυνδικαλιστικά κηρύγματα.

Από τὰ άριστερά τής κυβέρνησης παρατηρήθηκε περίπου ή αντίστροφη στάση. Πράγματι, σηματοποιώντας βέβαια, περίπου όλες οι άντιδράσεις στό θέμα τής υποτίμησης και τών άλλων συγκυριακών μέτρων («έπιτροχονισμός» κ.λπ.) ήταν μετριοπαθώς ή έντονα άρνητικές. Ενώ, ως προς τίς γενικές (και μεσο-μακροχρόνιες) κατευθύνσεις τής κυβερνητικής οικονομικής πολιτικής φαίνεται νά υπάρχει μιά άρκετά πλατιά άνοχη ή και συναίνεση, τουλάχιστον όσο οι γενικές αυτές κατευθύνσεις μένουν σέ άρκετά ύψηλά επίπεδα άφαίρεσης. Μόνο από τή μεριά του ΚΚΕ άμφισβητούνται όρισμένες άπ' αυτές, όπως π.χ. οι διακηρύξεις γιά άποκέντρωση, ενίσχυση του οικονομικού ρόλου τής αυτοδιοίκησης, οι συμπάθειες προς τίς συγχευριστικές ή «λαϊκής βόσης» επιχειρήσεις, πράγματα που τό κόμμα αυτό θεωρεί ότι άποδυναμώνουν τή συγκέντρωση τής έξουσίας στό κεντρικό κράτος, συγκέντρωση που «άντικειμενικά» θεωρεί «νομοτελειακή» και «προοδευτική», άν και τὰ θέματα αυτά δέν κατέχουν έναν πρώτο ρόλο, γιά τήν ώρα, στην κομματική προπαγάνδα.

Η άριστερή συναίνεση στις γενικές κατευθύνσεις όφείλεται φυσικά σέ κάποιες γενικές άντιλήψεις περί σοσιαλισμού που συμμερίζονται οι πλείστοι παρόντες τής ελληνικής άριστεράς, χωρίς νά τους άπασχολούν υπέρμετρα τὰ καιρία προβλήματα τής «μετάβασης», τὰ όποια κάμποσοι θεωρούν λυμένα άπό τή διεθνή έμπειρία, ενώ άλλοι άποφεύγουν νά τὰ θέτουν στον έαυτό τους και τό λαό, άπό προφανείς πολιτικούς λόγους.

Άλλά τὰ προβλήματα τής «μετάβασης» στό σοσιαλισμό αρχίζουν άπό τή στιγμή που τέτοιος στόχος τίθεται άπό τήν πολιτική έξουσία. Θεωρητικά δηλαδή, άπό τήν εγκατάσταση τής σημερινής κυβέρνησης. Η υποτίμηση, ή εισοδηματική πολιτική, τὰ κίνητρα έπενδύσεων κ.λπ. άποτελούν λοιπόν τμήμα, κορμό τής προβληματικής γιά τή «μετάβαση». Έπομένως ή κριτική άπέναντί τους είναι, άν και θεμιτή ίσως, άνεπαρκής, όσο πηγάζει άποκλειστικά άπό μιά συνδικαλι-

στική άντίληψη τής πολιτικής. Πώς δρομιολογείται ή πορεία τής «μετάβασης»; Υπήρχαν, ύπάρχουν έναλλακτικές λύσεις; Άπαντήσεις δέν δόθηκαν ποθενά.

Άλλά και όσοι δέν πιστεύουν ότι έχει άνοιξει ό δρόμος τής «μετάβασης» στό σοσιαλισμό (κι αυτό γιά άλλους λόγους κι όχι έξαιτίας τής υποτίμησης ή τής εισοδηματικής πολιτικής), πάλι δέν μπορούν νά περιχαρακωθούν στην άνάλυση «συνδικαλιστικού» τύπου, μπροστά σέ μέτρα που έτσι κι άλλίως άποδεικνύονται άπό τήν παραμικρή σοβαρή εξέταση άναπόφευκτα. Δέν μπορούν δηλαδή νά γλιτώσουν άπό τήν άνάγκη μιάς γενικότερης τοποθέτησης άπέναντι στην πορεία τής οικονομίας και τους περιορισμούς και δυνατότητες που άντικειμενικά (χωρίς εισαγωγικά) αυτή θέτει στην ελληνική κοινωνία.

Μόνοι αυτοί και μόνο έτσι μπορούν νά συμβάλουν, χωρίς τίς ιδιοτέλειες τής δεξιάς και τὰ ιδεολογήματα μιάς κάποιας άριστεράς, στό νά φωτιστούν κάποιες πτυχές τών σημερινών προβλημάτων τής ελληνικής κοινωνίας.

«Μετάβαση» ή όχι, ή περίοδος που διανύουμε τώρα, συνέχεια άπό πολλές πλευρές τών τελευταίων χρόνων τής ΝΔ, χαρακτηρίζεται άπό μιά συγκυριακή αλλά οξεία κρίση τής οικονομίας, που εντάσσεται όμως σέ μιά γενικότερη «δομική» κρίση που εκφράζεται μέ μιάν εντυπωσιακή άπόλεια δυναμισμού όλης τής ελληνικής κοινωνίας. Ίσως γιά τὰ όρια τών βάσεων στις όποιες στηρίχθηκε ή μέχρι τώρα άνάπτυξη τής εξαντλήθηκαν. Δέν χρειάζεται γιά τήν ώρα νά έπεκταθούμε σ' ό,τι άφορά τὰ άγκυλωτικά ή και παραλυτικά άποτελέσματα τής μέχρι τώρα πορείας του ιδιόμορφου μικρομεσαίου καπιταλισμού μας. Είναι πάντως βέβαιο ότι, μετά και μέσα άπό μιά σταθεροποίηση τής οικονομίας, έπείγει μιά ριζική άνακατανομή τών πόρων τής οικονομίας αυτής σέ όφελος τών παραγωγικών τμημάτων τής και σέ βάρος τών δραστηριοτήτων τής που χαρακτηρίζονται άπό παρασιτισμό, έγγυεις και άλλες θεσμοθετημένες ή άτυπες «προσόδους» μη-λειτουργικό μεταπρατισμό και άχαλίνωτη κερδοσκοπία. Άλλος δρόμος δέν ύπάρχει, τόσο γιά νά μπει άπλώς μιά τάξη σ' αυτή τήν κοινωνία, όσο και γιά νά άνοιξει, άν αυτή πράγματι τό θελήσει, ό δρόμος τής «μετάβασης» στό σοσιαλισμό.

Άν έτσι μπαινεί τό πρόβλημα, ή υποτίμηση, ή εισοδηματική πολιτική κ.λπ. συμβάλλουν όντως στην άναπόφευκτη σταθεροποίηση, αλλά ή τελευταία δέν είναι αυτοσκοπός. Η άνακατανομή τών πόρων και ή άναδιάρθρωση τών δραστηριοτήτων δέν άναφάνονται πειστικά στον όρίζοντα, ούτε στό πλαίσιο τής συγκυρίας ούτε ως μεσομακροχρόνια προοπτική. Ούτε τακτοποίηση ή βελτίωση ούτε ξεκίνημα τής «μετάβασης» προς όπουδήποτε προδιαγράφονται άπό τὰ μέχρι τώρα μέτρα. Άλλά και ούτε καταρχήν άποκλείονται, άν και ύπάρχουν στοιχεία που οδηγούν προς τὰ εκεί, όπως οι περίπου όμορφες «πολεοδομικές» ρυθμίσεις τών «αυθαίρετων», ή νέα άναστολή τής νομοθεσίας περι ταμειακών μηχανών και άλλα πολλά.

Είναι έξάλλου δυνατό νά άνοιγουν ή νά κλείνουν όριστικά τέτοιοι δρόμοι σέ μιά ζωντανή κοινωνία; Όχι. Γιατί γύρω άπό αυτό τό θέμα άρθρώνονται διαρκώς νέες άντιθέσεις, νέες διαμάχες, νέες προοπτικές.

Ότι μέχρι τώρα ή κυβερνητική οικονομική πολιτική δέν στάθηκε ίκανή νά προσδιορίσει μέ πειστικότητα και άποτελεσματικότητα ποιο δρόμο προτιμάει πραγματικά νά άποπειραθεί νά διανοίξει, είναι ή μόνη σοβαρή συνολική κριτική που μπορεί κανείς νά τής άπευθύνει. Και όχι ούδέτερη. Γιατί άν δέν άποπειράται τίποτε, μοιραία διαλέγει τό δρόμο τής συνέχειας, τής προέκτασης τών τάσεων που κληροδότησε τό παρελθόν.

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

Διεργασίες στην 'Αριστερά

Καινούρια προβλήματα — καινούρια περιοδικά

Ένώ η επίσημη 'Αριστερά συμπλέει με την Κυβέρνηση οι ένδειξεις έντονου αντιπασοκισμού πολλαπλασιάζονται

Ένα χρόνο τουλάχιστον πριν από την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία ο προσεκτικός παρατηρητής των διεργασιών και των ζυμώσεων που τότε συντελούνταν στις γραμμές της 'Αριστεράς θα διαπίστωνε ότι σ' αυτήν την πολύφωνη και λαλίστατη παράταξη είχε άπλωθεί σιγή. Ο οργανωτικός ακτιβισμός της περιόδου 1974-79 είχε κοπάσει, οι περισσότερες οργανώσεις της εξοικονομολογικής 'αριστεράς είχαν διαλυθεί ή διασπασθεί σε αφανείς ομάδες, περιοδικά 'αριστερά είχαν κλείσει, οι άμφισβητήσιες στάσεις Πανεπιστήμια, κι η πολιτική σάτιρα ακόμη, σά να είχαν πάρει τέλος. Οι πολλοί ιδιώτευσαν. Μερικοί διοχετεύονταν μεθοδικά μέσα από το κανάλι της «κριτικής υποστήριξης», προς το ΠΑΣΟΚ σαν ανόρεχτοι ψηφοφόροι του, ενώ άλλοι θεωρούσαν μάταιη τόσο την εναντίωση όσο και την προσχώρηση. Κάποιοι λίγοι είχαν συμπαραταχθεί προεκλογικά με το ΚΚΕ έσωτ. ακολουθώντας τη λογική του μικρότερου κακού, ή γιατί πίστευαν ότι η μόνη οργανωμένη έστια της κομμουνιστικής ανανέωσης έπρεπε να διατηρηθεί και να επιβιώσει κοινοβουλευτικά, είτε γιατί, απλώς, θεωρούσαν το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ χονδροειδή προσβολή στη νοημοσύνη τους και την πολιτική τους ευαισθησία.

Προσχωρήσεις και συμπλεύσεις...

Αυτή η «μουγκαμάρα» διατηρήθηκε αρκετούς μήνες και μετά τις εκλογές. Και μόνο απ' το καλοκαίρι και μετά εμφανίστηκαν τά πρώτα σημάδια μιάς ανατοποθέτησης και αναζωογόνησης ορισμένων κύκλων. Στο μεταξύ βέβαια, σε συνέχεια του προεκλογικού ρεύματος της «κριτικής υποστήριξης», ορισμένοι 'αριστεροί — και δεν έχει τό-

σο σημασία η περίπτωση επώνυμων που ή ένταξή τους σε κρατικά - κυβερνητικά λειτουργήματα, καθόσον φαινομενικά απροσδόκητη, προέβησε σχόλια πότε μικρόζουλα και πότε κατεδαφιστικά — βρέθηκαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συμπλέοντες, συνοδοιπορούντες και συμπάσχοντες με την κυβερνητική γραμμή. Ήταν οι λόγιοι πολλοί οι αυταπάτες που δημιουργεί η περίοδος («τόρα υπάρχουν δυνατότητες να γίνουν ορισμένα πράγματα», υποστήριζαν), το δίλημμα ΠΑΣΟΚ ή ΝΑ που όσο να 'ναι επηρεάζει, ή άκούραστη ιδεολογική και πολιτική συνηγορία του ΚΚΕ έσωτ. για την «'Αλλαγή» που όχι μόνο δεν εναντιώθηκε σ' αυτήν την απορρόφηση, αλλά, αντίθετα, δούλεψε και δουλεύει για να στηριχθεί ή κυβέρνηση, τέλος ή απλή, και δινατή, όσφρηση ευκαιριών προς εκμετάλλευση που παρέχει ή εξουσία σε όσους τά ψυχονεμίσματα δεν είναι του προσωπικού τους γούστου. Άλλωστε σε τέτοιες περιπτώσεις τίποτε δεν είναι άθήμετο. Μήπως ή κυβέρνηση δεν είναι 'αριστερή;

...αλλά και ανατοποθετήσεις. Τό αντιπασοκικό ρεύμα

Από την άλλη μεριά μέσα στους ίδιους 'αριστερούς κύκλους, σε ομάδες άτυπες, παρέες, σε επιζητήσεις μικροοργανώσεις, στο ίδιο το ΚΚΕ έσωτ., ακόμη και σε επαγγελματικές οργανώσεις, σωματεία, επιμελητήρια κ.λπ. ιδιαίτερα μετά το καλοκαίρι και τις τελευταίες δημοτικές εκλογές αρχίζει κάπως να λιώνει ο πάγος, και ν' αναδύεται κάτι σαν αντιπασοκικό ρεύμα. Μιλάμε πάντοτε για 'αριστερούς, και τό φαινόμενο συμπίπτει με τη γενικότερη κοινωνική δυσάρεσκεια προς την κυβέρνηση που έχει προσβάλλει και μέρος του κόσμου που

ψήφισαν ΠΑΣΟΚ. Αυτό τό αντιπασοκικό ρεύμα δεν ξεκινά από κοινωνικές αιτίες, από οικονομικά στριμώγματα για παράδειγμα, αλλά κυρίως από ιδεολογικές και πολιτικές αντιδράσεις, συχνά δέ κι από καθαρά πολιτισμικές διαφοροποιήσεις που σχετίζονται με τό ύφος και την πνευματική ποιότητα της νέας εξουσίας.

Η γενική αίσθηση είναι ότι ή πολιτεία του ΠΑΣΟΚ δεν έχει καμιά σχέση με καμιά σοσιαλιστική προοπτική, ότι απλώς προωθεί κάποιες ρεφορμιστικές λύσεις που συνοψίζονται σε μιά προσπάθεια άστικου εκσυγχρονισμού, και ενγένη διαχειρίζεται μάλλον άδέξια τη φθορά.

Ο κόσμος αυτός όσο έτερόκλητος κι αν μοιάζει έχει ορισμένα κοινά σημεία. Οι πιά πολλοί έχουν χρηματίσει μέλη του ΚΚΕ έσωτ. και σε κάποια φάση της δεκαεπτάχρονης ιστορίας του απομακρύνθηκαν απ' αυτό: τά χρόνια της δικτατορίας, με τη μαζική άποχώρηση της νεολαίας τό 1977-78 που δημιούργησε την Β Πανελλαδική, είτε, τέλος, σ' όλο τό διάστημα από τό 2^ο (10) μέχρι τό 3^ο (11) συνέδριο του ΚΚΕ έσωτ. (1978, 1982). Γιατί ένα από τά πιά σταθερά χαρακτηριστικά της ζωής του κόμματος αυτού είναι ή συνεχής διαρροή μελών και στελεχών του: λέγεται ότι μεταξύ του Β και του Γ συνεδρίου διέρρευσαν πάνω από 50% των μελών του, ιδιαίτερα του Ρήγα.

Υπάρχουν βέβαια και πολλοί που προέρχονται από άλλους πολιτικούς ορίζοντες: τις χεμαζόμενες από τις πολυδιασπάσεις μαοϊκές οργανώσεις ή τις τροτσκιστικές. Έδώ θα συναντήσει κανείς κι άλλους 'αριστερούς, ιδίως νέους, που ποτέ δεν είχαν ένταχθεί σε καμιά οργάνωση. Κύρια πολιτική άπασχόληση, σ' όλο τό φάσμα αυτών των έτερόκλητων ιδεολογικά προελεύσεων, είναι τά καθέκαστα της πολιτείας του ΠΑΣΟΚ, σ' αντίθεση με άλλες εποχές που τά θεμελιακά ζητήματα της φύσης της 'αριστεράς είχαν τον πρώτο ρόλο (π.χ ή δικτατορία του προλεταριάτου κ.λπ).

Αυτός ο πολιτικός και ιδεολογικός αντιπασοκισμός που, επανάλαμβάνο, είναι διαφορετικού τύπου από τον αντιπασοκισμό του διαψευμένου ψηφοφόρου ή του στριμωγμένου μισθωτού, διάχυτος κι αρκετά έκδηλωτικός πλέον, συναντιέται και μέσα στο ΚΚΕ έσωτ. Ήδη στο τελευταίο συνέδριό του υπήρξε μιά σαφής διαφοροποίηση μεγάλου μέρους των συνέδρων (πά-

νω από τό 1/3) στο θέμα του ΠΑΣΟΚ. Αυτή η διαφοροποίηση δεν έμοιαζε συμφιλίωσιμη παρά τις οργανωτικές αλλαγές. Νέοι στην ήλίκια σύνεδροι, εκπρόσωποι μαζικών φορέων και διανοούμενοι ήταν κατηγορηματικοί στην αντιπασοκική τους τοποθέτηση. Όπως κατηγορηματικοί ήταν και ως προς τα καθεστώτα σοβιετικού τύπου για τα οποία υποστήριξαν ότι τό κόμμα τους θα έπρεπε να υιοθετήσει καταδικαστική στάση για να ξεκάνει οριστικά από τη χορεία της (παλαιο)νεοσταλινικής παράδοσης. Αντίστοιχη ήταν και η στάση που προωποινίζονταν απέναντι στο ΚΚΕ και τούς «συντρόφους της άλλης πλευράς». Σ' αντίθεση, λοιπόν, μέ την εννοική προς τό ΠΑΣΟΚ τάση της ήγεσίας που ταυτόχρονα διακρίνεται κι από ένα κάποιο φιλοσοβιετισμό, μέσα στο ΚΚΕ έσωτ. ξεχωρίζει πιά μέ σαφήνεια τό αντίσοβιετικό και συνάμα αντιπασοκικό ρεύμα που, φαίνεται, απέκτησε μεγαλύτερη κινητικότητα μετά την τελευταία έμβολωματική ρύθμιση που κατέληξε στην τριμελή Γραμματεία Μπανιά-Κύρκου-Κουνελάκη.

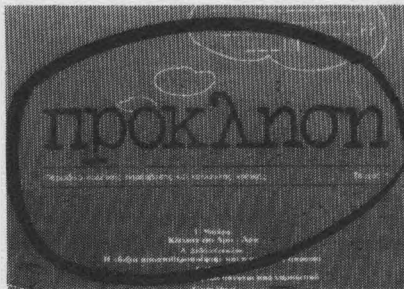
Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις οι δειλές, μουνδιασμένες κι άμηχανες κριτικές για τά μέτρα της νέας κυβέρνησης, μετά τις άλλεπάλληλες υπαναχωρήσεις, διαψεύσεις κι ασυμμετρικές της, βρήκε τά στοιχεία και την εννοική βάση να μετατραπεί σε απόρριψη του ΠΑΣΟΚ που πολλές φορές φτάνει ως τό σαρκασμό και την άνοιχτή αντιπαράθεση. Οι πηγές που θά τροφοδοτήσουν την κριτική απέναντι στην πολιτεία του ΠΑΣΟΚ είναι οι ίδιες που τροφοδοτούν και την κριτική προς την ήγεσία του ΚΚΕ έσωτ., τουλάχιστον για τούς οργανωμένους σ' αυτό: ή ίδια ή πολιτική και ή μεθοδολογία του ΠΑΣΟΚ. Έτσι τό ΚΚΕ έσωτ. κατακρίνεται επειδή, ουσιαστικά, έχει μετατραπεί σε πλαγιοφυλακή στήριξης της κυβέρνησης, ιδίως μέσα απ' την *Αύγή* που συχνά ξεπερνά σε φιλοκυβερνητικό ζήλο ακόμη κατά την *Εξόρμηση*. Παράλληλα τό ίδιο ρεύμα προσάπτει στην ήγεσία του κόμματος ότι δεν δημιουργεί έναλλακτική λύση στην χρεοκοπία του ΠΑΣΟΚ.

Τά περιοδικά

Είναι αυτόνοπτο ότι τέτοιου είδους άν όχι μετατοπίσεις τουλάχιστον άνατοποθετήσεις ανθρώπων που εξακολουθούν να αισθάνονται ότι

τούς άφορα ή πολιτική, ή άριστερά κι ό σοσιαλισμός δημιουργούν, άναγκαστικά, ένα νέο πεδίο προβληματισμού και ζυμώσεων. Βέβαια οι διεργασίες αυτές δεν είναι πιστοποιήσιμες μέ βάση άπτά στοιχεία, και σίγουρα ό όρος «διεργασία» που χρησιμοποιείται εδώ είναι άσαφής και προβληματικός. Παραπέμπει όμως σ' ένα κλίμα, σε εμπειρικά πιστοποιήσιμες καταστάσεις. Έξάλλου υπάρχουν και πιά ύλικές μορφές, ένδεικτικές για τις διαθέσεις και τις τάσεις που εμφανίζονται. Νά μιά άπτή: Πλήθυναν ξαφνικά τά άριστερά περιοδικά, ή οι προετοιμασίες για έκδόσεις έντύπων πολιτικού περιεχομένου στο άμεσο μέλλον.

Μιά πρόχειρη και βιαστική περιήγηση θά έδειχνε την άναζωογόνηση αυτού του πολιτικού χώρου:

• Αντιφρονούντες του ΚΚΕ έσωτ. εξέδωσαν πρόσφατα τό περιοδικό *Πρόκληση*. Στην προκειμένη περίπτωση σημασία δεν έχουν οι άδυναμίες του πειράματος — πολλές άλλωστε — ούτε τό γεγονός ότι ξεφυλλίζοντας την έκδοση έχεις την αίσθηση ότι ό προβληματισμός άκινήτοποιήθηκε, άλλου μοιάζει ξαναζεσταμένο φαί κι άλλου φέρνει στο νου άπλουστευτικά σχήματα που έλπιζε κανείς ότι εδώ κάπως θά έκλεπτόνταν. Σημασία έχει ότι ή *Πρόκληση* διαφωνεί ριζικά (προκλητικά θά τό 'θελε ή ίδια) μέ τό κόμμα στο όποιο είναι ένταγμένοι εκείνοι που την ξεκίνησαν. Δεν θά ήταν έξω από τά πράγματα άν υποστήριζε κανείς ότι εδώ έχουμε να κάνουμε μέ σαφέστατη *άρνηση* μιάς πολιτικής και μιάς μεθοδολογίας που καθλώνει την άριστερά σε άνυπαρξία κι άνυποληψία. Κι αυτό είναι που έχει σημασία. Βέβαια τί θά βγει από την έκδοση ενός τέτοιου έντύπου, ποιά θά 'ναι ή βαρύτητα κι ή ευθυβολία του είναι άγνωστα ζητούμενα για τούς περισσότερους μιά και οι πιθανές προοπτικές κυμαίνονται από τό τίποτε μέχρι πάρα πολλά και σημαντικά πράγματα.

• Διαφορετική είναι ή περίπτωση των *Θέσεων* που ήδη κυκλοφόρησαν τό 2ο τεύχος τους, όπως κι ό άναγγελλόμενος *Σχολιαστής*. Οι *Θέσεις* φτιάχτηκαν από πρώην μέλη της Β' Πανελλαδικής. Και τόν *Σχολιαστή* πάλι «πανελλαδικό» θά τόν επανδρώσουν. Ειδικά τώρα τις *Θέσεις*, που έδωσαν δείγμα γραφής, δεν θά μπορούσε κανείς να τις αφήσει άπαρατήρητες μέσα στο σωρό των έντύπων που στοιβάζονται στα βιβλιοπωλεία. Δίμηνο τό περιοδικό αυτό, μέ φιλοδοξίες θεωρητικές, μέ μιάν επίμονη άναφορά στον Άλτουσέρ ίσως για να κερδίσει έγγεγνα μαρξιστικής όρθοφροσύνης, άναλαμβάνει μιά προσπάθεια να αναλύσει και να θεωρητικοποιήσει τά άποτελέσματα της πάλης των τάξεων στον τόπο μας. Άνεξάρτητα όμως από την άξιοπιστία των διακηρύξεων είναι φανερό ότι αυτός ό κύκλος των ανθρώπων, και πολλοί από τούς άναγνώστες τους πραφανώς, εξακολουθούν να δίνουν τή μάχη της μαρξιστικής άναλύσης και κατανόησης των προβλημάτων. Τουλάχιστον υπενθυμίζουν μέ τόν τρόπο τους ότι υπάρχει ένα κενό.

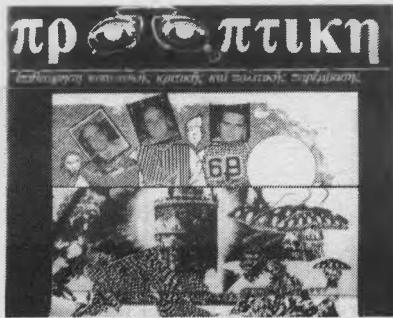
ΚΡΙΤΙΚΗ

• Θεωρητικό είναι και τό διάβημα των *Αυθαιρέτων* που έτοιμάζονται, πάλι από πρώην «πανελλαδικούς», αλλά μέ αντικείμενο την πόλη, την κοινωνική κριτική και τά κινήματα κοινωνικής κριτικής που αναπτύσσονται στο χώρο της σημερινής μεγαλούπολης.

● Θεωρητικοί είναι επίσης και οι προσανατολισμοί της Κριτικής (εκδίδεται κι αυτή από πρώην «πανελλαδικούς») αλλά αυτή είναι αποκλειστικά προσανατολισμένη στο φοιτητικό χώρο και τα προβλήματά του.

● Τέλος στην ίδια κατηγορία θα μπορούσε να εντάξει κανείς και την Προοπτική που βγαίνει στη Θεσσαλονίκη και αποτελεί τόπο συνάντησης νέων που προέρχονται από τό Ρήγα, τό ΕΚΚΕ, την Πανελλαδική ή τους ανένταχτους. Έδώ οι δημοσιογραφικές φιλοδοξίες είναι ευδιάκριτες αλλά και η ευθύγραμμη μεταφορά των ιδεολογημάτων των χώρων προέλευσης εντονότερη: σά να μὴν άλλαξε τίποτε από τό 1978.

Τό μηδέν και τό άπειρο

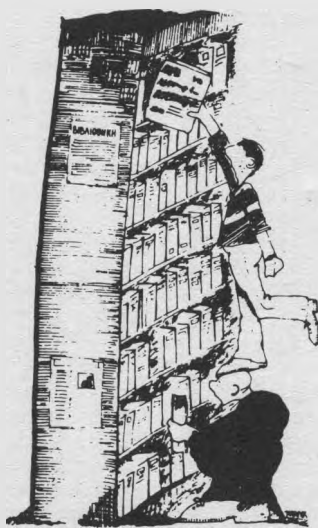
Όλοι αυτοί οι συγγραφικοί ακτιβισμοί που θά λεγαν πικρόχολα οι σχολιαστές των σοβαροφανών καταστημάτων έχουν ένα αρκετά μεγάλο και δυναμικό κοινό. Είναι σίγουρο ότι τό καθένα ξεπερνά τους 2.000 αναγνώστες, πράγμα που σημαίνει ότι δέν υπάρχουν μόνο κάποιοι μανιακοί της περιοδικογραφίας αλλά και μία ευνόικη κι ανήσυχη περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Φυσικά τέτοια φαινόμενα οι «σοβαροί» τ' αντιμετωπίζουν με άδιαφορία. Η Αύγή για παράδειγμα δέν έχει ακόμη σχολιάσει την έκδοση της Πρόκλησης λές και δέν έχει καμιά σημασία για τό χώρο της. Γεγο-

νός είναι επίσης ότι σε τέτοιες περιπτώσεις ενεδρεύει ο κίνδυνος ή ανάγκη της πολιτικής συμμετοχής να παίρνει τό ψευδώνυμο π.χ. της θεωρίας και ή τελευταία να φορτώνεται καθήκοντα για τά οποία δέν είναι άρμόδια.

Όστόσο είναι τά ίδια τά πολιτικά αδιέξοδα, ιδιαίτερα των νέων άριστερών που υποχρεώνουν πολλούς — και σίγουρα όχι τους πλιό διάφορους ή τους πλιό άσημαντους — να συνεχίσουν την πολιτική με άλλα μέσα. Ό πόλεμος δηλαδή συνεχίζεται, έστο κι αν πρόκειται για μικροπεισόδια σε κατεστραμμένα χαρακώματα. Έκείνα τά ισοπεδωτικά 48% και ή άλαζονική αισιοδοξία της κυβερνητικής παράταξης τους πρώτους μήνες μετά τις εκλογές ανήκουν πλέον στο παρελθόν. Τίς ίδιες τάσεις υπογραμμίζουν με άλλο τρόπο ή ενδοπασοκική άμφισβήτηση (δείγμα: τό περιοδικό Φυλλάδιο, φτιαγμένο από πρώην μέλη και στελέχη του ΠΑΣΟΚ αλλά που διακινείται σχεδόν άποκλειστικά μέσα στις οργανώσεις του, σύμφωνα με βásiμες πληροφορίες ξεπερνά τά 10.000 φύλλα κυκλοφορία! Ένδειξη καθόλου εύκαταπρόνητη) όπως και ή κοινωνική αντίδραση στο ΠΑΣΟΚ που διευρύνεται.

Η επίσημη άριστερά άγνοεί τα σημάδια αυτά. Άλλο σημείο των καιρών: ή κριτική στην εξουσία, κι ό αγωνιώδης προβληματισμός για την μοίρα της Άριστεράς, έστο χωρίς διέξοδο για την ώρα, προέρχεται από άλλους ευαίσθητους δέκτες, που διαχωρίζουν τή θέση τους από την εξουσία.

Άγγελος Έλεφάντης

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΔΩΔΩΝΗ»

Άσκληπιού 3, Άθήνα - Βλαχλείδη 8, Γιάννινα.

80 ΤΟΜΟΙ 66 ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ (ΚΛΑΣΙΚΟΙ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΟΙ)

ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

- ΚΑΜΥ, ΛΑΜΠΕΡΤ, Καλιγούλας.
- ΛΟΡΚΑ, ΦΕΔΕΡΙΚΟ, Τά μάγια της πεταλούδας και οι φασουλίδες του Κατσιπόρα.
- ΜΠΕΚΕΤ, ΣΑΜΟΥΕΛ, Όλοι εκείνοι που πέφτουν και Ό οι ώριμες μέρες.
- ΙΟΝΕΣΚΟ, ΕΥΓΕΝΙΟΥ, Αμειδίος ή πώς να τό ξεφροτυθούμε.
- ΉΝΤΕΡ, ΧΑΡΟΑΝΤ, Η συλλογή και ό έρωσής.
- ΜΠΡΕΧΤ, ΜΠΕΡΤΟΛΤ, Η Μάνα κουράγιο και τά παιδιά της.
- ΒΙΤΡΑΚ, ΡΟΖΕ, Βικτόρ ή τά παιδιά στην έξουσία.
- ΖΕΝΕ, ΖΑΝ, Οι νέγροι.
- ΓΚΟΑΝΤΟΝΙ, ΚΑΡΑΟ, Τό καφεενείο.
- ΝΑΖΙΜ, ΧΙΚΜΕΤ, Η γελάδα και Υπήρξε ή όχι ό Ίβάν Ίβάνοβιτς.
- ΑΝΟΥ-Γ. ΖΑΝ, Τόμας Μπέκετ ή ή τιμή του θεού.
- ΜΟΛΙΕΡΟΥ, Ό άρχοντοχωριάτης.
- ΜΙΑΡΕ, ΑΡΘΟΥΡ, Ψηλά από τή γέφυρα και Άπό Δευτέρα σε Δευτέρα.
- ΕΘΟΥ, ΜΠΕΡΝΑΡΝΤ, Ο άνθρωπος και τά όπλα.
- ΧΑΝΤΙΚΕ, ΉΤΕΡ, Κάσπαρ.
- ΒΑ-ΓΣ, ΉΤΕΡ, Ό Τρόσιτι εξόριστος.
- ΪΦΕΝ, ΕΡΙΚΟΥ, Οι μνηστήρες του θρόνου.
- ΖΙΡΟΝΤΟΥ, ΖΑΝ, Ό πόλεμος της Τροίας δέν δά γίνει.
- ΓΚΟΓΚΟΑ, ΝΙΚΟΑΑΓ, Παντρολογημάτα.
- ΓΚΡΑΣ, ΓΚΥΝΤΕΡ, Κατακλιμαρής.
- ΓΚΟΑΝΤΟΝΙ, ΚΑΡΑΟ, Ασκανιέρα.
- ΜΡΟΖΕΚ, ΣΑΛΒΟΜΙΡ, Εμιγκράδες.
- ΒΕΓΚΑ, ΛΟΠΕ ΝΤΕ, Φουόντε Όβερχοίνα.
- ΪΦΕΝ, ΕΡΙΚΟΥ, Οι θρικόλακες.
- ΜΠΟΥΑΓΚΑΚΟΡ, ΜΙΧΑΗΛ, Η ερυθρά νήσος.
- ΚΙΙΧΑΡΝΤ, ΧΑ-Γ'ΝΑΡ, Τή νύχτα που καθάρισαν τον άρχηγό.
- ΦΙΛΙΠΠΙΟ, ΕΝΤΟΥΑΡΝΤΟ ΝΤΕ, Φιλομένη Μαγτουράνα.
- ΝΕΣΙΝ, ΑΖΙΖ, Τό θερίο του ταύρου.
- ΣΤΡΙΝΤΣΙΜΕΡΙΚ, ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ, Δεσποινίς Τζούλια και Η πλιό δυνατή.
- ΛΑΜΠΙ, ΕΝΤΟΥΑΡΝΤ, Ποιός φοβάται τή βιτζίνια Γούλπ.
- ΜΠΡΕΧΤ, ΜΠΕΡΤΟΛΤ, Ο δάσκαλος και ή Εθραία.
- ΉΡΑΝΤΕΑΟ, ΛΟΥ-Γ'ΤΖΙ, Απόψε αυτοσχεδιάζουμε.
- ΪΦΕΝ, ΕΡΙΚΟΥ, Τζόν Γαβριήλ Μπόφμαν.
- Ο' ΝΙΑ, ΕΥΓΕΝΙΟΥ, Ό παραπώλης έρχεται.
- ΪΦΕΝ, ΕΡΙΚΟΥ, Έντα Γκάμπλερ.
- ΟΥ-Γ'ΛΙΑΜΕ, ΎΕΝΕΣΙ, Ό Σφρέας στον Άδη.
- ΦΟ, ΝΤ'ΑΡΙΟ, Η μεγάλη παντομίμα.
- ΚΑΣΟΝΑ, ΛΑΞΕΑΝΤΡΟ, Τά δέντρα πεθαίνουν όρθια.
- ΒΑ-ΓΣ, ΉΤΕΡ, Η δολοφονία του Μαργά.
- ΪΦΕΝ, ΕΡΙΚΟΥ, Ένας έχθρός του λαού.
- ΓΚΟΡΚΙ, ΜΑΞΙΜ, Στό θούβ.
- ΦΑΜΠΡΙ, ΝΤΙΕΓΚΟ, Η δική του Χριστού.
- Ο' ΝΙΑ, ΕΥΓΕΝΙΟΥ, Πόθοι κάτω από τίς φτελιές.
- ΟΖΜΠΟΡΝ, ΤΖΟΝ, Οργανόμενα νιάτα.
- ΪΦΕΝ, ΕΡΙΚΟΥ, Αυτοκράτορας και Γαλιλαίος.
- ΚΑΑΝΤΙΟΥΕΛ, ΕΡΕΚΙΝ, Καπνοτόπια.
- ΙΟΝΕΣΚΟ, ΕΥΓΕΝΙΟΥ, Η πείνα και ή δίψα, και ή Φαλακρή τραγουδίστρια.

Τά βιβλία αυτά είναι επιλογή από τίς εκδόσεις μας.

Ρ.Σ. Ράσπε
Οί άλλόκοτες περιπέτειες του Βαρόνου Μυνχάουζεν

Μετάφραση: Κώστα Τριφυλιώδη

Ἡ διακυβέρνηση τοῦ ΠΑΣΟΚ καί ἡ ὑπονόμευση τῶν μύθων

τοῦ Χάρη Σταύρου

Ἡ ἔλευση τοῦ ΠΑΣΟΚ στήν ἐξουσία — ἂν ὄχι τό ἴδιο τό ΠΑΣΟΚ — ἐπαναπροσδιόρισε πολλές σταθερές τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καί οικονομίας, συμπαρέσυρε μύθους, γκρέμισε αὐταπάτες, ἀλλά καί ἐλπίδες, ὄξυνε ὑλόγειες διεργασίες, ἀνέδειξε προβλήματα μά καί τήν ἀδράνεια πού γεννᾷ ἡ ἀπογοήτευση. Ὁ μόνιμος λιβανωτός τῆς μεγαλύτερης μερίδας τοῦ τύπου, ἡ καταστροφολογία καί ἡ ἐμπάθεια τοῦ ὑπόλοιπου καί ἡ αὐτολογοκρισία πολλῶν ἀνθρώπων πού μποροῦν καί οφείλουν νά ἔχουν γνώμη, δέν ἐπέτρεψαν μέχρι σήμερα τήν ἀποτίμηση ἢ καί ἀπλῶς τήν καταγραφή τῶν παραπάνω φαινομένων.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο: ἡ ἀνάληψη τῆς διακυβέρνησης τῆς χώρας ἀπό τό ΠΑΣΟΚ ὑπονόμευσε πολλούς μύθους καί καταρράκωσε πάμπολλες αὐταπάτες πού μέ μορφή ἐκκρέμαστων συνθημάτων φρενάριζαν τήν κριτική σκέψη.

Μερικά ἀπό τά αὐτονόητα πού χαρακτηρίζαν τό λεγόμενο προοδευτικό χώρο, μέχρι καί τήν 18^η Ὀκτωβρίου 1981, μοιάζουν ἀπόηχοι τοῦ παρελθόντος, ἐνῶ ἀρκετά ἀξιώματα πού κυριαρχοῦσαν στό πολιτικό στερέωμα μετά τή μεταπολίτευση δέν φαίνεται νά στέκουν γερά στά πόδια τους. Αὐταπάτες καί ἀξιώματα ἀντιστρατεύτηκαν τήν υιοθέτηση ἀπαρέγκλιτων ἀρχῶν, δημοκρατικῶν διαδικασιῶν, μέσα στά κόμματα καί ἔτσι δέν προετοίμασαν τό κατάλληλο ἔδαφος γιά ἄσκηση ἐξουσίας μέ διαφορετικό ὕψος καί ἦθος ἀπό ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει τή δεξιά. Ἔς ἀναφέρουμε πῶς συγκεκριμένα μερικούς ἀπό τοὺς μύθους αὐτούς, πού ἐνῶ ἡ «ἀλήθεια» τους ἦταν ἀδιαφιλονίκητη κατά τήν περίοδο 1974-81 στήν πολιτική πρακτική ἀλλά καί τήν πολιτική ἢ οικονομική ἀνάλυση, εἶναι ἐμφανές ὅτι ὀδηγήσαν σέ συμπληγάδες τό γενικό ὅσο καί ἀσαφές αἶτημα τῆς «Ἀλλαγῆς»:

ΜΥΘΟΣ ΠΡΩΤΟΣ: «Ἡ βούληση μιᾶς προοδευτικῆς κυβέρνησης, ἀρκεῖ γιά νά ὑπερβαλλοῦν τά προβλήματα πού χρόνιζαν μέ δεξιά διακυβέρνηση». Ἔνας χρόνος ΠΑΣΟΚ δημιουργεῖ τήν ὑποψία ὅτι ἡ παραπάνω ἀποψη πού παραπέμπει στήν ἀπλοϊκή ἀλλά δημοφιλή λαϊκή ρῆση «ὅποιος θέλει, μπορεῖ», διαψεύστη-

κε. Καί διαψεύστηκε γιατί ἡ επίλυση προβλημάτων, ἡ ἄσκηση πολιτικῆς καί μάλιστα στό ὄνομα τῶν καταπιεσμένων κοινωνικῶν τάξεων, δέν εἶναι θέμα καλῶν προθέσεων: δέν εἶναι θέμα πολιτικῆς βούλησης. Εἶναι συνάρτηση τῆς προσεκτικῆς ἐπεξεργασίας τῶν βημάτων πού θά ὀδηγήσουν στήν ἐκπλήρωση τῶν στόχων. Καί πολύ περισσότερο μιᾶ πολιτικῆ μέ σοσιαλιστικές φιλοδοξίες δέν μπορεῖ παρά νά ἀντιμετωπίζει τίς ὀποιες δυσκολίες, κινητοποιώντας τίς τάξεις, ὑπέρ τῶν ὁποίων διακηρύσσει ὅτι ἀσκεῖ τήν ἐξουσία. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι εἶναι σκόπιμο νά χαραχθεῖ μιᾶ δυναμική πορεία γιά τήν ὁλοένα καί μεγαλύτερη συμμετοχή ὀργανωμένων κοινωνικῶν φορέων καί ὁλων τῶν πολιτῶν στίς πολιτικές καί κοινωνικές διαδικασίες.

Μιά τέτοια διαδικασία συμμετοχῆς ὄχι μόνο δέν ὑπῆρξε ἐπὶ ΠΑΣΟΚ, ἀλλά ἀντίθετα ἡ κυβέρνηση διαβεβαίωσε κατ' ἐπανάληψη τοὺς φορεῖς τῶν ἐργαζομένων νά μὴ ἀνησυχοῦν, γιατί αὐτή ἐκφορᾶ τὰ δικαιώματά τους. Τό δυστύχημα εἶναι ὅτι ἡ κυβερνητική αὐτή διαβεβαίωση ἔπιασε τόπο καί ἔτσι δέν εἶναι ἀνεξήγητο ὅτι ἐνῶ βαδίζουμε πρὸς περίοδο αὐστηρῆς μονόπλευρης λιτότητας, οἱ ἀντιδράσεις εἶναι ὑποτονικές.

ΜΥΘΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ: «Τό πανίσχυρο λαϊκό κίνημα τῆς χώρας, εἶναι πανέτοιμο κάθε στιγμή νά ἀγωνισθεῖ γιά νέες κατακτήσεις». Σήμερα ἀκόμα καί οἱ «Ἴταλοι τοῦ ΠΑΣΟΚ» (ἄγνωστοι στό πλατύ κοινό: μιᾶ διόλου ὀργανωμένη ἀποψη μέσα στό ΠΑΣΟΚ πού κατακρίνει ἀπό ριζοσπαστικές, ἀλλά ὄχι φιλο-ΚΚΕ θέσεις, τά πεπραγμένα τοῦ κυβερνητικοῦ κόμματος) παραδέχονται ὅτι τό μαζικό κίνημα, ἂν δέν εἶναι ἕνας μεταφυσικός ὄρος στή χώρα μας, παρουσιάζεται τουλάχιστον ἀδύναμο νά παρέμβει δυναμικά στό πεδίο τῆς ταξικῆς πάλης. Παράλληλα τό λαϊκό κίνημα δέν ἔχει ἀντιληφθεῖ τίς διαγραφόμενες τάσεις καί πολύ περισσότερο δέν ἔχει ἀποψη γιά τόν τύπο τῆς ἑλληνικῆς ἀνάπτυξης καί τῆς οικονομικῆς κρίσης. Τέλος, εἶναι ναρκοθετημένο ἀπό τόν κομματικό ἔλεγχο, τίς παλαίκομμουνιστικές οικονομίστικες ἀντιλήψεις, τή συντεχνιακή νοοτροπία, ἐνῶ ἕνα σημαντικό μέρος του αὐτοευνουχίζεται καί παραιτεῖται ἀπό τήν πάλη ὑποστηρίζοντας χωρὶς ὄρους τοὺς χειρισμούς τοῦ ΠΑΣΟΚ.

ΜΥΘΟΣ ΤΡΙΤΟΣ: «Γιά την ελληνική οικονομική ύπα-
νάπτυξη εϋθύνεται η μαζική εισροή ξένου κεφαλαίου, ή
ταξική μονομέρεια των κυβερνήσεων της Δεξιάς, τά ύ-
περκέρδη και ή ληστρική νοοτροπία των Έλλήνων
βιομηχάνων». Όλα τά παραπάνω που υποστηρίζον-
ταν από τό ΠΑΣΟΚ και την παραδοσιακή Άριστερά
επί χρόνια, στη χώρα μας δημιούργησαν ένα μένος
κατά της ίδιας της βιομηχανίας και όχι μόνο κατά
των βιομηχάνων ως τάξης — όπως μπορούμε νά συμ-
περάνουμε από τά άποτελέσματα σχετικών γκάλοπ
(δημοσιεύτηκαν στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο*). Ένα
μένος όμως που δέν αντιπάρετασε έναν άλλο τύπο
ανάπτυξης, αλλά περισσότερο όφειλόταν στη διάθεση
των άνερχομένων μεσαίων — και σε κάποιο βαθμό
παρασιτικών οικονομικά — στρωμάτων νά διεκδική-
σουν για λογαριασμό τους την πολιτική και οικονομι-
κή έξουσία. Δέν είναι τίς ώρας νά γίνει ή κριτική — ά-
πό οικολογική σκοπιά — του βιομηχανικού μοντέλου
ανάπτυξης, πλην όμως θά πρέπει νά τονισθεί ότι σύμ-
φωνα με τό παραπάνω τό αντιβιομηχανικό μένος που
υποβόσκει στην Ελλάδα δέν στρώνει τό δρόμο προς
κάποια προοδευτική κατεύθυνση.

Ότι διάφοροι οικονομολόγοι ή οικονομολογούντες
του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ απέδιδαν την καθυστέρηση
της ελληνικής ανάπτυξης — της καπιταλιστικής έν-
νοούσαν, άσχετα άν δέν τό όμολογούσαν — στη μαζι-
κή εισροή του ξένου (δυτικού) κεφαλαίου ήταν περισ-
σότερο ένα αντικυβερνητικό (άντιδυτικό) έφεύρημα
παρά πιστή απόδοση της πραγματικότητας. Πράγματι
ή εισροή κεφαλαίων δέν ήταν ούτε μαζική ούτε κα-
ταστροφική — για τόν ελληνικό καπιταλισμό — σύμ-
φωνα τουλάχιστον με στοιχεία που παρατέθηκαν στο
Συνέδριο του ΤΕΕ για την Άνάπτυξη (Μάιος 1981).
Πολλοί άλλωστε από τους θιασώτες τέτοιων άπλοϊ-
κών κατασκευών έγιναν στη συνέχεια οικονομικοί ύ-
πουργοί του ΠΑΣΟΚ (!). Εξάλλου ή άγωνία της σημε-
ρινής κυβέρνησης για την προσέλκυση ξένων επενδυ-
τών, ή αναγόρευσή τους σε αντίπαλο δέος για τους ά-
πέχοντες από επενδύσεις Έλληνες κεφαλαιούχους
και ή άκατάπαυτη ένθουσιώδης αναφορά των φιλο-
κυβερνητικών εφημερίδων σε (άνύπαρκτα) ποτάμια
ξένων κεφαλαίων δέν υποδηλώνει τίποτε άλλο παρά:

- α) ότι ή κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ άπεμπολεί τί θε-
ωρία για τίς καταστροφές που συνεπάγονται οι
ξένες επενδύσεις,
- β) ότι δέν στοιχειοθετείται μία σαφής
διαχωριστική-ρεαλιστική γραμμή για τό πότε
συμφέρουν την Ελλάδα και πότε όχι οι ξένες
επενδύσεις και με ποιούς όρους.

Δηλαδή, όχι μόνο ξεχάστηκαν οι άστυνομικού χα-
ρακτήρα «θεωρίες» περί της υπαιτιότητας του ξένου
κεφαλαίου για όλα τά στραβά της νεοελληνικής κοι-
νωνίας, αλλά παρουσιάζονται πλέον οι ξένες επενδύ-
σεις ως ό από μηχανής θεός που θά μάς σώσει από τή
στασιμότητα των επενδύσεων και τή χιονοστιβάδα
της άνεργίας.

Λέγεται πάντως, στους οικονομικούς κύκλους, ότι
ή αναβάπτιση αυτή του ξένου κεφαλαίου με τή βοήθεια
της «σοσιαλιστικής» μας κυβέρνησης συμπίπτει με τό
αύξημένο ένδιαφέρον *Γερμανών* επενδυτών νά «σιγον-
τάρουν» την οικονομική ανάκαμψη της χώρας μας
και τά σχέδια κάποιων πολυεθνικών νά μετατοπίσουν
προς τά εδώ τίς ρυλαινουσες μονάδες τους.

ΜΥΘΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ: «Η ληστρική πολιτική των δε-
ξιών κυβερνήσεων που επί τόσα χρόνια στηρίζουν την

οικονομική ολιγαρχία μπορεί νά ανατραπεί άν μία
προοδευτική κυβέρνηση έχει την πολιτική βούληση για
μία παρέμβαση υπέρ των χαμηλών εισοδημάτων».

Η δραματική στροφή της εισοδηματικής πολιτικής
του 1983 σε σχέση με αυτήν του 1982 άποδεικνύει ότι
τέτοια σημαντικά προβλήματα, όπως ή άναδιανομή
του εισοδήματος, δέν έχουν σχέση με την πολυδιαφη-
μιζόμενη πολιτική βούληση, αλλά εξαρτώνται και συ-
σχετίζονται με ποικίλους οικονομικούς, πολιτικούς
και κοινωνικούς παράγοντες και πολύ πιθανόν συνε-
πάγονται άνατροπή εκ βάθρων του ισχύοντος πολιτι-
κοκοινωνικού συστήματος. Τό ΠΑΣΟΚ διακήρυσε
προεκλογικά ότι στόχος του ήταν ή άναδιανομή του
εισοδήματος, γεγονός που προσπάθησε νά δείξει — έ-
στον δειλά — ότι θά τό έπεδίωκε. Η επιλογή όμως της
κυβέρνησης νά διαχειριστεί την κρίση του ελληνικού
καπιταλισμού, την υποχρέωση νά άποκηρύξει τίς προ-
θέσεις της για δικαιότερη κατανομή του εθνικού
προϊόντος και την οδήγησε στα γνωστά μέτρα του κ.
Άρσένη, μέτρα που στην ουσία τους ...θέλουν νά κα-
ταργήσουν την ταξική πάλη για ένα χρόνο, πράγμα
που δέν είχε επιχειρήσει ούτε ή Νέα Δημοκρατία. Συ-
νεπώς ή «πολιτική βούληση» του ΠΑΣΟΚ για δικαιο-
τερες άποδοχές και περιορισμό των κερδών της ολι-
γαρχίας άποδείχτηκε άνεπαρκέστατη. Και είναι εύκο-
λό νά υποστηρίξει κανείς ότι ή κυβέρνηση ΠΑΣΟΚ, με
σοσιαλιστικό μανδύα, επιχειρεί κάτι, που ήταν άνικα-
νη νά πραγματοποιήσει λόγω της άναξιοπιστίας της ή
Νέα Δημοκρατία: νά άποκαταστήσει τό τραυματισμέ-
νο κύρος των βιομηχάνων. Πράγματι, με τό πρόσχη-
μα των σοβαρών προβλημάτων της ελληνικής οικονο-
μίας (επενδυτική άποχή, μείωση ανταγωνιστικότητας
των προϊόντων, αυξανόμενη άνεργία) προωθείται μία
εισοδηματική πολιτική ικανή νά άποδώσει περισσότε-
ρα κέρδη στους βιομηχανούς. Δηλαδή, έμμέσως πλην
σαφώς, τό ΠΑΣΟΚ που για έπτά ολοκληρωτά χρόνια
(1974-1981) είχε έγκλωβίσει ένα ολοένα αυξανόμενο
κομμάτι Έλλήνων ψηφοφόρων υποσχόμενο δικαιότε-
ρες άμοιβές και στηλιτεύοντας «τά υπερκέρδη της
ντόπιας και ξένης ολιγαρχίας», άκόλουθε οικονομική
πολιτική που τό πάει άλλο: «τά προβλήματα της οίκο-
νομίας μας», λέει, «θά λυθούν μόνο άν βοηθηθεί ή ιδιω-
τική πρωτοβουλία».

Χρειάζεται συνεπώς άπλή λογική για νά συμπεράνει
κανείς ότι τό ΠΑΣΟΚ εκμεταλλεύεται όσο πιο καλά
μπορεί τό σοσιαλιστικό του φωτοστέφανο για νά διδά-
ξει και νά επιβάλλει στην Ελλάδα μία βασική άρχή του
καπιταλισμού, την όποία ένας μεγάλος αριθμός Έλ-
λήνων πολιτών δέν ήθελε μέχρι πρόσφατα νά χωνέψει:
«ή οικονομία μιας χώρας, λέει ή άρχή αυτή, πάει
μπροστά μόνο άν ή ιδιωτική πρωτοβουλία έχει τά κέρ-
δη που θέλει: οι επιδιώξεις συνεπώς των μισθωτών δέν
πρέπει νά θίγουν τά επιδιωκόμενα κέρδη για νά πραγ-
ματοποιούνται επενδύσεις και για νά μήν αυξάνεται ή
άνεργία». Τό επιμύθιο, λοιπόν, από τό «πάθημα» του
ΠΑΣΟΚ είναι ότι δέν άρκει ή βούληση μιας κυβέρνη-
σης που διαχειρίζεται τόν καπιταλισμό για νά άναδια-
νεμηθεί — έστον σε κάποιο μικρό βαθμό — τό εθνικό
εισόδημα. Ο καπιταλισμός άπλούστατα είναι εκείνος
που επιβάλλει τους όρους του παιχνιδιού και ψαλιδίζει
τή βούληση για άναδιανομή, γιατί έχει στο μανίκι δύο
πολύ γερά χαρτιά με σημαντικό πολιτικό κόστος: την
επενδυτική άποχή και κυρίως την άνεργία. Άς τό ξέ-
ραμε, λοιπόν, στο εξής: μείωση των κερδών της ολι-
γαρχίας — άναδιανομή του εισοδήματος — δικαιοτέ-
ρη κατανομή της φορολογίας και διαχείριση της κρί-
σης του καπιταλισμού δέν χωρούν στο ίδιο
τσουβάλι...

(Όσο για τό ΠΑΣΟΚ: ανέλαβε μήπως τό ρόλο νά εκσυγχρονίσει τόν ελληνικό καπιταλισμό; Έχει προπαγανδίσει ήδη, μέ τό άποτελεσματικό άλλοθι τών σοσιαλιστικών του επαγγελιών, αρκετές άρχές του άστισμού, πού ή άτίθαση ελληνική κοινωνία είχε κατανοήσει επαρκώς μέχρι σήμερα).

Γιά όσους θά ήθελαν νά βάλουν τό χέρι επί του τύπου τών ήλων αναφέρουμε τήν παρακάτω άποκλειστική και διασταυρωμένη πληροφορία, πού άποδεικνύει ότι ή κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ πράγματι στοχεύει συνειδητά νά άποκαταστήσει τό χαμένο κύρος τών εγχώριων καπιταλιστών. Λίγες μέρες μετά τήν άναγγελία τής σκληρής εισοδηματικής πολιτικής από τόν κ. Άρσένη, ή ήγεσία του Υπουργείου Έθνικής Οικονομίας είχε στά χέρια τής άποδεικτικά στοιχεια για σοβαρές άλλαλλάλληλες άτασθαλίες μεγάλης ύπερχρεωμένης βιομηχανίας. Αντί όμως νά ανακοινώσσει τά στοιχεία αυτά και νά παραπέμψει τούς υπεύθυνους τής άποδότησης τών εισαγγελεία, πράγμα πού θά άποδεικνυε μία κάποια άμεροληψία και άπέναντι στην άνεκδιήγητη εγχώρια άστική τάξη ώστε νά διασκεδαστεί ή μονόπλευρη λιτότητα τής εισοδηματικής πολιτικής, ή κυβέρνηση προτίμησε νά δώσει άφηση άμαρτιών. Προφανώς για νά άποδείξει στην «ιδιωτική πρωτοβουλία» ότι τό ΠΑΣΟΚ δέν τήν κατατρέπει.

Και μία άλλη πληροφορία (πού ίσως θεωρηθεί κοινός τόπος, αλλά αξίζει νά επιβεβαιωθεί): ή συνεργασία του κ. Άρσένη μέ τόν πρόεδρο του ΣΕΒ είναι άρμονική. Ο κ. Υπουργός δέν παίρνει καμία άπόφαση άν δέν συζητήσει μέ τόν κ. Θ. Παλαεζόπουλο, ενώ ή ήγεσία του ΣΕΒ προσφέρθηκε μερικές φορές στο παρελθόν νά καλύψει τίσ φραστικές άψιμαχίες τής κυβέρνησης μέ τούς βιομήχανους (π.χ. όταν άρνήθηκε τόν περασμένο Σεπτέμβριο νά άνατιμήσουν τά προϊόντα τους οι βιομήχανοι γαλακτομικών και άλευρων).

ΜΥΘΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ: «*Η Δεξιά δέν παρέχει επαρκείς πόρους για Δημόσια Έργα και Έργα Κοινής Ωφελείας, γιατί τά διοχετεύει στους βιομήχανους.*»

Βέβαια ή Δεξιά ήταν ιδιαίτερα στοργική προς όρισμένες επιχειρήσεις πού κατάφεραν νά ύπερχρεωθούν. Δέν άρκει όμως αυτό για νά έρμηνεύσει κανείς τό μικρό αριθμό και τή χαμηλή ποιότητα τών έργων ύποδομής και κοινής ωφελείας. Έξίσου άποπροσανατολιστική είναι ή ευρύτητα διαδεδομένη στη χώρα μας άποψη, ότι για τήν άνεπάρκεια πόρων εύθύνονται λαθροχειρίες άξιοματούχων τών προηγούμενων κυβερνήσεων. Και τούτο γιατί όσο κι άν γίνονταν τέτοιες πράξεις — πού έργολαβικά και αναξιόπιστα «άποκαλύπτουν» ή φτηνή χαζοχαρούμενη εφημερίδα και τό έβδομαδαίο σατυρικό περιοδικό του Γιαρουζέλσκι — τά ποσά τών καταχρήσεων δέν είναι βέβαια συγκρίσιμα μέ τόν Προϋπολογισμό Δημοσίων Έπενδύσεων και τά έλλείμματά του. Παράλληλα, πολλοί έπισημαίνουν πικρόχολα ότι παρόμοιες επιδόσεις λαθροχειριών έχουν νά επιδείξουν όλες οι έξουσίες τής γής όλων τών τύπων. Η άδυναμία του ΠΑΣΟΚ νά σχεδιάσει μεγάλο αριθμό άκρωσ άπαραίτητων έργων — όπως νοσοκομεία, σχολεία — βάζει σε ύποψίες τόν άνήσυχο πολίτη ότι όφείλεται στη γενικότερη άσκηση οικονομικής πολιτικής, ή όποια άδυνατεί νά συγκεντρώσει επαρκή έσοδα για τό Δημόσιο Προϋπολογισμό. Μέ άποτέλεσμα νά περιορίζονται σημαντικά δημόσιες επενδύσεις, χωρίς βέβαια νά ξεχνάμε τή σπατάλη πόρων πού συνεπάγεται ή έλλειψη προγραμματισμού.

Και κάτι ακόμα σημαίνει αυτό: έφόσον οι Έλληνες πολίτες, εκτός από τούς μισθωσυντηρητους, άσκούνται στη φοροδιαφυγή, είναι βέβαια δύσκολο νά συγκεντρωθούν οι άπαιτούμενοι πόροι. Άρνούνται, δηλαδή, από παράδοση και συνειδητά οι πολίτες τούτης τής χώρας νά πληρώσουν για κρατικές έξυληπρητήσεις πού οι ίδιοι άπαιτούν. Η πιο συγκεκριμένα: προσδοκούν νά πληρώσουν για αυτές όλοι οι άλλοι όχι όμως οι ίδιοι. Τά παραπάνω φυσικά θά πρέπει νά ιδωθούν κάτω από τό πρίσμα τής αναδιάρθρωσης τών φορολογικών βαρών επί τό δικαιοότερον. Δέν φαίνεται όμως νά είναι διατεθειμένη νά προχωρήσει θαρραλέα σε κάτι τέτοιο ή σημερινή κυβέρνηση, άν κρίνει κανείς από τήν κατάργηση του ριζοσπαστικού και άναγκαίου ΦΑΠ.

ΜΥΘΟΣ ΕΚΤΟΣ: «*Οι μικρομεσαίοι άποτελούν τή σπονδυλική στήλη του παραγωγικού μηχανισμού τής χώρας και τήν κινητήρια δύναμη για μία άντικαπιταλιστική άναπτυξιακή πολιτική.*»

Ο καθαγιασμός τών *άντιπαραγωγικών* μικρομεσαίων επιχειρήσεων μέσα από θέσεις, όπως ή παραπάνω, φαίνεται νά παραπαιεί σήμερα, άφου διαφαίνεται πλέον ή άνικανότητά τους νά προωθήσουν όποιουδήποτε τύπου οικονομική άνάπτυξη. Έξάλλου οι συνθήκες έργασίας σ' αυτό του είδους τίσ μονάδες είναι έξουθενωτικές και άπαράδεκτες για τούς πενιχρά άμοιβόμενους εργαζόμενους.

ΜΥΘΟΣ ΕΒΔΟΜΟΣ: «*Ο ελληνικός λαός άπαιτεί νά φύγουμε από τό ΝΑΤΟ και ή άπαιτήσή του αυτή θά ίκανοποιηθεί.*» Καταρχήν ο ελληνικός λαός —ότιδήποτε και νά σημαίνει ο συχνότατα χρησιμοποιούμενος, πλην μεταφυσικός, όρος «λαός», ένας όρος πού άποκρύβει τίσ οξύτατες αντιθέσεις και διαφορές συμφερόντων στη χώρα μας μεταξύ συγγενικών κοινωνικών στρωμάτων— δέν είναι άυτονόητο ότι άπαιτεί τήν έξοδο από τό ΝΑΤΟ. Πολύ περισσότερο πού δέν άντέδρασε διόλου, εκτός από τά άσφαιρα πυρά του *Ριζοσπάστη*, στη δραματική στροφή του ΠΑΣΟΚ σχετικά μέ τό θέμα αυτό. Πέρα από αυτό ο προσδιορισμός τής σχέσης μας μέ τό ΝΑΤΟ άποδείχθηκε ότι δέν μπορεί νά είναι θέμα φραστικών διατυπώσεων, αλλά συγκεκριμένων προσανατολισμών και σαφών έπεξεργασίων τής διεθνούς συγκυρίας και τών συσχετισμών σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο.

Έπειδή τέτοιοι σαφείς προσανατολισμοί δέν υπάρχουν — άνεξάρτητα από τήν ειλικρίνεια τών παλαιότερων συνθημάτων του για έξοδο από τό ΝΑΤΟ— τό ΠΑΣΟΚ πιθανόν νά οδηγήσει σε κάτι ήδη διαφανόμενο και άνησυχητικό: στη συνεχή ύποχώρηση τής ελληνικής κυβέρνησης άπέναντι στις αξιώσεις τών Άμερικανών και του ΝΑΤΟ, άφου δέν φαίνεται νά υπάρχουν σαφή όρια και ξεκάθαροι όροι από ελληνικής πλευράς στις ύποχρεώσεις αυτές.

ΜΥΘΟΣ ΟΓΔΩΟΣ (ή καλύτερα *Αυταπάτη*): «*Η παραδοσιακή Άριστερά είναι σε θέση νά παλαίψει για μία άλλη πορεία του λαού και του τόπου.*»

Καταρχήν ή άνοδος του ΠΑΣΟΚ ως κυβέρνηση άπογύμνωσε τήν παραδοσιακή Άριστερά από τά ταυτολογικά άντιδεξιά συνθήματα πού τή συντηρούσαν ή τήν άνδρωναν τά μεταπολιτευτικά χρόνια. Παρόλα αυτά τό ΚΚΕ κατόρθωσε, βέβαια, στις δημοτικές εκλογές νά αξιοποιήσει τήν άνακολούθια του ΠΑΣΟΚ,

γεγονός όμως που δεν θά έπρεπε νά άποκρύψει τά προβλήματα που διαφαίνονται στόν κομματικό μηχανισμό τής κομμουνιστικής όρθοδοξίας.

Και τούτο γιατί, έστω και άν κατάφερε νά εκφράσει εκλογικά ένα μεγαλύτερο ποσοστό ψηφοφόρων, παράλληλα ή διεθνής συγκυρία (Πολωνία, άπουσία τής ΕΣΣΔ από τή Μ. Ανατολή) ή ή σοβαρή κάμψη τών στρατολογιών στήν ΚΝΕ γιά παράδειγμα, έξασθενούν τήν άφομοιωτική ικανότητα του ΚΚΕ. Οί όποιες επιτυχίες του στίς πρόσφατες δημοτικές εκλογές, παρόλο που πρέπει νά ιδωθούν κάτω από τό πρίσμα τών ιδιομορφιών τών κομματικοποιημένων αυτών εκλογών, είναι πιθανόν νά λειτουργήσουν πυροσβεστικά στόν έσοκομματικό προβληματισμό και τήν προσυνοδριακή δυσπραγία. Όλοένα και περισσότερο όμως θά συνειδητοποιείται πλατιά, λόγω τών αύξανόμενων δυσκολιών τής σημερινής κυβέρνησης, ότι οί άφορισμοί, τά συνθήματα, οί παλαιωμένες συνταγές περί νομοτελιών κ.λπ. και ιδίως ή επίκληση και μόνο τής βούλησης δέν έπαρκούν γιά νά χαραχθεί μία διαφορετική ελληνική πορεία. Έτσι τό πεντασέλιδο (!) προεκλογικό πρόγραμμα του ΚΚΕ θά δυσκολεύεται ολοένα και περισσότερο νά πείσει γιά τή δυνατότητα νά αναλάβει τό κόμμα αυτό περισσότερες ευθύνες στήν ελληνική πολιτική ζωή. Παράλληλα πρέπει νά αναμένεται ότι γιά λόγους αυτοσυντήρησής τής ή κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ θά άρχισει μέ όλα τά μέσα που διαθέτει (π.χ. τηλεόραση) έμμεσες βολές εναντίον του ΚΚΕ στό πιο άδύνατο σημείο του: στό ιδεολογικό του υπόβαθρο, στίς απόψεις και τά πρότυπα του περί κράτους, άτομικών ελευθεριών κ.λπ. Και δέν μπορεί παρά νά είναι μία άποτελεσματική μέθοδος περιθωριοποίησης του ΚΚΕ άφου ή έλξη τής κριτικής του πρós ένα αριθμό ψηφοφόρων θά έξουδετερώνεται καθώς θά ξεσκεπάζονται κατευθύνσεις πρós τίς όποιες οδηγούν οί —όχι τόσο λεπτομερικά ή πλατιά γνωστές σήμερα— όρθόδοξες θέσεις του.

Μέ αυτές τίς συνθήκες ή σοβαρότερη συνιστώσα τής παραδοσιακής Άριστεράς έχει νά επιλέξει ανάμεσα στή συνέχιση τής (άμφισβητούμενης άποτελεσματικότητας) πεπατημένης τών κούφίων συνθημάτων ή τήν όδυνηρή προσαρμογή τής στήν ελληνική πραγματικότητα και τίς προτεραιότητές τής. Μιάς όδυνηρης και πολύχρονης συνάμα —λόγω τής διαπαιδαγώγησης και λειτουργίας του κομματικού μηχανισμού— προσαρμογής, ή όποια όμως έξαιτίας αυτών τά χαρακτηριστικών τής μοιραία θά συντελεστεί μέ κάποια ύστέρηση. Όπως, άλλωστε, ή αντιφατική τών εύρωκομμουνιστικών κομμάτων διδάσκει...

Όσο γιά τό ΚΚΕ έσωτ. άπέδειξε περίτρανα τήν ανεπάρκεια του, άφου προσκολλήθηκε στό ΠΑΣΟΚ, άφήνοντας έτσι άνεκμετάλλευτη τή μεγάλη ευκαιρία που παρουσιάστηκε γιά νά καλύψει στόν τόπο μας τό διαφανόμενο κενό στό χώρο τής Άριστεράς. Τό τραγικό του σφάλμα είναι ότι όχι μόνο στηρίζει τό ΠΑΣΟΚ πολιτικά, αλλά προσφέρεται και γιά ιδεολογική συμπόρευση, παρόλο που τό έδαφος γιά ιδεολογικές έπεξεργασίες είναι σήμερα έξαιρετικά πρόσφορο.

Τό ΚΚΕ έσωτ. δέν φαίνεται νά αντίλαμβάνεται κάτι που άνώτερα στελέχη του ΠΑΣΟΚ τό όμολογούν: τήν προσπάθεια, δηλαδή, του ΠΑΣΟΚ μέ διάφορες ενέργειες (διορισμοί φίλων του ΚΚΕ έσωτ. σε άνώτερες θέσεις, ευκαιριακές εκλογικές συμπορεύσεις, φιλοφρονήσεις γιά τρίτο δρόμο κ.λπ.) νά άπορροφήσει τουλάχιστον πολιτικά και νά παροπλίσει ιδεολογικά τό ίδιο τό ΚΚΕ έσωτ., αλλά και ένα ύπολογισμο αριθμό διανοουμένων που τό ψήφισαν. (Ή στάση τής πασοκικής τηλεόρασης άπέναντι στό ΚΚΕ έσωτ. κατά τίς δημοτικές εκλογές —χρέωσε τούς «άνανεωτές» δημάρχους

στό ΠΑΣΟΚ...— φανερώνει ίσως τίς προθέσεις του κυβερνητικού κόμματος και τό μοιραίο πολιτικό λάθος τής ήγέσις τής «κομμουνιστικής ανανέωσης»).

ΜΥΘΟΣ ΕΝΝΑΤΟΣ: «Τό κύριο βάρος τής δημοκρατικής αντιπολίτευσης πρέπει νά ριχτεί στό πώς θά άποσπασθεί από τή δεξιά ή έξουσία». (Ή εκλαϊκευμένη έκδοχή τής άποψης αυτής ήταν: «νά πάρουμε πρώτα τήν έξουσία και μετά βλέπουμε»).

Ένας χρόνος διακυβέρνησης ΠΑΣΟΚ άπέδειξε ότι ή άνυπαρξία προετοιμασίας γιά τήν άσκηση τής έξουσίας βάσει συγκεκριμένου και θεμελιωμένου προγράμματος άποδυναμώνει τά βήματα τής όποιας άλλαγής και ως τρόπο άσκησης έξουσίας και ως τρόπο ζωής του Έλληνα πολίτη.

Πράγματι, δέν υπάρχει πυξίδα μέ άποτέλεσμα νά συγχέονται οί προτεραιότητες και οί στόχοι. Και κάτι σημαντικότερο προκειμένου γιά ένα κόμμα που επαγγέλλεται τήν άλλαγή τής άτίθασης ελληνικής κοινωνίας: τό έφερε άνέτοιμο άπέναντι στους μύριους, πανίσχυρους, βαθιά ριζωμένους αντίπαλους που παραδοκούν νά άκυρώσουν τήν (όποια) άλλαγή. Τά παραδείγματα τής ύποχωρητικότητας άπέναντι στους Δούρκους, τών συνεχών παραχωρήσεων στους βιομήχανους και τής χαμένης μάχης μέ τούς χονδρέμπορους τής λαχαναγοράς είναι εύγλωττα.

ΜΥΘΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ: «Ή προτεραιότητα τής κατάκτησης τής έξουσίας ή τής υπεράσπισης τής αλλά και οί άδυναμίες του ελληνικού λαού ύποχρεώνουν ένα δημοκρατικό ή σοσιαλιστικό κόμμα νά παραβλέψει τήν έσοκομματική δημοκρατία».

Ίσως νά είναι ό πιο τραγικός μύθος από όσους άναφέρθηκαν και είναι όλοφάνερο ότι, δυστυχώς, δέν έχει καταρρεύσει στά μάτια του μεγαλύτερου αριθμού Έλλήνων πολιτών, οί όποιοι προσφέρονται νά δικαιολογήσουν τή συστηματική καταστρατήγηση ούσιωδών δημοκρατικών άρχών στό όνομα τής έδραίωσης τής ...δημοκρατίας. Πράγματι άν τό κυβερνητικό κόμμα είχε άσκηθεί στίς δημοκρατικές διαδικασίες μέσα στήν ίδια τήν όργάνωσή του είναι πολύ πιθανόν ότι θά άπέφυγε παραστρατήματα και στραβοτιμονιές που έγκαιρα έπλεσήμανε ό Μ. Πλωρίτης (*βήμα τής κυριακής* — «Ανοιχτή έπιστολή πρós τόν πρωθυπουργό») και άναδρομικά παραδέχθηκε ό κ. Α. Παπανδρέου, ό όποιος μάλλον έπιχείρησε πολιτικό έλιγμό μέ έξίλαστήριο θύμα τούς πρασινοφρουρούς.

Ή λειτουργία του πολυπρόσωπου πρωθυπουργικού γραφείου, που στήν ούσια είναι μία δεύτερη — παντοδύναμη κυβέρνηση, εκ τών πραγμάτων άποδυναμώνει τή δημοκρατική και άποκεντρωτική λειτουργία τής ίδιας τής κυβέρνησης. Έδώ βαραινεί ή πρόθεση του πρωθυπουργού νά ελέγχει τά πάντα γιά νά άποφύγει μία νέα άποστασία και είναι επόμενο νά αναλογίζεται κανείς τά άποτελέσματα τής άνάληψης έκτακτων έξουσιών από τίς μετεπαναστατικές σοβιετικές κυβερνήσεις στό όνομα τής άπόκρουσης του ταξικού έχθρου και του ύμπεριαλισμού. (Φυσικά, γιά νά είμαστε σοβαροί, δέν φαίνεται νά ύπάρχει δυνατότητα γιά πισωγυρίσματα στό θεμελιακό τομέα τών δημοκρατικών ελευθεριών στήν Ελλάδα).

Είναι έλπιδοφόρο, πάντως, ότι οί «Ίταλοί» του ΠΑΣΟΚ όρκίζονται πώς τώρα πιά θεωρούν τή δημοκρατική λειτουργία ενός κόμματος άυτοσκοπό. Και θεωρούν κατάκτησή τους τό ότι στήν πρόσφατη Πανελλαδική Συνδιάσκεψη Νεολαίας του ΠΑΣΟΚ πέτυχαν ή «κομματική γραφειοκρατία» νά άναγνωρίσει, έστω φραστικά, τή δυνατότητα νά ύπάρχει αντίπαλη άποψη μέσα στό κόμμα. Όσο γιά τή «μή ώριμότητα» τών Έλλήνων («όταν οί Έλληνες γίνουν Άγγλοι τότε ή

ΕΡΤ θά γίνει *BBC*» δήλωσε χωρίς ενδοιασμό ο κ. Γ. Ρωμαίος) είναι ένα αναπόδεικτο επιχείρημα που αποκρύβει:

- α) την πρωταρχική υποχρέωση της οποίας δημοκρατικής κυβέρνησης να διαπαιδαγωγεί δημοκρατικά τους πολίτες,
- β) την ύπαρξη στην Ελλάδα ουσιαστικών προϋποθέσεων για δημοκρατικότερη διακυβέρνηση (όπως για παράδειγμα η ανυπαρξία φυλετικών και γλωσσικών διαφορών που παρατηρείται σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες).

ΜΥΘΟΣ ΕΝΔΕΚΑΤΟΣ: «Ο δρόμος προς το σοσιαλισμό περνάει μέσα από την κρατικοποίηση επιχειρήσεων».

Η βασική αυτή αρχή του σοβιετικού μοντέλου κληρονομήθηκε άκριτα και επιπόλαια ακόμα και από σοσιαλιστικές αριστερές δυνάμεις που απαρνήθηκαν ιδεολογικά τον πειρασμό του «σοσιαλιστικού αυταρχισμού».

Μέσα στη σύγχυση μάλιστα του περιορισμένου έσοκομματικού διαλόγου, αλλά και της εγγενούς αδυναμίας της εύρωκομμουνιστικής αριστεράς να ξεκαθαρίσει, επιτέλους, όριστικά τους ακριβοπληρωμένους λογαριασμούς της με το σταλινικό της παρελθόν έμπλεξε περισσότερο τα πράγματα: υιοθέτησε (φραστικά) την αυτοδιαχείριση χωρίς να φαντάζεται ότι αυτή δεν χωράει στο ίδιο τσουβάλι με την κρατικοποίηση!

Μέσα στη ρητορική των λόγων, που όλο και περισσότερο χάνουν τη σημασία τους οδηγώντας τους αριστερούς σε γλωσσική αφασία, ξεχάστηκε ότι κρατικοποίηση, μετά από ανάληψη της εξουσίας με δημοκρατικές διαδικασίες, σημαίνει: τεράστια έξοδα για αποζημίωση των κεφαλαιοκρατών, προσθήκη νέων υποχρεώσεων στο άκαμπτο — γραφειοκρατικό — αντιπαραγωγικό κράτος. Ένω, από την άλλη μεριά, κρατικοποίηση σημαίνει, επιπλέον, ακύρωση της αυτοδιαχείρισης — αφού η γραφειοκρατία θά ελέγχει τους εργαζόμενους — χωρίς να ξανοίγει οποιαδήποτε διαδικασία ή να κατοχυρώνει οποιαδήποτε κατάκτηση σε όφελος του όποιου σοσιαλιστικού μετασχηματισμού.

• • • • •

Είναι λοιπόν υποχρέωσή μας να αναγνωρίσουμε ότι η ανάληψη της διακυβέρνησης από το ΠΑΣΟΚ βοήθησε να τραβηχτεί το παραβάν και να λάμψει με μις ή γύμνια κάποιων συνθημάτων — πολύ περισσότερων από όσα αναφέρθηκαν — που ταλάνιζαν τη νεοελληνική κριτική σκέψη και ναρκοθετούσαν την κυοφορία νέων σκέψεων και πρακτικών. Ρίχτηκε φως στις έμμενες ιδέες της επίσημης Αριστεράς που τις διαφύλαττε ως κόρη οφθαλμού, χωρίς να υπονοιάζεται την αποσαθρωτική λειτουργία του χρόνου και τις νέες αναγκαιότητες και προτεραιότητες που ξεπηδούν.

Ρωγμές φαίνονται και στο οικοδόμημα της επικρατούσας, στην Ελλάδα, άποψης ότι «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα», ή όποια όμως έχει γερές ρίζες στην πολιτική και κοινωνική ζωή.

Παρόλα αυτά δεν διαφαίνονται οι φορείς εκείνοι που θά βάλουν βαθιά το νυστέρι της αναλυτικής και ριζοσπαστικής κριτικής στο κορμί της ελληνικής κοινωνίας, άποτασσομένοι τον Σατανά κάθε εύκολης ρετσέτας.

Ίσως γιατί η αφομοιωτική λειτουργία της εξουσίας στην Ελλάδα είναι αποκαρδιωτικά αποτελεσματική. Με αυτές τις συνθήκες, τα διδάγματα από τη διακυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ άσφυκτιούν κάτω από το βάρος των μανιχαϊστικών μονόλογων υπέρ ή κατά του κυ-

βερνητικού κόμματος. Και έτσι είναι εύκολη ή προπαγάνδα σε ιδεολογικό επίπεδο της παραπαίουσας, πολιτικά, δεξιάς για την άποτυχία του ΠΑΣΟΚ να χαράξει άλλη πορεία για τη διακυβέρνηση της χώρας και τη στροφή του προς τις δικές της επιλογές. Ένω, από την άλλη μεριά, δεν είναι δύσκολο για το ΚΚΕ, παρά τα έσωτερικά του προβλήματα που φαίνεται και από τη συνεδριακή του δυσπραγία και άταραξία, να προσεταιρίζεται έκλογικά έναν κόσμο που δυσφορεί για την ανακολουθία του ΠΑΣΟΚ και έχει συναισθηματικούς δεσμούς με την Αριστερά (περίπτωση δημοτικών εκλογών).

Με αυτές τις συνθήκες — με το ΠΑΣΟΚ να κυβερνά, τις συντηρητικές δυνάμεις να προωθούν αποτελεσματικά την ιδεολογία του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού και το ΚΚΕ να αγωνίζεται για τα έκαστοτε ποσοστά του — δεν απομένουν παρά κάποιες εκ των υστέρων δημοσιογραφικές αναλύσεις στην περιχαρακωμένη περιοχή που λέγεται τύπος.

Οι Μύθοι που προαναφέρθηκαν έχουν υπονομευθεί... Πόσο πλατιά όμως έχει γίνει γνωστή ή ανεπάρκειά τους; Μήπως τα φαντάσματα τους έχουν ακόμα τη δύναμη να προσφέρουν βάλαμο κατηγορίας και μεταφυσικές προσδοκίες σε έναν κόσμο, τον λεγόμενο προοδευτικό, που από το 1950 και μετά άντεταζε το όνειρο και την επιθυμία απέναντι στην σκληρή πραγματικότητα;

Και ποιες είναι εκείνες οι δυνάμεις που θά εξερευνήσουν τις λανθάνουσες διεργασίες του ελληνικού υπεδάφους, θά ξεσκεπάσουν την έρπουσα σχιζοφρένεια στον ελληνικό αριστερό λόγο και θά αποκαλύψουν το θαυμαστό καινούριο κόσμο;

Με αυτές τις συνθήκες είναι φανερό ότι στις 18 Οκτωβρίου 1981 άνοιξε ή αύλαια μις διαφορετικής φάσης της νεοελληνικής ιστορίας που χαρακτηρίζεται από την υπονόμηση των συνθημάτων, αλλά και το ψαλίδισμα αρκετών ελπίδων που έθρεψαν όλες τις, μετά το 1949, «προοδευτικές» γενιές. Το όφελος αναντίρρητα έντοπίζεται στο γεγονός ότι στο άμεσο μέλλον είναι αντικειμενικά δύσκολο να παρουσιασθούν στο πολιτικό στερέωμα οποιασδήποτε άκτινοβολίας πολιτικοί άρχηγοί και να γίνουν πιστευτοί τάζοντας ξανά λαγούς με (σοσιαλιστικά) πετραχίλια. Από την άλλη μεριά όμως, δεν χωρεί άμφιβολία ότι ή περιπέτεια της κλυδονιζόμενης πασοκικής «Αλλαγής» έχει προσγειώσει ανώμαλα πλατιά κοινωνικά στρώματα, που μετά το 1949 είχαν επενδύσει όνειρα αλλά και άγώνες προσμένοντας μιάν έκλογική νίκη, σάν αυτή της 18ης Οκτωβρίου 1981. Μπορεί τα παραπάνω όνειρα να άναπτύσσονταν γύρω από ένα μικροαστικό πυρήνα, μπορεί οι άγώνες να χαρακτηρίζονταν από άμφιβολής επαναστατικότητας και ριζοσπαστισμού αίτήματα, αλλά μαζί με το στραπάτσο της «Αλλαγής» υπονομεύεται άποφασιστικά ή κοινωνική μαχητικότητα που τά προηγούμενα χρόνια ήταν προφανής. Παράλληλα, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, ξεφτίζει τόσο πολύ ή ιδέα του (όποιου) σοσιαλισμού, την ίδια στιγμή που ή πασοκική διαχείριση του παραπαίουσας ελληνικού καπιταλισμού συμβουλεύει με τεχνοκρατική γλώσσα τους Νεοέλληνες να γίνουν πίο γνωστικοί νοικοκύρηδες. Μερικοί μάλιστα άποτολμούν μιá, ριψοκίνδυνη ήσως, σύγκριση: τό πισωγύρισμα άναλογεί με αυτό που συντελέστηκε μετά τό τσάκισμα του Έαμικού Κινήματος. Πόσος κόπος θά χρειαστεί για νά άναπτερωθούν οι έλπίδες που τσαλακώθηκαν, με νέους βέβαια στόχους, λιγότερα συνθήματα, περισσότερο ρεαλισμό, ακριβέστερες πολιτικές αναλύσεις και προπαντός με μεγαλύτερη συνέπεια;

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ — ΚΡΙΤΙΚΗ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Μαρξισμός, μονοπώλια, εξάρτηση

Γ. Μηλιός: Καπιταλισμός και μονοπώλια.
Τ. Μαστραντώνης, Γ. Μηλιός: 'Εξάρτηση και 'Αριστερά.
Γ. Μαυρής, Θ. Τσεκούρας: Ξένο κεφάλαιο και ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού.
Τ. Κυπριανίδης, Δ. Σαρδελής: Διαλεκτικός υλισμός και φυσική.
Γ. Σταμάτης: 'Επιστήμη σέ τρόπο ψευδογαλατικό ('Ανταπάντηση στον Κ. Βεργόπουλο).
Γιά τό εργατικό κίνημα καί τήν 'Αριστερά, γιά τόν Θανάση Χατζή, γιά τό βιβλίο του R. Linhart «Αυτός πού ήρθε άπ' έξω».

ΓΕΝΑΡΗΣ - ΜΑΡΤΗΣ '83

2

αλλα θεματα
ομοφυλοφιλοι και οικογενεια
ηταν ο Σαντ ομοφυλοφιλος;
το τελος των καιρων αντι-Οιδιπους
το δικαιοωμα στο γαμο κ.λ.π.

χάρτης

4

ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ
ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΠΙΕΡΗΣ • ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ
ΕΛΛΗ ΣΚΟΠΕΤΕΑ • ΠΑΝΟΣ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ
ΚΑΡΟΛΟΣ ΜΑΡΕ • ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΙΣΤΑΣ
Η. Χ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΙΩΡΓΗΣ ΓΙΑΤΡΟΜΑΝΩΛΑΚΗΣ
ΣΤΕΛΙΟΣ Γ. ΒΑΦΕΑΣ • ΛΕΥΚΙΟΣ ΑΠΟΥΛΗΙΟΣ
ΜΙΜΗ ΤΣΙΤΣΙΚΛΗ • ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΥΤΑΡΑΣ • ΜΑΡΙΑ ΚΥΡΤΖΑΚΗ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΤΣΟΣ • ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΥΡΟΥΠΟΣ • ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΜΠΕΡΤΟ ΤΖΙΑΚΟΜΕΤΙ • ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΟΚΥΡΗ
ΣΟΥΖΑΝ ΣΟΝΤΑΓΚ • ΤΖΕΝΗ ΜΑΣΤΟΡΑΚΗ
ΓΙΑΝΝΗΣ ΣΤΑΘΑΤΟΣ • ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ
ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ • ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΡΟΖΑΝΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΙΤΣΟΣ-ΜΥΛΩΝΑΣ • ΝΑΣΟΣ ΘΕΟΦΙΛΟΥ

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

ΣΧΟΛΙΑ: γιά τήν 'Υπουργική Σύνοδο του GATT, Συνεταιρισμούς, Πυρηνικό άφοπλισμό κτλ.

ΑΡΘΡΑ: Ν. 'Αλιθιζάτος, Κρατική εξουσία καί πολιτικοί θεσμοί • Γ. Γκουνταρούλης, Εισαγωγή στό βιβλίο «'Ενάντια στή Μέθοδο» του P. Feyerabend • Α. Φεργάδη, Βενιζέλος καί εξωτερική πολιτική • Π. Καψής, Οικονομική πολιτική του 1982.
ΕΝΘΕΤΟ: G. Perce, Experimental demonstration of the tomatotopic organization in the Soprano.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΤΟ 16ο ΤΕΥΧΟΣ

Νέα τεχνολογική επανάσταση *made in Greece*

Για το άρθρο του Λεωνίδα Λουλούδη «Νέα τεχνολογική επανάσταση *made in Greece*» (Πολίτης τευχ. 55) ο Γεωργίου του Οικονομικού Ταχυδρόμου κ. Γιάννης Μαρίνος μās έστειλε μίαν απαντητική επιστολή με την οποία διευκρινίζει τις απόψεις του για τα σχετικά με την παραγωγικότητα, την οικονομική ανάπτυξη και την τεχνολογία θέματα. Στη συνέχεια δημοσιεύεται η απάντηση του Λεωνίδα Λουλούδη.

Λεωνίδα Λουλούδη

Λιάβασα με πολλή προσοχή και ενδιαφέρον το άρθρο του συνεργάτη σας κ. Λεωνίδα Λουλούδη με τίτλο «Νέα Τεχνολογική επανάσταση MADE IN GREECE» και βρήκα πολύ εύστοχες αρκετές από τις διαπιστώσεις και παρατηρήσεις του.

Φρονώ όμως ότι η ανάμειξη του ονόματός μου και τριών άρθρων μου για την οικονομική ανάπτυξη πέντε χωρών της Ανατ. Ασίας, όπως έγινε, ήταν άτυχης και άδικη.

Γράφει: «Για την αναπτυξιακή λύση ... προσφέρεται και η διδασκαλία του Κομφουκιου υποχρεωτικά στα λύκεια πρακτικής κατεύθυνσης προς αναπλήρωση του προτεσταντικού ήθους της εργασίας που έφθειρε η μαρξιστική δυσφήμιση των εργοδοτών κατόπιν εισηγήσεως του Γιάννη Μαρίνου διευθυντή του «Οικονομικού Ταχυδρόμου». Και σε έκτενη παραπομπή του ισχυρίζεται ότι «ο Γιάννης Μαρίνος ευαγγελίζεται την ισπονοποίηση της ελληνικής οικονομίας» (Πολίτης, τεύχος Νοεμβρίου, σελ. 21).

Όπως εκείνο που εγώ έκανα ή τουλάχιστον προσπάθησα να κάνω με τα άρθρα μου αυτά ήταν να αναζητήσω τους λόγους των οικονομικών επιτυχιών των πέντε αυτών χωρών (Γαπωνίας, Γαϊουάν, Σιγκαπούρης, Χόνγκ-Κονγκ και Νότιας Κορέας) που κανείς δεν άμφισβητεί και να αντικρούσω την περίπου θεολογική άποψη ακόμα του τόσο φημισμένου στην Ελλάδα μαρξιστή οικονομολόγου Γκορντερ Φράνκ που έχει ενδιατρέψει ιδιαίτερα στα οικονομικά του Τρίτου Κόσμου και που μιλά για οικονομικό ...θαύμα. Άρα το φαινόμενο δεν επιδέχεται επιστημονική διερεύνηση. Έπέκρινα επίσης εκείνους που διερευνούν μόν το φαινόμενο των νέων βιομηχανικών χωρών, αλλά άνακατεύουν αντιεπιστημονικότητα στις στατιστικές τους τις χώρες αυτές με χρεωκοπημένες λατινοαμερικανικές οικονομίες όπως της Αργεντινής, του Μεξικού, της Βραζιλίας για να βγάλουν πολύ βολικούς για τις απόψεις τους μέσους όρους που μπορεί να προκαλούν τον ενθουσιασμό των άκατατόπιστων αναγνώστών τους, αλλά άλλοιώνουν την έννοια της επιστημονικής έρευνας, πράγμα που και ο κ. Λουλούδης με τόσο πάθος πολύ ορθά επικρίνει στο άρθρο του.

Έγραψα με δύο λόγια ότι οι λαοί τους εργάζονται έντατικά, πολλές ώρες, χωρίς άπεργίες και με ζήλο που τους υπαγορεύει η μακράίωνα έπιρροή του κομφουκιανισμού στις χώρες αυτές, όπως θά έγραφα ότι οι πυραμίδες της Αιγύπτου δεν έγιναν από θαύμα αλλά με τη σκληρή και πολύχρονη εργασία χιλιάδων Αιγυπτίων και άλλων δούλων κάτω από σκληρότατες έως άπάνθρωπες, προφανώς, συνθήκες.

Αυτό δεν σημαίνει φυσικά ότι συνιστώ αυτό τον τρόπο δουλειάς. Άπλως έπισημαίνω γιατί εκείνοι έπιτυχαίνουν αυτή την υψηλή παραγωγικότητα και το χαμηλό κόστος που μάταια προσπαθούν να φτάσουν οι

πολύ πιο άναπτυγμένοι λαοί της Δύσεως ή και της Άνατολής χωρίς να δουλέψουν άνάλογα. Διαπιστώνω, δηλαδή, πώς για να γίνουν οι πυραμίδες οι κατασκευαστές τους εργάστηκαν έτσι κι έτσι δεν είναι διόλου περίεργο που οι άνταγωνιστές τους δεν μπορούν να έχουν τις ίδιες πυραμίδες, αφού δεν έννοούν να άντιγράψουν τις μεθόδους εργασίας τους. Δηλαδή δεν κάνουν ήθικη — όπως επανειλημένα τόνισα στα άρθρα μου — αλλά ψυχρή άνατομία του φαινομένου.

Όσον άφορά την άποψη μου που πολύ συγκρατημένα και σαν έρώτημα διατύπωσα σ' ό,τι άφορά την έπίδραση του μαρξισμού επί της παραγωγικότητας, έπινα λαμβάνω το έρώτημα και νομίζω ότι δικαιούμαι να ζητήσω μιά απάντηση απ' όσους ενδιαφέρθηκαν να το σχολιάσουν όπως ο κ. Λουλούδης, κι όχι είρωνικές ύπεκφυγές. Το έρώτημα είναι απλό: Άφου η μαρξιστική άνάλυση του τρόπου λειτουργίας των καπιταλιστικών οικονομιών οδηγεί στο άκαμπτο συμπέρασμα πώς οι εργατοπάλληλοι είναι άντικείμενο έκμεταλλεύσεως των εργοδοτών τους κι ότι οι τελευταίοι πραγματοποιούν κέρδη από την υπεραξία της εργασίας των πρώτων, γιατί οι εργατοπάλληλοι να μην έχουν χαμηλή παραγωγικότητα; Ποιός άνθρωπος, πιστεύει ότι τον έκμεταλλεύεται ο εργοδότης του; Θα ήθελε να δουλεύει με ζήλο και ύψηλη άπόδοση για να πλουτίσει ο έκμεταλλευτής του; (Έκτός βέβαια αν είναι μαρξιστής).

Τό έρώτημά μου νομίζω είναι απλό και σαφές και άφορά βέβαια τις καπιταλιστικές οικονομίες, μολονότι άνάλογα, δηλαδή άνθρωπινα, άντιδρούν και οι εργατοπάλληλοι στις Άνατολικές χώρες. Δεν άξίζει άραγε έστο και μιά άπορριπτική απάντηση, αλλά με έπιχειρήματα; Υποθέτω ότι άφου ο κ. Λουλούδης διαβάξει και δίνει σημασία στις όποιεςδήποτε απόψεις μου θά άναγνωρίζει ότι δικαιούμαι να έχω μιά απάντησή του, που δεν θά με δυσαρεστήσει διόλου — τό λέω ειλικρινά — αν άποδεικνύει τό άβάσιμο της σκέψεώς μου. Κι αν είναι πράγματι άστεία θά μπορέσω να γελάσω κι εγώ μαζί του αλλά και οι άλλοι άναγνώστες σας, πράγμα που τό χουμε όλοι τόση άνάγκη μιά και έπέρχεται οικονομική θύελλα από τό έξωτερικό, σύμφωνα με έπίσημη διαβεβαίωση που άσφαλώς σε κανέναν δεν φαίνεται άστεία.

Με την ευκαιρία αυτή έπιτρέψτε μου να σας διαβεβαιώσω για μιά-άκόμα φορά ότι διαβάζω με πολύ ενδιαφέρον τό περιοδικό σας και ότι θεωρώ πολύτιμη τη συμβολή του στον ελεύθερο και γόνιμο προβληματισμό των σκεπτόμενων Έλλήνων που όσο λίγοι κι αν είναι δεν παύουν να είναι η μόνη έλπίδα του τόπου μας.

Καλή Χρονιά.

Με ιδιαίτερη εκτίμηση και φιλικά αισθήματα

Γιάννης Μαρίνος
Δ/ντής «Οικονομικού Ταχυδρόμου»

«Νέα τεχνολογική επανάσταση made in Greece»

Ἀπάντηση σ' ἓνα ἀπλό ἐρώτημα

τοῦ Λεωνίδα Λουλούδη

Ἡ ἐπιστολή τοῦ κ. Γιάννη Μαρίνου, διευθυντή του *Οικονομικοῦ Ταχυδρόμου*, ἀποτελέσει γιά μένα μιά εὐχάριστη ἐκπληξη. Πρῶτο, γιατί κάπου στό βάθος τῆς καρδιάς μου σιγοκαίει πάντοτε ἡ ἐλπίδα ὅτι οἱ συγγραφεῖς καί ἀναγνώστες τοῦ *Πολίτη* εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό μιά «λέσχη τοῦ ἀμοιβαίου μεταξύ τους θαυμασμοῦ», ὅπως καταγγέλλει, «φιλικώτατα», ὁ Κ. Κοκκίνης στή δική του ἐπιστολή τοῦ περασμένου τεύχους. Δεύτερο, γιατί ἡ εὐαισθησία ἐνός δημόσιου προσώπου ἀπέναντι στήν κριτική τοῦ ἔργου του, κάθε ἄλλο παρά ἀποτελεῖ, στίς μέρες μας, τόν κανόνα. Πολύ περισσότερο ὅταν ἡ εὐαισθησία αὐτή ἐκφέρεται μέ ἥλιο καί χαριτωμένο ὕφος, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ Γ.Μ., ἡ ἐξαίρεση τείνει νά ὑπερβεί — γιά μένα — τήν οὐσία τῆς διαφωνίας.

Τείνει... γιατί, ἀγαπητέ μου ἐπιστολογράφε, καί μετά τίς διευκρινίσεις σας, φροβᾶμαι ὅτι ἡ διαφωνία μας παραμένει ριζική καί ἀγεφύρωτη σέ σημεῖο πού καθιστά σχεδόν τυπική φιλοφρόνηση τήν ἀνάγκη αὐτῆς τῆς ἀπάντησης. Γιατί βέβαια τό ἐρώτημά σας δέν εἶναι ἀπλό ἀλλά σχηματικό. Δέν ἀποτελεῖ δηλαδή μιά ἀφαίρεση γιά τήν πληρέστερη κατανόηση τῆς σύνθετης πραγματικότητας, ἀλλά ἓνα ρητορικό σχῆμα πού ἐπιχειρεῖ νά ἐγκλωβίσει στήν ὀριακή λογική του ὅ, τι ἐσεῖς ἔχετε ἤδη ἐπιλέξει ὡς πραγματικότητα. Θά προτιμοῦσα, λοιπόν, ἐναντίον αὐτῆς τῆς «πραγματικότητας» νά στραφῆ ἡ ἀπάντησή μου ἐκκινώντας ἀναγκαστικά ἀπό τό «ἀπλό ἐρώτημά» σας.

Ἐγραψα τήν «Τεχνολογική επανάσταση made in Greece» μ' ἀφορμή τή μυθοποίηση τῶν δυνατοτήτων τῆς «νέας ὑψηλῆς τεχνολογίας» ἀπό τόν πρωθυπουργό καί τούς ἀρμόδιους γιά τήν ἔρευνα ἐπιτελεῖς του. Ὅπως ἄλλωστε διευκρίνιζα καί στό ἐπίμαχο ἄρθρο, ἡ ἀντίρρηση μου δέν ἀναφέρεται σέ μιά γενικότερη ἀντιτεχνολογική στάση πού θεωρεῖ ὡς ὑπέρβαση τῶν σημερινῶν κοινωνικῶν ἀδιεξόδων τήν ἐπιστροφή στίς ἐνδοξότερες — μόνο — στιγμές ἐνός ἰρασιοναλιστικοῦ παρελθόντος. Ὅσο ὅμως ἀνιστορική εἶναι αὐτή ἡ στάση, ἄλλο τόσο εἶναι καί ἡ ἀντίθετή της ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ ἀνυπόπτη νά συμμερίζεται, ἐν ἔτει 1983, τόν τεχνολογικό ντετερμινισμό τῶν οὐτολικῶν σχεδιασμάτων τῆς μεταμεσαιωνικῆς Εὐρώπης. Γιά παράδειγμα, ἡ πρόσφατη δήλωση τοῦ ὑπουργοῦ Ἐνεργείας, πού θεωρεῖ ὅτι ἡ κυβέρνηση ἀρνοῦμενη τήν πυρηνική ἐνέργεια ἀρνεῖται συγχρόνως τήν πρόοδο, θά ἄρμοζε μᾶλλον σέ σύμβουλο τοῦ Ἰακώβου Α' τῆς Ἀγγλίας, παρά σέ σημερινό ἀξιωματοῦχο καί μάλιστα σοσιαλιστή. Ἐλπίζω ὅτι στό κείμενό μου, ἐλλειπῶς ἔστω, ἐξέθεσα τούς λόγους γιά τούς ὁποίους μιά πολιτική ἀνάπτυξης τῆς τεχνολογίας, δέν μπορεῖ νά ἀγνοεῖ ὅτι ὅταν ἓνα σύνολο τεχνικῶν γίνεται παγκόσμια μορφή ὕλικῆς παραγωγῆς δημιουργεῖ ἓναν ὀλόκληρο πολιτισμό, ἓναν «κόσμο». Καί βέβαια ὅταν αὐτός ὁ «κόσμος» κάθεται πάνω σ' ἓναν ἄλλο «κόσμο» ἢ βάνουσα τόν πα-

ραμερίζει, ἡ σύγχρονη ἀνθρωπολογία — ἐννοῶ αὐτή πού ἔχει ἀπορρίψει τό ἀποικιοκρατικό της παρελθόν — ἐπισημαίνει σημαντικά προβλήματα ἀρμοδιότητας τῶν Ὑπουργείων Πολιτισμοῦ, Παιδείας καί Θρησκευμάτων.

Σ' ἓνα δεύτερο ἐπίπεδο, ἐντόπιζα ὀρισμένα βραχυπρόθεσμα προβλήματα πού θ' ἀντιμετωπίσει ἡ χώρα μας ἂν ὑλοποιήσει ἄμεσα τίς προτεραιότητες πού ἐξαγγέλλει τό ὑπουργεῖο Ἐρευνας καί Τεχνολογίας στούς τομεῖς τῆς μικροηλεκτρονικῆς καί βιοτεχνολογίας. Τά προβλήματα αὐτά, πού σχετίζονται μέ τήν ἀνεργία, τό διεθνῆ ἀνταγωνισμό καί τίς ἐπενδύσεις στούς ἐν λόγω τομεῖς, τόν παραμερισμό ἐρευνητικῶν ὁμάδων, πού ἤδη λειτουργοῦν, τήν παράλειψη καταγραφῆς καί ἀξιολόγησης θεμάτων ἄμεσα συναρτημένων μέ τήν ἐθνική μας ἐπιβίωση καί τήν ἀπόλυτη πλέον προσαρμογή σ' ἓνα μοντέλο ἐξωστρεφούς ἀνάπτυξης, παρουσιάσθηκαν ἐκτεταμένα ἀκριβῶς γιά νά τόνισω ὅτι οἱ νέες τεχνολογίες θά μπορούσαν νά ὑπηρετήσουν τήν ἐλληνική κοινωνία μόνο ἂν προσαρμόζονταν στίς ἀνάγκες τῆς. Ἡ ἄκριτη υἰοθέτησή τους, ἀντίθετα, ἐπιβάλλει στήν κοινωνία τήν ἐξυπηρέτηση τῆς τεχνολογίας, καί μέσω αὐτῆς τοῦ ἰδιότυπου σοσιαλισμοῦ «τῆς παραγωγικότητας» τοῦ ΠΑΣΟΚ μέ τόν ὅποιο, ὅπως ἔχετε ἀντιληφθεῖ ἤδη, διαφωνῶ ριζικά.

Ἐξῶθεν καλή μαρτυρία γιά τίς παραπάνω διαπιστώσεις ἀποτελεῖ πρόσφατο δημοσίευμα τῆς ἐγκυρης γαλλικῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιθεώρησης *La Recherche* (No 139, Δεκέμβριος 1982) πού δέν εἶχα ὑπόψη ὅταν ἔγραφα τό δικό μου κείμενο. Σημειώστε ὅτι αὐτά ἀφοροῦν τήν ἤδη ἀναπτυγμένη στίς βιολογικές ἐπιστήμες γαλλική ἔρευνα.

«Δέν εἶναι σίγουρο ὅτι τό κοινό γνωρίζει τί ἀκριβῶς εἶναι οἱ βιοτεχνολογίες: ὠστόσο οἱ πανηγυρικοί δέν ἔλλειψαν. Μήπως δέν παρουσιάσθηκαν, ἐδῶ καί λίγο καιρό, ὡς λύσεις-θαύματα γιά τά τεχνολογικά μας προβλήματα; Δέν ἔχουμε πετρέλαιο, ἀλλά θά ἔχουμε βιολογική ἀλκοόλη καί αἰθυλένιο, χωρίς νά ὑπολογίσουμε τίς οὐσίες μέ ὑψηλή προστιθέμενη ἀξία ὅπως οἱ ὀρμόνες, οἱ ἰντερφερόνες, κ.λπ. Αὐτές οἱ διακηρύξεις μεταφράστηκαν μέ τή δημιουργία πολλῶν ἐπιστημοβιομηχανικῶν ἐπιχειρήσεων σέ θέματα βιοτεχνολογίας καί ἰδιαίτερα σέ θέματα γενετικής μηχανικῆς (...). Σήμερα, πολλές ἀπό αὐτές τίς ἐταιρεῖες πτώχευσαν ἢ τό λιγότερο γνωρίζουν δύσκολες ἡμέρες. Στίς ΗΠΑ ἡ ὀπισθοχώρηση ἐκδηλώθηκε πρῖν ἀπό ἓνα χρόνο περίπου καί ἀγγίζει πιά τήν Εὐρώπη. Ἡ χρηματαγορά ἐμφανίζεται πολύ διστακτική στήν προοπτική νέων ἐπενδύσεων: ἔτσι εἶναι φανερό, χωρίς ἐξαίρεση, ὅτι ὅπως ἡ παραγωγή οὐσιῶν ἰατρικῆς χρήσης (στήν ὁποία τό θέμα υγεία παίζει πάνω κάτω τόν ἴδιο ρόλο μέ

τήν άμυνα γιά τήν ηλεκτρονική βιομηχανία), τίποτα τό σταθερό καί τό άποδοτικό δέν θά βγει άπό τίς εργασίες πού βρίσκονται σέ εξέλιξη χωρίς τίς ηλιές επενδύσεις καί μακρόχρονη βασική έρευνα (...). Αυτό τό κείμενο (Σ.Σ. τού ΟΟΣΑ) ενιστά μία έπιστροφή στήν πραγματικότητα καί είναι ή πραγματικότητα: αυτό πού λειτουργεί ή μπορεί νά βελτιωθεί βραχυπρόθεσμα, στόν τομέα τών βιοτεχνολογιών άφορά τομείς ή έρευνες ή του ή βιομηχανία επένδυσε εδω καί δεκαετίες: ζυμώσεις, παραγωγή βιολογικών ουσιών από μικροοργανισμούς, χρήση άδιαλυτοποιημένων ένζυμων κ.λπ. Αυτό δέν άφορά τά άλλα σχέδια, όπως τά παράγωγα τής γενετικής μηχανικής καί τού χειρισμού τού κληρονομικού δυναμικού τών φυτών όσο καί τών ζώων: γι' αυτά θά πρέπει, άν θέλουμε έστω καί κάποια μακροπρόθεση άποδοτικότητα, νά γίνουν πολύ βαριές επενδύσεις. Αλλά, επιπλέον, ή παρασκευή μιás ενίσιας βιοτεχνολογικά, θέτει προβλήματα πού μέχρι σήμερα άποσιωπήθηκαν. Από πού θά πάρετε κανείς τίς πρώτες ύλες; μέ ποιο τίμημα γιά τό περιβάλλον; μέ ποιο τίμημα γιά τήν ίσορροπία τού συστήματος άγρός-τρόφιμα; Ας πάρουμε ένα άπλό παράδειγμα: ή παραγωγή άλκοόλ άπό τή ζάχαρη σέ σημαντικές ποσότητες, καί μέ ένα λογικό κόστος, δέν είναι δυνατή στή Φινλανδία, χώρα πολύ ψυχρή, ούτε άκόμη στή Γαλλία (...) Μήπως δέν είναι ύπαρκτός ό έκτρωματικός κίνδυνος μεταστροφής τής οικονομίας τού Τρίτου Κόσμου πρός τήν κατεύθυνση παραγωγής βιομάζας σέ βάρος τής παραγωγής τροφίμων, ενώ, αντίθετα, ή αύξηση τής καλλιεργούμενης επιφάνειας γιά τήν παραγωγή τροφίμων είναι άπόλυτης προτεραιότητας (...) ή άξιοποίηση τών ικανοτήτων τών ζωντανών οργανισμών μόλις άρχίζει, όμως δέν θά είναι σημαντική παρά μόνο μακροπρόθεσμα μέ δαπανηρές επενδύσεις καί μετά άπό μία σοβαρή άνάλυση τών κοινωνικοοικονομικών επιπτώσεων αυτών τών νέων τεχνολογιών».

Καταλαβαίνετε μετά άπ' όλα αυτά άγαπητέ μου κ. Μαρίνο, γιατί θεωρώ τό τρίπτυχο νέες τεχνολογίες-παραγωγικότητα-σοσιαλισμός άπλό κυβερνητικό τέχνασμα, στό όποιο προστιθέμενη ή πρότασή σας γιά τήν ίαπωνοποίηση τής ελληνικής οικονομίας άπλά μεγεθύνει τή λογική του άταξία καί επιπολαιότητα. Ακόμη, ενώ κυκλοφορεί στήν επιφάνεια τών οικονομικών επιτεύξεων, έμβαθύνει άπροσδόκητα στό «χάος» τού πολιτισμικού γεγονότος άνασύροντας εκείνο τό θραύσμα τής παράδοσης πού φαίνεται νά τά έρμηνεύει: τόν κομφουκιανισμό. Αλλά γι' αυτή τή φαινομενολογία, πού έπιμένει στήν πραγματικότητα τού περαστικού — έστω οδοιπόρου όπως έσείς — επισκέπτη πασπαλισμένη μέ τή γοητεία τού μυστηρίου μιás εξωτικής κοινωνίας, θά μου επιτρέψετε νά επανέλθω άργότερα. Εδω άς προχωρήσουμε σέ μία διάκριση πού μου φαίνεται μεθοδολογικά άναγκαία. Ότι όπως δέν μπορεί κανείς νά άνακατεψει «άντιεπιστημονικότατα» στίς στατιστικές του τίς χώρες αυτές μέ χρωκοπημένες λατινοαμερικανικές οικονομίες» άλλο τόσο δέν μπορεί κανείς πολιτικά νά συνεξετάζει τίς «χώρες αυτές» δηλαδή Ταϊουάν, Σιγκαπούρη, Χόνγκ-Κόνγκ, Νότια Κορέα καί Ιαπωνία. Οί πρώτες άποτελούν ένα σύνολο τού όποιου οί οικονομικές επιτεύξεις προϋπο-

θέτουν ένα πολιτικό κόστος οδυνηρά ύψηλό. Κοινωνίες άπόλυτα εξαρτημένες άπό τίς βιομηχανικές μητροπόλεις, μέ έσωτερικά καθεστώτα στυγνού άυταρχισμού, κάθε άλλο παρά συνιστούν πρότυπα έθνών γιά τόν «ελεύθερο κόσμο» όπως καί σεις (ή ό συνεργάτης σας κ. Παπανδρόπουλος) θά λέγατε. Σέ τελευταία συνέντευξη του ό Κίμ Ντάε Γιούγκ δημοκρατικός ήγέτης τής Νότιας Κορέας, εξόριστος τώρα στίς ΗΠΑ, δήλωνε (περιοδικό *Newweek* 31.1.83): «τά παραδείγματα καί ή ένταση τών βασανιστηρίων πολιτικών κρατουμένων έχουν αύξηθει. Οί περιορισμοί στήν έλευθερία τού τύπου έντείνονται. Έχει άπόλυτα άπαγορευθεί τό δικαίωμα τών εργαζομένων νά οργανωθούν καί νά άπεργήσουν. Καθημερινά ένισχύονται τά κατασταλτικά μέτρα καί ή παρακολούθηση τών φοιτητών καί λοιπών μελών τής άκαδημαϊκής κοινότητας». Έννεά μόλις χρόνια άπό τή δική μας περιπέτεια δέν θά άξιζε τίς νά τονίσω τήν άποστροφή μου γιά κάθε εργοτάξιο περισσότερο ή λιγότερο παραγωγικό πού διευθύνεται άπό στρατηγούς είτε λέγονται Τσάν Έβρέν ή Παπαδόπουλοι. Ξέρετε τά τελευταία τριάντα χρόνια όρισμένοι μαρξιστές δέν κουράζονται νά επαναλαμβάνουν ότι δέν θεωρούν τυπικές τίς άστικές έλευθερίες. Έντυπωσιάζομαι όμως γιάτί, ενώ διαπιστώνετε τά αυτονόητα: «γιά νά γίνουν οί πυραμίδες οί κατασκευαστές τους εργάστηκαν έτσι κι ότι δέν είναι διόλου περίεργο πού οί άνταγωνιστές τους δέν μπορούν νά έχουν τίς ίδιες πυραμίδες, άφού δέν έννοούν νά άντιγράψουν τίς μεθόδους εργασίας τους» δέν τολμάτε καί τήν «ψυχρή άνατομία» τους. Όπως άν κάποιοι άντέγραψαν τίς μεθόδους εργασίας τών άναπτυγμένων λαών, αυτές είναι οί χώρες πού ύπαιτίσσεσθε. Διότι, ως γνωστόν, οί πυραμίδες στήν Εύρώπη καί τίς ΗΠΑ κατασκευάστηκαν τούς δύο περασμένους αιώνες, όταν οί λαοί τους εργάζονταν «έντατικά, πολλές ώρες, χωρίς άπεργίες καί μέ ζήλο» πού τούς υπαγόρευε ή στιβαρή έπιταγή τής κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης καί ή δική τους άδυναμία ν' άντισταθούν σ' αυτές τίς μεθόδους εργασίας. Πρόκειται λοιπόν γιά μία καθυστερημένη άντιγραφή ή άλλως μιá εισαγωγή «σκληρότητας» πού άναλύσεις σάν τή δική σας τείνουν νά τής προσδώσουν ό,τι άκριβώς στερείται, ένα ήθος εργασίας. Δέν νομίζετε ότι είναι μάλλον κωμικό νά μιλάμε γιά τό ήθος εργασίας τών χιλιάδων Αιγυπτίων καί άλλοεθνών δούλων, τών γυναικόπαιδων πού δούλευαν στα σκοτεινά όρυχεία τού 19ου αιώνα ή τών νοτιοκορεατών πού συναρμολογούν αυτοκίνητα σήμερα υπό τόν στρατηγό Τσάν;

Σέ παρόμοια καθεστώτα, όπου ή εργατικότητα καί ό άσκητισμός επιβάλλονται μέ τό κνούτο, θά ήταν όντως επικίνδυνη ήθικολογία νά ύποστηρίξει κανείς ότι δέροντες καί δερόμενοι συμμερίζονται τό αυτό ήθος εργασίας. Ακόμη καί ή επιστήμη τής ήθολογίας άναφέρεται στήν κατάσταση τών ελευθέρως διαβιούντων ζώων. Φοβάμαι ότι ή δική σας «ψυχρή άνατομία τού φαινομένου» παρά τήν άντίθετη διαβεβαίωση — «δέν κάνω ήθική» — αυτό άκριβώς κάνει, καταφεύγοντας μάλιστα σέ μιá μεταφυσική: τόν κομφουκιανισμό. Αλλά είναι πολύ φυσικό όταν δέν εστιάζετε τήν προσχή σας στή βασική διαίρεση τής υλικής ζωής ή τήν άγνοείτε έντελώς, νά όνειρεύεστε γλυκά στήν άρραγή ένότητα τού πνευματικού βίου. Έτσι καί ή άθλιότητα τής ύποταγής τών εργαζομένων καί τής κυριαρχίας τών εργοδοτών εξαυλώνονται στίς άνώτερες σφαίρες μιás κοινής πνευματικής παράδοσης. Είναι όμως έτσι τά πράγματα; Θα έπιμείνω σ' αυτό τό σημείο γιάτί νο-

μίζω ότι εδώ ακριβώς συμπυκνώνεται και η διαφωνία μου με τη μορφή που διατυπώνεται το «άπλο ερώτημα» σας. «Αφού η μαρξιστική ανάλυση του τρόπου λειτουργίας των καπιταλιστικών οικονομιών οδηγεί στο άκαμπτο συμπέρασμα πως οι εργατοϋπάλληλοι είναι αντικείμενο εκμετάλλευσης των εργοδοτών τους κι ότι οι τελευταίοι πραγματοποιούν κέρδη από την υπεραξία των πρώτων, γιατί οι εργατοϋπάλληλοι να μην έχουν χαμηλή παραγωγικότητα; Ποιός άνθρωπος πού πιστεύει ότι τον εκμεταλλεύεται ο εργοδότης του θα ήθελε να δουλεύει με ζήλο και υψηλή απόδοση για να πλουτίσει ο εκμεταλλευτής του; (έκτός βέβαια αν είναι μαζοχιστής)».

Επιτρέψτε μου, να συνοψίσω το «άπλο ερώτημα» σας στο δίφυδε και μονοκατάληκτο πόρισμά του: ο μαρξισμός έχει δημιουργήσει μία ψευδή εικόνα της εργασιακής σχέσης, οι εργατοϋπάλληλοι την έχουν πιστέψει, εκμετάλλευση δεν υπάρχει. "Η αντίστροφα έπειδη εκμετάλλευση δεν υπάρχει οι εργατοϋπάλληλοι θά δούλευαν με ζήλο και υψηλή απόδοση αν μία άλλη κοσμοθεωρία της κοινωνικής αρμονίας και συναίνεσης επικρατούσε στη θέση του μαρξισμού, ο κομφουκιανισμός για παράδειγμα. "Ας ξεκαθαρίσουμε εϋθύς ότι όσον αφορά τον μαρξισμό έχετε κάνει διάν. "Όλη η θεωρία του Μάρξ, δηλαδή η έπιστήμη — ο ιστορικός υλισμός — και η φιλοσοφία — διαλεκτικός υλισμός — έχουν κέντρο και καρδιά τους την πάλη των τάξεων: τον κοινωνικό διχασμό στο χώρο που αναπαράγεται ο υλικός βίος στην παραγωγική διαδικασία. "Απομένει τό καιρίο ζήτημα πού είναι αν όντως υπάρχει εκμετάλλευση, όποτε ο Μάρξ είχε δίκιο ή ότι όλη η συναφής φιλοσοφία δημιουργεί μία ψευδή συνείδηση σ' ένα κομμάτι της κοινωνίας πού, αντί να απολαμβάνει τά αγαθά της κοινωνικής ειρήνης, αυτοκαθορίζεται μέ πραγματικό μαζοχισμό ως άδικούμενο, εκμεταλλεύμενο, δερόμενο, όπως έλεγα πιό πάνω. Παραμερίζοντας λοιπόν προσωρινά και τον Μάρξ, ας συγκεντρωθούμε στη μόνη όπως φαίνεται διαφωνία μας. "Η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο άποτελεί ένα πραγματικό γεγονός πού παρακινεί διά του μαρξισμού στο «προλετάριοι όλου του κόσμου ένωθείτε» ή ένα φανταστικό επινόημα προς χρήση όλων των τεμπέληδων του κόσμου. Θά πρότεινα στη διερεύνησή μας αυτή να εκκαταλείψουμε τά παραδείγματα των χιλιάδων Αιγυπτίων και άλλοεθνών δούλων ή του νοτιοκορεάτικου προλεταριάτου γιατί και η δική σας παραδοχή ότι εργάσθηκαν κάτω από «σκληρότατες έως άπάνθρωπες, προφανώς, συνθήκες» και η ιστορικά διαπιστωμένη σύγχρονη άπουσία πολιτικών ελευθεριών άποκλείει αυτόματα τό ένδεχόμενο της ήθελήμενης συνεργασίας άρχόντων και άρχομένων στά «κοινά» τους έργα. Και λογικά, όπου επιβάλλεται βία ή «συνεργασία» δεν άπολείπει ή δυνατότητα — ως τό πούμε περιφραστικά — έτεροβαρούς νομής και κάρπωσης του παραγομένου προϊόντος. Δηλαδή ή εκμετάλλευση της εργασίας.

Συνεπώς ή εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, είναι μία κοινωνική και ιστορική πραγματικότητα, αιώνες πριν την «ανακαλύψει» ο Μάρξ. Τό παράδοξο είναι βέβαια ότι έσεις, διευθυντής του πλέον γνωστού οικονομικού περιοδικού της χώρας, άπόλυτα ένήμερος, σχεδόν σ' ό,τι συμβαίνει παγκόσμια, δεν την έχετε ανακαλύψει έναν αιώνα μετά τον Μάρξ. "Όπως έξάλλου δεν την έχουν ανακαλύψει και άλλοι σημαντικοί παράγοντες του τόπου, παλαιότερα ο τέως ύπουργός Έργασίας, σήμερα ο σοσιαλιστής πρωθυπουργός

πού δεν παραλείπει σέ κάθε εύκαιρία να τονίσει τη θετική συμβολή κάθε τάξης πού παράγει: εργατοϋπάλληλοι, μικρομεσαίοι, βιομήχανοι, έφοπλιστές φέρδην-μίδην στην ύπόθεση της Άλλαγής. Παρηγορηθείτε λοιπόν άφου, σεις τουλάχιστον άπ' όσο γνωρίζω, δεν συγκαταλέγεστε στους φιλάθλους του ύπαρκτου ή τους ιχνηλάτες του τριτοδρομικού σοσιαλισμού, έπομένως ή καθυστέρησή σας είναι φυσική. "Ίσως και αιτιολογημένη αν εκκαταλείποντας τους άλλοεθνείς δούλους, παλαιότερους και νεότερους, έστιάσουμε στο αντίστοιχο πρόβλημα της σύγχρονης κοινωνίας, όπου οι εκμεταλλεόμενοι έν πλήρη ελευθερία και ισότητα προσέρχονται ένθουσιώδεις στις κάλπες, για να εκλέξουν συνηθέστατα... τους εκπροσώπους των εκμεταλλευτών τους. "Όμολογώ και έγώ, ένας διαλεκτικός, ότι έχω άρχισει να εκπλήσσομαι άπό τη συχνή επανάληψη αυτού του «λάθους». Πολλοί δέ όπαδοί της τυπικής λογικής έχουν και πριν άπό σας καταλήξει στο συμπέρασμα ότι αυτή ή έμμονή του μαρξισμού στις τάξεις και την πάλη τους, άποτελεί ένα φάτσο στο άρμονικό σεκόντο εργαζομένων και εργοδοτών. Τι θά μπορούσε άραγε ν' αντίταχθεί σ' αυτή τη φαινομενολογία του σύγχρονου πολιτικού βίου όταν μάλιστα «ή κατάσταση της εργατικής τάξης», έναν αιώνα μετά τον Έγκελς, δεν είναι τόσο άυταπόδεικτα έξαθλωμένη και ζοφερή;

Θά μπορούσε κανείς να σταθεί ένδεικτικά σ' ένα πλέγμα αιτίων: τίς «συμμαχίες» πού έπέβαλε ή κατάληξη του τελευταίου πολέμου, τη διεθνοποίηση των καπιταλιστικών σχέσεων μέ την επικράτηση ενός όρισμένου τεχνολογικού συνόλου, την άνάπτυξη της μισθωτής εργασίας στις πόλεις και την άνάδυση της νέας μικροαστικής τάξης, την έξάντληση των εργατικών κομμάτων στη συντήρηση και διεύρυνση της πρόνοιας άλλά και του γιγαντισμού του σύγχρονου κράτους... όλα αυτά και τόσα άλλα δημιουργούν νέα έρωτήματα πού συχνά συμπυκνώνονται σ' ό,τι άποκαλούμε «κρίση», αυτή τη φρατζόλα της έποχής. Πώς έμπιπτουν σήμερα οι δικοί σας «εργατοϋπάλληλοι» στις μαρξικές αναλύσεις να είναι ένα άπ' αυτά, για τό όποιο, και πάλι ένδεικτικά, σας παραπέμπω στη συστηματικότερη προσέγγιση πού γνωρίζω, τό προτελευταίο βιβλίο του Νίκου Πουλαντζά *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό* (έκδόσεις Θεμέλιο, 1981, σελίδες 417). Έκεί για παράδειγμα θά δείτε ότι ή «ταλάντευση» της μικροαστικής τάξης είναι όντως ένας παράγων σύγχυσης (κυρίως για την πολιτική καθοδήγηση των εργατικών κομμάτων) πού όμως κάθε άλλο παρά άκυρώνει τό κέντρο ή την καρδιά της μαρξικής θεωρίας. "Ο λόγος είναι άπλος, έλπίζω όχι όπως και τό ερώτημά σας. "Ας παρακολουθήσουμε πόσο άπλά τον εκθέτει ο Π. Πιζάνιας στο σχόλιό του «Βοήθεια!!! Οι μικρομεσαίοι» στον τελευταίο *Πολίτη*.

«(...) ποιοί παράγουν τό προϊόν πού τροφοδοτεί τόσο τους μισθούς των τριτογενών μικρομεσαίων όσο και κάθε είδους έμπορικό κέρδος και την κεφαλαιουχική συσσώρευση; Φυσικά όχι οι βιομήχανοι, οι έμποροι ή οι έφοπλιστές, μία φούχτα άνθρωποι είναι. Οι «τριτογενείς» είναι γνωστό ότι δεν έχουν σχέση μέ καμιά παραγωγή, άπλως εισπράττουν. Οι κάθε είδους παραγωγικοί μικρομεσαίοι και οι άγρότες συμμετέχουν έλάχιστα στη φορολογία... και άρκετά στη δανειοληψία. Συνεπώς μάς άπομένει ή μεγάλη σιωπή, οι βιομηχανικοί εργάτες και οι διάφοροι παραγωγικοί μικροϋπάλληλοι. Αυτοί καλούνται μέ τά κάθε λογής μέτρα και άπό διαφορετικής ποιοτικής άπόχρωσης κυβερνήσεις

καί κόμματα, χρόνια τώρα, ν' αυξήσουν την παραγωγή της υπεραξίας ώστε νά γίνουν ανταγωνιστικά τά ίδια τά κεφάλαια και όχι μόνο τά προϊόντα...» Τόσο απλό κι όμως τόσο δυσνόητο γιά τό Γιώργο Βέλτσο, καθηγητή κοινωνιολογίας, πού στό τελευταίο του βιβλίο *Αντι-κείμενα* διακηρύσσει ότι η «εργασία στην Ελλάδα δέν είναι παραγωγική» ή γιά σάς πού αναζητάτε στά πνευματικά ύψηδα του κομφουκιανισμού ό,τι θά σάς αποκάλυπτε μιά βόλτα στόν ύπόγειο της Ομόνοιας τίς φορές της «αίχμης». Όμως θά ήθελα νά επανέλθω στην αρχική μου διάκριση της Ιαπωνίας από τίς πάντε υπόλοιπες χώρες Γαϊούαν, Σιγκαπούρη, Χόνγκ-Κόνγκ και Νότια Κορέα, άκριβώς γιατί θεωρώ ότι έκει πραγματικά τό χαμηλό κόστος εργασίας, ή υψηλή παραγωγικότητα και ή σύγχρονη λειτουργία ενός δημοκρατικού πολιτεύματος περισσότερο απ' όποδηποτε άλλου φαίνεται νά συνηγορεί στή μεταφυσική έρμηνεία της κοινωνικής αρμονίας.

Πρίν σάς εκθέσω τή δική μου υλικότερη έρμηνεία, άς προτάξω δύο μεθοδολογικές άνησυχίες πού δέν διακρίνα στίς απόψεις σας περί Ιαπωνίας. Η πρώτη, άφορά τή σχετική άγνοια πού έχει γενικότερα ή Δύση γιά τήν Ασία. Η δεύτερη, σχετική μέ τήν πρώτη, προκύπτει από τή διαπίστωση ότι όταν υπάρχουν έντονες πολιτισμικές διαφορές ή αντικειμενική προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων είναι δύσκολη υπόθεση. Έννοώ τή σχέση ανάμεσα στην Ιαπωνία όπως φαίνεται, στή Δύση και στην Ιαπωνία όπως είναι. Ο δρόμος της Ιστορίας είναι όλισθηρός, σ' αυτές τίς περιπτώσεις γίνεται όλισθηρότερος και γιά τούς ερασιτέχνες «ιστορικούς» — όπως εμείς — σχεδόν αδιάβατος. Ωστόσο άν μέ άκρα επιφύλαξη θέλαμε νά συνεχίσουμε τή συζήτησή μας και πρós αυτή τήν κατεύθυνση, θά βρισκόμαστε μπροστά σ' όρισμένα ιδιαίτερα θεαματικά γιά τό δυτικό άναγνώστη γεγονότα. Η Ιαπωνία, ενώ άνήκει ήδη στόν καπιταλιστικό κόσμο, έχει διατηρήσει ζωντανές όχι μόνο τή μνήμη αλλά και πρακτικές του φεουδαρχικού της παρελθόντος μέ ιδιαίτερα θετικές επιπτώσεις στην οικονομική της ανάπτυξη. Θά μπορούσε βέβαια κανείς νά αποδώσει αυτά τά θαύματα άπληθειας στην επιβίωση των παραδοσιακών δομών άν συγχρόνως δινόταν μιά εξήγηση στή δυτικού τύπου ανάπτυξη πού αντίθετα βασίστηκε στή σαρωτική ίσοπέδωση του προβιομηχανικού πολιτισμού. Συνεπώς, είναι προφανές ότι ή άναφορά στην παράδοση χωρίς τίς ειδικότερες ιστορικές συνθήκες έντός των οποίων αυτή διαμορφώθηκε, πολύ λίγο μάς φωτίζει γιά τή συμβολή της στην γέννηση του σύγχρονου ιαπωνικού βιομηχανικού κράτους και άκόμα λιγότερο γιά τόν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο της στή λειτουργία αυτού του τελευταίου. Και άκριβώς στή γέννηση αυτή θά διαπιστώσουμε δύο μεγάλα κενά. Άπουσία μάς άγροτικής, άπουσία μιάς αστικής επανάστασης. Τήν ιστορική συνέχεια υπογραμμίζει ή προσκόλληση στην ένότητα της μικρής άγροτικής κοινότητας. Τό γιαπωνέζικο χωριό παρουσιάζει από τό 17ο αιώνα σχεδόν μέχρι σήμερα άξιοσημείωτη συνέχεια, όλιγαρχική δομή, έσωτερική άλληλεγγύη και κάθετες διαπροσωπικές σχέσεις μέ τήν κεντρική έξουσία και τούς τοπικούς εκπροσώπους της. Μετά τό 1950 οι έπιτεύξεις της βιομηχανίας θά άποθοδοϋν κυρίως στόν άγροτικό τομέα πού άπορροφούσε ή προσέφερε ενεργό εργατικό δυναμικό σύμφωνα μέ τίς διακυμάνσεις της βιομηχανικής άπασχόλησης. Αυτό τό εφεδρικό εργατικό δυναμικό επέτρεψε τήν άπρόσκοπτη λειτουργία των δύο συστημάτων εργασίας σέ «άσφαλείς» (μεγά-

λα βιομηχανικά συγκροτήματα) και «άνασφαλείς» (μικρές βιοτεχνίες) τομείς χωρίς μεγάλες κοινωνικές άναστατώσεις, καθώς οι άπολυόμενοι των άνασφαλών τομέων εύρισκαν καταφύγιο στην παραδοσιακή χωριάτικη κοινότητα.

Όμως ή άλληλεγγύη και συνέχεια του χωριου δέν άποκλείει τήν ύπαρξη εκμεταλλευτικών σχέσεων. Πρόκειται γιά ένα συγκεντρωτικό άυταρχικό καθεστώς όπου ή αίσθηση του καθήκοντος και οι έθιμικές υποχρεώσεις και δικαιώματα είναι σημαντικότερα από τά έπισυναπτομένα συμβόλαια. Ένώ όμως τό μοτίβο του καθεστώτος είναι «οι χωρικοί είναι σάν τούς σπόρους του σουσαμιου» όσο τούς πιέζει τόσο ζουμί βγάζει», οι χειρισμοί της έξουσίας διασφαλίζουν τήν κοινωνική ειρήνη. Βέβαια διά τόν φόβον των εφεξάπτων στοιχείων ή διάκριση σαμουράι και πλούσιου χωρικού είναι τό δικαίωμα της σπαθοφορίας, όμως τό καθεστώς Tokugawa (1600-1868) δέν ενδιαφέρεται μόνο γιά τήν ήσυχία αλλά και γιά τήν παραγωγικότητα της εργασίας. Έτσι άνταμειβει μέ μέρος του πλεονάσματος τούς παραγωγικούς χωρικούς ενώ τιμωρεί τούς όκνηρούς. Για τούς πρώτους ενώ ή παραγωγικότητα από τά πρώτα χρόνια της ραχ Tokugawa αυξάνει, ή φορολογία παραμένει σταθερή. Παράλληλα ή σχέση άνάμεσα στό φεουδαρχή άφεντη ή τόν γαιοκτήμονα πού του διαδέχθηκε μέ τήν Παλινόρθωση (1868) και τή χωριάτικη κοινότητα είναι ιδιαίτερα στενή. Ένα πλέγμα θεσμών υλοποιεί αυτή τή σχέση. Η έπιτυχής μεταφορά του αρχαίου κινέζικου συστήματος ραο: όμαδοποίηση των νοικοκυριών άνά πέντε και ό κληρονομικό τίτλος του άρχηγου του χωριου, διασφαλίζει τό όμαδικό πνεύμα και τήν άυτοεπιτήρηση στό όποία ή συμβολή του κομφουκιανισμού δέν είναι μικρή. Άς μίν υπερίβλλουμε όμως: τό σύστημα φορολογίας, ό καταμερισμός εργασίας πού επέβαλε ή ριζοκαλλιέργεια ιδιαίτερα στην διάρκεια της άνοιξιάτικης σποράς, οι στενές συγγενικές σχέσεις, τά κληρονομικά δικαιώματα έδεναν μεγάλα και μικρά νοικοκυριά έτσι ώστε νά άπορροφούνται οι κραδιαμοί των ταξικών αντίθεσεων. Θά ήταν δύσκολο νά άμφισβητήσουμε τή διάκριση Κεφαλαίου (μεγάλα νοικοκυριά) και Έργασίας (μικρά νοικοκυριά) σ' αυτό τό παραγωγικό σύστημα. Η ιδιαίτεροτητα ενυάρχει σ' αυτή τήν άλυσίδα πού από τήν κορυφή μέχρι τή βάση μέσω των πατριαρχικών και προσωπικών της κρίκων ρυθμίζει τό βαθμό «πίσης του σουσαμιου». Αποδειξει ότι όταν, μέσα του 18ου αιώνα, ή άγροτική οικονομία άνοίγει μέ τήν είσβολή του εμπορίου, στην ύπαιθρο τά ξεπλάσματα δέν λείπουν χωρίς νά φθάσουν όμως σέ μιά καθολική εξέγερση. Άνάμεσα στό 1772-1867 ξεσποϋν 1000 μικροεξεγέρσεις, ενώ μέχρι και μετά τήν πρώτη δεκαετία των Meiji (Παλινόρθωση) σημειώνονται άλλες 200. Λιτίες οι κακές σοδειές, ή τοκογλυφία, ή εκμετάλλευση εκ μέρους των εμπορων, ή άνοδος της νέας τάξης μεγαλοϊδιοκτητών γής άποτελούμενη από τούς πετυχημένους χωρικούς του παλαιου συστήματος, ό νέος φορολογικός νόμος (1823) πού άποσύρεται τό 1827. Παρόλαυτα ή μεταρρύθμιση πού έπιχειρεί τό νέο καθεστώς τό 1868 θέτει ήδη τά θεμέλια ενός σύγχρονου συγκεντρωτικού βιομηχανικού κράτους. Είναι άξιοσημείωτο ότι και αυτός ό εκσυγχρονισμός γίνεται μέ τή σημαία των παραδόσεων και ιδιαίτερα του κομφουκιανισμού. Στην ουσία πρόκειται γιά μιά κλασική φεουδαρχική διαπάλη άνάμεσα στην κεντρική έξουσία και διάφορα ίσχυρά φέουδα. Κάτω από τήν ήγεσία των τελευταίων περιορίζονται τά προνόμια και τά έσο-

δα των όπισθοδρομικών στοιχείων του παλαιού καθεστώτος. Συμμετέχουν ακόμα στο νέο ήγεμονικό μπλοκ, ή νέα τάξη των μεγαλοϊδιοκτητών γης, όρισμένοι δυσαρεστημένοι με τό παλαιό καθεστώς σαμουράι και ή έμπορική τάξη που όμως θά παραμείνει κίνημα με περιορισμένη πολιτική εμπλοκή στά γεγονότα. Τά αντίθροσκευτικά και ρασιοναλιστικά στοιχεία, που στή Δύση φλογίζουν τά αντίστοιχα κινήματα, αφήνουν αδιάφορη τή νέα ιαπωνική αστική τάξη, με συνέπεια νά παρουσιάζεται ιδιαίτερα ύποτονική στή διαμόρφωση του νέου καθεστώτος. Από τήν άλλη, στήν ύπαιθρο, ό μετασχηματισμός των Meiji όχι μόνο δέν άναιρεί, αλλά επικυρώνει τόν «προστατευτισμό» των Tokugawa άπέναντι στους άγρότες.

Τοιλάχιστον μέχρι τόν Α' παγκόσμιο πόλεμο, όταν τά βιομηχανικά έμπορικά συμφέροντα αρχίζουν νά διαφοροποιούνται και πολιτικά. Ένώ, άνάμεσα στά 1858-1880, τό 78% των έσόδων τής κυβέρνησης έρχεται από τήν άγροτιά και ή παραγωγικότητα του γεωργικού τομέα αυξάνεται συνεχώς μέχρι τό 1940, ή φορολογία παραμένει σταθερή. Παράλληλα, ενώ οι μεγάλες ιδιοκτησίες γης δέν εξαφανίζονται, στους άγρότες δίνονται, αντί ένοικίου κλήρος πρός εκμετάλλευση. Η έμμονή στους μικρούς κλήρους, θά έμποδίσει τήν εκμνηχάνιση μέχρι τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο, όμως έτσι άποτρέπεται ό συνωστισμός πληθειών στά αστικά κέντρα και διασφαλίζεται ή άξιοποίηση των νέων μεθόδων καλλιέργειας για αύξηση τής παραγωγικότητας.

Μόνο με τήν πολιτική διαφοροποίηση των έμπορικών και βιομηχανικών συμφερόντων, θά αρχίσουν οι έριδες στό ήγεμονικό μπλοκ καθώς ή νέα πολιτική συνδυάζει τόν έξωτερικό έπекτατισμό (ιμπεριαλισμός) με τήν έσωτερική καταπίεση (δικτατορία). Η άνάγκη χαμηλών μισθών για τή βιομηχανία καθηλώνει τίς τιμές του ρυζιού σέ βάρος του άγροτικού τομέα, ενώ ή ύποτονικότητα τής έσωτερικής άγοράς διαφυλάσσει τόν πατερναλισμό του εργοστασιακού καθεστώτος. Η προτεραιότητα του βιομηχανικού έναντι του άγροτικού τομέα άποτυπώνει τους νέους συσχετισμούς στήν έξουσία που θά έπιτρέψει, μόλις ικανοποιηθεί ή έσωτερική ζήτηση, τήν άποτροπή ενός καθεστώτος έξάρτησης από εισαγωγές. Σ' αντίθεση με τόν καταμερισμό εργασίας στις άλλες άναπτυγμένες βιομηχανικές χώρες ή βιομηχανική δομή θά οργανωθεί στό πρότυπο τής κάθετης εξειδίκευσης, εισάγοντας πρώτη ύλη και ήμιτελή προϊόντα και εξάγοντας βιομηχανικά προϊόντα ύψηλης προστιθέμενης άξιας. Τά οικονομικά άποτελέσματα θά είναι ιδιαίτερα έντυπωσιακά μετά τή δεκαετία του '60. Ο έξωτερικός έπекτατισμός έχει πλήρως επιτύχει όπως εξάλλου και ή έσωτερική καταστολή.

Τό 1880 άπαγορεύεται «κάθε πολιτική ένωση» προσώπων, ενώ από τό 1885 οι έξουσίες του στρατηγού Γιαμαγκάτα είναι σχεδόν δικτατορικές. Άν σκεφθούμε ότι δέν ύπήρξε οργανωμένη αντιπολίτευση που νά επιδιώκει τόν εκσυγχρονισμό με δημοκρατικά μέσα είναι πολύ φυσικό τό «κοινοβουλευτικό» διάλλειμα άμέσως μετά τόν Α' παγκόσμιο πόλεμο, όταν οι βιομηχανικές τάσεις κυριάρχησαν σέ βάρος τής άγροτικής élite, μέχρι τήν ύφρεση του '30, νά είναι πολύ σύντομο. Η άπουσία μιάς ζωηρης έσωτερικής άγοράς έπιτρέπει χωρίς αντίσταση στόν ιαπωνικό καπιταλισμό νά οργανωθεί στή βάση των φεουδαρχικών κοινωνικών ήθων κάποτε και τής τρομοκρατίας. Τό 1932 τό καθεστώς είναι ήμιστρατιωτική δικτατορία. Άκολουθεί ό φασισμός από τά πάνω, «ό άξιοπρεπής φασισμός», ή

είσοδος στόν Άξονα, ή διάλυση των συνδικάτων και ή ίδρυση τής ένωσης για τήν «Ύπηρεσία στό Έθνος διά τής Βιομηχανίας». Είναι λογικότερο ν' άποδώσουμε σ' αυτές τίς εξελίξεις και όχι στόν Κομφούκιο τά οικονομικά θαύματα που άκολούθησαν. Η άξια του βιομηχανικού προϊόντος αυξήθηκε 5 φορές ενώ ή στροφή στή βαριά βιομηχανία ήταν σημαντική (73% έναντι 38% — του συνολικού βιομηχανικού προϊόντος) άνάμεσα στά 1930-41. Τό σημαντικότερο, παρά τήν περιπέτεια του πολέμου, είχαν ήδη τεθεί οι βάσεις για τίς μελλοντικές εξελίξεις στόν κοινωνικό και οικονομικό τομέα. Η πολιτική ύτακοή δέν επιδέχεται ψυχολογικές έρμηνείες όταν είναι προϊόν τόσο ιδιόμορφων αλλά και συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών. Η έξουσία του φεουδάρχη, άπαλυνόμενη με τίς διακρίσεις τής ηλικίας, του έθιμου, του χρόνου εργασίας διατήρησε τή συνοχή τής χωριάτικης κοινότητας και προετοίμασε τό εργασιακό ήθος τής βιομηχανικής κοινωνίας. Η παντελής έλλειψη κοινωνικών παροχών, ό συνδικαλισμός άνά έπιχείρηση, ή προσωπική σχέση με τόν εργοδότη και τήν οικογένεια-έπιχείρηση άποδεικνύουν ότι ή άνασφάλεια ό φόβος και ή έξάρτηση είναι προϋποθέσεις τής κοινωνικής άρμονίας στό νησί του άνατέλλοντος Ηλίου.

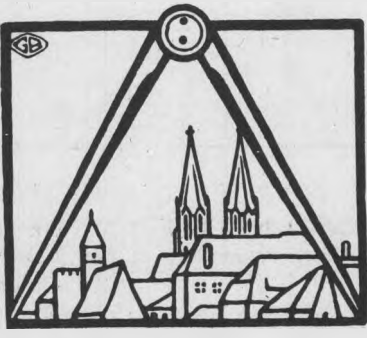
Δέν είναι διόλου βέβαιο ότι, άν ή ύφισταμένη παραγωγική δομή στόν άγροτικό τομέα παρεμπόδιζε τόν εκσυγχρονισμό των Meiji, ή παραδοσιακή κοινότητα

Ο Ιβος τόμος του ANTI
4^ο εξάμηνο 1982
(τεύχη 196 - 208)

αντί

ΤΟ ΔΕΝΤΡΟ 33

Λόγος και ποιητική
για τήν πόλη

θά εξακολουθούσε να απολαμβάνει τον «προστατευτισμό» του παλαιού καθεστώτος. Παρόμοια, ή απουσία ισχυρών αστικών ιδεολογικών ρευμάτων και δυνάμεων απέτρεψε μία σύγκρουση ή μάλλον επέτρεψε τη δημιουργία του σύγχρονου βιομηχανικού κράτους αναίμακτα και ειρηνικά. Άλλά μέ κόστος τό φασισμό και τή συγνή εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού. Θά έπρεπε και πάλι νά μιλάμε γιά τό θρίαμβο τής παράδοσης; Όλα αυτά, δέν αποτελούν παρά επιλογές πού θά έκανε ή δέν θά έκανε μία όποιαδήποτε πολιτική εξουσία. Άν παραμένει πάντοτε ένα ερωτηματικό γιά τό βαθμό πού οι παραδοσιακές άξίες ως στοιχία, τής γενικότερης ιδεολογικής συγκρότησης των δυνάμεων πού ανταγωνίζονται πολιτικά, επηρεάζουν τή τελική έκβαση τής μάχης, αυτό δέν σημαίνει ότι είναι και τά καθοριστικά. Άλλιώς θά γνωρίζαμε άπό σήμερα τήν ιστορία του μέλλοντος κόσμου και δέν θά κατασκευάζονταν τά δεκάδες εναλλακτικά σενάρια πού τόσο συχνά φιλοξενείτε στό περιοδικό σας. Τό άξιόπεριεργο στίς άπόψεις σας είναι άκριβώς ότι έσείς, ένας διανοούμενος τής ελληνικής αστικής τάξης, ένας ακούραστος τής ευρωπαϊκής ιδέας, μέ έντονες ανα-

πτυξιακές άνησυχίες, διέπεστε άπό μία τόσο θερμή προβιομηχανική νοσταλγία. Γιατί, βέβαια, πέραν του ότι όπως δείχνει ή σύντομη έκθεσή μου, ή ιαπωνοποίηση τής ελληνικής οικονομίας σκοντάφτει στην άνεπανάληπτη μοναδικότητα τής ιαπωνικής ιστορίας, (και τής ελληνικής), ό εκθειασμός του ιαπωνικού παραδείγματος, δέν μπορεί νά άποτρέψει — αν δέν επιβάλλει — και τά συμπαρομαρτούντα: μία ελάχιστα διαφοροποιημένη, μία φεουδαρχική κοινωνία.

Άν γιά τον Ρεζίς Ντεμπραί ό Μάης του '68 διευκόλυνε τήν άποσάθρωση των ήθων του καθεστώτος Πεταιν πού συνοψίζονται στό τρίπτυχο: Έργασία, Πατρίς, Οικογένεια άπελευθερώνοντας τίσ αναπτυξιακές δυνατότητες τής καθυστερημένης βιομηχανικά Γαλλίας, ό Γιάννης Μαρίνος του 1983 έπικαλείται έν μέσω ΕΟΚ, και μικροηλεκτρονικών σοσιαλισμών τήν επιστροφή ή τή στροφή άπλώς στό εργασιακό, έθνικό και οικογενειακό ήθος μιας φεουδαρχικής κοινωνίας. Και αυτό ως διευθυντής του πλέον γνωστού οικονομικού περιοδικού τής χώρας...

ΜΕΛΠΩ ΑΞΙΩΤΗ ΑΠΑΝΤΑ

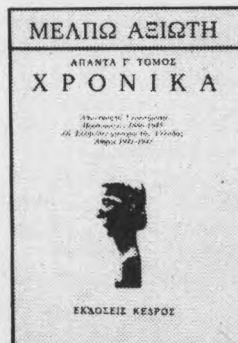
(Φιλολογική επιμέλεια: ΜΑΡΩ ΔΟΥΚΑ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ)

Α' ΤΟΜΟΣ
ΔΥΣΚΟΛΕΣ ΝΥΧΤΕΣ
Μυθιστόρημα

Β' ΤΟΜΟΣ
ΘΕΛΕΤΕ
ΝΑ ΧΟΡΕΨΟΜΕ
ΜΑΡΙΑ;
Νουβέλα

Γ' ΤΟΜΟΣ
ΧΡΟΝΙΚΑ
Απάντηση σε 5 ερωτήματα
Πρωτομαγίες 1886-1945
Οι Ελληνίδες Φρουροί της Ελλάδας
Αθήνα 1941-1945

Δ' ΤΟΜΟΣ
ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΑΙΩΝΑΣ
Μυθιστόρημα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΔΡΟΣ

Γεωργίου Γενναδίου 6 (πάροδος 'Ακαδημίας) - Τηλ.: 36.15.783

Φώλκλαντς και Μεγάλη Βρετανία

Ἐποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἄρθρο τοῦ Eric Hobsbawm
"Falklands Fallout", στὸ *Marxism Today*, Ἰανουάριος 1983.

(...)

Ποιά ἦταν ἡ κατάσταση στὴν Ἀγγλία ὅταν ξέσπασε ὁ πόλεμος καὶ κατὰ τὴ διάρκειά του;

Θὰ προσπαθῶ νὰ κάνω μιά ἀρκετὰ συνοπτικὴ ἐκθεση. Τὸ πρῶτο πράγμα πού συνέβη ἦταν νὰ ἐπικρατήσῃ μιά γενικευμένη ἀγανάκτηση σὲ πολλοὺς ἀνθρώπους, ἡ αἴσθησις ὅτι αὐτὸ δὲν μπορούσε νὰ περάσει ἔτσι, κάτι ἔπρεπε νὰ γίνῃ. Αὐτὰ τὰ συναισθήματα τὰ ἔνωσαν ἄνθρωποι σ' ὅλα τὰ ἐπίπεδα, μέχρι κάτω, καὶ ἦταν ἀπολιτικά μὲ τὴν ἔννοια πὼς διαπερνοῦσαν ὅλα τὰ κόμματα καὶ δὲν περιορίζονταν μόνο στὴ δεξιὰ ἢ τὴν ἀριστερά. Ξέρω πολλοὺς ἀνθρώπους τῆς ἀριστερᾶς μέσα στὸ κίνημα, ἀκόμα καὶ τῆς ἄκρας ἀριστερᾶς, πού εἶχαν τὴν ἴδια ἀντίδραση μὲ ἀνθρώπους τῆς δεξιᾶς. Ἦταν αὐτὴ ἡ γενικὴ αἴσθησις ἀγανάκτησης καὶ ταπείνωσης πού ἐκδηλώθηκε ἐκείνη τὴν πρώτη μέρα στὴ Βουλὴ ὅταν ἡ πίεσις γιὰ δράση στὴν πραγματικότητα δὲν ἦρθε ἀπὸ τὴν Θάτσερ καὶ τὴν κυβέρνησις, ἀλλὰ ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρᾶς, τὴν ἄκρα δεξιὰ τῶν Συντηρητικῶν, τοὺς Φιλελεύθερους, τοὺς Ἐργατικούς, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις. Νομίζω πὼς αὐτὸ τὸ κοινὸ αἶσθημα μπορούσε νὰ τὸ νιώσει κανεὶς ἅπτα. Ὅποιος εἶχε μιά στοιχειώδη εὐαισθησία ἤξερε ὅτι ἔτσι εἶχαν τὰ πράγματα· καὶ ὅποιος ἀριστερός δὲν εἶχε ἀντιληφθεῖ ὅτι αὐτὰ τὰ καθολικὰ συναισθήματα δὲν ἦταν, τουλάχιστον σ' αὐτὸ τὸ στάδιο, δημιουργήματα τῶν μέσων ἐνημέρωσης ἀλλῆ γνήσια αἰσθήματα ἀγανάκτησης καὶ ταπείνωσης θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπανεξετάσει στὰ σοβαρὰ τὴν ἰκανότητά του νὰ ἐκτιμᾷ πολιτικὲς καταστάσεις. Μπορεῖ νὰ μὴν ἦταν ἰδιαίτερα ἐπιθυμητὰ αἰσθήματα, ἀλλὰ ὁ ἰσχυρισμὸς πὼς δὲν ὑπῆρχαν εἶναι ἐξωπραγματικός.

Ἄσυγκράτητη παρακμὴ

Αὐτὸ τὸ ξέσπασμα δὲν εἶχε τίποτα νὰ κάνει μὲ τὰ ἴδια τὰ Φώλκλαντς. Εἶδαμ πὼς τὰ Φώλκλαντς ἦταν ἄπλως μιά ἀπόμακρη ἔκτασις τυλιγμένη στὴν οὐμίχλη τοῦ ἄκρωτηρίου Χόρν, γιὰ τὴν ὁποία οὔτε ξέραμε τίποτα ἀλλὰ οὔτε καὶ ἐνδιαφερόμασταν. Ἔχει ὅμως νὰ κάνει μὲ τὴν ἱστορία αὐτῆς ἐδῶ τῆς χώρας μετὰ τὸ 1945 καὶ τὴν αἰσθητὴ ἐπιτάχυνση τῆς κρίσης τοῦ βρε-

τανικοῦ καπιταλισμοῦ ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '60 καὶ εἰδικότερα μὲ τὴν ὑφεσις τοῦ τέλους τῆς δεκαετίας τοῦ '70 καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς δεκαετίας τοῦ '80. Ὅσο διακοῦσε ἡ μεγάλη διεθνὴς οικονομικὴ ἀνησις τοῦ δυτικοῦ καπιταλισμοῦ στὶς δεκαετίες τοῦ '50 καὶ τοῦ '60, ἀκόμα καὶ ἡ σχετικὰ ἀσθενὴς Βρετανία εἶχε σὲ κάποιο βαθμὸ μιά ἀνοδικὴ πορεία σπρωγμένη ἀπὸ τὸ ρεῦμα πού μὲ γοργότερο ρυθμὸ ὠθοῦσε τὶς ἄλλες καπιταλιστικὲς οικονομίες. Τὰ πράγματα πῆγαιναν ἐμφανῶς καλύτερα καὶ δὲν εἶχαμε λόγο νὰ ἀνησυχούμε ἰδιαίτερα, παρόλο πού ἐπικρατοῦσε ὀλοφάνερα μιά κάποια νοσταλγία.

Σὲ κάποιο σημεῖο ὅμως ἐγινε φανερό ὅτι ἡ παρακμὴ καὶ ἡ κρίσις τῆς Βρετανικῆς οικονομίας γινόταν ὀλο καὶ πιὸ ραγδαία. Ἡ ὑφεσις τῆς δεκαετίας τοῦ '70 ἐπέτεινε αὐτὴ τὴν αἴσθησις καὶ ὀπωσδήποτε ἀπὸ τὸ 1979 ἡ πραγματικὴ ὑφεσις καὶ ἡ ἀποβιομηχάνισις τῆς περιόδου Θάτσερ καὶ ἡ μαζικὴ ἀνεργία, ὑπογράμμισαν τὴν κρίσιμη κατάσταση τῆς Ἀγγλίας.

Ἔτσι αὐτὴ ἡ ἐνστικτώδης ἀντίδρασις πού ἔνωσαν πολλοὶ ἄνθρωποι μὲ τὴν εἶδησις πὼς ἡ Ἀργεντινὴ εἶχε στὰ καλά καθοῦμενα εἰσβάλεῖ καὶ καταλάβει ἕνα κομματάκι βρετανικοῦ ἐδάφους, θὰ μπορούσε νὰ διατυπωθεῖ μὲ τὰ παρακάτω λόγια: «Εἶμαστε μιά χώρα πού κατρακυλάει γιὰ δεκαετίες, οἱ ξένοι ἔχουν γίνῃ πλουσιότεροι καὶ πιὸ προχωρημένοι ἀπὸ μᾶς, ὅλοι μᾶς κοιτᾶνε ἀφ' ὑψηλοῦ κι ἂν ὄχι τίποτα ἄλλο μᾶς λυποῦνται, δὲν μπορούμε κἂν νὰ κερδίσουμε πιά τοὺς Ἀργεντινοὺς ἢ ὅποιονδῆποτε ἄλλον στὸ ποδόσφαιρο, ὅλα πάνε στραβά στὴν Βρετανία καὶ κανένας δὲν ξέρεῖ τί νὰ κάνει καὶ πὼς νὰ τὰ διορθώσει. Ἀλλὰ τώρα φτάσαμε στὸ σημεῖο ὅπου μιά φούχτα ξένων νομίζουν πὼς μπορούν μὲ τὸ ἔτσι θέλω νὰ μπάσουν στρατιωτικὲς μονάδες σὲ ἀγγλικὸ ἔδαφος, νὰ τὸ καταλάβουν καὶ νὰ τὸ πάρουν. Καὶ νομίζουν ὅτι οἱ Ἀγγλοὶ ἔχουν ξεπέσει τόσο πού κανεὶς δὲν πρόκειται νὰ κάνει τίποτα, τίποτα δὲν πρόκειται νὰ γίνῃ. Ἐ, λοιπόν, τὸ ποτήρι ξεχύλισε, κάτι πρέπει ἐπιτέλους νὰ γίνῃ. Γιὰ τὸ Θεό, πρέπει νὰ τοὺς δεῖξουμε πὼς δὲν ὑπάρχομε γιὰ νὰ μᾶς τσαλαπατοῦν». Καὶ πάλι, δὲν κρίνω βέβαια τὴν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς στάσης, ἀλλὰ νομίζω πὼς ἔτσι χοντρικὰ αἰσθάνθησαν ἐκείνη τὴ στιγμὴ πολλοὶ ἄνθρωποι πού δὲν προσπάθησαν νὰ τὸ ἐκφράσουν μὲ λόγια.

Ἡ παρακμή τῆς Αὐτοκρατορίας

Ἐμεῖς βέβαια τῆς ἀριστερᾶς πάντα προβλέπαμε ὅτι ἡ ἀπώλεια τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ ἡ γενικὴ παρακμὴ τῆς Βρετανίας θὰ ὀδηγοῦσαν ἀργὰ ἢ γρήγορα σὲ κάποια θεαματικὴ ἀντίδραση στὴ βρετανικὴ πολιτικὴ. Δὲν εἶχαμε φανταστῆ αὐτὴ τὴ συγκεκριμένη ἀντίδραση, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἀντίδραση στὴν παρακμὴ τῆς Βρετανικῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ εἶδους πού προβλέπαμε ἐδῶ καὶ τόσο καιρό. Αὐτός ἐστὶν ὁ λόγος πού ἦταν καὶ τόσο διαδεδομένη. Ἀπὸ μόνῃ τῆς δὲν ἦταν ἀπλὰ καὶ μόνο σοβινισμός. Ἀλλὰ παρόλο πού αὐτὴ ἡ αἴσθησις ἐθνικῆς ταπεινώσεως πῆγαινε πολὺ πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ ἀπλοῦ σοβινισμού, ἦταν εὐκόλο γιὰ τὴν δεξιὰ νὰ τὴν ἀρπάξει· καὶ τὴν ἄδραξε ἡ κα Θάτσερ καὶ οἱ θατσερικοὶ μὲ ἓναν χειρισμὸν μεγάλῃς, κατὰ τὴ γνώμη μου, μαεστρίας. Ἄς τὴν ἀκούσουμε ἐδῶ στὴν κλασικὴ δήλωσις γι' αὐτὸ πού νόμιζε πὼς ἀπέδειξε ὁ πόλεμος τῶν Φώλκλαντς: «Ὅταν ξεκινήσαμε ὑπῆρχαν οἱ ἀμφιταλαντευόμενοι καὶ οἱ λιγόψυχοι, αὐτοὶ πού νόμιζαν πὼς δὲν μπορούσαμε πιά νὰ κάνουμε τὰ σπουδαῖα πράγματα πού κάναμε κάποτε, αὐτοὶ πού πίστευαν πὼς ἡ παρακμὴ μας δὲν ἦταν ἀνατρέψιμη, πὼς δὲν μπορούσαμε ποτέ πιά νὰ ξαναγίνουμε αὐτὸ πού εἴμασταν, ὅτι ἡ Βρετανία δὲν ἦταν πιά τὸ ἔθνος πού εἶχε δημιουργήσει μιά αὐτοκρατορία καὶ ἐξουσίασει τὸ ἓνα τέταρτο τοῦ κόσμου. Ἐ, λοιπόν, ἔλεφταν ἐξω».

Στὴν πραγματικότητα ὁ πόλεμος ἦταν καθαρὰ συμβολικὸς, δὲν ἀπέδειξε τίποτα τέτοιο. Ἀλλὰ ἐδῶ βλέπει κανεὶς τὸν συνδυασμὸ ἑνὸς πού πιάνει κάποιους λαϊκοὺς παλμούς καὶ τοὺς στρέφει πρὸς μιά δεξιὰ κατεύθυνση (μετὰ βίας ἀποφεύγω νὰ ὀνομάσω αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἡμιφασιστικὴ). Αὐτός ἐστὶν ὁ λόγος πού ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς δεξιᾶς ἦταν βασικὸ ὄχι μόνον νὰ ἐκδιωχθοῦν οἱ Ἀργεντινοὶ ἀπὸ τὰ Φώλκλαντς, πράγμα πού ἦταν κάλλιστα ἐφικτὸ μὲ μιά ἐπίδειξη δυνάμεως σὺν διαπραγματεύσεις, ἀλλὰ νὰ διεξαγάγῃ ἓνα θεαματικὸ νικηφόρο πόλεμο. Αὐτός ἐστὶν ὁ λόγος πού ἡ ἀγγλικὴ πλευρὰ προκάλεσε τὸν πόλεμο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν στάση τῶν Ἀργεντινῶν. Εἶναι σχεδὸν ἀναμφίβολο πὼς οἱ Ἀργεντινοὶ, μόλις ἀνακάλυψαν ὅτι αὐτὴ ἦταν ἡ βρετανικὴ στάση, ἀναζητοῦσαν διέξοδο ἀπὸ μιά ἀνυπόφορη κατάστασις. Ἡ Θάτσερ δὲν ἦταν διατεθειμένη νὰ τοὺς ἀφήσει γιὰτί ὁ ἀντικειμενικὸς σκοπὸς τῆς ἐπιχειρήσεως δὲν ἦταν νὰ ξεκαθαρίσει τὸ θέμα τώρα, ἀλλὰ νὰ ἀποδείξει πὼς ἡ Βρετανία ἦταν ἀκόμα μεγάλη, ἔστω καὶ μ' ἓνα συμβολικὸ τρόπο. Σχεδὸν σὲ κάθε στάδιο ἡ πολιτικὴ τῆς βρετανικῆς κυβερνήσεως μέσα κι ἐξω ἀπὸ τὸν ΟΗΕ ἦταν πολιτικὴ τέλειαις ἀδιαλλαγίας. Δὲν λέω πὼς ἡ χούντα διευκόλυνε ἓνα συμβιβασμὸ, ἀλλὰ νομίζω πὼς οἱ ἱστορικοὶ θὰ συμπεράνουν ὅτι δὲν αποκλειόταν μιά ἀποχώρησις τῶν Ἀργεντινῶν μὲ διαπραγματεύσεις. Δὲν ἐπιδιώχθηκε στὰ σοβαρά.

Μιά νέα συμμαχία

Αὐτὴ ἡ προκλητικὴ πολιτικὴ εἶχε ἓνα διπλὸ πλεονέκτημα. Διεθνῶς, ἔδωσε στὴ Βρετανία τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπιδείξει τὸν βαρὺ ἐξοπλισμὸ τῆς, τὴν ἀποφασιστικότητά τῆς καὶ τὴ στρατιωτικὴ τῆς δύναμη. Ἐσωτερικὰ, ἐπέτρεψε στοὺς θατσερικοὺς νὰ πάρουν τὴν πρωτοβουλία ἀπὸ ἄλλες πολιτικὲς δυνάμεις μέσα κι ἐξω ἀπὸ τὸ Συντηρητικὸ κόμμα. Ἐδωσε τὴ δυνατότητα στοὺς θατσερικοὺς νὰ καταλάβουν, κατὰ κάποιον τρόπο, ὅ-

χι μόνον τὸ Συντηρητικὸ στρατόπεδο ἀλλὰ καὶ ἓνα μεγάλο χῶρο τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς. Κατὰ ἓνα περιεργὸ τρόπο τὸ πλησιέστερο ἀντίστοιχο στὴν θατσερική πολιτικὴ τὴν περίοδο τοῦ πολέμου τῶν Φώλκλαντς εἶναι ἡ περονικὴ πολιτικὴ πού, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, εἶχε πρώτη ρίζι τὰ Φώλκλαντς στὸ ἐπίκεντρο τῆς Ἀργεντινικῆς πολιτικῆς. Ὁ Περόν, σάν τὴν κα Θάτσερ καὶ τὴ μικρὴ τους ὀμάδα, προσπάθησε νὰ μιλήσει ἀπ' εὐθείας στὶς μάζες χρησιμοποιοῦντας τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, παρακάμπτοντας τοὺς κατεστημένους θεσμούς. Στὴν περίπτωσή μας αὐτὸ συμπεριλάμβανε τόσο τὸ κατεστημένο τῶν Συντηρητικῶν ὅσο καὶ τὴν ἀντιπολίτευση. Ἐπέμενε νὰ διευθύνει τὸν πόλεμό τῆς. Δὲν ἦταν ἓνας πόλεμος πού τὸν διεξήγαγε ἡ Βουλὴ. Οὔτε καν τὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο. Ἦταν ἓνας πόλεμος πού τὸν διήυθνε ἡ κα Θάτσερ κι ἓνα μικρὸ Πολεμικὸ Συμβούλιο, συμπεριλαμβανομένου τοῦ προέδρου τοῦ Συντηρητικοῦ κόμματος. Ταυτόχρονα ἀποκατέστησε ἄμεσες σχέσεις μὲ τοὺς στρατιωτικούς, πράγμα πού ἐλπίζω δὲν θὰ ἔχει μακροπρόθεσμες πολιτικὲς ἐπιπτώσεις. Καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ πολέμου εἶναι αὐτός ὁ συνδυασμὸς μιάς ἄμεσης δημαγωγικῆς προσέγγισης τῶν μαζῶν μὲ παράκαμψη τῶν πολιτικῶν διαδικασιῶν καὶ τοῦ κατεστημένου, καὶ ἡ ἀποκατάστασις μιάς ἄμεσης ἐπαφῆς μὲ τοὺς στρατιωτικούς καὶ τὸν ἀμυντικὸ μηχανισμό.

Δὲν μῆτρησαν οὔτε οἱ θυσίες οὔτε οἱ στόχοι, καὶ λιγότερο ἀπ' ὅλα φυσικὰ τὰ Φώλκλαντς, παρά μόνον σάν συμβολικὴ ἀπόδειξις τῆς βρετανικῆς ρώμης, κάτι

πού μπορούσε να μπει στους κύριους τίτλους. Αυτό ήταν τό είδος του πολέμου που υπήρξε για να δημιουργήσει θριαμβευτικές παρελάσεις. Αυτός είναι ο λόγος που όλες οι συμβολικά δυναμικές πολεμικές και αυτοκρατορικές έφεδρίες κινητοποιήθηκαν σε μικρογραφία. Ο ρόλος του ναυτικού ήταν ούτως ή άλλως μέγιστος, αλλά συναισθηματικά ή κοινή γνώμη έχει από παράδοση επενδύσει πολλά επάνω του. Οι δυνάμεις που στάλθηκαν στα Φώλκλαντς ήταν ένα μικρό μουσείο όλων αυτών που μπορούσαν να δώσουν στη βρετανική σημαία απήχηση — ή Φρουρά, οι μονάδες τεχνολογικού εξοπλισμού: τά SAS, οι άλεξιπτωτιστές, όλοι αντιπροσωπεύτηκαν, μέχρι οι μονάδες Ίνδων μας. Δέν ήταν όπωσδήποτε απαραίτητοι, αλλά έπρεπε να υπάρχουν γιατί αυτό αποτελούσε κατά κάποιο τρόπο μία ανάπλαση των παλιών αυτοκρατορικών άκροάσεων στην Ίνδία, ή πομπών στην κηδεία ή τή στέψη των Βρετανών βασιλιάδων.

Clochemerle

Δέν μπορούμε να επαναλάβουμε τήν περίφημη φράση του Κάρλ Μάρξ ότι ή ιστορία επαναλαμβάνεται τήν πρώτη φορά σάν τραγωδία, τή δεύτερη σάν φάρσα, γιατί κανένας πόλεμος δέν είναι φάρσα. Άκόμα κι ένας μικρός πόλεμος όπου 250 Βρετανοί και 2.000 Άργεντινοί χάνουν τή ζωή τους δέν είναι θέμα για άστεία. Άλλά για τούς ξένους που δέν αντιλήφθηκαν τή σημασία που είχε ο πόλεμος των Φώλκλαντς για τήν έσωτερική βρετανική πολιτική, ο πόλεμος έμοιαζε σίγουρα για άπόλυτα άκατανόητη έπιχείρηση. Ή Μόντ στη Γαλλία τόν άποκάλεσε Clochemerle του Νότιου Άτλαντικού. Θά θυμάστε ίσως εκείνο τό πασιγνωστο μυθιστόρημα, στό οποίο ή δεξιά και ή άριστερά μιας μικρής γαλλικής πόλης άρπάζονται για τό πού θά μπουδν τά δημόσια άποχωρητήρια. Οι περισσότεροι Ευρωπαίοι δέν μπορούσαν να καταλάβουν γιατί γίνονταν όλος αυτός ο καβγάς. Αυτό που δέν εκτίμησαν ήταν πώς όλη αυτή ή ιστορία δέν ήταν καθόλου για τά Φώλκλαντς ούτε για τό δικαίωμα τής αυτοδιάθεσης. Ήταν μία έπιχείρηση που σχετιζόταν βασικά με τήν βρετανική πολιτική και τό βρετανικό πολιτικό κλίμα.

Έχοντας ξεκαθαρίσει αυτό, θέλω να πω πολύ κατηγορηματικά ότι οι έναλλακτικές λύσεις δέν ήταν άνάμεσα στό να μην γίνει τίποτα και τόν πόλεμο τής Θάτσερ. Νομίζω πώς σ' αυτό τό στάδιο ήταν πολιτικά άπολύτως άδύνατο για μία βρετανική κυβέρνηση να μην κάνει τίποτα. Οι έναλλακτικές λύσεις δέν ήταν άπλά να γίνει άποδεκτή ή κατοχή και να ριχτεί τό μπαλλάκι στόν ΟΗΕ, που θά υιοθετούσε κενά ψηφίσματα ή από τήν άλλη ή σχεδιασμένη επανάληψη από τήν κ. Θάτσερ τής νίκης του Κίτσεναρ κατά των Σουδανών στό Omdurman. Ή ειρηνόφιλη γραμμή υιοθετήθηκε από μία μικρή και άπομονωμένη μειοψηφία, και τοι μειοψηφία με σεβαστή παράδοση στό εργατικό κίνημα. Αυτή ή γραμμή πολιτικά δέν είχε καμιά άπολύτως πέραση. Αυτό τό έδειξε ή ίσχνότητα των διαδηλώσεων που οργανώθηκαν τότε. Όσοι είπαν πώς ο πόλεμος ήταν χωρίς νόημα και πώς δέν θά έπρεπε ποτέ να άρχισει, άποδείχτηκε πώς είχαν δίκιο με κάποια γενική έννοια. Άλλά ούτε οι ίδιοι ώφελήθηκαν πολιτικά, ούτε άναμένεται να ώφεληθοούν έπειδή άποδείχτηκε ότι είχαν δίκιο.

Διχασμός στην κοινή γνώμη

Τό έπόμενο σημείο που πρέπει να έπισημανθεί είναι

πιο θετικό. Ή σύλληψη τής Θάτσερ για τόν πόλεμο με τή βοήθεια τής Σάν προκάλεσε βαθύ διχασμό στην κοινή γνώμη, αλλά όχι πολιτική τομή με κομματικά κριτήρια. Χοντρικά χώρισε τό 80% που κυριεύτηκε άπό ένα είδος ένστικτώδους πατριωτικής αντίδρασης και που έτσι ταυτίστηκε με τήν ύπόθεση του πολέμου, άν και μάλλον όχι με τόν άγριο τρόπο των κύριων τίτλων τής Σάν, άπό τή μειοψηφία που αντιλήφθηκε ότι άπό τήν άποψη τής διεθνούς πολιτικής αυτό που έκανε ή Θάτσερ δέν είχε κανένα άπολύτως νόημα. Ή μειοψηφία περιλάμβανε ανθρώπους άπ' όλα τά κόμματα κι άπό κανένα, και πολλούς που δέν ήταν κατ' άρχήν κατά τής άποστολής στρατιωτικού άποσπάσματος. Διστάζω να πω ότι έπρόκειτο για διχασμό άνάμεσα σε μορφωμένους και άμόρφωτους, παρόλο που είναι γεγονός πώς τά κύρια έρείσματα έναντίον του θάτσερισμού υπήρχαν στό σοβαρό τύπο και φυσικά στη Morning Star. Οι Φαίνάνσιαλ Τάιμς, ο Γκάρντιαν και ο Όμπσέρβερ διατήρησαν μία σταθερή δόση σκεπτικισμού για τήν όλη ύπόθεση. Νομίζω πώς είναι άσφαλές να πούμε ότι σχεδόν όλοι οι πολιτικοί άναποκριτές στη χώρα, κι αυτό πάνει άπό τούς Συντηρητικούς μέχρι τούς άριστερούς, θεωρούσαν πώς όλόκληρο τό πράγμα ήταν τρελό. Αυτοί ήταν οι «λιγόψυχοι» με τούς όποιους τά έβαζε ή κα Θάτσερ. Είναι σημαντικό τό γεγονός ότι ενώ υπήρχε μία όρισμένη πώλωση, οι αντίστοιχοι, παρόλο που παρέμειναν μία μικρή μειοψηφία, δέν έξασθένησαν ούτε καν κατά τή διάρκεια ενός σύντομου και με τεχνικούς όρους αξιόθαύμαστα έπιτυχημένου πολέμου.

Έν πάση περιπτώσει, ο πόλεμος κερδήθηκε, ευτυχώς για τήν κα Θάτσερ, πολύ γρήγορα και με μικρές θυσίες σε βρετανικές ζωές. Άκολούθησε μία άμεση και πλουσιοπάροχη άνταπόδοση σε δημοτικότητα. Σάν συνέπεια, ο έλεγχος άπό μεριάς Θάτσερ και των θάτσερικών, τής άκρας δεξιάς του κόμματος, στό

Συντηρητικό κόμμα ενισχύθηκε αφάνταστα. Στο μεταξύ ή και Θάτσερ ήταν στον έβδομο ουρανό και φανταζόταν τον εαυτό της σαν τη μετενσάρκωση του Δούκα του Ουέλινγκτον, χωρίς όμως εκείνον τον ιρλανδέζικο ρεαλισμό που δεν έχασε ποτέ ο Σιδηρός Δούξ, και του Ουίνστον Τσόρτσιλ, χωρίς όμως τα πούρα και, όπως ελπίζουμε τουλάχιστον, τό μπράντυ.

Βραχυπρόθεσμες επιπτώσεις

Θά περάσω τώρα στις επιπτώσεις του πολέμου. Έδω θά θίξω συνοπτικά τις βραχυπρόθεσμες επιπτώσεις από τώρα μέχρι τις γενικές εκλογές. Η πρώτη θά σχετίζεται μάλλον με τό ποιός φτάνει. Η Επιτροπή Franks έρευνά επί του παρόντος ακριβώς αυτό. Είναι σίγουρα πώς ή κυβέρνηση, συμπεριλαμβανομένης της κας Θάτσερ, θά στριμωχθεί άσχημα, όπως τό άξίζει. Τό δεύτερο θέμα είναι τό κόστος της επιχείρησης και οι επακόλουθες και συνεχιζόμενες δαπάνες για τή διατήρηση της Βρετανικής παρουσίας στα Φώλκλαντς. Η επίσημη δήλωση είναι ότι φτάνει περίπου τά 700 εκατομμύρια λίρες μέχρι τώρα, αλλά εγώ εκτιμώ ότι σχεδόν σίγουρα θά φτάσει σέ χιλιάδες εκατομμύρια. Τά λογιστικά είναι, όπως ξέρουμε, ένα είδος δημιουργικής γραφής, ώστε τό πώς υπολογίζεις τό κόστος μιάς συγκεκριμένης επιχείρησης αυτού του είδους εξαρτάται από σένα. Όπως και νά 'ναι, θά αποδειχθεί πάρα, πάρα πολύ δαπανηρή. Σίγουρα ή άριστερά θά ρίξει τό βάρος της σ' αυτό τό θέμα, και θά 'πρεπε. Παρ' όλα αυτά, δυστυχώς, τά ποσά είναι τόσο άστρονομικά πού χάνουν τό νόημά τους για τούς περισσότερους ανθρώπους. Ένώ λοιπόν τά νούμερα θά συνεχίσουν νά αναφέρονται πολύ στην πολιτική συζήτηση, υποπτεύομαι ότι τό θέμα δέν θά βρεθεί στό επίκεντρο ούτε θά είναι πολύ άποτελεσματικό πολιτικά.

Τό τρίτο θέμα είναι οι επιπτώσεις των Φώλκλαντς στη βρετανική πολεμική πολιτική, ή στην άμυντική πολιτική όπως άρέσκονται τώρα όλοι νά τήν άποκαλούν. Ο πόλεμος των Φώλκλαντς θά έντεινει σίγουρα τόν άγριο έσωτερικό πόλεμο ανάμεσα σέ ναυάρχους, πτεράρχους, στρατηγούς και τό ύπουργείο Άμυνας πού όδήγησαν κιόλας σέ μιά πρώτη άπώλεια μετά τά Φώλκλαντς, τόν ίδιο τόν ύπουργό Άμυνας, τόν Νότ. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι οι ναύαρχοι χρησιμοποίησαν τήν ύπόθεση των Φώλκλαντς για νά άποδείξουν ότι ένα μεγάλο ναυτικό, ίκανό νά δράσει σ' όλη τήν ύδρόγειο, ήταν άπολύτως αναγκαίο για τήν Μεγάλη Βρετανία — ένώ όλοι οι άλλοι ξέρουν ότι δέν μπορούμε νά τό συντηρήσουμε και επιπλέον δέν άξίζει νά διατηρούμε ένα τέτοιων διαστάσεων ναυτικό για νά μπορούμε άπλώς νά εφοδιάζουμε τό Πόρτ Στάνλεϋ. Αυτές οι συζητήσεις θά εγείρουν σίγουρα τό έρώτημα αν ή Βρετανία μπορεί νά βαστάξει και ένα παγκόσμιας έμβέλειας ναυτικό και πυραύλους Trident, και ποιός ακριβώς είναι ό ρόλος και ή σημασία ανεξάρτητων βρετανικών πυρηνικών όπλων. Έτσι, από τήν πλευρά αυτή μπορούν νά παίξουν ένα ρόλο στην ανάπτυξη της έκστρατείας για πυρηνικό άφοπλισμό, ένα ρόλο πού δέν πρέπει νά υποτιμηθεί.

Όστερα, τό μέλλον των ίδιων των νησιών Φώλκλαντς. Και πάλι, τό θέμα αυτό φαίνεται πώς θά προκαλέσει μικρό γενικά ένδιαφέρον μιάς και τά νησιά θά ξαναπάψουν νά ένδιαφέρουν στά σοβαρά τούς περισσότερους Βρετανούς. Άλλά θά άποτελέσουν τρομερό πονοκέφαλο για τούς δημόσιους υπαλλήλους, για τό ύπουργείο Έξωτερικών και για όποιονδήποτε άλλο

σχετίζεται, γιατί δέν έχουμε πολιτική για τό μέλλον. Δέν ήταν σκοπός του πολέμου νά λύσει τό πρόβλημα των νησιών Φώλκλαντς. Είμαστε πίσω στό μηδέν ή μάλλον στό μείον ένα, και άργά ή γρήγορα κάτι πρέπει νά γίνει για νά βρεθεί μιά μόνιμη λύση στό πρόβλημα: εκτός αν οι Βρετανικές κυβερνήσεις άρκεστούν άπλώς και μόνο στό νά διατηρούν επ' άπειρον μιά φοβερά δαπανηρή ύποχρέωση εκεί πέρα μακριά τόν Νότιο Πόλο, χωρίς κανένα λόγο.

(...)

Rule Britannia

Ένα από τά πιό δυσοίωνα μαθήματα πού πήραμε από τά Φώλκλαντς είναι ή εύκολία με τήν όποία οι θατσερικοί ιδιοποιήθηκαν τήν πατριωτική πλημμυρίδα πού άρχικά επ' ουδενί λόγω περιοριζόταν στους πολιτικά Συντηρητικούς, τούς θατσερικούς. Θυμόμαστε τήν εύκολία με τήν όποία όσοι δέν ήταν σοβινιστές μπορούσαν νά χαρακτηρισθούν αν όχι σαν άντιπατριώτες πάντως τουλάχιστον σαν «ένδοτικοί» τήν εύκολία με τήν όποία ή άγγλική σημαία μπορούσε νά κινητοποιηθεί έναντίον και έσωτερικών και έξωτερικών εχθρών. Θυμηθείτε τή φωτογραφία των στρατιωτικών τμημάτων πού επέστρεφαν στα στρατιωτικά πλοία με τό πανώ «Σταματήστε τήν άπεργία στους σιδηροδρόμους άλλιώς θά άπεργήσουμε εμείς». Έδω βρίσκεται ή μακροπρόθεσμη σημασία των Φώλκλαντς στη βρετανική πολιτική.

Πρόκειται για σημάδι πολύ μεγάλου κινδύνου. Ο σοβινισμός σήμερα είναι ιδιαίτερα ισχυρός γιατί λειτουργεί σαν ένα είδος άποζημίωσης στην άίσθηση παρακμής, άπογοήτευσης και κατωτερότητας, πού αισθάνονται σ' αυτή τή χώρα οι περισσότεροι άνθρωποι, συμπεριλαμβανομένων και πολλών εργατών. Αυτά τά αισθήματα έντεινονται από τήν οικονομική κρίση. Ο σοβινισμός βοηθάει τούς ανθρώπους νά αισθανθούν, σ' ένα συμβολικό επίπεδο, ότι ή Βρετανία δέν βουλιάζει, ότι μπορεί ακόμα νά κάνει και νά επιτύχει κάτι, ότι τήν παίρνουν στα σοβαρά, ότι μπορεί νά είναι, όπως λένε, «Μεγάλη» Βρετανία. Συμβολικό, γιατί στην πραγματικότητα ό θατσερικός σοβινισμός δέν έχει πετύχει και δέν μπορεί νά πετύχει τίποτα πρακτικό. Τό Rule Britannia έχει γίνει για μιά ακόμα φορά, και νομίζω για πρώτη φορά από τό 1914, κάτι σαν Έθνικός Ύμνος. Θά ήταν χρήσιμο νά μελετηθεί κάποτε γιατί, μέ-

χρητήν περίοδο των Φώλκλαντς, τό *Rule Britannia* είχε γίνει κομμάτι μουσικής αρχαιολογίας και γιατί έπαψε να είναι. Τή στιγμή πού ή Βρετανία ολοφάνερα δέν κυβερνά πιά ούτε τίς θάλασσες ούτε μιά αυτοκρατορία, αυτό τό τραγουδί ξαναβγήκε στην επιφάνεια και όπωσδήποτε άγγιξε ευαίσθητες χορδές αυτών πού τό τραγουδούν. Καί δέν είναι αυτό άπλώς έπειδή κερδίσαμε ένα μικρό άπόμακρο πόλεμο μέ μικρές άπώλειες έναντιόν κάποιων ξένων τούς όποιους δέν μπορούμε πιά νά κερδίσουμε ούτε στό ποδόσφαιρο, γεγονός πού έχει ένθουσιάσει έναν κόσμο σάν νά κερδίσαμε τό Μουντιάλ μέ τά όπλα. Άλλά έχει κάνει τίποτα άλλο μακροπρόθεσμα; Είναι δύσκολο νά δούμε πώς έχει ή πώς θά μπορούσε νά έχει επιτευχθεί κάτι άλλο.

Ένας σωτήρας σέ άσπρο άλογο

Υπάρχει όμως ένας κίνδυνος. Μικρό παιδί έξισα μερικά έντονα χρόνια στή Δημοκρατία τής Βαιμάρης, άνάμεσα σ' έναν άλλο λαό πού ένιωθε ήττημένος, πού έχανε τίς παλιές του βεβαιότητες και τίς παλιές του άναφορές, ύποβιβασμένος στή διεθνή κοινότητα, άξιολύπητος άπό τούς ξένους. Ό συνδυασμός μέ τήν ύφεση και τή μαζική άνεργία έδωσε τότε τόν Χίτλερ. Βέβαια δέν θά έχουμε τό φασισμό τού παλαιού τύπου. Άλλά ό κίνδυνος μιάς λαϊκιστικής, ριζοσπαστικής δεξιιάς πού πηγαίνει άκόμα πιό δεξιά, είναι προφανής. Αυτός ό κίνδυνος είναι ιδιαίτερα μεγάλος γιατί ή άριστερά είναι σήμερα διασπασμένη και μέ πεσμένο ήθικό, και πάνω άπ' όλα έπειδή μεγάλες μάζες Βρετανών, ή έν πάσει περιπτώσει Άγγλων, έχουν χάσει τήν έλπίδα και τή σιγουριά στίς πολιτικές διαδικασίες και τούς πολιτικούς — όλους τούς πολιτικούς. Τό βασικό άτου τής κας Θάτσερ είναι πού ό κόσμος λέει ότι δέν μοιάζει μέ πολιτικό.

Σήμερα, μέ 3.500.000 άνεργους, τό 45% των ψηφοφόρων στό Νόρθφιλντ ή τό 65% των ψηφοφόρων στό Πέκαμ δέν μπαινουν στόν κόπο νά ψηφίσουν. Στό Πέκαμ τό 41% τού έκλογικού σώματος ψήφισαν τούς Έργατικούς τό 1974, τό 34% τό 1979 και τό 19,1% σήμερα. Δέν μιλάω γιά τούς ψηφίσαντες αλλά γιά τό σύνολο των ανθρώπων στην περιφέρεια. Στό Νόρθφιλντ, πού βρίσκεται μέσ τή μέση τής έρημωμένης ζώνης τής βρετανικής αυτοκινητοβιομηχανίας, τό 41% ψήφισε τούς Έργατικούς τό 1974, τό 32% τό 1979 και τό 20% τώρα.

Ό μεγάλος κίνδυνος βρίσκεται σ' αυτή τήν άποπολιτικοποίηση πού άντανεκλά μιά άπογοήτευση άπό τήν πολιτική, γεννημένη άπό μιά αίσθηση άδυναμίας. Αυτό πού βλέπουμε σήμερα δέν είναι μιά ούσιαστική άνοδος στην ύποστήριξη τής Θάτσερ και των θασερικών. Τό έπεισόδιο των Φώλκλαντς μπορεί νά έκανε προσωρινά πολλούς Βρετανούς νά νιώσουν καλύτερα, άν και ό «παράγων Φώλκλαντς» άποτελεί σχεδόν σίγουρα φθίνον κεφάλαιο γιά τούς Συντηρητικούς. Άλλά δέν άλλαξε τή βασική αίσθηση άπελπισίας, άπάθειας και ήττοπάθειας τόσο πολλών σ' αυτή τή χώρα, τήν αίσθηση πώς δέν μπορούμε νά κάνουμε πολλά γιά τήν τύχη μας. Άν ή κυβέρνηση μοιάζει νά διατηρεί τήν ύποστήριξη τής καλύτερα άπ' όσο θά περίμενε κανείς, αυτό είναι έπειδή πολλοί άνθρωποι (λανθασμένα) δέν ρίχνουν τήν ευθύνη γιά τήν παρούσα άθλια κατάσταση τής χώρας στή Θάτσερ αλλά, μέ περισσότερη ή λιγότερη σαφήνεια, σέ παράγοντες πέρα άπό τόν έλεγχό τής ή τόν έλεγχο όποιασδήποτε κυβέρνησης. Άν οι Έργατικοί δέν έχουν άκόμα ξανακερδίσει άρκετή ύποστήριξη (παρόλο πού μπορεί άκόμα νά τό καταφέρουν) αυτό δέν είναι μόνο εξαιτίας των έσωτερικών

τους διαιρέσεων, αλλά σέ μεγάλο βαθμό έπειδή πολλοί έργάτες δέν πολυέχουν μεγάλη πίστη στίς ύποσχέσεις των πολιτικών ότι θά ξεπεραστεί ή ύφεση και ή μακροχρόνια κρίση τής βρετανικής οικονομίας. Γιατί λοιπόν νά ψηφίσει κανείς κάποιους αντί γιά κάποιους άλλους; Πάρα πολλοί άνθρωποι χάνουν τήν πίστη τους στην πολιτική, συμπεριλαμβανομένης και τής δικής τους ικανότητας νά τό άντιμετωπίσουν.

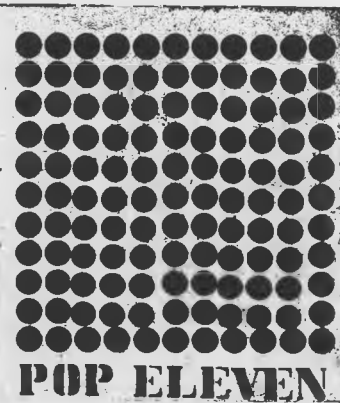
Άλλά σκεφτείτε νά εμφανιστεί κάποιος σωτήρας καβάλα σ' άσπρο άλογο. Κανένας δέν είναι πολύ πιθανός, αλλά άπλώς σκεφτείτε νά βρισκόταν κάποιος νά συγκινήσει, νά ενεργοποιήσει τήν άδρεναλίνη, καλώντας σέ κινητοποίηση έναντιόν κάποιων ξένων έξω ή μέσα στή χώρα, ίσως μ' έναν άλλο μικρό πόλεμο πού θά μπορούσε στίς παρούσες συνθήκες νά μετατραπεί σ' ένα μεγάλο πόλεμο, ένα πόλεμο πού όπως όλοι ξέρουμε θά είναι και ό τελευταίος.

Μπορεί νά συμβεί. Δέν νομίζω πώς αυτός ό σωτήρας θά είναι ή Θάτσερ και έτσι μπορώ νά τελειώσω μέ μιά κάπως αισιόδοξη νότα. Η έλεύθερη οικονομία, στην όποία είναι άφροσιωμένη, δέν έχει προοπτικές νίκης, όπως άναγνώριζε ή φασιστική προπαγάνδα στή δεκαετία τού '30. Δέν μπορείς νά κερδίσεις λέγοντας «Άφήστε τούς πλούσιους νά πλουτίσουν και άς πάνε στό διάβολο οι φτωχοί». Οι προοπτικές τής Θάτσερ είναι χειρότερες άπό αυτές πού είχε ό Χίτλερ, γιατί τρία χρόνια μετά τήν άνοδό του στην έξουσία δέν είχε μείνει πολύ άνεργία στή Γερμανία, ένώ τρία χρόνια μετά τήν άνοδο στην έξουσία τής Θάτσερ ή άνεργία είναι μεγαλύτερη παρά ποτέ και μάλλον θά συνεχίσει νά μεγαλώνει. Προχωράει στό τυφλά. Μπορεί άκόμα νά ήττηθεί. Άλλά ό πατριωτισμός και ό σοβινισμός χρησιμοποιήθηκαν ήδη μιά φορά γιά νά γυρίσουν τήν πολιτική κατάσταση ύπέρ τής και μπορεί νά ξαναχρησιμοποιηθούν. Πρέπει νά 'χουμε τό νού μας. Άπελπισμένες κυβερνήσεις τής δεξιιάς μπορεί νά δοκιμάσουν τά πάντα.

Έπιλογή-μετάφραση: Κ.Κ.

POP ELEVEN

ΤΟ ΦΘΗΝΟΤΕΡΟ
ΚΑΙ ΤΟ ΠΛΗΡΕΣΤΕΡΟ
ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΔΙΣΚΩΝ

POP ELEVEN

Γιά καλύτερη μουσική εκεί πού συμβαίνει
Πινδάρου-Τσακάλωφ 1ος όροφος
τηλ. 3630868

Προίκα

ἢ

περί τοῦ θηρευτικοῦ βίου τῶν Νεοελλήνων

τῆς Νόρας Σκουτέρη-Διδασκάλου

Γ.

*Ἐπί τῆν ἑτερογένεια τῶν γαμήλιων δοσοληψιῶν
στόν κοινωνικό προσδιορισμό τῆς θέσης τῶν γυναικῶν*

«...Μετά τήν συντέλεσιν καί σύναψιν τῆς ἀγοραπωλησίας ἤνοιξεν ἡ παρακείμενη θύρα καί ἐπαρουσιάσθη ἡ δαμαλὶς — δηλαδή ἡ μελλόνυμφος ἠθελον νά εἶπω...» (ἐγγραφή ἐν Βιζύῃ τόν Σεπτέμβριον τοῦ 1884)¹

«Κυρία εἰς τά πράγματα. Κυρία εἰς τά χρήματα, μέσα κι ἔξω ἀκούονται οἱ προσταγές της. Ἄς κοπιᾶζῃ ὁ ταλαίπωρος ἀντρας της, ἄς ταλαιπωρεῖται, ἄς ξενιτεύεται, ἄς θαλασσομαχῇ, ἄς φέρνῃ κι ἄς μὴ προφταίνῃ, ἄς τρέχῃ ὅλη μέρα καί τό βράδυ μὴδ' ἓνα 'σπολάτι'» (ἀπό πατριαρχική ὁμιλία στό β' μισό τοῦ 18ου αἰώνα)²

«Ἄγιε Γέροντα, τά κορίτσια κι ἂν τά σπουδάξουμεν εἰς τό χωρίον μας πουννάρια θά μᾶς φέρνουν ἐνόςω ζοῦν, τά δέ παιδιά πηγαίνουν καί εἰς τά ξένα, θά ὑπάγουν καί στρατιῶται καί κάθε ἄλλην ἐργασίαν. Παρακαλοῦμεν ὅπως μᾶς στείλῃς τόν Κανονισμόν τῶν σχολείων νά εἰδῶμεν καί ἡμεῖς νά ξέρουμεν» (ἐπιστολή τοῦ χωρίου Ματσκοχώρι πρὸς τό Μητροπολίτη Σερβίων καί Κοζάνης τό ἔτος 1910)³

Μιά προβληματική παρένθεση γιά τήν ἀναζήτηση τῆς ἑτερογένειας

Ἐνδεχομένως τό νά στηριχτεῖ κανεὶς σ' ἓνα φορμαλιστικό ταξινομικό σχῆμα, ὅπως ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ προίκα καί προικιά μέ τόν τρόπο πού ἔγινε στά δύο προηγούμενα μέρη αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου⁴, εἶναι τόσο ἀπλουστευτικό καί εὐκόλο, ὅσο καί τό νά προβάλει μίαν ἀν-αρχή καί ἀτέρμονη χωροχρονική ἑτερογένεια καί ποικιλία τῶν μορφῶν πού παίρνουν οἱ γαμήλιες δοσοληψίες καί ἀνταλλαγές στήν ἐλληνική (παραδοσιακή) κοινωνία ἢ καί σέ ἄλλες κοινωνίες. Σίγουρα εἶναι λάθος νά ἀρνηθεῖ ἢ νά παραβλέψῃ κανεὶς τήν — ἐμπειρικά διαπιστωμένη — ποικιλία στίς μορφές τῶν

γαμήλιων δοσοληψιῶν⁵. Καί ἡ ὑπερβολική ὅμως ἔμφαση στήν περιγραφή τῆς ποικιλίας θέτει σέ κίνδυνο τήν ἴδια τή δυνατότητα νά παραχθοῦν κάποιες θεωρητικά

1. «Κι ὁ Θεός τό θέλει ἦτοι Βιζυηναί ἀναμνήσεις» *Ἡμερολόγιον τῆς Ἀνατολῆς* 1885, σελ. 84 (τήν ὑπόδειξη τοῦ κειμένου αὐτοῦ ὀφείλω στήν Ἄλκη Κυριακίδου-Νέστορος).

2. Σαμουήλ τοῦ Χαντζερῆ (Πατριάρχου Κων/πόλεως) *Λόγοι Πατριωτικοί*, ἐκδ. Γ. Βαλέτας, Ἀθήνα 1948 (ὅπως παρατιθ. ἀπό τό Ν. Ὑφαντή, *Ὁ Πρωγωνήσιος γάμος*, Ἀθήνα 1972, σελ. 74).

3. *Ἱστορικό Ἀρχεῖο Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Κοζάνης*, φάκελλος ἀλληλογραφίας Μητροπόλεως μέ χωριά τῆς ἐπαρχίας (Λυτά ἐγγραφα).

4. Μέρος Α' *Πολίτης* 55 (Νοέμβρ. 1982) καί μέρος Β' *Πολίτης* 56 (Δεκ. 1982).

θελωμένης γενικεύσεις, συγκρίσεις και παρατηρήσεις, όταν μάλιστα φαίνεται ότι τα βασικά ζητήματα που προκύπτουν μπορούν να συζητηθούν στην ουσία τους μόνο μέσα σ' ένα γενικότερο προβληματισμό για τη μεθοδολογία και τη θεωρία.

Βέβαια, τα ταξινομικά σχήματα επιχειρούν να μορφοποιήσουν την πραγματικότητα σε προκαθορισμένα μοντέλα — αλλά ωστόσο δικαιολογούνται στην προκειμένη περίπτωση από την ανάγκη να προωθηθεί, έστω με αυτόν τον τρόπο, ένας προβληματισμός για το ζήτημα της προίκας. Από την άλλη μεριά, και η κατ' αποκοπή ή παρατακτική περιγραφή της διαφορετικότητας και της ποικιλίας δεν φαίνεται να εξυπηρετεί παρά την αναπαραγωγή μίας, ιδεολογικής τελικά, αντίληψης που αδυνατεί από μόνη της να προχωρήσει πέρα από τις εθνογραφικές κατά τόπους περιγραφές ή τις κατά θέμα υποδελιτώσεις⁵· το αποτέλεσμα είναι τότε στις μονογραφίες επί τόσους συνδυασμούς για όσες κοινότητες, οικισμούς, περιφέρειες ή ομάδες κάθε τύπου μπορούν να εντοπιστούν όσοι ερευνητές πρέπει (ή θέλουν) να κάνουν επιτόπια έρευνα για όσο χρονικό διάστημα απαιτείται. Πέρα όμως από αυτό το αριθμητικό ψευδοπρόβλημα, αν έχει κάποιον επιστημονικό λόγο ή έμπνευση στην ποικιλία, αυτό ισχύει μόνον εφόσον κάτω από την ετερογένεια αναζητούνται κοινές δομές, πίσω από τις χωροχρονικές ασυνέχειες ιστορικές διάρκειες αλλά και πίσω από τις φαινομενικές συνέχειες και την επιφανειακή ομοιομορφία ιστορικές αντιφάσεις. Γιατί, αν η ποικιλία είναι προϊόν μίας ταξικής ιστορίας και όχι μίας άχρονης πολιτιστικής ετερογένειας, τότε και η ομογενοποίηση στο επίπεδο των νομικών (έκκλησιαστικών και κρατικών) διωθητήσεων και κανόνων και, πιο γενικά, στο επίπεδο της ιδεολογίας και της κυρίαρχης αντίληψης για την κοινωνική πρακτική είναι και αυτή προϊόν μίας ταξικής ιστορίας που προβάλλει στο ένα επίπεδο την ποικιλομορφία και την αίρεση σ' ένα άλλο ή την αποκρύπτει κάτω από κοινές μορφές ανάλογα με την ιστορική συγκυρία. Η αναλυτική λοιπόν διάκριση ανάμεσα σε προίκα και προικιά χρησιμοποιήθηκε μόνο για να μας επιτρέψει να μιλήσουμε το πρόβλημα της «προίκας» με όρους δομικούς και όχι περιγραφικούς. Στην πραγματικότητα οι όροι αυτοί δεν καταγράφουν — μαζί με κάποιους άλλους ή κάποιες παραλλαγές τους — την κατά τόπους κατανομή των ποικίλων συνθηκών, ούτε καν περιγράφουν δύο αντιτιθέμενες μορφές πρακτικής όπου η παρουσία της μίας αποκλείει την παρουσία της άλλης· απλώς υποδεικνύουν την ύπαρξη ή· και τη συνύπαρξη δύο ιστορικά και δομικά διαφορετικών τύπων δοσοληψίας.

Στην αποσπασματική παρουσίαση του κοινωνικού προβλήματος προίκα, που επιχειρείται εδώ, (και παραμερίζοντας διμέτωπες επιφυλάξεις και αναστολές που θα μπορούσαν τελικά να αναχθούν σε μία ριζική αντίθεση ανάμεσα στην περιγραφή της διαφορετικότητας και την προσπάθεια για τη θεωρητικοποίησή της) θα επιμείνω σε όρισμένα γνωστά ή ευνόητα πράγματα, αν όχι και για κάποιον άλλο λόγο, τουλάχιστο για να ξεκαθαρίσω, όσο αυτό είναι δυνατό, τη θέση

μου. Πρώτ' απ' όλα, λοιπόν, θά ήθελα να υποστηρίξω ότι είναι βάσιμη και τεκμηριωμένη η υπόθεση ότι η προίκα (ή προικοδοσία από τη μεριά της νύφης σε μορφή κεφαλαίου) δεν είναι πανελλαδική συνήθεια ούτε διαταξικό έθιμο, αλλά αντίθετα είναι μιά σαφώς αστική ταξική συνήθεια διευθέτησης περιουσιακών κληρονομικών σχέσεων που διευρύνθηκε και διασπρεβλώθηκε — όπως και άλλες αστικές συνήθειες και νοοτροπίες — από τα τέλη του 18ου αιώνα και έγινε κυρίαρχη πρακτική στον ελληνικό χώρο κατά τον 20ό αιώνα. Και, ακόμη, ότι φαίνεται γενικά να ισχύει η επιχειρηματολογία σύμφωνα με την οποία από τη μιά μεριά η παροχή των προικιών χαρακτηρίστηκε πανελλαδικό (ή· σχεδόν πανελλαδικό) και διαταξικό έθιμο όπου η οικογένεια της νύφης με τη συνεισφορά του γαμπρού και της οικογένειάς του — ή και χωρίς αυτήν — εφοδιάζει το νέο ζευγάρι με τα χρηστικά είδη του νέου σπιτικού: την οικοσκευή και, από την άλλη, υποστηρίχτηκε ότι η συνήθεια αυτή μπορεί βέβαια να παρουσιάζει εξωτερικές διαφοροποιήσεις από τόπο σε τόπο ή ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες της οικογένειας που δίνει, διαφοροποιήσεις που άφορούν το ποσό και το ποίον των προικιών, όμως αυτές οι διαφοροποιήσεις δεν αλλοιώνουν τη δομή και την κοινωνική σημασία της δοσοληψίας που παραμένουν σταθερά: τα προικιά συνοδεύουν κάθε γάμο και τον κατοχυρώνουν και τον εξασφαλίζουν υλικά και συμβολικά άφουδ, πέρα από τον χρηστικό, ο τελετουργικός χαρακτήρας της διαβατηριακής μετακίνησης των προικιών είναι το συμμετρικό παράλληλο της διαβατηριακής μετακίνησης της νύφης από τη μιά εστία στην άλλη. Από αυτήν την άποψη ο πατέρας που προικίζει την κόρη του με δωδεκάδες πετσέτες και παντλία, με δεκάδες φορέματα και πολυάριθμα μπακίρια και χράμια και παπλώματα κινείται στα ίδια κοινωνικά όρια δοσοληψίας (όχι όμως και ταξικής ένταξης) με τον Χιώτη πατέρα του ανέκδοτου που όταν πήγε ο παπός στο σπίτι του για να γράψει το προικοσύμφωνο «λέει του ο πατέρας της νύφης Γράψε, παπά μου, γράψε». Λέει του ο παπός Κ' είναι γράψω; Λέγει ο πατέρας "Ένα χαρανί (= μαγειρικό σκευός). Λέ' ο παπός Μ'ε το καπάκι του; Λέ' ο πατέρας "Όχι παπά μου, γιατί έχω κι άλλην κόρη»⁶.

Ότι το ανέκδοτο είναι τραβηγμένο από τα μαλλιά δεν υπάρχει καμία αμφιβολία. Όπωςδήποτε όμως δίνει με οξύτητα μιά εικόνα των άκρσιων καταστάσεων όπου θά μπορούσε να καταλήξει ο θεσμός. Και, όπωςδήποτε επίσης, αυτό που θά πρέπει να κρατήσουμε κατά νου απ' όσα προηγήθηκαν είναι η (μεθοδολογική) διάκριση ανάμεσα σε προίκα και προικιά. Ένα σταθερό σημείο, απ' όπου μπορεί να ξεκινήσει ή ανίχνευση της ετερογένειας των δοσοληψιών προς άλλη κατεύθυνση: προς τη διερεύνηση ενός τυπικού θεσμού γαμήλιας δοσοληψίας που άπαντά ποικιλόμορφος σε πολλές περιοχές του βορειοελλαδικού χώρου (αλλά και σε διάφορες άλλες περιοχές) ως τα μέσα του 20ού αιώνα. Ο θεσμός αυτός μπορεί να καταγραφεί ως το «δικαίωμα του πατέρα», να περιγραφεί ως (έξ)αγορά της νύφης από το γαμπρό ή/και την οικογένειά του και να αξιολογηθεί ως θεσμός καταρχήν αντίθετος της προίκας άφουδ — με πρώτη ματιά — μοιάζει η παρουσία του ενός να αποκλείει την παρουσία του άλλου θεσμού.

Ποιά όμως είναι η μορφή και λειτουργία αυτού του i-

5. Η Μ.-Ε. Handman σ' ένα πρόσφατο άρθρο της ("Les prestations matrimoniales en Grèce: vaste champ de friche", ανακοίνωση στο συνέδριο της Μασσαλίας: Σεπτ. 1981 "Les prestations et les stratégies matrimoniales en Méditerranée") προχωρεί σε λεπτομερειακή καταγραφή των όρων για τις γαμήλιες δοσοληψίες στην (παραδοσιακή) Ελλάδα.

6. Λαογραφία 4 (1913-14), σελ. 488.

διότυπου θεσμού; πού (= σέ ποιά περιοχή τῆς κοινωνικῆς δομῆς) τόν συναντάμε; καί, ἄρα, ποιά εἶναι τελικά ἡ κοινωνική του σημασία; Τό πολυσχιδές αὐτό ἐρώτημα μπορεῖ βέβαια νά φανεῖ ἀπό τυπικά λαογραφικά: νά περιγράψουμε «τά παλαιόθεν, τά καναν' κιουρίσια (= τά ἀπό κανένα καιρό) ἔθιμα», ἕως γραφικά ἀπλοϊκό: νά ἱκανοποιήσουμε δημοσιογραφικά τήν περιέργειά μας. Θά ἤθελα ὅμως νά ὑποστηρίξω ὅτι ὡστόσο εἶναι (ἀνθρωπο)λογικό. Γιατί, ἂν δέν θέλουμε νά τριγυρνᾶμε σάν πεταλοῦδες ἀπό πολύχρωμο λουλούδι σέ λουλούδι' γιατί, ἂν στόχος μας εἶναι νά διασυνδέσουμε τήν ποικιλία τῆς ληματογραφικῆς περιγραφῆς ὅλων, ἂν εἶναι δυνατό, τῶν ἐθίμων καί τῶν συνηθειῶν γιά τίς γαμήλιες δοσοληψίες μέ τήν ἀφαιρετική τυπολογία τῶν θεωρητικῶν σχημάτων, τότε θά πρέπει νά ἐπιχειρήσουμε νά διατυπώσουμε ἐκεῖνα τά ἐρωτήματα πού θά μᾶς ὁδηγοῦν ἀμφίδρομα ἀπό τήν περιγραφή στή διαμόρφωση ὑποθέσεων δείχνοντάς μας ταυτόχρονα τά ὅρια καί τίς δυνατότητες καί τῶν δύο καί ἐπιτρέποντας τή διατύπωση καί ἄλλων ἐρωτημάτων, τή διαμόρφωση καί ἄλλων ὑποθέσεων. Τό ζητούμενο ὅμως εἶναι πάντα ἡ ἐντόπιση ὀρισμένων στοιχείων καί ἡ σκιαγράφηση ὀρισμένων θεωρητικῶν ὑποθέσεων σχετικά μέ τό κοινωνικό πρόβλημα προίκα.

Τό δικαίωμα τοῦ πατέρα⁷ ἢ ποῖος πληρώνει τή νύφη

α. Προβλήματα ὀρισμοῦ (I): κυριολεξίες καί μεταφορές

Λαογραφικές, ἔθνογραφικές καί ἀρχαϊκές μαρτυρίες γιά τό γάμο καταγράφουν τήν ὑπαρξη ἑνός θεσμοῦ ὅπου ὁ γαμπρός δίνει ἀντιπαροχή σέ χρήματα (ἢ ζῶα) γιά νά πάρει νύφη. Ἄπ' ὅ,τι φαίνεται ἡ συνήθεια αὐτή εἶναι ἀρκετά διαδομένη στήν ἐλληνική (παραδοσιακή) κοινωνία καί εἰδικότερα στό βορειοελλαδικό χώρο. Βέβαια, δέν ὑπάρχει ἕνα γενικό ὄνομα πού νά χαρακτηρίζει τό θεσμό. Κατά περιοχές, ὅμως, (π.χ. Θράκη, Μακεδονία, Ἡπειρο) συναντάμε διάφορους ντόπιους ὄρους πού μᾶς πληροφοροῦν γιά τή μορφή καί τή δομή τοῦ θεσμοῦ. Καθώς οἱ ὄροι εἶναι μονολεκτικοί ἢ περιφραστικοί ἢ περιγραφικοί, τελικά ἢ ἴδια ἢ ποικιλομορφία τους αἰωρεῖται ἀνάμεσα στήν κυριολεξία καί τή μεταφορά. Καί εἶναι ἀκριβῶς σ' αὐτήν τήν ταλάντευση, ἀλλά καί τήν ἀμφισημία τοῦ κάθε ὄρου χωριστά, πού ἀνταποκρίνεται σ' ἕνα βαθμό σέ ἀντίστοιχα ἀμφίσημες συμβολικές πρακτικές καί πραγματικότητες, πού μπορεῖ νά ἀναζητηθεῖ ἐν μέρει ἡ κοινωνική σημασία τοῦ θεσμοῦ.

Ὁ θεσμός ὀνομάζεται, γιά παράδειγμα: *χακίμπαμπά* ἢ *μπαμπα-χάκ* ἢ *δικαίωμα τοῦ πατέρα*⁸ ἄλλου, *σουτ παρασί* (= χρήματα γιά τό γάλα) ἢ *γάλα τῆς μάνας* ἢ *βυζαχτικά*⁹ καί ἄλλου χρησιμοποιοῦνται ὄροι ὅπως *γαμήλια τέλη*, *πορταρικά*, *ἀγορά*, *παζάρεμα* καί *νύφη ἀγοραστή* ἢ λένε περιγραφικά «*Ἐμεῖς στά μέρη μας*»|λογουχάρη, *στά χάσικα χωριά*, δηλαδή *τά χωριά στά Χάσια τῶν Γρεβενῶν* «*δέν δίνουμε προίκα. Οἱ γαμπροί ἔδιναν στά μέρη μας γιά νά πάρουν γυναίκα*» καί δέν ἔχουν εἰδικό ὄρο γιά νά δηλώσουν αὐτή τή δοσοληψία ἢ εἶχαν καί δέν ἔχει σωθεῖ ἢ δέν ἔχει καταγραφεῖ ἀπό τοῦς ἔρευνητές.

Νομίζω ὅτι αὐτοί οἱ χαρακτηρισμοί περιγράφουν σέ γενικές γραμμές καί ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του τό θεσμό. Γιά παράδειγμα ὁ ὄρος *γάλα τῆς μάνας* σηματοδοτεῖ τό θεσμό σέ συμβολικό ἐπίπεδο σημαίνει *μεταφορικά* τό ἀντίτιμο, τήν ἀποζημίωση γιά τά ἐξοδα πού ἔχει κάνει ἡ οἰκογένεια γιά τήν ἀνατροφή (ἐξού

καί *βυζαχτικά*) τοῦ κοριτσιοῦ πού παντρεύεται καί φεύγει. Σ' αὐτήν τήν περίπτωση ἡ μάνα προβάλλεται ὡς συμβολικός φορέας τῆς ἐννοίας τῆς οἰκογένειας. Ἀντίθετα ὁ ὄρος *δικαίωμα τοῦ πατέρα* εἶναι, νομίζω, πῶς κοντά στήν κοινωνική πραγματικότητα τοῦ θεσμοῦ: δηλώνει ἕνα πρὸς ἕνα, σέ κάποιο βαθμό (πού μένει νά ἀποδειχθεῖ) δηλώνει *κυριολεκτικά*, τά ἐξουσιαστικά δικαιώματα πού ἔχει ὁ πατέρας ὡς ἀρχηγός τῆς οἰκογένειας πάνω στήν κόρη του. Ὁ πατέρας εἶναι ὁ πραγματικός φορέας τῆς ἐξουσίας στήν οἰκογένεια καί τό δικαίωμά του εἶναι ἀναφαίρετο ἀλλά ἐξαγοράσιμο διά τυπικῆς γαμήλιας δοσοληψίας. Οἱ ὄροι, τέλος, *παζάρεμα*, *ἀγορά*, *νύφη ἀγοραστή* καί ἄλλοι παρόμοιοι εἶναι ἀκόμη πῶς σαφεῖς καί κυριολεκτικοί. Σέ ὅλους τοὺς ὄρους, ὅμως, ἐνυπάρχει ρητῆ ἢ μέ ὑπονοούμενα δηλωμένη ἢ ἀντίληψη ὅτι ἡ γυναίκα ὡς νύφη πρέπει νά ἐξαγοραστεῖ μέ χρήματα ἢ ἄλλου εἶδους παροχές.

Οἱ δηλωτικοί ὄροι περιγράφουν σ' ἕνα πρῶτο μόνο ἐπίπεδο τό θεσμό. Ὡστόσο ἡ μάλλον ἀσαφῆς εἰκόνα πού δίνουν μπορεῖ νά συμπληρωθεῖ — σ' ἕνα πρῶτο πάντα ἐπίπεδο — καί μέ μίαν ἄλλου τύπου «περιγραφή» τοῦ θεσμοῦ. Μιά περιγραφή κατεξοχῆν μεταφορική, ἀφοῦ χρησιμοποιεῖται ἡ μυθική γλώσσα:

Μιά παράδοση ἀπό τήν περιοχή Διδυμοτείχου (ὅμως καί ἀπό ἄλλες περιοχές)¹⁰ λέει ὅτι ἂν μιά κοπέλα ἐβγαίνει ἐξω νύχτα κατά τό Δωδεκάμερο τήν ἐπιάναν οἱ καλικάντζαροι καί τῆς ἔλεγαν: Θέλουμε νά σέ κάνουμε νύφη. Ἡ κοπέλα τότε ἔπρεπε νά πει: Ἡ νύφη θέλει πολλά πράγματα' θέλει καλό νυφικό, θέλει παπούτσια, θέλει βέλο, θέλει κι ἕνα σακούλι φλουριά ἀπό πάνω. Ὅλα αὐτά ἡ κοπέλα τά ἔλεγε ἀργά, ὥσπου νά λαλήσουν τά κοκόρια καί νά φύγουν οἱ καλικάντζαροι, καί τότε ὅλα αὐτά πού τῆς ἔφερναν στό μεταξὺ ἔμεναν στή νύφη.

Πέρα ἀπό τήν ὅποια ἄλλη ἐρμηνεῖα αὐτῆς τῆς παράδοσης (π.χ. γιά τό κανονιστικό μήνυμα πού ἐμπεριέχει ἢ γιά τό μυθολογικό κόσμο πού περικλείει), ὁ μυθικός λόγος διατυπώνει ἐπιπλέον τήν ἀντίληψη γιά μιά πῶς καθημερινή κοινωνική πραγματικότητα: ἡ νύφη θέλει τούτο, θέλει τ' ἄλλο, θέλει κι ἕνα σακούλι φλουριά ἀ-

7. Στό ἐξῆς θά χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος *δικαίωμα τοῦ πατέρα*, ἐκτός ἂν γίνεται συγκεκριμένη ἀναφορά σέ περιοχή ὅπου χρησιμοποιεῖται τοπικός ὄρος. (Βέβαια, ἴσως θά μπορούσε νά χρησιμοποιηθεῖ ὁ ὁμηρικὸς ὄρος *ἔδνα* ἢ *ἔεδνα*, πού σημαίνει τά τιμήματα, δηλαδή τά γαμήλια δῶρα πού δίνει ὁ μνηστήρας στόν πεθερό του, διάφορα πολύτιμα εἶδη ἢ βόδια, γι' αὐτό καί ἡ κόρη ἀποκαλεῖται *παρθένος ἀλφειάβουα* δηλαδή κορίτσι πού αὐξάνει τόν ἀριθμό τῶν βοδιῶν. Εἶναι ὅμως δύσκολο — ἀλλά καί συζητήσιμο — νά ἐμπλακεῖ κανεὶς στό πρόβλημα τῶν γαμήλιων δοσοληψιῶν στήν «ὁμηρικῆ», τήν κλασική ἢ τήν ἀλεξανδρινή, τήν ἐλληνιστική καί τή ρωμαϊκή περίοδο. Ἐδῶ ἀποφεύγεται συστηματικά ἡ χρῆση ὄρων ἢ ἡ ἀναφορά σέ παλιότερες συνήθειες: τί ὑπόσχεται ὁ Ἀγαμέμνωνας στόν Ἀχιλλεῖα, τί δίνει ὁ Ἀλκίνοος στή Ναυσικά ἢ ὁ βασιλεὺς τῆς Λυκίας στό Βελερεφόντη, ἢ τί γίνονται στήν κλασική Ἀθήνα, τήν αὐτοκρατορική Ρώμη ἢ στά παραμύθια: ὅπως, ἄλλωστε, ἀποφεύγεται συστηματικά καί ἡ ἀναφορά σέ συνήθειες καί θεσμούς ἄλλων κοινωνιῶν ἀνά τόν κόσμο. Νά σημειωθεῖ μόνο ὅτι ἡ σχετική βιβλιογραφία εἶναι ἀρκετά πλούσια καί διεξοδική καί ἐπιτρέπει σχετικές συγκριτικές ἐρευνες).

8. *Θρακικά* 43 (1969), σελ. 147 (πρβλ. καί Ν. Γ. Πολίτη *Παραδόσεις*, τόμ. 1, ἀρ. 630-634: παραλλαγές τῆς ἴδιας παράδοσης ἀπό τήν Καλαμάτα, τά Καλάβρυτα, τή Θεσσαλία, τή Σύρο).

πό πάνω. Μόνο πού δέν ήταν ή νύφη πού ήθελε κι ούτε καί οι ύποψήφιοι γαμπροί ήταν καλικάντζαροι νά τό βάζουν στά πόδια μέ τό ξημέρωμα, αφού άκουγαν καί υπάκουαν στίς προϋποθέσεις γιά νά πάρουν γυναίκα. Κι ούτε έδιναν τελικά ένα σακούλι φλουριά. Καί βέβαια μπορεί ή νύφη νά έπαιρνε τά παπούτσια καί τό βέλο καί τό φουστάνι, αλλά, λαλούσαν δέν λαλούσαν τά χρήματα δέν ήταν γιά τά δικά της χέρια. Γιατί ή πραγματικότητα, πού βρίσκει μερική μόνο ανταπόκριση στή μυθική περιγραφή, ήταν ότι οι σέ είδος ή σέ χρήμα παροχές προορίζονταν γιά τήν πατρική οικογένεια τής νύφης· πράγμα πού δηλώνεται σαφώς στους κατά περιοχές όρους πού αναφέρθηκαν παραπάνω. Τό δικαίωμα του πατέρα, τό γάλα τής μάνας πρέπει νά αποζημιωθούν γιά νά δώσει μιά οικογένεια τά κορίτσια της κάπου άλλο. Αυτή είναι, τελικά, ή κοινωνική σύμβαση πού επιβάλλει τό τοπικό έθιμο.

Σίγουρα είναι πολύ δύσκολο νά κρίνει κανείς άν κάποια όνομασία (καί πολύ περισσότερο ή μυθική γλώσσα) αποδίδει μέ σαφήνεια τό χαρακτήρα του θεσμού. Τό ίδιο δύσκολο είναι νά κρίνει κανείς καί τό άν μιά συγκεκριμένη περιγραφή του έθιμου από κάποιαν περιοχή τό εικονογραφεί μέ πληρότητα. Κάθε όνομασία καί κάθε παραλλαγή στίς κατά τόπους συνήθειες εξαίρει βέβαια ένα ή περισσότερα δομικά χαρακτηριστικά. Αυτό έχει νομίζω τή σημασία του, πού μένει νά δειχθεί μέ ειδικότερες σέ βάθος αναλύσεις. Πιστεύω ωστόσο ότι, γιά τήν ώρα, ή συσχέτιση των χαρακτηριστικών μπορεί νά μάς βοηθήσει νά ανιχνεύσουμε, κάτω καί πέρα από τήν όποια εξωτερική ποικιλομορφία, τή δομή καί τήν κοινωνική σημασία του θεσμού, έτσι ώστε νά μπορέσουμε τελικά νά τόν αντιπαραθέσουμε συνολικά στό θεσμό τής προίκας καί νά προσμετρήσουμε τίς διαφορές τους, αλλά ένδεχομένως καί κάποιες δομικές τους όμοιότητες.

β. Προβλήματα περιορισμού: τό δικαίωμα του πατέρα καί ή προγαμιαία δωρεά

“Ας έπεξεργαστούμε πρós αυτήν τήν κατεύθυνση τίς παρατηρήσεις μας γιά τίς συγκεκριμένες γαμήλιες δοσοληψίες: Νά συγκεντρώσουμε τίς δομικές όμοιότητες, νά επισημάνουμε τίς διαφορές· νά δούμε *τί είναι* καί *τί δέν είναι* αυτός ό θεσμός. Νά δούμε τήν εικόνα πίσω από τή μαγική εικόνα.

Τό πρώτο βήμα είναι νά διακρίνουμε καί νά κατατάξουμε σέ μιά κατηγορία όλες εκείνες τίς συνήθειες όπου, αντί νά δίνει ή οικογένεια τής νύφης, δίνει ό γαμπρός (ή ή οικογένειά του). Μέ αυτές τίς προδιαγραφές όμως έντάσσεται στή συγκεκριμένη κατηγορία καί ή *προγαμιαία δωρεά*. Η προγαμιαία δωρεά πού τήν συναντούμε στή βυζαντινή καί μεταβυζαντινή νομοθεσία καί σέ προκοσούμωνα (όπου βρίσκουμε καί τούς συναφείς όρους *κανίσκι*, *υπόβολον* καί *θεώρητρον*) δηλώνει στήν πραγματικότητα τό χρηματικό ποσό ή τά δώρα πού δίνει ό γαμπρός γιά νά εξισορροπήσει τήν αξία τής προίκας (καί των προικιών). Η παροχή αυτή συμφωνείται καί καταγράφεται κατά τή σύναψη τής γαμήλιας συμφωνίας καί δίνεται γιά νά εξασφαλίσει τή νύφη καί νά κατοχυρώσει τά προικία αγαθά πού παρέχει ή οικογένειά της σέ περίπτωση διάλυσης τής συμφωνίας. Μέ άλλα λόγια, προγαμιαία δωρεά δίχως προίκα δέν υπάρχει. Καί, μέ άλλα λόγια επίσης, οι παροχές καί οι αντιπαροχές αυτού του τύπου είναι πάντοτε νομικά (καί κοινωνικά) κατοχυρωμένες καί συναποτελούν άλληλένδετα μέρη μιάς καί τής αυτής

προγαμιαίας συμφωνίας. Η δομική συνάρτηση τής προίκας καί τής προγαμιαίας δωρεάς όφείλεται άκριβώς στό ότι θεωρείται πώς λειτουργούν αντίσταθμιστικά ή μια στήν άλλη σέ ένα καί τό αυτό σύστημα ανταλλαγών. Νομίζω ότι εκτός από άμεσα τεκμήρια (π.χ. νομοθετικά κείμενα καί προκοσούμωνα), άρκούν έδώ δύο παρατηρήσεις γιά νά τό δείξουν αυτό.

Η πρώτη. Σέ άρκετές περιοχές ύπήρχε ή συνήθεια νά εγκρίνεται έπίσημα κάθε συγκεκριμένη συμφωνία γιά σύναψη γάμου από τήν κοινότητα ή, πιό σωστά, από τίς κοινοτικές άρχες. Η εκκλησία καί οι πρόκριτοι έλεγχαν τήν ιστιμία των οικονομικών (καί, τελικά, καί των κοινωνικών) δοσοληψιών· καί μάλιστα φρόντιζαν νά υπερτιμούν τίς παροχές του πιό αδύνατου έτσι ώστε νά επιτυγχάνεται κοινωνική εξισορρόπηση των κοινωνικών διαφορών καί νά βοηθούνται οι πιό φτωχοί. (Έχουν ήδη αναφερθεί έντονα είδους παρεμβάσεις τής κοινότητας στή σύναψη γάμων π.χ. στό Άργυρόκαστρο Ηλείου).

Η δεύτερη παρατήρηση έπισημαίνει τό ότι συχνά (καί στίς μέρες μας όλο καί συχνότερα) ή αξία τής προίκας υπολογίζεται μέ τέτοιο τρόπο ώστε νά ίσοφαρίζει (ιδεολογικά) τό πτυχίο ή τή θέση ή τό έπάγγελμα ή όλα αυτά, δηλαδή τελικά τά κοινωνικά προσόντα του γαμπρού. Καί, σέ άκραίως — αλλά καθόλου σπάνιες — περιπτώσεις, καί μόνο τό γεγονός ότι ό άντρας προσφέρει έαυτόν ως σύζυγο άρκει γιά νά ίσοσταθμίσει τήν αξία τής προίκας. Νά μήν ξεχνούμε ότι έχουμε νά κάνουμε, καί παλαιότερα καί σήμερα, μέ μιά κοινωνία όπου δίνεται ιδεολογική προτεραιότητα στή διά γάμου «άποκατάσταση» τής γυναίκας. Γι' αυτό καί σέ τελευταία άνάλυση αυτό πού κυριολεκτικά εξαργυρώνεται στήν αγορά του γάμου (όταν τουλάχιστον ό γάμος είναι άγορά) είναι ή άποκαταστατική, άς πούμε, ιδιότητα του άντρα. Αυτό είναι πού πουλάει. Αυτό είναι τό ζητούμενο, τό πρós θήρευση. Όταν όλα αυτά τά «προσόντα» δέν είναι άρκετά, τότε συμπληρώνονται μέ τήν προγαμιαία δωρεά. Όταν θεωρούνται ίκανοποιητικά, τότε συμπληρώνονται μέ τήν προγαμιαία δωρεά δηλώνει συμβασιακά τήν ίσογαμία: ότι δηλαδή δύο οικογένειες μέ ίδιο κοινωνικό status συμπεθεριάζουν.

Αυτές οι παρατηρήσεις άρκούν ένδεχομένως γιά νά καταδειχθεί ή λογική τής προγαμιαίας δωρεάς. Η προγαμιαία δωρεά καί ή προίκα, ως παροχή καί αντιπαροχή, είναι τυπικά ίσότητες: όσα από τή μιά μεριά τόσα καί από τήν άλλη. Καί κάτι ακόμη όμως· αυτές οι δύο παροχές έχουν τόν ίδιο προορισμό· ή προγαμιαία δωρεά προσφέρεται στή νύφη, αλλά ώστόσο μα-

9. Η προγαμιαία δωρεά (στον Άρμενόπουλο: *έδνον ή έεδνον*) είναι ή ante nuptias donatio του ίουστινιάνειου δικαίου καί εξισώνεται πλήρως ως πρós τό ποσό καί τήν τύχη μέ τήν προίκα· είναι *ισόπροικον ή αντίπροικον*. Βλ. Κ. Πιτσάκη, Κ. Άρμενοπούλου *Πρόχειρον Νόμων ή Έξάβιβλος*, Αθήνα (Δωδώνη) 1971, σελ. 231, σημ. 1. (Γιά λεπτομερή αναφορά σέ *προίκα*, *προικίον*, *εξώπροικα*, *φερνή*, *έδνα*, *υπόβολον*, *θεώρητρον*, *κανίσκιν* βλ. *Έξάβιβλος*, όπ. παραπ. Βιβλίον τέταρτον «Περί μνηστείας καί γάμων» καί Φ. Κουκουλέ *Εύσταθίου Θεσσαλονίκης Τα Λαογραφικά τόμ. Α' (1950)* σελ. 476-481 (όπου αναφέρονται καί κατά τόπους λαϊκές όνομασίες) καί του ίδιου *Βυζαντινών Βίος καί Πολιτισμός*, Αθήναι 1951 (Coll. de l' Institut Francais d' Athènes), τόμ. 4, σελ. 70-88 καί σποραδικές μνείες σελ. 88-147).

ζί με την προίκα (καί τὰ προικιά) συναποτελοῦν τή συζυγική περιουσία, τήν ὑλική βάση τοῦ νέου σπιτικού στό ὁποῖο μπορεῖ νά θεωρεῖται ὅτι βασιλεύει ἡ γυναίκα, ὡστόσο ὁ ἄντρας μένει πάντα ὁ κύριος-διαχειριστής.

Ἡ παροχή τοῦ δικαιώματος τοῦ πατέρα ὁμως ἀνήκει σέ ἕνα ἄλλου τύπου σύστημα ἀνταλλαγῶν καί διέπεται ἀπό διαφορετική λογική. Δίνεται στόν πατέρα (ἢ τή μάνα) τῆς νύφης ὡς ἐκπρόσωπο τῆς οἰκογένειας καί δεσμεύει τήν οἰκογένεια συλλογικά ὅτι θά γίνει ὁ γάμος. Ἐξασφαλίζει, μέ ἄλλα λόγια, τό δικαίωμα τοῦ γαμπροῦ νά πάρει νύφη. Τό ὅτι καμιά φορά ἡ παροχή ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ συμφωνία λέγεται *καπάρο* ὑποδεικνύει ἀκριβῶς αὐτήν τή λειτουργία τοῦ συγκεκριμένου θεσμοῦ: ὁ γαμπρός καταρώνει τή νύφη. Πράγμα πού φαίνεται καί ἀπό τό ὅτι ἡ καταβολή αὐτῆς τῆς παροχῆς εἶναι σχεδόν — ἀπ' ὅσο μπορῶ νά γνωρίζω — προκαταβολή καί σφραγίζει τελετουργικά τή συμφωνία γιά γάμο.

Εἶναι σαφές λοιπόν ὅτι οἱ δύο τύποι παροχῶν, ἡ προγαμιαία δωρεά καί τό δικαίωμα τοῦ πατέρα, παρουσιάζουν σημαντικές καί δομικές διαφορές. Ὡστόσο, μολονότι εἶναι ἀδύνατο νά ὑποστηρίξει κανεῖς ὅτι πρόκειται γιά παραλλαγές τῆς ἴδιας πρακτικῆς, συχνά συγχέονται. Ἡ διερεύνηση τῆς σύγχυσης μᾶς φέρνει ἀντιμέτωπος μέ ἕνα ἀρκετά διαφορετικό πρόβλημα. Ἄς τό δοῦμε. Γιατί, ἀπό ποιούς καί πῶς μποροῦν νά συγχέονται αὐτοί οἱ τόσο διαφορετικοί θεσμοί; Γιατί καί πῶς μποροῦν νά ἐμφανίζονται ὡς ἐναλλακτικές ἢ ταυτόσημες πρακτικές;

Φαίνεται ὅτι στή σύγχυση συντέλεσε, ἂν δέν τήν προκάλεσε κιόλας, τό γεγονός ὅτι γιά τή μία, γιά αὐτήν πού ὀνομάζουμε γενικά τό δικαίωμα τοῦ πατέρα, δέν ὑπάρχει ἐπίσημη ὁρολογία. Γι' αὐτό καί ἡ σύγχυση δέν ἀφορᾷ τήν ἴδια τήν πρακτική τῶν ἀνταλλαγῶν, ἀφοῦ ὅλοι ὅσοι ἀκολουθοῦν τό ἕνα ἢ τό ἄλλο σύστημα προικοδοσίας δέν ἔχουν προβλήματα ὁρολογίας: τό κάνουν, δέν τό λένε. Ἡ σύγχυση ἀφορᾷ τόν προσδιορισμό τῶν θεσμῶν. Ὅσοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ὀνοματίζουν τοὺς θεσμούς ἢ νά τοὺς ἀναλύουν καί νά τοὺς ἐρμηνεύουν, αὐτοί ἔχουν προβλήματα — δηλαδή, ἐκτός ἀπό τοὺς ἐπιστήμονες καί μὴ μελετητές, οἱ ἀρχές. Σ' αὐτό τό ἐπίπεδο εἶναι πού συγχέονται οἱ θεσμοί, ἀφοῦ καί ἐπειδὴ ὑπάρχει ἕνας μόνος ὅρος καί κάτω ἀπό αὐτόν συγχωνεύονται δύο διαφορετικὲς συνήθειες στή βάση ἑνός μόνου κοινοῦ τους χαρακτηριστικοῦ: ὅτι ὁ δότης εἶναι ὁ γαμπρός. Ὅλα τὰ ἄλλα χαρακτηριστικά τους παραγράφονται. Ὅπου λοιπόν οἱ ἀρχές ἀναγκάζονται νά μιλήσουν γιά τό δικαίωμα τοῦ πατέρα (π.χ. σέ ἀποφάσεις ἐκκλησιαστικῶν ἢ πνευματικῶν δικαστηρίων γιά διάλυση ἀρραβωνῶν ἢ γιά διαζύγια) ὀρίζουν αὐτή τήν παροχή ὡς προγαμιαία δωρεά, ἀφοῦ ἡ νομοθεσία μιλά μόνον γι' αὐτήν.

Στή Θράκη, λογουχάρη, ὅπου στὰ ἀστικά κέντρα συνήθιζαν νά δίνουν προίκα ἐνῶ στίς ἀγροτικές περιοχές ἦταν κυρίαρχη ὡς τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἡ παροχή δικαιώματος τοῦ πατέρα, ἡ ἴδια ἡ ἐκκλησία πού ρύθμιζε τὰ τοῦ γάμου συγγέει — ἴσως ἐπειδὴ δέν μπορεῖ νά κάνει ἀλλιῶς — τοὺς δύο θεσμούς. Αὐτό τουλάχιστον φαίνεται σέ μιά σειρά ἀπό ἔγγραφα ἀπό τόν ἀνέκδοτο κώδικα τῆς μητροπόλεως Διδυμοτείχου τῶν ἐτῶν 1891-1897¹⁰. Στὰ συγκεκριμένα ἔγγραφα, πού σχετίζονται μέ τήν ἐκδίκαση ὑποθέσεων διάλυσης μνηστείας καί ἀπόδοσης τῶν γαμήλιων προκαταβληθεισῶν παροχῶν, γίνεται αὐτή ἡ σέ ἐπίπε-

δο ὁρολογίας σύγχυση πού προσπαθοῦμε νά δείξουμε. Ὅμως ἀπό τό ἴδιο τό περιεχόμενο τῶν ἐγγράφων, ἀλλά καί ἀπό τίς ἐθνογραφικές πληροφορίες πού διαθέτουμε φαίνεται ὅτι πρόκειται σαφῶς γιά τό θεσμό τοῦ δικαιώματος τοῦ πατέρα.

Ἔτσι, π.χ., σ' ἕνα ἔγγραφο τοῦ 1894 ἀναφέρεται ὅτι στή σχετική συνεδρίαση κατατέθηκε ἀπό μάρτυρα πῶς πράγματι ὁ ἐναγόμενος παρέδωσε «τῇ μνηστῇ αὐτοῦ ὡς μπαμπᾶ-χακῇ τό ἐσπέρας τοῦ ἀρραβῶνος 220 γρ(όσια) εἶτα 110 γρ(όσια), 2 εἰκοσάρικα φλωρία, ἕν δακτυλίδιον καί μίαν μπέρταν,(...) ἄτινα καί ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψει τοῦ δικαστηρίου ὡς ἀπέναντι τοῦ μπαμπᾶ-χακῇ δοθέντα(...)».

Ἄλλοῦ ὁμως (σέ ἔγγραφο πάλι τοῦ 1894), διαβάζουμε: «Ἐνεφανίσθησαν συμφώνως μάρτυρες ὅπως μαρτυρήσωσι περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ ἐναγόντος δοθείσης τῷ ἐναγομένῳ προγαμιαίας δωρεᾶς τῆς ἄλλως μπαμπᾶ-χακῇ καλουμένης(...) Ὁ ἀρτὺς κατέθηκεν ὅτι ὁ ἐνάγων ἔδωκε ἀπέναντι μπαμπᾶ-χακῇ συμποσομένου εἰς γρόσια 1500, τῷ ἐναγομένῳ 1366, ὁ δέ ἄλλος μάρτυς κατέθηκεν ὅτι ἀπέναντι τοῦ μπαμπᾶ-χακῇ ἔδωκεν ὁ ἐνάγων 1012 γρόσια τῷ ἐναγομένῳ, οὕτινος τήν κόρην ἀποθανοῦσαν ἤδη ἐμνηστεύθη ὁ υἱός τοῦ ἐναγόντος(...) Καί ὁ ἐναγόμενος δυστροπεῖ περὶ τήν ἀπόδοσιν τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς τῆς συνισταμένης ἐκ χρημάτων καί ἐνδυμάτων...»

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ ἐκκλησία δέν ἐπιχειρεῖ καί δέν ἐνδιαφέρεται τελικά νά ξεδιαλύνει τή διαφορὰ ἀνάμεσα στήν προγαμιαία δωρεά καί τό δικαίωμα τοῦ πατέρα. Ὁ νόμος (τό βυζαντινῆς καταγωγῆς δίκαιο) ὀρίζει τί ἀκριβῶς γίνεται μέ τήν προγαμιαία δωρεά σέ περίπτωση διάλυσης τῆς συμφωνίας: ὁ νόμος δέν ἀναφέρεται στό δικαίωμα τοῦ πατέρα, ὁμως αὐτός πού τό κατέβαλε ζητᾷ νά τοῦ ἐπιστραφεῖ. Ἄρα ἐπιστρέφεται ὡς προγαμιαία δωρεά. Ὁ κυρίαρχος λόγος, ὁ ἐπίσημος λόγος γιά τή διευθέτηση τῶν οἰκονομικῶν συμβάσεων τοῦ γάμου γνωρίζει μόνον τήν προίκα καί τήν προγαμιαία δωρεά (καί τίς παραλλαγές τους) καί τὰ γνωρίζει ὡς παροχές πού ἀντιτίθενται ἢ μία στήν ἄλλη. Τὰ ἄλλα (οἱ τοπικοί θεσμοί, τὰ ἔθιμα) ἀναγνωρίζονται ὡς περιφερειακῆς σημασίας συνήθειες πού μποροῦν νά μιληθοῦν μόνον μέσα ἀπό αὐτήν τήν κυρίαρχη ἀντίθεση ὅ,τι μοιάζει ἀντίθετο μέ τήν προίκα (π.χ. τό δικαίωμα τοῦ πατέρα) ταυτίζεται μέ τήν προγαμιαία δωρεά καί ὅ,τι μοιάζει ὁμοιο μέ αὐτήν (π.χ. τὰ προικιά) ταυτίζεται, σ' αὐτό τοῦ εἶδους τό λόγο, μαζί της.

Ἄν τώρα ἐπιμένω στή σαφῆ διάκριση ἀνάμεσα στήν προγαμιαία δωρεά καί τό δικαίωμα τοῦ πατέρα εἶναι ἐπειδὴ στή διαπίστωση τῆς διαφορᾶς τους κρύβεται, κατά τή γνώμη μου, κάτι πολύ σημαντικό: Ἀφοῦ ἡ προγαμιαία δωρεά ἐμφανίζεται μαζί μέ τήν προίκα σέ μία λογικά καί θεσμικά ὁλοκληρωμένη γαμήλια δοσοληψία, εἶναι αὐτονόητο ὅτι προϋποθέτει ἀστικό κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον. Ποιά ὁμως εἶναι ἡ δομὴ τῆς γαμήλιας δοσοληψίας πού συνιστᾷ τό δικαίωμα τοῦ πατέρα; Ποιός δίνει, σέ ποιόν δίνει, τί δίνει; καί, γιατί δίνει καί γιά τί δίνει; Δηλαδή, τελικά, ποιά εἶναι ἡ κοινωνικὴ λειτουργία τοῦ διαφορετικοῦ αὐτοῦ θεσμοῦ;

10. Γ. Π. Νάκος «Περὶ τοῦ θεσμοῦ τοῦ ἴατρικοῦ δικαιώματος» (baba-hakki) εἰς τό ἐθιμικόν δίκαιον τῆς Θράκης» Ἄρμενόπουλος (Ἐπιστ. Ἐπετ. τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης), 1978, τεῦχος 6-7, σελ. 399-410.

γ. Προβλήματα όρισμού (II): ή δομή του θεσμού

Θά προχωρήσω σέ επιμέρους άπαντήσεις στά παραπάνω ερωτήματα οί όποιες, άκόμη και όταν τεκμηριώνονται στή βάση διαφοροποιημένων κατά τόπους εκφάνσεων του θεσμού, δέν ύπονομεύουν τήν προσπάθεια γιά τή συνολική διερεύνησή του.

1) Πρώτ' άπ' όλα. Ό τύπος προξενιού πού προηγείται άπό τή σύναψη συμφωνίας γιά τό δικαίωμα του πατέρα είναι λίγο πολύ συγκεκριμένος: ή πρώτη τελετουργική κίνηση γίνεται άπό τήν πλευρά του γαμπρού πού σ'έλνει τό μεσολαβητή (προξενητή ή προξενήτρα) στήν οικογένεια τής νύφης. Αύτή ή παρατήρηση βέβαια δέν ισχύει αναγκαστικά και αντίστροφως, δηλαδή δέν σημαίνει ότι όπου τό προξενιό ξεκινά άπό τήν πλευρά του γαμπρού εκεί θά βρούμε όπωσδήποτε και τό θεσμό. Πάντως είναι άρκετά χαρακτηριστικό στοιχείο γιά τή δομή του θεσμού και γιά τή συνάρθρωσή του μέ τό κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον.

2) Ένα δεύτερο σημείο πού πρέπει νά έπισημανθεί είναι ότι σχεδόν πάντα ή νύφη προσκομίζει και προικιά. Αυτό είναι άπόλυτα λογικό άν δεχτούμε τήν πανελλαδικότητα του έθίμου των προικιών. Μένει όμως νά δειχτεί ή σχέση τής παροχής πού κάνει ό γαμπρός στή μορφή του δικαιώματος του πατέρα μέ τά προικιά. Θά ύποστηρίξω ότι, μολονότι σέ όρισμένες περιπτώσεις και σέ όρισμένες περιοχές εξαίρεται συμβολικά ή ανταλλακτική έξισορρόπηση των δύο παροχών, ώστόσο ή σχέση αύτή δέν είναι ένα πρός ένα: αντίστικτική, κατά κάποιον τρόπο. Γιατί άκόμη και σ' αυτές τις περιπτώσεις ύποκρύπτεται πάντα ή αντίληψη ότι τό δικαίωμα του πατέρα δέν προσφέρεται ως αντιπαροχή μόνο γιά τά προικιά, αλλά και γιά κάτι άλλο. Ένα παράδειγμα άρκει, νομίζω, γιά νά τό δείξει.

Στίς γαμήλιες ανταλλαγές στό Ρουμλούκι¹¹, ή παροχή άπό μέρος του γαμπρού όνομάζεται τό γάλα τής μάνας. Τό γάλα τής μάνας είναι τό ποσό (λίγες λίρες συνήθως) πού δίνει ό γαμπρός, όταν πηγαινει στό σπίτι τής νύφης, στή μητέρα της, αύτή τό έναποθέτει συμβολικά στόν κόρφο της. Τό ποσό έχει προσυμφωνηθεί στό προξενιό, αλλά ό γαμπρός τό προσφέρει σ' αύτήν τή συγκεκριμένη «στιγμή» τής τελετουργίας του γάμου γιά νά μπορέσει νά παραλάβει τά προικιά αλλά και τή νύφη. Έπάρχει βέβαια περίπτωση νά γίνει ό γάμος και μέ άπαγωγή. Η άπαγωγή στό Ρουμλούκι είναι μία θεσμοθετημένη παράβαση των καθιερωμένων τελετουργιών γιά τό γάμο. Είναι κι αύτή μία τελετουργία. Όνομάζεται ή φεύγα και κατέφευγαν σ' αύτήν οί μελλονύμφοι όταν ό γαμπρός δέν διέθετε ή δέν ήθελε νά κάνει τά πολλά ξοδευτά πού χρειάζονταν γιά τις τελετές. Ό γαμπρός «έκλεβε» τή νύφη μέ τελετουργικό τρόπο και στεφανώνονταν. Για νά παραλάβει όμως μετά τά προικιά έπρεπε όπωσδήποτε νά καταβάλει τό γάλα τής μάνας. Στεφάνωμα δίχως προικιά σ' αύτήν τήν περιοχή σήμαινε ότι ό γάμος δέν νομιμοποιήθηκε και δέν έξασφαλίσθηκε ύλικά και συμβολικά προικιά όμως δίχως τό γάλα τής μάνας δέν παραδίνονται. Έτσι ενώ τονίζεται ή ύλική κατά κάποιον τρόπο έξίσωση των προικιών μέ τό γάλα τής μάνας (τις λίγες λίρες), ταυτόχρονα ό ίδιος ό όρος έμφαίνει συμβολικά

τή σχέση τής παροχής μέ τήν παραλαβή τής νύφης: τό ποσό είναι τό αντίτιμο γιά τά έξοδα τής άνατροφής της και ή παροχή άπό αύτήν τήν άποψη ταυτίζεται μέ τήν έξαγορά τής νύφης. Αν ή ίδια ή τελετουργία τονίζει τή μία ταύτιση, ό όρος γιά νά δηλωθεί αύτή τονίζει τήν άλλη.

Έδώ ύπόκειται τό άκόλουθο ερώτημα: Για τί δίνεται τελικά τό δικαίωμα του πατέρα (ή τό γάλα τής μάνας); Ότι τό ερώτημα είναι καιριο είναι σχεδόν αυτονόητο. Θά ξαναγυρίσουμε λοιπόν σ' αύτό, άφού όμως πρώτα μιλήσουμε και γιά άλλες παραμέτρους τής συγκεκριμένης δοσοληψίας.

3) Είπαμε ότι αύτός πού προσφέρει τό ποσό τής άποζημίωσης είναι ό γαμπρός ή ό πατέρας του. Δέν μπορούμε — κι ούτε έχει και νόημα — νά ύποστηρίξουμε ότι ή μία ή ή άλλη παραλλαγή είναι «άρχαιότερη» ή πίο «παραδοσιακή». Βέβαια ό πατέρας είναι ό άρχηγός τής οικογένειας και βέβαια στίς περιοχές όπου συνηθίζεται αύτό του είδους ή παροχή δέν είναι πολύ συχνό νά στήνει ό γαμπρός δικό του χωριστό σπίτι. Για λόγους πού σχετίζονται μέ τήν όργάνωση τής παραγωγής στόν άγροτικό χώρο (όπου έπικρατούν προκεφαλαιοκρατικές σχέσεις παραγωγής και ή γή καλλιεργείται άπό άμεσους καλλιεργητές μισακάριδες άγρολήπτες, κολλήγους, δουλοπάροικους) τό συνηθέστερο είναι νά μένουν οί γιοί μέ τις γυναίκες τους στό πατρικό σπίτι στό πλαίσιο τής διευρυμένης οικογένειας πού λειτουργεί ως παραγωγική μονάδα. Τά χρήματα προέρχονται άπό τό κοινό ταμείο τής οικογένειας ή άπό τήν προσωπική έργασία του νέου.

Στό Ρουμλούκι, γιά παράδειγμα, είναι χαρακτηριστικό ότι μολονότι ή κοινωνική όργάνωση στηρίζεται στίς διευρυμένες οικογένειες μέ άρχηγό κάθε οικογένειας τόν πατέρα, ώστόσο κάθε νέος δουλεύει σκληρά γιά νά μαζέψει μόνος του «παράδες νά κάνει νύφη άγοραστή και νά κάνει και τά ξοδευτά του γάμου». Στή Θράκη, τή Μακεδονία, τήν Ήπειρο οί νέοι άπό τις άγροτικές ή τις όρεινές περιοχές ξενιτεύονταν γιά νά μπορέσουν νά συγκεντρώσουν τό κεφάλαιο πού τούς χρειαζόταν γιά νά παντρευτούν.

4) Για νά δούμε τώρα τί πάνω κάτω δίνεται. Γιατί κι αύτό ποικίλλει άπό περιοχή σέ περιοχή.

Στό Διδυμότειχο, στό χωριό Θούριο, ό πατέρας του γαμπρού δώριζε, όπως έλεγαν, στόν πατέρα τής νύφης 2-3 λίρες, ενώ ό ίδιος ό γαμπρός άναλάμβανε όλα τά έξοδα του γάμου — και γιά νά τά καλύψει έφευγε γιά πολλά χρόνια στήν ξενιτιά¹².

Στή Θεσσαλία τό ποσό πού έδινε ό γαμπρός στόν πεθερό του κυμαινόταν (στά τέλη του 19ου αιώνα) στίς 70-150 χρυσές δραχμές και όνομαζόταν *γαργλίκι*¹³, όπως και στήν κεντρική και δυτι-

12. (Συνεργασία δασκάλων) «Λαογραφικά Θουρίου Διδυμοτείου» (πρόσφυγες άπό ανατολική Θράκη) *Θρακικά* 43 (1969), σελ. 133. Σέ άλλες περιοχές τής ανατολικής Θράκης τό ποσό ήταν μεγαλύτερο: π.χ. οί πρόσφυγες στό χωριό Ίσακίο Διδυμοτείου λένε ότι όταν γίνονταν οί άρραβώνες «ό γαμπρός έδουνη μπαμπάχακι τς' νύφς του μπαμπά καμιά 20 λίρις» στήν ίδια περιοχή όμως ταχτάριζαν τά μωρά τραγουδώντας «Έχου γιό έχου χαρά πού θά γίνω πιθιρά» και «Έχου κόρη έχου πίκρα πώς θά κάνου γώ τήν προικα» (έννοούντα μάλλον τά προικιά), συνεργασία δασκάλων «Λαογραφικά Ίσακίου» *Θρακικά* 45 (1971), σελ. 227.

13. *γαργλίκι* ή *γαργλίκι* λέγεται τό ποσό πού έδινε ό γαμπρός στόν πεθερό του στή Θεσσαλία, τή Φλώρινα και σέ περιοχές τής Μακεδονίας. Βλ. Α. Λέτσα «Ό γάμος έν Βογατσικό» *Μακεδονικά* 1 (1940), σελ. 143 (βλ. και Κ. Καραβίδα *Άγροτι-*

11. Α. Χατζημιχάλη, *Έλληνική λαϊκή τέχνη. Ρουμλούκι, Τρίκερι, Ίκαρία*, Άθήνα 1931 σελ. 103-127.

κή Μακεδονία (π.χ. περιοχή Τσαρσαμπά Κοζάνης), όπου τὸ ἔλεγαν *γαρλίκι* καὶ ἦταν συνήθεια πού τὴν κράτησαν ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1950¹⁴.

Στὴν περιφέρεια Μακρῆς Γέφυρας καὶ Σαράντα Ἐκκλησιῶν στὴν Ἄνθρακη, στὰ *παζαρέματα* (= τὸ προξενιό), ὁ γαμπρός ἔδινε στὸν πεθερό του χρήματα, «πάντως — ὅπως ὑπολογίζουν πρόσφυγες ἀπὸ τίς περιοχές αὐτές — ὄχι πάνω ἀπὸ 15.000 δραχμές»¹⁵.

Στὴν Ἠπειρο ὁ γαμπρός πρόσφερε στὸν πεθερό του τὰ *γαμήλια τέλη*. Εἰδικότερα στὰ Ζαγόρια μόλις γίνονταν οἱ ἀρραβῶνες, ὁ γαμπρός πρόσφερε τὸ *τσεργιάτικο*, ἓνα χρυσὸ εἰκοσάφραγκο συνήθως, γιὰ τὴν κατασκευὴ — ὅπως ἔλεγαν — τῆς *τσέρνας* (= τῆς διπλῆς βαριάς βελόντας)¹⁶.

Στὰ χωριά τῆς περιοχῆς Πωγῶν στὴν Ἠπειρο τὰ παλιά χρόνια ἔδιναν στὰ κορίτσια μόνο προικιά. Ὅπως λένε οἱ ντόπιοι «ἡ νύφη δὲν ἔδινε ποτέ μετρητὰ στὸ γαμπρό· τὸ θεωροῦσαν ἀναξιοπρεπές». Ἀντίθετα μάλιστα πρόσφερε ὁ γαμπρός στὴ νύφη γιὰ νὰ κάνει τὰ προικιά τῆς τράχωμα, προκαταβαλλόμενα μετρητὰ, πού λέγονταν *ἀγγιλίκι*¹⁷.

Στὸ βλάχικο χωριὸ Ντένισκο (σημερινὴ Ἀετομηλίτσα) τῆς Κόνιτσας, ὅπου ἡ κοινοτικὴ ἐνδογαμία ἦταν κανόνας ἀπαράβατος, ὅταν μετὰ τὸ προξενιὸ πῆγαινε ὁ πατέρας τοῦ γαμπροῦ στὸ συμπεθεριό, ἀφοῦ ἔκαναν *μοαμπέτι* (= συζήτηση), κερνοῦσε ἡ νύφη τὸν πεθερό της κι αὐτὸς τῆς πρόσφερε τὸ *μανέτι* (= ἀμανάτι; δηλαδὴ χρῆμα, ἐνέχυρο), πού ἦταν μία χρυσὴ λίρα. Ἔτσι σφραγιζόταν ἡ συμφωνία γιὰ τὸ γάμο¹⁸.

Στὸν κεντρικὸ βλάχικο οἰκισμό Σαμαρίνα στὴν Πίνδο «ὅταν πᾶνε στῆς νύφης γιὰ τὸν ἀρραβῶνα, ὁ γαμπρός (ἢ/καὶ ἡ οἰκογένειά του) δωρίζουν στὴ νύφη 1 ἢ περισσότερα χρυσὰ νομίσματα. Ὅταν εἶναι πολλὰ τὰ νομίσματα τὰ περνοῦν σὲ *γιρντάνι*. Τὰ νομίσματα εἶναι παλιές τούρκικες λίρες (μετζίτια)· καμιά φορά εἶναι καὶ ἓνα ἢ δύο βενέτικα τσεκίγια ἢ ρωμαϊκὰ αὐρεὶ ἢ βυζαντινοὶ solidi. Τὰ τελευταῖα χρόνια συνηθίζονται καὶ ναπολεόνια καὶ ἐγγλέζικες λίρες ἢ αὐστριακὰ χρυσὰ νομίσματα, τὰ αὐστριακάτζι, πού ἔχουν ἀξία 20 φλορίνια ἢ 2½ τούρκικες λίρες». (Περιγραφή τῶν ἐτῶν 1909-1910)¹⁹.

κά, 1931, σελ. 239-240)).

Τὸ ἀγαρλίκι εἶναι ἴδια συνήθεια μὲ τὸ δικαίωμα τοῦ πατέρα καὶ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸ *ἀγγιλίκι* (ἢ *παλικαριάτικο*) δηλαδὴ μὲ τὸ ποσό πού ἔδιναν οἱ χῆρες ὅταν ἐπαιρναν παλικάρι (= πρωτοστέφανο ἀντρα). Σὲ ἄλλες περιοχές (ὅπως π.χ. στὶς Καρνές τῆς Θράκης) *ἀγαρλίκι* λέγεται τὸ ποσό πού ἔδινε ὁ γαμπρός δῶρο στὴ νύφη, ἐνῶ τὸ ποσό πού ἔδινε ὁ γαμπρός στὸν πατέρα τῆς νύφης λεγόταν *μαμπά-χακί* (δικαίωμα τοῦ πατέρα). Πρβλ. καὶ σχετικὲς παρατηρήσεις τοῦ Γ. Νάκου, ὁπ. παραπ.

14. Κ. Σιαμπανόπουλος, *Οἱ Λαζαρίνες*, [Ἐθνοσολογικὴ 1973, σελ. 68, σημ. 17.

15. «... Ἀρχίζαν τὰ παζαρέματα· πρῶτα ἔλεγαν πόσα θὰ δώσει ὁ γαμπρός στὸν μαμπά (πεθερό) τσ' ε νύφ' ε. Ἡ πληρωμὴ ἦταν ἀπὸ 15 χαρτιά (χιλιάρικα) καὶ κάτω. Ἀγόραζε δηλαδὴ τὴ νύφ' ἀπὸ τὸν πατέρα της. Ἄν ἦταν πολλὰ λεπτὰ πού ἔδινε ὁ γαμπρός, ὁ πεθερός ἀπαντοῦσε Συμφωνῶ». Ν. Καρέλλας, «Λαογραφικὰ Σαῦρας Διδυμοτείχου», (πρόσφυγες ἀπὸ τὴν περιφέρεια Μακρῆς Γέφυρας καὶ Σαράντα Ἐκκλησιῶν ἀνατολικῆς Θράκης) *Θρακικά* 41 (1967), σελ. 214.
16. Π. Κ. Βιζουκίδης, «Ἠπειρωτικῶν θεσμιῶν ἔρευνα», *Ἠπειρωτικὰ Χρονικά* 2 (1927), σελ. 25 κ.ἐξ. Πρβλ. καὶ Ε. Μπόγκα τὰ *Γλωσσικὰ Ἰδιώματα τῆς Ἠπείρου*, Ἰωάννινα 1964, τόμ. Α', λ. *τσεργιάτικο*.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι στὶς τελευταῖες περιπτώσεις ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ προγαμιαῖο δῶρο ἢ μὲ προγαμιαῖα συνεισφορά τοῦ γαμπροῦ γιὰ τὴν προετοιμασία τῶν προικιῶν. Ὅστόσο μᾶλλον δὲν πρόκειται γιὰ προγαμιαῖα δωρεά. Τὸ *μανέτι* στὸ χωριὸ Ντένισκο καὶ τὸ *γιρντάνι* μὲ τὰ χρυσὰ νομίσματα στὴ Σαμαρίνα μοιάζουν περισσότερο μὲ δῶρο τοῦ γαμπροῦ ἢ τοῦ πεθεροῦ στὴ νύφη καὶ ὄχι μὲ προγαμιαῖα δωρεά. Ἄλλωστε προικιά δὲν δίνεται σ' αὐτὰ τὰ μέρη. Βέβαια οὔτε δικαίωμα τοῦ πατέρα μοιάζει νὰ εἶναι αὐτὴ ἡ παροχὴ, ἀφοῦ δίνεται στὴν ἴδια τὴ νύφη. Στὶς ὑπόλοιπες, ὅσο, περιπτώσεις εἶναι σαφές ὅτι πρόκειται γιὰ τυπικὲς μορφές (ἐξ)αγορᾶς τῆς νύφης ἀπὸ τοὺς δικούς της. Καὶ ἡ (ἐξ)αγορὰ γίνεται κατὰ κανόνα μὲ χρήματα. Ὁ ὅρος πού χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ δηλώσουν αὐτὴ τὴν παροχὴ στὴν περιοχὴ [Ἰαδριανούπολης] εἶναι χαρακτηριστικὸς: *σιούτ-παρασί* (= χρήματα γιὰ τὸ γάλα). Ἀσφαλῶς εἶναι ἀδύνατο, γιὰ τὴν ὥρα, νὰ ὑπολογίσει κανεὶς τὴ σχετικὴ ἀξία τοῦ ποσοῦ πού ἔδιναν σὲ κάθε περιοχὴ· θὰ χρειαζόταν γι' αὐτὸ προσεκτικὴ καὶ συστηματικὴ συγκριτικὴ ἔρευνα. Ὅστόσο μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ποσό τῆς παροχῆς ἦταν — κυριολεκτικὰ καὶ, κυρίως, συμβολικὰ — ὑπολογισίμο. Δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι κυριολεκτικῶς τὸ σχετικὸ τραγοῦδι ὡς πρὸς τὸ μέγεθος τοῦ ποσοῦ πού δίνεται ὁμως καταγράφει, πιστεῦω, μιὰ σαφὴ ἀντίληψη:

*Ὅσ' ἄστρα 'ναὶ στὸν οὐρανὸ καὶ φύλλα πᾶν' στὰδέντρα
τόσ' ἄσπρα ζόδεμα ἐγὼ, ἀγάπη μου, γιὰ σένα (ἦ: νὰ σέ
πάρω)*

*Δὲν τὸ ζερα, ἀγάπη μου, πὼς ζόδεμες γιὰ μένα
νὰ γίνω γῆς νὰ μὲ πατεῖς, γεφύρι νὰ διαβαίνεις²⁰.*

Ἄς ὑπογραμμίσουμε τὸν τελευταῖο στίχο, γιὰ νὰ ρωτήσουμε: Τί παίρνει, λοιπόν, αὐτὸς πού ζοδεύει τὸ σχετικὸ — μικρότερο ἢ μεγαλύτερο — ποσό; Ἐδῶ ξαναβρισκόμε τὸ ἐρώτημα πού ἀφέθηκε ἀνοικτὸ παραπάνω: *Γιὰ τί καὶ γιατί δίνεται τὸ ὅποιο ποσό;*

5) Ἡ ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα σίγουρα δὲν εἶναι τόσο ἀπλή ὅσο φαίνεται. Ἀφέθηκε βέβαια νὰ αἰωρεῖται κάποια ἔμμεση ἀπάντηση: ὅτι ὀρισμένοι ὅροι πού προσδιορίζουν καὶ περιβάλλουν τὸ θεσμό, ὅπως *ἀγορὰ, παζάρεμα, καπάρο, δικαίωμα τοῦ πατέρα, γάλα τῆς μάνας, σιούτ παρασί* κ.ἄ., ὑποδηλώνουν μιὰ σχέση ἀνταλλακτικὴ ὅτι ἡ συγκεκριμένη παροχὴ δίνεται ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ τὰ προικιά καὶ γιὰ τὴ νύφη· καί, ἀκόμη, ὅτι δὲν εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ ἐρμηνευθεῖ ὁ θεσμός ὡς (ἐξ)αγορὰ μὲ κοινωνικοοικονομικὸ χαρακτήρα.

Γιὰ νὰ συνεννοούμαστε. Ἐκεῖνο πού μπορεῖ νὰ φανεῖ ἐνοχλητικὸ εἶναι τὸ ὑπονοούμενο ὅτι, ὄχι μόνο πράγματα, ἀλλὰ καὶ ἓνα πρόσωπο: ἡ νύφη, γίνεται ἀντικείμενο συναλλαγῆς καὶ ἐξαγοράζεται ὑλικά καὶ συμβολικά. Πιστεῦω ὅμως ὅτι τὰ ἔθιμα, οἱ συμβολικὲς ἐκφράσεις καὶ οἱ τελετουργίες πού συνοδεύουν τὸ θεσμό τοῦ δικαίωματος τοῦ πατέρα ἐπιτρέπουν — μᾶλλον: ἐπιβάλλουν — αὐτὴν τὴν ἐρμηνεία. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐλληνικῆς (παραδοσιακῆς) κοινωνίας, μὲ τὸ θεσμό τοῦ δικαίωματος τοῦ πατέρα προβάλλονται ὡς εἰ-

17. Ν. Ὑφαντῆς, *Ὁ Πωγωνήσιος γάμος*, Ἀθήνα 1972, σελ. 71-2.

18. Β. Ν. Νιτσιάκος, *Ἀετομηλίτσα*, Γιάννινα 1979, σελ. 18.

19. Α. Wace καὶ Μ. Thompson, *The Nomads of the Balkans. An Account of Life and Customs among the Vlachs of Northern Pindus*, London (Methuen) 1914, 104-6.

20. Α.Α.Π.Θ. (Λαογραφικὸ Ἀρχεῖο Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης), ἀρ. 34 (ἀπὸ Λακκοβίκια Παγγαίου).

δη ανταλλάξιμα με αντίτιμο χρήματα, όχι μόνο τὰ ἀντικείμενα πού κατασκευάζει ἢ συναποκομίζει ὡς ἔργα τῶν χειρῶν τῆς ἡ νύφης, ἀλλά *καί αὐτή ἡ ἴδια*. Καί αὐτό καταδεῖχεται τελετουργικά, δηλώνεται ρητά καί ἐπιβάλλεται ἰδεολογικά. Νομίζω ὅτι τὸ θέμα ἔχει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τόσο γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ προβλήματος *προίκα* ὅσο καί γενικότερα γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν πού ἀρθρώνουν ἱστορικά τὸ «γυναικεῖο ζήτημα» στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Θὰ ἐπιμείνω λίγο σ' αὐτό.

Θὰ ἐπιμείνω, προσκομίζοντας κάποια συμπληρωματικά παραδείγματα πού βοηθοῦν νὰ τεκμηριωθεῖ κάπως ἡ προηγούμενη παρατήρηση.

Στὸ Ρουμλούκι ἡ νύφη λέγεται *νύφη ἀγοραστή*. Καί τέτοια εἶναι κάθε νύφη, δηλαδή κάθε γυναίκα. Σ' αὐτὴν τὴν ἴδια περιοχὴ, δίνουν καπάρο γιὰ νὰ κλείσουν τὴ συμφωνία γιὰ τὸ γάμο — ὅπως κάνουν καί σέ ὁποιαδήποτε ἄλλη δοσοληψία τους.

Στὴν περιοχὴ Διδυμοτειχοῦ²¹, ὅταν οἱ προζενητάδες τοῦ γαμπροῦ πῆγαιναν στῆς νύφης προτοῦ κλείσει ὀριστικά ἡ συμφωνία, οὔτε τούς κερνοῦσαν οὔτε τούς ἔκαναν ὑποδοχὴ ὅπως θὰ ἔκαναν γιὰ ὅποιονδήποτε ἄλλον ἐπισκέπτη σέ ἄλλες περιπτώσεις. Ἡ συμφωνία ἐκλείνει πάντοτε μέ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: οἱ γονεῖς τῆς νύφης προφασίζόμενοι ὅτι τὰ προικιά δέν ἦταν ἔτοιμα, ζητοῦσαν ἓνα ὀρισμένο ποσό, τὸ *μπαμπά-χάκι*. Ἄν συμφωνοῦσαν, τότε πιά τούς κερνοῦσαν ρακί καί συνδιασκέδαζαν. Κι ὅταν ἄλλαζαν τὰ σημάδια τοῦ ἀρραβῶνα ἡ νύφη τραγουδοῦσε

*Μὴ μέ πουλάς, ἀφέντη μου, καί μὴ μέ παζαρεύεις,
νὰ γίνω γῆς νὰ μέ πατεῖς, γεφύρι νὰ διαβαίνεις.*

(Σ' αὐτὴν τὴν παραλλαγὴ τοῦ τραγουδιοῦ ἡ κόρη δέν ἀπαντᾷ εὐγνωμονώντας ὑποτακτικά στὸν ἄντρα τῆς, ἀλλὰ ἀπευθύνεται ἱκετευτῶς ὑποτακτικά στὸν πατέρα τῆς. Σέ ἄλλες περιοχές, π.χ. στὸ Βογατσικό τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, τὰ ἴδια ἀκριβῶς λόγια στὸ τραγούδι τὰ λέει τὸ ἀμπέλι πού δέν ἀποδίδει πιά καί ὁ ἀφέντης του θέλει νὰ τὸ πουλήσει. Σημειῶνω, πολὺ πρόσφατα, τὰ ἀκόλουθα ἐνδιαφέροντα: ὅτι προφανῶς ἡ κόρη τοῦ τραγουδιοῦ ἀποδέχεται πλήρως τὴν ὑποταγὴ τῆς στὸν ἄντρα πού τὴν ἀγόρασε καί ὅτι προφανῶς ἡ κόρη τοῦ δευτέρου τραγουδιοῦ ἀποδέχεται τὴν ὑποταγὴ τῆς στὸν πατέρα τῆς πού μπορεῖ καί ὀφείλει νὰ τὴν παντρεύει, ἀφοῦ τὰ κορίτσια δέν πρέπει νὰ μένουν ἀνύπαντρα οὔτε ποιητικὴ ἀδεία καί, ἀκόμη, ὅτι ἡ κόρη-παρθένοσ ταυτίζεται ἀναλογικά μέ τὸ στείρο ἀμπέλι καί ὁ πατέρας μέ τὸν ἰδιοκτήτη τοῦ ἀμπελιοῦ καί μέ τὸ σύζυγο ὡς πρὸς τὰ δικαιώματα ἰδιοκτησίας).

Ἐπομένως, ἀλλοῦ ἢ ἀντίληψη γιὰ τὴν *ἐξαγορὰ τῶν προικίων* διατρέχει ὅλη τὴν τελετουργία τῶν γαμήλιων ἐθίμων.

Γιὰ παράδειγμα: Στὸ χωριὸ Σκούταρι τῆς Ἄδριανούπολης, ὁ γαμπρός μαζί μέ τούς ἀγλεκτοῦδες του (= τούς παράνυφους) πῆγαιναν στῆς νύφης τὴ μέρα τοῦ στεφανώματος γιὰ νὰ πάρουν τὴ νύφη καί τὰ προικιά. Οἱ ἀγλεκτοῦδες ἔμεναν ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι καί ὁ γαμπρός ἔμπαινε μέσα καί πρόσφερε στὴν πεθερὰ του χρήματα, τὸ *σιούτ παρασί*. Ἡ πεθερὰ δεχόταν τὰ χρήματα καί τὰ ἔκρυβε στὸν κόρφο τῆς καί τότε μόνο ἐπέτρεπαν στοὺς ἀγλεκτοῦδες νὰ βγάλουν τὰ προικιά στὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ γιὰ νὰ γίνεῖ ἐκεῖ, σέ πῶ οὐδέτερο ἔδαφος καί δημόσια, ἡ «ἀγοραπωλησία τῶν προικίων»²².

Ἄλλοῦ, πάλι, ἡ *ἐξαγορὰ τῶν προικίων* συγγέεται — στίς πληροφορίες — μέ τὴν *ἐξαγορὰ τῆς ἴδιας τῆς νύφης*.

Γιὰ παράδειγμα: Στὸ χωριὸ Βογιαλίκι τῆς ἀνατολικῆς Θράκης (σήμερα πρόσφυγες στὴν Ἑυλαγανὴ Κομοτηνῆς) ὁ γαμπρός μαζί μέ τὸν πατέρα του καί μερικούς συγγενεῖς ξεκινοῦσαν, μετὰ τὸ *λογοσήμαδο*, γιὰ τούς ἀρραβῶνες στὸ σπίτι τῆς νύφης. Ἐκεῖ τούς περίμεναν ἄντρες μόνον συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ στέκονταν ἔξω στὴν αὐλὴ καί ὁ πατέρας του καθόταν μισογονατισμένος μπροστά στὴν πόρτα ἔτοιμος νὰ φύγει. Στὸ ἓνα χέρι κρατοῦσε ἓνα μαντίλι ὑφαντὸ μέ λίγο στᾶρι μέσα καί στὸ ἄλλο χέρι κρατοῦσε τὰ ἀσημικά πού θὰ χάριζε στὴ νύφη, μιά ἀσημένια ζώνη καί μιά σειρά φλουριά. Τῆς ἔταζε καί κανένα ζῶο καί λίγα στρέμματα χωράφια. Ὅταν τέλειωνε μέ τὰ δῶρα, τὸν ρωτοῦσε ὁ πατέρας τῆς νύφης: «*Μπαμπά-χάκι;*» Κι ἐκεῖνος ἔλεγε: «*Τόσα*». Καί ἀκολουθοῦσε παζάρεμα: «*Τόσα μονάχα;* Ἔχει τόσες ἀλλαξιές προίκα ἡ κόρη μου» «*Ἔ, τότε, ἄντε τόσα*». Τὸ μπαμπά-χάκι σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ ἦταν 18 λίρες γιὰ τὴν καλύτερη νύφη. «*Ἄκουσα*», γράφει ὁ συλλογέας, «μιά μέρα ἓνα γέρο νὰ λέει γιὰ τὴν πεντάχρονη ἐγγονή του «*Ἡ Σούλα μας εἶναι Γκόλφου. Εἶναι πού τίς 18 λίρες*»²³.

Καί, τέλος, ἀλλοῦ ἢ *ἀγορὰ τῆς νύφης* δηλώνεται ρητά, ἀφοῦ τὸ ἴδιο τὸ γεγονός τῆς μετάβασης τῆς νύφης σέ ἄλλο σπίτι νοεῖται μόνον ὡς παραλαβὴ δι' ἀγορᾶς.

Γιὰ παράδειγμα. Στὸ χωριὸ Καταφύγιο Ὀλύμπου, ὅταν ἔδιναν τὰ παπούτσια, τὸ τυπικὸ δῶρο τοῦ γαμπροῦ στὴ νύφη πού συμβολίζει χαρακτηριστικά τὴν ἴδια τὴ μετάβασή τῆς, οἱ συγγενεῖς τοῦ γαμπροῦ τραγουδοῦσαν

Τώρα ἡ νύφη εἶναι δική μας. Τώρα τὴν ἀγοράσαμε.

Καί θεωροῦνταν ὅτι ἡ νύφη ἀνῆκε πιά στὸ ἄλλο σπίτι²⁴.

Τὸ πῶ ἐντυπωσιακό, ὡστόσο, παράδειγμα γιὰ τὸ χαρακτῆρα τῆς δοσοληψίας καί γιὰ τὸν κοινωνικὸ συμβολισμό πού ἐμπεριέχει μᾶς τὸ δίνει μιά περιγραφὴ γάμου ἀπὸ τὸ χωριὸ Μαγεριώτισσα τῆς Βιζύης. Σέ καθαρῆς τῆς ἐποχῆς, μέ τὸν τίτλο «*Κι ὁ Θεὸς τὸ θέλει*» ἦτοι βιζυηναῖ ἀναμνήσεις καί τὸ χρονικὸ προσδιορισμὸ «*Ἐγρᾶφη ἐν Βιζύῃ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1884*» διαβάζουμε:

«*Εἰς χωρίον Μαγεριώτισσα πλησίον τῆς Βιζύης ἡ ἀρραβῶν, τὸ παζαρλίκι, ἐλέγετο συζήτησις διὰ τὴν δαμαλίδα (...)* Βραδέως λοιπὸν καί ἐν ρυθμῶ περιπατοῦντες καί ἐπὶ κεφαλῆς ἔχοντες τούς κροτοῦντας καί παίζοντας τὸ τύμπανον καί τὸν

21. (συνεργασία δασκάλων) «*Λαογραφικὰ χωριοῦ Λύρας Σουφλίου*» (πρόσφυγες ἀπὸ ἀνατολικὴ Θράκη) *Θρακικά* 42 (1968), σελ. 187.

22. Α. Ψαθᾶς καί Β. Ψαθᾶ, *Ἱστορία-Λαογραφία νομοῦ Σερρών* (πρόσφυγες ἀπὸ Σκούταρι Ἄδριανούπολης) Σέρραι, 1976, τόμ. Α', σελ. 77.

23. Σ. Παπαδημητρίου-Πολιτοάνη «*Τὸ Βογιαλίκι-Ἑυλαγανὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας*» *Θρακικά* 45 (1971), σελ. 109-110.

24. *Ἐστία* 1883, σελ. 360 (ὅπως παρατιθ. ἀπὸ τὸ Ν. Γ. Πολίτη «*Ὁ γάμος παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλησι*» *Λαογραφικὰ Σύμμεικτα*, 1931, τόμ. Α', σελ. 236, σημ. 2).

αυλόν, εισηγήθωμεν ἢ συνοδεία, ἢ κάλλιον ἢ ἐπιτροπεία τοῦ γαμβροῦ εἰς τὴν τῆς νύμφης οἰκίαν. Ἡ μουσική ἔπαισεν. Εἰσελθόντες δὲ καὶ μετὰ τῶν τῆς νύμφης προσκεκλημένων, ἢ μᾶλλον ἐπιτρόπων, συναναμιχθέντες κατελάβομεν, ὀκλαδόν καθίσαντες, τὰς τέσσαρας πλευράς ἰσογείου δωματίου, φωτιζομένου ὑπὸ δύο ἀπὸ τῆς ὀροφῆς φεγγιτῶν. Εἶπον ἀνωτέρω ἐπιτρόπων τοῦ γαμβροῦ καὶ τῆς νύμφης· ἐπεξηγῶν τοῦτο δηλῶ ὅτι τῶ ὄντι αὐτοὶ εἶναι οἱ τό ποσόν τῆς προγαμιαίας δωρεᾶς (ἐνν. ἐδῶ σαφῶς τὸ δικαίωμα τοῦ πατέρα) μέλλοντες συμφωνήσωσι καὶ ὀρίσωσι (...) Ἐκαθίσασμεν λοιπόν οἱ πάντες καὶ ἤρξατο ἡ πρὸς ἀγοραπωλησίαν συζήτησις καὶ συμφωνία. Οἱ τοῦ γαμβροῦ ἐπιτρόποι ἐλεγον καὶ ἐπέμενον ὅτι ἦλθον πρὸς ἀγοράν μιᾶς δαμαλίδος, ἐν ᾧ οἱ τῆς νύμφης ἤρνούοντο ὅτι ἔχουσι τοιαύτην πρὸς πώλησιν. Ὅπως δὲ ἢ πωληθσομένη δαμαλὶς εὐρίσκεται καὶ ἰδοῦ μακρὰ ἐκατέρωθεν λογοτριβὴ περὶ τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἀξίας τῆς. Τελευταῖον μετὰ παρατεταμένην καὶ παραχώδην συζήτησιν συνεφωνήθη ὅπως πωληθῆ ἡ δαμαλὶς ἀντὶ πενήκοντα φλωρίων. Τὰ φλωρία ταῦτα εἶναι οἱ λεγόμενοι *μαχμουδιέδες* ἔχοντες ἀξίαν περίπου εἴκοσι γροσίων. Μετὰ τὴν συντέλεσιν καὶ συναψιν τῆς ἀγοραπωλησίας ἤνοιξε ἡ παρακειμένη θύρα καὶ ἐπαρουσιάσθη ἡ δαμαλὶς, δηλαδή ἡ μελλοννυμφος ἠθελον νά εἶπω. Ἡρξατο δὲ ἀπὸ τὸ ἀξιοσεβαστώτερον προχωροῦσα νά ἀσπάζεται τὴν δεξιάν ἀπαξάπαντων ἀνεξαιρέτως τῶν παρακαθημένων, δεχομένη τὰς μυριοτρόπως ἐκφραζόμενας εὐχὰς αὐτῶν καὶ προσήσεις. Μετὰ τοῦτο δὲ μεταβάσα ἔστη εἰς τινὰ γωνίαν (...) Ἐπὶ τούτῳ πρὸς ἐπικύρωσιν τῆς γενομένης συμβάσεως καὶ ἐπιρρωσιν τῶν ἐυχῶν ἡμῶν ἐπαρουσιάσθη τὸ κατὰ τὴν ἐνταῦθα γλῶσσαν τσουκάλιον τοῦ κρασιοῦ (...) Μετὰ τῆς αὐτῆς ὡς πρότερον πομπῆς καὶ παρατάξεως ἐπανήλθομεν εἰς τὴν τοῦ γαμβροῦ οἰκίαν, δηλονότι ἐν κρότῳ τμπάνου καὶ ἠχηματι αὐλοῦ (...) Ἐννοεῖται ὅτι ἐσπεύσαμεν ἀμέσως ἵνα ἀναγγειλωμεν τῷ γαμβρῷ τὴν χαροποιὸν εἶδησιν, περὶ τοῦ πῶς καὶ ἀντὶ ποίου ποσοῦ συνεφωνήθη ἡ ἀγορὰ τῆς δαμαλίδος ἐπευχθέντες αὐτῷ αἰσίαν καὶ ὀλβίαν τὴν σύμβασιν...»²⁵

Φυσικά θά μπορούσε κανεὶς νά ὑποστηρίξει ὅτι στήν τελετουργία επικρατεῖ ὁ συμβολισμὸς καὶ ὅτι ὁ μεταφορικός λόγος εἶναι κυρίαρχος ἀπλῶς καὶ μόνον γιὰ νά περιγραφῆ με ζωντάνια καὶ παραστατικότητα τὸ ἔθιμο. Καὶ ἔτσι ἐνδέχεται νά εἶναι. Ὅμως στό μεταφορικό λόγο κρύβεται ἡ ἀναλογικὴ σκέψη: ὅπως τὴν ἀγελάδα ἔτσι καὶ τὴ γυναίκα· γιὰ νά τὴν ἀποκτήσεις χρειάζεται διαπραγμάτευση, χρήμα, ἐξαγορά. Κι ἄς ξεφεύγει καμιά φορά μέσα στόν τελετουργικό λόγο καὶ ἡ «κυριολεξία» ὅπως τὴν θέλει ἡ ἀνδροκρατικὴ ἰδεολογία: «ἤνοιξε ἡ παρακειμένη θύρα καὶ ἐπαρουσιάσθη ἡ δαμαλὶς, δηλαδή ἡ μελλοννυμφος ἠθελον νά εἶπω», σπεύδει εἰρωνικά νά δικαιολογήσει τάχα τὸ λάθος του ὁ συγγραφέας.

Αὐτὸ τὸ δείγμα λόγιας περιγραφῆς τοῦ ἔθιμου μπορεῖ νά συμπληρωθεῖ καὶ ἀπὸ ἓνα δείγμα πατριαρχικοῦ λόγου. Στὶς Διαταγὰς Γάμων τοῦ Πατριάρχου Σαμουὴλ τοῦ Χαντζερῆ πού ἐκδόθηκαν τὸ ἔτος 1767 με στόχο τὸν περιορισμὸ τῶν προικοδοσιῶν ἀναφέρονται τὰ ἀκόλουθα:

«Ἦγουν με τὸ νά σώζεται εἰς μερικές πόλεις,

καθὼς τῆς Βουλγαρίας καὶ Ἀραβίας, ἢ καὶ ἀλλοῦ, μία συνήθεια παλαιά, ὅπου κοντὰ ὅπου δέν λαμβάνει καὶ δέν παίρνει ὁ γαμβρός ἀπὸ τὴν νύμφην, ὄχι μόνον ἄσπρα, ἀλλὰ μήτε παντελῶς προίκα, χρεωστεῖ ἀκόμη καὶ νά πληρώνει εἰς τὸν πενθερόν του καὶ εἰς τὴν πενθεράν του, χάριν τροφῆς καὶ ἀνατροφῆς τοῦ παιδιοῦ των ἓνα τι διωρισμένον διὰ νά λάβει τὴν κόρην, αὐτὴ ἡ συνήθεια νά σώζεται, νά φυλάττεται, καὶ νά γίνεται ἀνεμποδίστως, ὡσάν ὅπου εἶναι μία ἀπὸ τίς καλές τοῦ παλαιοῦ καιροῦ συνήθειες, καὶ ὄχι τοῦ νέου, καὶ τῶν πολλῶν ἐπαίων ἀξία, καὶ ὡς σημείον ἀρρενικοῦ φρονήματος, καὶ ἄκρας ὑποταγῆς τῆς γυναικὸς εἰς τὸν ἄνδρα αἰτίον».²⁶

Ἰδοῦ μιὰ ἐπίσημη ἀποψη καὶ ἀποτίμησι τοῦ θεσμοῦ τοῦ δικαίωματος τοῦ πατέρα. Ἀναμφίβολα ἡ πατριαρχικὴ ἐρμηνεία τοῦ θεσμοῦ εἶναι πέρα γιὰ πέρα ὀρθή· δηλαδή λογικὴ γιὰ τὴν κυρίαρχη ἀνδροκρατικὴ ἰδεολογία τῆς ἐποχῆς. Ἡ παλαιὰ συνήθεια προβάλλεται εὐκόλα καὶ ἀπροβλημάτιστα ὡς ἀντίδοτο στήν προικοθηρία καὶ τὴ γαμπροθηρία. Ὁ ἴδιος Πατριάρχης σὲ ὁμιλίες του κατακεραυνοῦνε τοὺς προικοθηρὲς ἀποκαλώντας τοὺς «ἀργυροαγορασμένους δούλους» καὶ στιγματίζει τίς πολύφερνες νύφες λέγοντας «Κυρία εἰς τὰ πράγματα. Κυρία εἰς τὰ χρήματα, μέσα κι ἐξῶ ἀκούονται οἱ προσταγές τῆς. Ἄς κοπιάζη ὁ ταλαίπωρος ἄνδρας τῆς, ἄς ταλαιπωρεῖται, ἄς ξεντεῦεται, ἄς θαλασσομαχῆ, ἄς φέρνη κι ἄς μὴ προφταίνη, ἄς τρέχη ὅλη μέρα καὶ τὸ βράδυ μὴδ' ἓνα ἴσπολάτι».²⁷ Στὴν πατριαρχικὴ νοοτροπία, στήν πατριαρχικὴ παραδοσιακὴ κοινωνία οἱ νέες συνήθειες καταδικάζονται μόνο γιὰ νά ἐξυμνηθεῖ ἡ παλαιὰ καλὴ συνήθεια· καὶ ἡ ἀνδροκρατικὴ ἰδεολογία δέν κρύβεται ἀλλὰ ἀντίθετα προβάλλεται καὶ ἐπιβάλλεται ἀπὸ ἄμβωνος καὶ ἀπὸ νυμφῶνος ὡς ἡ μόνη ὀρθή. «Νά φυλάττεται λοιπόν ἡ συνήθεια καὶ νά γίνεται ἀνεμποδίστως ὡς σημείον ἀρρενικοῦ φρονήματος καὶ ἄκρας ὑποταγῆς τῆς γυναικός».

Ὁ ἀδελφός μου Δημητρίος· ἐγὼ τῆς τῆς Κυρίας τοῦ κορινοῦ γερμανοῦ τῆς καταγωγῆς ἀπὸ τῆς Κωνσταντινῆ καὶ μίαν θυγατέρα Μαρμαρίαν.

Ἐπιστολὴ ἔτους 1920 Ἀρμολοί, τεύχ. 8-9

25. ὁπ. παραπ..

26. Γ. Νάκος, ὁπ. παραπ., σελ. 405.

27. Σαμουὴλ τοῦ Χαντζερῆ | Λόγοι Πατριωτικοί, ὁπ. παραπ..

Αυτά στά τέλη του 18ου αιώνα. Αυτά και ως τὰ μέσα περίπου του 20ου αιώνα. Βέβαια, στο ίδιο ακριβώς συμπέρασμα (μέ την απόρριψη της νοθεσίας) θά κατέληγε και η επιστημονική διερεύνηση του εθίμου, από τελείως διαφορετική όμως οπτική γωνία: ότι δηλαδή η συνήθεια είναι πράγματι σημείον άκρας ύποταξης της γυναικός και σημείον άρρενικού φρονήματος (όχι βέβαια άνδρισμού αλλά άνδροκρατισμού). Μόνο πού αυτό τό συμπέρασμα πρέπει άπαραίτητα νά συμπληρώνεται και πρós άλλη κατεύθυνση: ότι δηλαδή η «κυρία εις τὰ πράγματα και εις τὰ χρήματα» δέν είναι καθόλου κυρία ούτε καν του έαυτού της ή της ζωής της. Γιατί ένα είναι βέβαιο: ότι από τή σκοπιά του γυναικείου ζητήματος και οι δύο συνήθειες, και η προίκα και τό δικαίωμα του πατέρα, είναι, σέ τελευταία ανάλυση, τό ίδιο άλλοτριωτικές για τίς γυναίκες όταν είναι άναγκασμένες, ήθικά και πραγματικά, νά ύποτάσσονται σέ μία συγκεκριμένη άνδροκρατική ιδεολογία πού ύφαινει ένα περίπλοκο σύστημα άγοραπωλησίας διαφόρων «αγαθών» γύρω από τό γάμο. Ένα σύστημα όπου, σέ μία δεσμευτική άγορά διακινούνται μέ τήν ίδια εύκολία βέρες και στέφανα, νύφες και γαμπροί, όνόματα και πράγματα, χωράφια και διαμερίσματα, πουργιά λίρες και κομποδέματα και βέβαια, πάνω άπ' όλα, η ποθητή «άποκατάσταση» και τό «νοικοκύρεμα».

Νύφες πολύφερνες, νύφες άγοραστές και γυναίκες προικισμένες. Έντός, έκτός και επί τὰ αυτά

α. Άνοιχτά έρωτήματα

Προίκα, προικιά και δικαίωμα του πατέρα. Όλα σέ παραλλαγές και σέ διάφορους συνδυασμούς. Υπάρχει όμως τελικά η δυνατότητα νά καταστρωθεί ένα διάγραμμα για τή γεωγραφική, τήν ιστορική και τήν κοινωνική εξέλιξη αυτών των συνηθειών; Μπορούμε νά υποθέσουμε τήν ιστορία τους; Τί είδους στοιχεία θά χρειάζονταν γι' αυτό;

Η πατριαρχική εγκύκλιος του 1767, λογουχάρη, πού αναφέρθηκε άμέσως παραπάνω, μάς διαβεβαιώνει ότι η συνήθεια για τό δικαίωμα του πατέρα σωζόταν σέ μερικές πόλεις και περιοχές γεωργικά εντοπισμένες ή δημοσιογραφική στό ύφος της περιγραφή του βιζυηνού γάμου αναφέρεται σέ μία τέτοια συγκεκριμένη δοσοληψία στα τέλη του 19ου αιώνα. Από τήν άλλη μεριά, οι λίγες λαογραφικές πληροφορίες πού χρησιμοποιήθηκαν (και θά μπορούσαν πολύ εύκολα νά πολλαπλασιαστούν) καταγράφουν τήν ποικιλία

των συνηθειών για προίκες, προικιά και παροχή του δικαιώματος του πατέρα, αναφέρονται χρονικά σέ 1-5 γενιές τουλάχιστον πίσω — ενώ καμιά φορά φτάνουν και ως τό πρόσφατο παρελθόν, τή δεκαετία του '50 ή και τίς μέρες μας — και συμπληρώνονται μέ εκκλησιαστικά έγγραφα, άρχαια τεκμήρια και ιστορικές πηγές, σαφώς χρονολογημένες μαρτυρίες πού μάς πληροφορούν πίο άμεσα για τίς ίδιες διαφοροποιημένες συνήθειες. Δύσκολα όμως θά ύποστήριζε κανείς ότι αυτά τὰ στοιχεία — και όσα άλλα παρόμοια — επιτρέπουν μία χαρτογράφηση της ιστορικής πραγματικότητας.

Γιατί, σ' αυτές τίς από τή φύση τους διαφορετικές και άνισόβαρες περιγραφές και πληροφορίες πόσο απέχουμε από τήν καθημερινότητα; Και πόσο η περιπτωσιολογία και τὰ επιμέρους παραδείγματα αφήνουν νά διαφανεί αυτή η σύνθετη, όπως και νά 'χει τό πράγμα, πραγματικότητα; Πόσο απέχει αυτό πού λένε ότι γίνεται η ότι πρέπει νά γίνεται η αυτό πού σέ μία συγκεκριμένη περίπτωση έγινε από όσα τελικά και γενικά γίνονταν η μπορούσαν και μπορούν νά γίνουν; Αναμφίβολα πολύ.

Άλλά όμως πώς νά άνιχνεύσουμε τήν πραγματικότητα;²⁸ Τό μόνο πού μπορεί κανείς νά ύποστηρίξει μέ σχετική βεβαιότητα είναι ότι οι περιγραφές των κατά τόπους συνηθειών (τό *αντέτι*, τό *εθιμο*, τό *τοπικό συνήθιο*, τό *χουσιμέτι*) αναφέρονται σέ μοντέλα εθιμοτυπικής συμπεριφοράς και ως τέτοια έχουν καθολικό κύρος. Πράγμα πού, προκειμένου για μία παραδοσιακή κοινωνία όπου κατά κανόνα άποκλείεται και άποφεύγεται η άπόκλιση από τὰ καθιερωμένα (και ποιός θά 'λεγε ότι αυτό δέν ισχύει και σέ κάθε τύπου κοινωνία;) ύποδειχνει και τὰ *όρια της πραγματικότητας*. Μόνο τὰ όρια όμως. Γιατί, τί άραγε γίνεται από κει και πέρα; Τί ακριβώς γίνεται *έξω από τὰ όρια αλλά και μέσα σ' αυτά*; Δύσκολο πρόβλημα. Και σημαντικό.

Μέ τή βοήθεια των ελάχιστων (για τήν ώρα); ιστορικών και λαογραφικών-εθνογραφικών τεκμηρίων οι δυνατότητές μας νά άπαντήσουμε γενικά στό έρώτημα είναι άπελπιστικά περιορισμένες. Μπορούμε νά δώσουμε μόνο κάποιες θραυσματικές εικόνες αυτής της πραγματικότητας. Εικόνες όπου κανόνες και εξαιρέσεις σκιαγραφούνται μαζί:

«Οί Βλάχοι (της Πίνδου) δέν δίνουν προίκα». (σημειώνουν τόν κανόνα οι Wace και Thompson και συνεχίζουν) «Κανείς νέος δέν ελπίζει νά αποκτήσει γυναίκα αν δέν είναι σέ θέση νά τήν συντηρήσει. Αυτός από τή μεριά του, ψάχνει για γυναίκα πού νά ξέρει καλά νά δουλεύει τό μαλλί και νά είναι καλή μαγειρίσσα. Οι ικανότητες της γυναίκας ως νοικοκυράς παίζουν μεγάλο ρόλο, γιατί δέν φέρνει μαζί της παρά μόνο τὰ προικιά της, μερικές βελόντζες και ελάχιστα είδη του νοικοκυριού (...) *Οί Βλάχοι καταδικάζουν τό σύστημα της προίκας πού επικρατεί μεταξύ των Έλλήνων, αλλά πολλοί από αυτούς παντρεύονται Έλληνίδες για νά πάρουν προίκα*»²⁹.

28. Τήν άνίχνευση της πραγματικότητας επιχειρούν άποτελεσματικά όρισμένες ανθρωπολογικές μονογραφίες πού προχωρούν σέ συστηματική δημογραφική-ιστορική-εθνογραφική ανάλυση επιμέρους οικισμών. Πολύ ενδιαφέροντα δείγματα τέτοιας προσέγγισης σέ μικροκλίμακα είναι οι διδακτορικές διατριβές της M. E. Handman για τό χωριό Πουρί του Πηλίου και της M. Κουρούκλη για τό χωριό Έπίσκεψη της Κέρκυρας, κ. ά.

29. A. Wace και M. Thompson, *όπ. παραπ.* σελ. 104 (προσθήκη έμφασης).

Είναι ολοφάνερο ότι παραδείγματα όπως τό παραπάνω — καθώς και όσα θά μπορούσαν νά προστεθοϋν από πίο προσεκτικούς μελετητές — πρέπει νά έκληφθοϋν ως τέτοια: ως εικόνες από τήν πραγματικότητα πού, όμως, εικονογραφούν, όχι τήν πραγματικότητα αυτών των συνθηγιών (τή μία ή κάποιαν άλλη), αλλά τίς υποθέσεις πού διατυπώνονται γιά τήν ιστορία ή καλύτερα γιά τήν κοινωνική σημασία των συγκεκριμένων θεσμών.

Εικόνες θραυσματικές. Νά τί είναι (σ' αυτό τό άρθρο τουλάχιστον) ή δειγματοληψία των παραδειγμάτων. Τίποτε περισσότερο και τίποτε λιγότερο. Ένα προικοσύμφωνο από τή Φιλίππουπολη και μιά παράγραφος ενός άλλου από τήν Κοζάνη ή τή Σιάτιστα' τούτο τό τραγούδι από τήν όρεινή Ήπειρο κι ένα άλλο από τήν πεδιάδα των Σερρών' μιά λεπτομέρεια από τό Βογατσικό κι άλλη μιά από τή Θράκη, ένας πατριαρχικός κανόνας του 18ου αιώνα κι ένα περιηγητικό κείμενο του 19ου και λίγο από δώ και κάτι άλλο από μιάν άλλη γωνιά του βορειοελλαδικού ή γενικότερα του βαλκανικού χώρου. Και όλα αυτά άνοιγοκλείνοντας παρενθέσεις, άπομονώνοντας περιγραφές και λεπτομέρειες, συσχετίζοντας άλλες. Σίγουρα αυτή ή «μέθοδος» είναι πολύ άμφισβητήσιμη και εύκολα θά διατύπωνε κανείς μεθοδολογικές και θεωρητικές αντιρρήσεις για τήν άποσπασματικότητα τής προσέγγισης. Όμως — πέρα από ότιδήποτε άλλο — θά ήθελα νά θυμίσω ότι τό ζητούμενο είναι πάντα νά άπομονωθεί και νά αντιμετωπιστεί ή προίκα ως κοινωνικό πρόβλημα και ότι γι' αυτόν τό σκοπό τά όποια έρωτήματα πρέπει νά μείνουν όρθάνοιχτα, άντί νά κλείσουν έρμητικά και νά σφραγιστούν με μονοσημαντες και τελεσιδικές άπαντήσεις. Ίσως και μόνο για τούτο ή προσέγγιση πού επιχειρείται εδώ μπορεί νά άποδειχτεί και γόνιμη και χρήσιμη γιατί είναι *αναλυτική* (δίχως νά γίνεται άποκλειστικά θεωρητική) και *συγκεκριμένη*, δηλαδή *έπί του συγκεκριμένου* (δίχως νά γίνεται άποκλειστικά περιγραφική και παρατακτική).

Γιά νά τό διατυπώσω λίγο διαφορετικά. Τελικά, σέ μιά άνθρωπολογική προσέγγιση λίγο ενδιαφέρει ή έξωτική και γραφική στά μάτια μας περιπτωσιολογία (ας πούμε τό παζάρεμα τής κόρης σάν νά ναι άγελάδα στη Μαγεριώτισσα τής Βιζύης) ή οι κατά τόπους λεπτομερειακές περιγραφές (ας πούμε τά είδη πού δίνονται ως προικιά στην Τσατάλτζα τής ανατολικής Θράκης ή τό έθιμο του προικισμού τής κανακαράς σέ διάφορα νησιά ή τό σπίτωμα του σώγαμπρου σέ πολλές περιοχές), άν δέν υπάρχει κάποιο πλαίσιο όπου θά ένταχθούν αυτές οι «λεπτομέρειες» γιά νά μπορέσουν έτσι νά βροϋν κάποια έρμηνεία τά περιεργα και άλλόκοτα καμιά φορά παλαιοκαιρινά έθιμα. Οι φορμαλιστικές διακρίσεις προσφέρουν πιστεύω, σ' ένα πρώτο επίπεδο προσέγγισης, ένα τέτοιο πλαίσιο. Άς πούμε ή

βασική διάκριση ανάμεσα σέ προικιά, προίκα και δικαίωμα του πατέρα' αλλά και πίο ξεειδικευμένες διακρίσεις όπου, λογουχάρη, ή προίκα αναλύεται σέ τράχωμα (= μετρητά) και κτηματική περιουσία, όπου ξεκαθαρίζεται πάνω κάτω τό περιεχόμενο των προικιών, όπου οι διάφορες προγαμιαίες δωρεές ταξινομούνται και αναλύονται. Βέβαια, δέν υπάρχει άμφιβολία ότι στη βάση τέτοιων φορμαλιστικών διακρίσεων μπορούν νά γίνουν μόνο τυπικές διαφοροποιήσεις και αναλύσεις και νά προκύψουν κάποια πολύ γενικά σχήματα.

Σχήματα όπου τονίζεται, για παράδειγμα, ή λίγο πολύ συστηματική διαφοροποίηση ανάμεσα σέ άστικές και άγροτικές περιοχές: ή συνήθεια νά δίνεται προίκα (και προικιά) φαίνεται ότι επιχωριάζει κατά κανόνα στις πρώτες, τό δικαίωμα του πατέρα (και προικιά) στις δεύτερες. Ή, έντοπίζεται μιά διαφοροποίηση ανάμεσα σέ κτηνοτροφικούς, νομαδικούς και μη, πληθυσμούς και σέ πεδινούς και νησιώτικους πληθυσμούς: στους πρώτους υπάρχει μιά σαφής τάση νά μη δίνεται προίκα και ή «κλειστή» κοινωνική όργάνωση δημιουργεί αντίστασεις άκόμη και σέ σαφώς άστικά κέντρα' στους άλλους ξεπλώνεται εύκολα σέ όλα τά στρώματα ή συνήθεια τής προίκας ανάλογα βέβαια και μέ τό βαθμό άστικοποίησης τής περιοχής. Ή, άκόμη, έπισημαίνεται ή έντονη διαφοροποίηση ανάμεσα σέ προκεφαλαιοκρατικές και κεφαλαιοκρατικές συνήθειες: στην προκεφαλαιοκρατική αντίληψη μπορούν νά συνυπάρχουν ποικίλοι θεσμοί και ή έξάπλωσή τους διαφοροποιείται ανάλογα μέ τον τύπο τής οικγενειακής όργάνωσης ή/και τήν όργάνωση τής παραγωγής ή/και τήν κοινωνική διαστρωμάτωση' στην κεφαλαιοκρατική αντίληψη δέν ταιριάζουν διαφορούμενες πρακτικές: ή συνήθεια τής προικοδοσίας διογκώνεται, ένώ τό δικαίωμα του πατέρα εξαφανίζεται παντελώς κάτω από τήν πίεση νέων νοοτροπιών πού επιβάλλονται μέ καθολικό κύρους νομικούς κανόνες και κυρίαρχες ιδεολογίες.

Όμως, και πάλι' τί άκριβώς ξεκαθαρίζεται μέ αυτά τά πολύ γενικά σχήματα; Πόσο ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ή διάκριση, λογουχάρη, άστικούκέντρου και άγροτικής περιφέρειας, όταν μόδες και συνήθειες διεισδύουν ή όπισθοχωρούν μέ τέτοια ταχύτητα και τέτοια άρρυθμία ώστε ανατρέπονται οι όποιες διακρίσεις; Έτσι αυτού του είδους οι φορμαλιστικές διαφοροποιήσεις, στηριγμένες σέ επιλεγμένα στοιχεία, ύποδειχνουν μόνο τά *όρια* των χωροχρονικών μετασηματισμών των γαμήλιων δοσοληψιών και καταγράφουν κάποιες ασυνέχειες. Μπορούμε νά είμαστε βέβαιοι, για παράδειγμα, ότι στις αρχές του 18ου αιώνα οι κάτοικοι τής Άδριανούπολης ζητούσαν έπιμονα μέ «κοινό τους γράμμα» προς τό Πατριαρχείο νά ρυθμιστεί τό άνόσιο ζήτημα τής προικοδοσίας πού τους δημιουργούσε άνυπέρβλητα κοινωνικά προβλήματα

«...Αυτάς γούν ταύτας τάς έξ έθους ούχ όσίως επικρατήσασας τάξεις έν τή πατρίδι αυτών κατιδόντες οι διαληφθέντες άδριανουπολίται εύσεβείς (...) ήθέλησαν καταργήσαι αυτάς (...) και ριζηδόν άνασπασαι και έξαλειψαι...»³⁰

Και, άκόμη, μπορούμε νά θεωρήσουμε ότι είναι βάσιμη ή έκτίμηση πώς ή συνήθεια νά δίνουν μετρητά

30. Μ. Γεδεών *Κανονικά Διατάξεις*, έν Κων/πόλει 1888, τόμ. Β', σελ. 131 (όπως παρατιθ. από τήν Ε. Κύρση-Νάκου «Αί περί προικοδοσιών 'νομοθετικά' ρυθμίσεις βάσει των Κανονικών Διατάξεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου» *Αρμενόπουλος*, 1980, τεύχ. 1, σελ. 70).

(τράχωμα, νάχτι, άσπρα) είχε έπεκταθει από τά τέλη του 17ου αιώνα

«άπανταχού του έλληνικού γένους, διότι οί έν τοίς πράγμασι τότε(...) πλούσιοι και εύγενείς, τετυφλωμένοι υπό κενοδοξίας, κατεφρόνησαν και τά γράμματα και τάς άράς της έκκλησίας και έξηκολούθησαν ποιούντες χρήσιν του τραχώματος' τούτους δ' έμπίθησαν κατ' ανάγκην και οί μη εύπορόντες.»³¹

Οί «μη εύπορόντες» μπορεί κάλλιστα νά είναι τά εισοδηματικά κατώτερα στρώματα των άστικών κέντρων, μπορεί όμως νά είναι και οί πληθυσμοί της άγροτικής περιφέρειας ή τουλάχιστον τμήματός της. Γνωρίζουμε, λογουχάρη, ότι στην περιοχή Πωγωνίου στην Ήπειρο

«τά παλιά χρόνια έδιναν στά κορίτσια μόνο προικιά. Ή νύφη δέν έδινε ποτέ μετρητά στόγαμπρό. Τό θεωρούσαν άναξιοπρεπές (...) Ή γαμπρός μάλιστα έδινε στή νύφη για τά προικιά της τράχωμα πού λεγόταν *άγγιλίκι* (δηλαδή προγαμιαίο δώρο)... Άργότερα τά προικιά έγιναν όλο και πιά πλούσια και συμπληρώνονταν μέ πολλά χρυσιά σέ μετρητά(...) Πρώτοι στην περιοχή οί πλούσιοι Άργυροκαστρίτες έμποροι άρχισαν νά προσελκύουν την προσοχή των γαμπρών από τά γύρω χωριά, αλλά και από πιά μακρινά χωριά και πόλεις. Ή συνήθεια αυτή δημιούργησε σκοτούρες στους γονείς των κοριτσιών των γύρω χωριών και μέ τό χρόνο άναγκάσθηκαν νά άκολουθήσουν τους Άργυροκαστρίτες τόσο από τά χωριά της Δερέπολης, όσο και της Λούντζης και της Ζαγοριάς. Μετά τό 1920 ή συνήθεια αυτή άπλώθηκε και στά χωριά του Πωγωνίου όπου συνηθίζεται άπεριόριστα.»³²

Τό τελευταίο αυτό παράδειγμα είναι μία τυπική πε-

31. Θ. Ν. Φιλαδελφέως *Ίστορία των Άθηνών επί Τουρκοκρατίας*, Άθήναι 1902, τόμ. Α', σελ. 347 (όπως παρατιθ. από την Ε. Κύρση-Νάκου, *όπ. παραπ.*, σελ. 68).

32. Ν. Ύφαντης, *όπ. παραπ.*, σελ. 71-72. Ή έξάπλωση της προίκας στην περιοχή Πωγωνίου φαίνεται καθαρά στό παραπάνω παράθεμα. Παρόλη τή διείσδυση της προίκας, ωστόσο, μπορεί νά έπισημανθεί μια σχετική 'καθυστέρηση'. Είναι χαρακτηριστικό, για παράδειγμα, τό ότι στό «χάρτη της προίκας», για τά έτη 1956-1974 πού κατέστρωσε ή Χ. Συμεωνίδου-Άλατοπούλου (*Έπιθεώρηση Κέντρου Κοινωνικών Έρευνών* 36-37, (1979)) στή βάση των συχνοτήτων των μέσων ποσοστών (συμβολαιογραφικών) προικοσυμφώνων, φαίνεται ότι σέ περιοχές όπου παραδοσιακά δέν συνηθίζαν νά δίνουν προίκα, τά ποσοστά είναι πολύ χαμηλά (0,5%, 5-10% και 10-20%). Π.χ. Θράκη, Ήπειρος, Μακεδονία (έκτος από Θεσσαλονίκη), Θεσσαλία, κ. ά. Οί προσφυγικοί πληθυσμοί πού έχουν έγκατασταθεί σ' αυτές τις περιοχές (Θράκη, Μακεδονία) δέν άλλοιώνουν την ιστορικότητα της ένδειξης, γιατί κι αυτοί — Μικρασιάτες, Πόντιοι, Θράκες — δέν συνηθίζαν νά δίνουν προίκα. Ή ίδια ένδειξη ισχύει και για άλλες περιοχές όπου δέν συνηθίζαν νά δίνουν προίκα (π.χ. Μάνη, Άρκαδία, κ. ά.), για τις όποιες όμως δέν γίνεται λόγος έδώ.

ρίπτωση *μετασχηματισμού*. Πόσο όμως πρόκειται για μία *ριζική άσυνέχεια* στους τρόπους γαμήλιων δοσοληψιών; Μήπως τελικά παρά τις διαμαρτυρίες, τις καταγγελίες, τις άπαγορεύσεις και τις καταδίκες οί ίδιοι οί κανόνες είναι τόσο χαλαροί ώστε επιτρέπουν την άπλή μετάπτωση από τον ένα τύπο γαμήλιας δοσοληψίας στον άλλο, αφού δέν έχουμε ούτε μια περίπτωση κατάργησής τους αλλά πάντα και μόνο έλεγχο, ρύθμιση, διακανονισμό ενός δούναι και λαβείν πού παραμένει σταθερά μία άνδρική υπόθεση; Είναι χαρακτηριστικό τό γεγονός ότι εύκολα τά προικιά μετατρέπονται σέ προίκα, όπου τό κύριο συστατικό γίνονται τά μετρητά ή ή κτηματική περιουσία. Είναι εξίσου χαρακτηριστικό τό πόσο εύκολα τό δικαίωμα του πατέρα μπορεί νά συρρικνωθεί σέ άπλό γαμήλιο δώρο και τά προικιά νά αυξηθούν και νά μετατραπούν σέ προίκα. Φαίνεται ότι κάθε περίπτωση γαμήλιας δοσοληψίας κρύβει ένδογενώς τέτοιες μετασχηματιστικές τάσεις. Γι' αυτό και παρατηρείται ρευστότητα στις συνήθειες και τά τοπικά έθιμα καμιά φορά μένουν μόνο κανόνες και λόγια, ένώ τό περιεχόμενο των δοσοληψιών αλλάζει σύμφωνα μέ μόδες, ιδεολογίες, προσωπικές εκτιμήσεις και ύπολογισμούς.

Δύσκολα λοιπόν θά ύποστήριζε κανείς ότι πρόκειται για ριζικά αντίθετες συνήθειες. Γιατί, ακόμη κι άν όρισουμε την παροχή των προικιών ως πανελλαδικό και διαταξικό έθιμο και την παροχή προίκας και δικαίωματος του πατέρα ως συνήθειες τοπικά, χρονικά και ταξικά περιορισμένες και έντοπισμένες, ακόμη και σ' αυτήν την περίπτωση θά πρέπει νά εξηγήσουμε τή διαφορετικότητα των δύο τελευταίων. *Όμως, τή διαφορετικότητα, όχι την αντίθεση*. Γιατί, πάλι, τί θά σήμαινε «αντίθετες συνήθειες»; 'Αντίθετες ως προς τί; 'Ός άμοιβαία άποκλειόμενες πρακτικές; 'Όστόσο, πάντα οί γενικευτικές διαπιστώσεις (όπως, λογουχάρη, ότι ιστορικά ή μία συνήθεια οδηγεί στην άλλη ή ότι χωροχρονικά δέν συμπίπτουν επειδή ή μία αντίκειται λογικά στην άλλη) ύπεραπλοποιούν πολύ σύνθετες κοινωνικές καταστάσεις. Ή διαπίστωση της αντιθετικής φοράς της άποζημίωσης (στή μία περίπτωση άποζημιώνεται ό πατέρας του κοριτσιού επειδή δίνει τό κορίτσι, στην άλλη ό γαμπρός επειδή παίρνει τό κορίτσι) όσο κι άν φαίνεται ένδιαφέρονσα, δέν μπορεί νά θεωρηθεί και άποκαλυπτική. Ένδεχομένως μάλιστα νά είναι και παραπλανητική γιατί ή αντιπαράβολή των δύο θεσμών δέν μπορεί νά γίνεται έξω από την ιστορία. Γιατί είναι *μέσα στην ιστορία πού οί δύο θεσμοί ύποστασιακά δέν διαφέρουν* έννοώ ότι δέν οδηγούν σέ αντιθετικές καταστάσεις όπου άς πούμε ή χρήση του ένός θά σήμαινε τυπικά την ύποταγή της γυναίκας και ή χρήση του άλλου την άπελευθέρωσή της. 'Ότι ό ένας προϋποθέτει τον ύποβιβασμό της γυναίκας σέ άντικείμενο και ό άλλος την άναγνώρισή της. Γιατί τά πράγματα δέν είναι καθόλου έτσι.

Άπό αυτήν την άποψη νομίζω ότι είναι χρήσιμο νά κλείσω αυτό τό άρθρο μέ όρισμένες παρατηρήσεις γύρω από τή σχέση αυτών των δοσοληψιών μέ τή θέση της γυναίκας. Οί παρατηρήσεις αυτές περιορίζονται μόνο σέ κάποιες νύξεις, ένώ τό πρόβλημα και τά πολλά έρωτήματα παραμένουν άνοιχτά.

Άφού λοιπόν επιχείρησα νά δείξω την άναλυτική και ιστορική διαφορετικότητα των γαμήλιων δοσοληψιών πού συνήθως τις «τσουβαλιάζουμε» βιαστικά στό γενικευτικό όρο προίκα, θά επιχειρήσω τώρα νά δείξω από συγκεκριμένη όπτική γωνία την όμοιότητα δύο παροχών: της προίκας και του δικαίωματος του πατέρα.

β. Ἡ ὁμοιότητα στή διαφορά ἢ ποιός πληρώνει τελικά τή νύφη

Στό κεφάλαιο γιά τό δικαίωμα τοῦ πατέρα κατέληγα στό συμπέρασμα ὅτι ἀπό τή σκοπιά τοῦ γυναικείου ζητήματος — δηλαδή στή βάση ἑνός προβληματισμοῦ γιά τίς κοινωνικά προσδιορισμένες διακρίσεις σέ βάρος τῶν γυναικῶν — οἱ γαμήλιες δοσοληψίες στή νεοελληνική κοινωνία εἶναι, καί σέ πρώτη καί σέ τελευταία ἀνάλυση, τό ἴδιο ἀλλοτριωτικές γιά τίς γυνακες ἐπειδή τό συνολικό κοινωνικό σύστημα εἶναι ρυθμισμένο νά λειτουργεῖ μέ κινήτρια δύναμη μιά αὐστηρά ἀνδροκρατική ἰδεολογία. Καί εἶναι ἀκριβῶς ἀπό αὐτήν τή σκοπιά πού οἱ φορμαλιστικές ἢ οἱ ἀναλυτικές διακρίσεις φαίνεται νά χάνουν τελικά τή σημασία τους καί τήν ἀποτελεσματικότητά τους.

Ἀφήνοντας λοιπόν ἀνοιχτά πολλά θέματα καί ἐγκαταλείποντας ἀνεγγίχτα πολύ περισσότερα, θά ἀντιπαραθέσω τοὺς δύο προβληματικούς θεσμούς, τήν προίκα καί τό δικαίωμα τοῦ πατέρα. Καί θά ὑποστηρίξω ὅτι οἱ δύο αὐτοί τύποι γαμήλιας δοσοληψίας (πέρα ἀπό τήν ἀντιστικτική τους δόμηση ὅσον ἀφορᾶ τόν ἀποζημιωτικό τους χαρακτήρα καί πέρα ἀπό τίς κοινωνικές διαφορές πού προϋποθέτει ἡ χρήση τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου καί τίς ἐπιμέρους διαφορές πού προκύπτουν γιά τήν ἀκριβή θέση τῶν γυναικῶν στή σχέση γάμου) παρουσιάζουν μιά συγκεκριμένη ἐγγενή ὁμοιότητα: Οἱ γυναίκες ἀπομονώνονται ἰδεολογικά ἢ/καί πραγματικά στόν ἰδιωτικό χῶρο καί ἀπογυμνώνονται ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀπό κάθε δυνατότητα παρέμβασης στά κέντρα ἐξουσίας καί ὀργάνωσης τῆς κοινωνίας. Αὐτή εἶναι ἡ σταθερή καί ἀδιαφοροποίητη πραγματικότητα πού ὑπόκειται σέ/καί προκύπτει ἀπό κάθε τύπου γαμήλιας δοσοληψίας. Αὐτός εἶναι ὁ κἀνναβος ὅπου πάνω του ὑφαίνονται οἱ διάφορες ποικιλόχρωμες συνθήσεις, τά τοπικά ἔθιμα, οἱ θεσμοί, οἱ νομοθεσίες.

Ἔτσι, οἱ πατριαρχικές ἐπιφυλάξεις γιά τίς «γυναικοκρατικές» βλαβερές συνέπειες τῆς προικοδοσίας θά πρέπει καί αὐτές νά ἀναλάβουν τίς πραγματικές τους διαστάσεις: ἡ προικισμένη «κυρία εἰς τά πράγματα, κυρία εἰς τά χρήματα μέσα κι ἔξω τοῦ οἴκου» εἶναι στήν πραγματικότητα τόσο δεμένη ἐντός τοῦ οἴκου, ὅσο καί ἡ ἀγοραστή νύφη πού δουλεύει σέ σπίτι καί χωράφια. Ἄραγε εἶναι μόνο σύμπτωση ἡ ἀπλή λεπτομέρεια τό γεγονός ὅτι σέ κάθε ἐπίσημη ἐκτίμηση τῶν καταστάσεων πού δημιουργοῦνται μέ τήν προικοδοσία λείπει ἡ καθολικότερη θεώρηση τῶν προβλημάτων καί ἐπισημαίνεται μόνο ἡ ἀνημπορία καί ἡ ἀγανάκτηση τῶν πατεράδων ἢ ἡ ἐξάρτηση τῶν συζύγων ἀπό τήν προίκα; Θά ἴλεγα πῶς ὄχι. Ἰδιαίτερα μάλιστα σέ μιά κοινωνία ὅπου οἱ σχέσεις ἀνάμεσα στά φύλα εἶναι καταστρωμένες καί ἀναλλοίωτες. Ἄς πούμε, εἶναι κάτι περισσότερο ἀπό ἐνδεικτική ἡ πραγματικότητα πού ξεγυμνώνεται ἀποκαλυπτικά στήν *Ἐξάβιβλο* (τό *Πρόχειρον τῶν Νόμων* ὅπου καταγράφονται ὅλες οἱ νομοθετικές ρυθμίσεις τῶν τοῦ γάμου). Ἐκεῖ, στό πρώτο ἄρθρο τοῦ τίτλου *περί γυναικῶν* (ΙΓ'), σημειώνεται:³³

«Αἱ γυναίκες πάντων τῶν πολιτικῶν καί τῶν δημοσίων ὀφθικίων κωλύονται καί οὐ δικάζουν, οὐκ ἄρχουσιν, οὐ συνηγοροῦσιν, οὐ παρεμβάλουσιν ὑπέρ ἄλλων, οὐ γίνονται φροντισταί».

Καί τό συνοδευτικό σχόλιο τοῦ Κ. Ἀρμενόπουλου (14ος αἰώνας)

«Τάς γυναίκας, ὡς ὀλισθηρόν καί εὐπάτητον ἐχούσας φρόνημα, ὁ νόμος πολιτικῶν καί δημοσίων ἐκωλύσατο· καί οὐ διά ταῦτα μόνον ἀλλά

καί διά τό ἀνάξιον εἶναι τάς γυναίκας δημοσιεύειν καί δικαστηρίους προσεδρεύειν καί ἀνδράσιν συμμίγνυσθαι καί πράττειν τά τῶν ἀνδρῶν καί διά τοῦτο οὔτε πολιτικόν ὀφθικίον ὠρίσατο αὐτάς ἐνεργεῖν, οὔτε δημοσίον(...) ταῦτα γάρ πάντα ἀνδράσιν ἐστι πρέποντα καί παρ' ἐκείνων εἴωθε πράττεσθαι...»

Νομίζω ὅτι δέν χρειάζεται σχολιασμός οὔτε στό ἄρθρο οὔτε στό σχόλιο. Ἄρκει μόνο νά θυμίσω ὅτι τό *Πρόχειρον Νόμων* ἦταν ἐν ἰσχύϊ σ' ὅλη τή διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας καί ἀναγνωρίστηκε ὡς κρατικό ἰδιωτικό δίκαιο μέ τό νόμο τοῦ 1832. Ἐξάλλου εἶναι χαρακτηριστική καί ἡ συναφῆς νοηματική διαφοροποίηση τοῦ ὅρου *δημόσιος*: *δημόσιος ἀνδρας* εἶναι ὁ προσφέρων δημόσιες ὑπηρεσίες, ὁ κρατικός, ὁ λαϊκός· *δημόσια γυναίκα* εἶναι ἡ γυναίκα τοῦ δρόμου, ἡ πόρνη.

Ἄμοιότητα λοιπόν στή διαφορά; Ναι, ἂν ἰσχύει τό συμπέρασμα -ἢ: ἂν ἰσχύει ὡς συμπέρασμα ἡ ὑπόθεση — ὅτι πρόκειται γιά δύο ὁμόλογους θεσμούς μέ ἀντίστροφη φορά, ὅπου τά χρήματα (ἢ ἄλλου εἴδους περιουσία: γή, ἀκίνητα, ζῶα, ἀκόμη καί κοινωνικές σχέσεις ἢ κοινωνικό κύρος καί ὄνομα — μετὰβιβάζονται στή μία ἢ στήν ἄλλη οἰκογένεια ἐπ' ὀνόματι τῆς νύφης ἢ ἐναντι τῆς νύφης. Καί ἡ ἔκφραση «πλήρωσε τή νύφη» ἢ «δέν θά πληρώσω ἐγώ τή νύφη» θά μπορούσε νά ἰσχύει καί γιά τίς δύο πλευρές, ὡς ἀποτρεπτική ἢ γιά νά δείξει τή ζημιά πού παθαίνει κανεῖς, εἴτε εἶναι γονιός πού παντρεύει τό κορίτσι του εἴτε γαμπρός πού παίρνει γυναίκα, ἂν δυσκολεύεται νά δώσει.

Ἐπίσης στήν περίπτωση τοῦ *δικαιώματος τοῦ πατέρα* ἀναγνωρίζεται ἄμεσα ἡ θέση τῆς γυναίκας στήν παραγωγική διαδικασία. Ἡ γυναίκα τυπικά δέν θεωρεῖται ἀντικείμενο-βάρος, ἀλλά ἀντικείμενο-ἐργατική δύναμη πού ἀλλάζει ὁμάδα: ἕνα παραγωγικό μέλος μιάς παραγωγικῆς μονάδας (τῆς πατρικῆς οἰκογένειας) εἰσέρχεται σέ μίαν ἄλλη οἰκογένεια («τώρα ἡ νύφη εἶναι δική μας, τώρα τήν ἀγοράσαμε»). Αὐτή καί μόνο ἡ συγκεκριμένη θέση τῆς γυναίκας ἀναγνωρίζεται καί προσμετράται στό γάμο αὐτοῦ τοῦ τύπου. Τίποτε περισσότερο καί τίποτε λιγότερο. Νά σημειώσω ἐδῶ δύο σημαντικές «λεπτομέρειες». Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι ἡ γυναίκα μετρά ὡς παραγωγικό μέλος τῆς παραγωγικῆς μονάδας ἐντός καί ἐκτός τοῦ οἴκου.

Στό χωριό Κουφόβουνο στό Διδυμότειχο, γιά παράδειγμα, (ἀλλά καί σέ ἄλλες περιοχές) ἡ νύφη ὅταν μετακινῶνταν ἀπό τό ἕνα σπιτικό στό ἄλλο ἔπαιρνε μαζί τῆς τελετουργικά, ἐκτός ἀπό τά προικιά τῆς, καί τή ρόκα, τό τσαπί καί τό δρεπάνι τῆς.³⁴

Στά χωριά στό Πωγωνί Ἡπείρου ἡ νύφη μαζί μέ τό *σεντούκι* τῆς (= τά προικιά τῆς) ἐντάσσονταν στήν πατρική οἰκογένεια τοῦ γαμπροῦ. Ὄταν, μετά τό στεφάνωμα, ἔφτανε καβάλα στό νέο τῆς σπιτικό τά πεθερικά τῆς τῆς ἔταζαν διάφορα δῶρα γιά νά ξεπεζέψει καί νά μπει στό σπίτι. Εἰδικότερα ἡ πεθερά τῆς, ἀφοῦ πρῶτα τῆς ἔταζε ἕνα ρούχο, «ἕνα ντουλαμά τριανταφυλλάτο», μετά συμπλήρωνε τό τάμα τῆς μέ τά ἀκόλουθα λόγια «Ὅλο τό σπίτι δικό σου, τά χωράφια καί τά ἀμπέλια, τά τσαπιά καί τά δικέλια». Καί τά κορίτσια ἕνα γύρο τραγουδοῦσαν στή νύφη «Τό τσα-

33. Βιβλίον Πρώτον, τίτλος ΙΓ' ἄρθρ. 1. *Ἐξάβιβλος*, ὁπ. παρ., σελ. 76 (προσθήκη ἔμφασης)

34. *Θρακικά* 43 (1969), σελ. 238

πί και τό δικέλι γιά νά πάει νά σκάψ' τ' ἀμπέλι». ³⁵

Στά Κοτύωρα του Πόντου, όπου έδιναν μόνο προικιά στις νύφες, τά καθήκοντα τής νύφης, ή οικιακή έργασία στό σπίτι του πεθερού, ονομάζονταν *νυφадίκια* ή *νυφадικά*: π.χ. έλεγαν «έποι- κες τά νυφадίκια, έλ' άς κάθωμες» (τέλειωσες τίσ δουλειές σου, τώρα έλα άς καθήσουμε). ³⁶

Η δεύτερη «λεπτομέρεια» σχετίζεται μέ ένα τερά- στιο θέμα. Άφορά τή γυναίκα ως κύριο φορέα τής κοι- νωνικής ευθύνης γιά τή (βιολογική) αναπαραγωγή και — πιά άμεσα — άφορά τή σεξουαλικότητά της. Δυό λόγια μόνο. ³⁷ Άν μία γυναίκα στην έλληνική (παρα- δοσιακή) κοινωνία μπορεί νά δουλεύει όπουδήποτε και παντού (έκτός άν έχει εξαγοράσει αυτό τό «καθη- κον»), εκείνο πού δέν επιτρέπεται σέ οποιαδήποτε γυ- ναίκα νά κάνει *παρά μόνο* στό συζυγικό της σπίτι είναι νά γεννήσει. Η αίμομιξία, ή πρό του γάμου άπώλεια τής παρθενιάς, ή δίχως γάμο μητρότητα άπαγορεύον- ται άυστηρά: οποιαδήποτε παραβίαση αυτών των ά- παγορεύσεων συνεπιφέρει βαριές τιμωρίες και ντρο- πιάζει όλη τήν οικογένεια. Γι' αυτό και οι παραβιά- σεις, όταν γίνονται (σέ συχνότητες πού μάς είναι ά- γνωστες), άποκρύπτονται στά βάθη του πατρικού σπι- τίου και σφραγίζονται βία με τή σιωπή. Φαίνεται ότι στις περιοχές όπου δέν δινόταν προίκα, και άρα δέν ύ- πήρχε θεσμικά ή δυνατότητα νά άποζημιωθεί ο γαμ- πρός μέ ειδική παροχή γιά ειδικές περιπτώσεις (τό πα- νωπροίκι), οι γαμήλιες τελετουργικές πράξεις τόνιζαν μέ περισσότερο έμφαση τήν παρθενιά τής νύφης και τήν εξασφάλιση τής γονιμότητάς της μετά τό γάμο (ή και τόν άρραβώνα): Η νύφη έξετάζεται προσεκτικά και άν άποδειχτεί ότι δέν είναι παρθένα στέλνεται πί- σω στους δικούς της: ενώ, άν δέν κάνει παιδιά θεωρεί- ται *παρακατιανή*, άφού ντροπιάζει τόν άντρα της και τό σόι του (στό Διδυμότειχο τήν άποκαλούν χαρακτη- ριστικά *ξέρα*). ³⁸ Και πρέπει νά γίνει όχι μόνο μάνα, άλ- λά και άγορομάνα:

*Έμπα, έμπα, κυρά νύφη, μέσ' στού κύρ γαμπρού
/τό σπίτι
νά γεννήσεις, νά κλουσήσεις, δώδικα παιδιά νά
/κάνεις,*

όλα ρσενικά νά είναι!... ³⁹

Η γυναίκα λοιπόν ύπολογίζεται ως παραγωγική και ως άντιπαραγωγική δύναμη (άγελάδα και κλώσσα, ό- πως λένε οι σχετικές μεταφορές).

Όμως αυτή ή σημαντική, όπως και νά 'χει τό πράγ- μα, αναγνώριση *έγκλωβίζεται στό έσωτερικό μιας άν- δροκρατούμενης κοινωνίας*, μιας κοινωνίας οργανω- μένης άυστηρά και κλειστά. Όπότε; Όπότε ή γυναι- κα θεωρείται άντικείμενο — ζών άντικείμενο, βέβαια, άπ' ότι μάς αφήνουν νά ύποθέσουμε οι σχετικοί συμ- βολισμοί: άγελάδα, κλώσσα. Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς νά ύποστηρίξει ότι σ' αυτήν τήν περίπτωση ο ά- ποζημιωτικός χαρακτήρας του δικαιώματος του πα- τέρα είναι κατά κάποιον τρόπο *δομικό στοιχείο του θεσμού*. Άπό κοινωνική και οικονομική άποψη αυτή ή δοσοληψία δέν έχει καμία άπολύτως σχέση μέ ένδοσι- κογενειακές κληρονομικές διευθετήσεις. Ίσως αυτός είναι ο λόγος πού ή συμφωνία ήταν (μάλλον) προφορι- κή, άντιθετα μέ τίσ άλλες περιπτώσεις (προίκα, προι- κιά) όπου γινόταν γραπτή συμφωνία. ⁴⁰

Και στην περίπτωση τής *προικοδοσίας* όμως οι δο- σοληψίες βρίσκονται σέ άμεση συνάρτηση μέ τή θέση τής γυναίκας στην παραγωγική διαδικασία και φυσι- κά, και στην διαδικασία αναπαραγωγής. Μέ διαφορε- τικές όμως προϋποθέσεις και μέ — καταρχήν — δια-

φορετικές συνέπειες. Όπου και όταν συναντούμε γά- μο μέ προίκα σέ μορφή κεφαλαίου πού μετακινείται μαζί και παράλληλα μέ τή νύφη, αυτό κατά κανόνα σημαίνει ότι ή γυναίκα-νύφη δέν συμμετέχει άμεσα στην παραγωγή. Η σχέση είναι άντιστρόφως άνάλο- γη: όσο αύξάνεται ή προίκα τόσο λιγότερο συμμετέχει ή γυναίκα στην παραγωγή· κι όταν προστίθεται και τό πανωπροίκι, τότε πιά έλαχιστοποιούνται και οι όποιες άπαιτήσεις γιά παρθενιάς, γονιμότητας και όμορφιάς. Η, τουλάχιστον, αυτός είναι ο γενικός κανόνας, πρό- κειμένου γιά μία παραδοσιακή κοινωνία σαφώς δια- στρωματωμένη.

Βέβαια ή προικοδοσία *τυπικά και άπό νομική άποψη* δέν παύει νά είναι τμήμα μιας διαδικασίας συνολικής ρύθμισης ένδοσικογενειακών κληρονομικών σχέσεων. Όμως *ιστορικά και κοινωνικά* αυτός ο θεσμός άπο- κτά και μία δευτερογενή λειτουργία πού συχνά ύπερ- κεράζει τή γενετική και συστατική του σημασία (αυ- τήν τουλάχιστον πού επιχειρούν νά άποκαταστήσουν οι κατά καιρούς νομοθετικές μεταρρυθμίσεις). Η προικοδοσία μετασχηματίζεται συστηματικά σέ άπο- ζημίωση του συζύγου *επειδή* αναλαμβάνει τή γυναίκα ως βάρος. Και αυτή είναι μία άντίληψη και μία πραγ- ματικότητα πού είναι πολύ δύσκολο νά ξεπεραστεί στην πράξη. Είναι ένδεικτικός άπό μιά άποψη ο γενι- κός όρισμός γιά τό τράχωμα (τά μετρητά πού δίνονται άπό τούς γονείς τής νύφης στό γαμπρό) όπου θεωρεί- ται ότι τό ποσό αυτό προορίζεται τυπικά γιά τήν ίκα- νοποίηση «πάσης ανάγκης τής γυναικός λογικής τε και παραλόγου». Τά έξοδα του «βάρους» προπληρώ-

35. Ν. Ύφαντης, *όπ. παραπ.*, σελ. 184.

36. *Άρχείον Πόντου* 7 (1937), σελ. 152. Τά *νυφадίκια* είναι ά- κριβώς οι δουλειές στό σπίτι πού άλλου λέγονται γενικότερα *τά γυναικεία*. Σέ πολλές περιοχές όταν ή πεθερά ύποδέχεται τή νύφη στό κατώφλι του σπιτιού τής δίνει όρισμένα τυπικά δώρα: π.χ. σκούπα και ξεσκονόπανο και τήν συμβουλεύει νά είναι σιωπηλή και χαμηλοβλεπούσα και νά κάνει τίσ σπιτί- σιες δουλειές. Η νύφη είναι ύποχρεωμένη νά επιδείξει τήν έ- πομένη κιόλας του στεφανώματος τίσ ικανότητές της: σηκώνεται έφημερώματα και φουρκαλίζει (= σκουπίζει) όλο τό σπι- τι, φτιάχνει πίτα ή ζυμώνει ψωμί, φέρνει νερό άπό τή βρύση κ. ά.

37. Βλ. πιά αναλυτικά Ν. Σ.-Δ. «Η προβληματική του γυναι- κείου ζητήματος: άνθρωπολογική προσέγγιση» *Σύγχρονα Θέματα* 5 (1979), 75-99.

38. *Θρακικά*, 45 (1971), σελ. 223.

39. *Α.Α.Π.Θ.* άρ. 24 (άπό Κρανιά Όλύμπου).

40. Δέν συνάντησα γραπτό «προικοσύμφωνο» όπου νά κατα- γράφεται τό δικαίωμα του πατέρα. Βέβαια ή έρευνά μου δέν ήταν καθόλου διεξοδική. Όμως ίσως δέν συνήθιζαν νά γρά- φουν προικοσύμφωνα παρά μόνο γιά προίκες και γιά προικιά (κατάλογοι κ.λπ.). Γιά τή βυζαντινή περίοδο γνωρίζουμε ότι ή συγγραφή «συμβολαίων προικός και προγαμιαίας δωρεάς» ήταν ύποχρεωτική γιά τήν άνώτερη συγκλητική τάξη, ενώ οι έμποροι και άξιωματικοί συνέτασσαν συμβόλαιο ή έγγραφαν μόνο ένα σχετικό πρακτικό και «οί τής τρίτης τάξεως (στρα- τιώται δηλαδή, γεωργοί και οι τοιοῦτοι) ήδύναντο άνευ συμ- βολαίων νά ύπανδρεύονται». Άπό τόν 11ο αιώνα και έφεξής ή συνήθεια τής συγγραφής γαμήλιων συμβολαίων γιά προίκα και προικιά γενικεύεται. Όστόσο, άνεξάρτητα άπό τίσ κατά περιόδους μεταβολές, ή σύνταξη προικών συμβολαίων πα- ρέμεινε ύποχρεωτική ως συστατικός όρος του γάμου γιά τήν άρχουσα τάξη, τούς *honestiores militiae*. Αυτό βρίσκεται σέ πλήρη συμφωνία μέ τή διά νόμων έπ'βιβλημένη ταξική ίσο- γαμία (Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός, όπ. παραπ.*, σελ. 83-4).

νονται με τή μορφή τής προίκας,⁴¹ και έτσι η προικοδότηση συνεπάγεται και συνεπιφέρει τήν κατ' οίκον θέση τής γυναίκας, τόν *εγκλεισμό* τής, και επικαθορίζει τόν *μη παραγωγικό* τής ρόλο. Η γυναίκα με τήν προίκα τής, *με τόν παρά* τής, εξαγοράζει αυτήν τήν κατάσταση, η αναλαμβάνουν άλλοι να τήν εξαγοράσουν για λογαριασμό τής. Η προίκα βρίσκει πρόσφορο έδαφος στη νεοελληνική κοινωνία (χωράφι τής ανδροκρατικής ιδεολογίας) για να αναπτυχθεί: γι' αυτό κι άντρώνει (κυριολεκτικά) και θεριεύει. (Νά σημειώσω ότι εδώ, όπως και άλλου, ο ένεστώτας παρεισφύει αυθόρμητα, και έναλάσσεται με παρατατικούς και άοριστους, όχι μόνον επειδή στάθηκε άδύνατο να επιλέξω τόν κατάλληλο χρόνο για τίς περιγραφές και τίς παρατηρήσεις, αλλά και επειδή, κάθε πού πήγαινα να αποφασίσω, η καθημερινότητα γύρω μου με έκανε να αλλάζω γνώμη. Έξου και αυτή η άχαρακτήριστη άστάθεια.)

Υποστήριξα στο Α' μέρος αυτού του άρθρου ότι η (χρηματική ή κτηματική) προίκα είναι συνήθεια μιάς ελίτ, ενός στρώματος προνομιούχων πού έχουν πειρασιά και τήν μεταβιβάζουν από τή μιά γενιά στην άλλη αναπαράγοντας, με μιά αυστηρή λίγο ως πολύ ταξική ένδοξαμία, τήν ίδια κατάσταση. Θυμίζω για παράδειγμα τούς αυστηρούς κανονισμούς στο βυζαντινό κράτος για τούς κατά τάξεις γάμους (= ίσογαμία), τίς λεγόμενες πατριαρχικές απαγορεύσεις εναντίον τών καθ' υπέρβασην τής σειράς η τής σκάλας γάμων (με τόν αυστηρό προσδιορισμό του ύψους τών καθ' έκαστα προικοδοσιών), η τό έθιμο του προικισμού τών κανακάρηδων η τής πρωτοκόρης και τή συνήθεια να σπιτώνουν τό σάγαμπρο. Οί προικοδοσίες πού συνόδευαν αυτούς τούς ταξικά προσδιορισμένους γάμους εντοπίζονται, από μίαν άλλη σκοπιά, σε στρώματα όπου οί γυναίκες έχουν άποτραβηχτεί (και με τήν αυτοπαθή και με τήν παθητική σημασία τής λέξης: και άποτραβιούνται «μόνες τους» και τίς άποτραβούν) από τή λεγόμενη κοινωνική (δηλαδή τήν έξω-οικιακή) εργασία και ασχολούνται μόνο με τήν οικιακή εργασία (= τό νοικοκυριό) είτε οί ίδιες είτε επικεφαλής άλλης κατ' οίκον εργατικής δύναμης (ψυχοκόρες, παραδουλεύτρες, ύπηρεσίες). Αυτή η κατάσταση συνοδεύεται και ενισχύεται από μιά ιδεολογία πού θέλει τή γυναίκα κλεισμένη στο σπίτι, πού θεωρεί ντροπή τήν εργασία έξω από αυτό, πού γεννά ένα αυστηρό σύστημα αξιών περί ντροπής, παρθενιάς, άντρικής τιμής και όλα τά συνεπακόλουθά τους — γνωστά και βιωμένα λίγο πολύ από όλες/όλους μας.

Αν είναι όμως μόνο στο γάμο τών προνομιούχων στρωμάτων όπου οί γυναίκες απαλλάσσονται τυπικά από τήν ύποχρέωση τής έξωοικιακής εργασίας στη βάση του ότι συνεισφέρουν κατευθείαν στο οικογενειακό «ταμείο» με τήν προίκα τους ενώ οί άντρες με τήν εργασία τους, ωστόσο η ιδέα ότι η γυναίκα δέν πρέπει να εργάζεται η ότι η έξωοικιακή εργασία της δέν πρέπει και δέν μπορεί να ύπολογίζεται, είναι ξαπλωμένη σ' όλα τά κοινωνικά στρώματα.⁴² Η έπίσημη άποψη (διατυπωμένη και σε σχετικό νόμο) ότι «ό άνήρ φέρει τά βάρη του οίκου» είναι βασικά μιά ταξική άποψη πού ταιριάζει στα προικοδοτούμενα και τά προικοδοτούντα στρώματα· η εικόνα όμως του άντρα πού τρέφει τή φαμελιά του, πού σπουδάζει τά παιδιά του, πού παντρεύει τά κορίτσια του διατρέχει όλα τά στρώματα (σε ένεστώτες, παρατατικούς και άοριστους). Γιατί η ιδεολογική προτεραιότητα τής άνδρικής εργασίας εξαφανίζει εύκολα τήν εργασία τής γυ-

ναίκας η τήν μεταμφιέζει σε θυσία, προσφορά κι αγάπη. Η εργατικότητα είναι «σταθερό» χαρακτηριστικό του άντρα-άρχηγού του οίκου (αυτό σημαίνει *νοικοκύρης και οικογενειάρχης*) και η γυναίκα είναι μόνο *νοικοκυρά*: βασίλισσα, άρχόντισσα, δούλα κι ύποτακτική μέσα στο σπίτι και κοινωνικά άνύπαρκτη έξω άπ' αυτό. *Η πρότυπη γυναίκα είναι πλασμένη κατ' εικόνα και άνομοίωση του πρότυπου άντρα.*

Με τέτοια πρότυπα τό δόκανο για τίς γυναίκες *όλων τών τάξεων* στη νεοελληνική κοινωνία είναι καλά στημένο και όμορφα στολισμένο. Και τό όνομα αυτού *άποκατάσταση*· και η εξασφάλισή του με μιά σίγουρη συνταγή: τήν *προικοδοσία*. Προκειμένου βέβαια για τίς εύπορες τάξεις τό πρόβλημα «άποκατάσταση» λύνεται «φυσικά» με τήν παροχή προίκας στα κορίτσια από τήν οικογενειακή πειρασιά. Για τούς μη έχοντες τό πρόβλημα λύνεται «τεχνητά» με τή συγκέντρωση του απαραίτητου κεφαλαίου δι' εργασίας. Σ' αυτήν τή περίπτωση οί εργαζόμενες γυναίκες (και οί οικογένειες τους) στην ουσία εξαγοράζουν, με τήν προγαμιαία εργασία τή δυνατότητα να μην εργάζονται μετά τήν «άποκατάστασή» τους. (Ένδεικτική σχετικά είναι η νοοτροπία για τήν φιλανθρωπική άποκατάσταση τών άπορων η τών όρφανών παιδιών: παίρνει τυπικά

41. Τά *βάρη* του γάμου τυπικά είναι τά έξοδα διαβίωσης πού δημιουργούνται σε κάθε «σπιτικό» με τή συμβίωση. Γι' αυτό και η προίκα συσχετίζεται με αυτά τά βάρη: «Όπου τά βάρη του γάμου, εκεί και η προίξ όφειλει είναι», δηλαδή, «Ό άνήρ τούς καρπούς τής προίκας λαμβάνει διά τά βάρη του γάμου» (*Έξάβιβλος, όπ. παραπ.*, Βιβλ. Δ', τίτλος Ι: Περί δικαίου προίκας, άρθρ. 26 και 27). Αν όμως τά βάρη του γάμου πέφτουν στο ένα μόνο μέρος (μαζί με τούς καρπούς τής προίκας) τότε είναι επόμενο η *altera pars* να θεωρείται ως βάρος. Με αυτή τή λογική η οικιακή εργασία κοινωνικά παραγράφεται η ούδετεροποιείται, όπως και κάθε άλλη ουσιαστική προσφορά τής γυναίκας στη συμβίωση. Ας συλλογιστούμε τήν άπόσταση πού χωρίζει τήν αντίληψη πού θέλει τή γυναίκα *συγκόμισσα*, έτσι λένε τή σύζυγο στην όρεινή Ρούμελη (Δ. Λουκόπουλος *Ποιμενικά τής Ρούμελης*, Αθήνα 1930, σελ. 213) και τήν αντίληψη πού υποθάλει τό σατιρικό τραγουδάκι πού έλεγαν στις αποκρίες στη δυτική Μακεδονία: «Στ'ής άκριβειας τόν καιρό θέλησα να παντρευτώ και μου δώσαν μιά γυναίκα π'ότρωγε για πέντε δέκα» (Φ. Παπανικολάου, *Λαογραφικά Δ. Μακεδονίας*, Θεσ/νίκη 1962, σελ. 108).

42. Βλ. και Ν. Σ.-Δ., «Τά εν οίκω μη εν δήμω — και αντίστροφως» *Ο Πολίτης* 34 (1980), 35-49.

τή μορφή της ύποτροφιας σπουδών για τὰ ἀγόρια, τή μορφή της προίκας για τὰ κορίτσια).⁴³

Τό παιχνίδι τῆς γαμπροθηρίας καί τῆς προικοθηρίας μεταμφιέζεται για ὅλες πιά τίς τάξεις σέ «ἀποκατάσταση». Ὁ κύκλος εἶναι κλειστός καί φαῦλος. Δέν λείπει κανένας κρικός. Γιατί ἡ γαμπροθηρία προϋποθέτει τήν προικοθηρία, καί αὐτή ἡ τελευταία τήν πρώτη. Ἀλλά αὐτός ὁ κλειστός κύκλος εἶναι μιά κλειστή ἀντρική ὑπόθεση· μιά *διαπραγμάτευση μεταξύ ἀντρῶν, μιά διαπραγμάτευση ὅμως πού ἀφορᾷ γυναῖκες*.

Εἶναι ὑπόθεση τοῦ πατέρα (τῶν γονέων, τῶν ἀδελφῶν, τῆς οἰκογένειας) πού πασχίζει νά παντρέψει καί νά ἀποκαταστήσει ἔτσι τὰ κορίτσια του, για νά τοῦ φύγει τὸ «βάρος» (πού δέν φαίνεται νά εἶναι μόνο ἠθικό) καί νά ἐκπληρώσει τὸ πατρικό, τὸ γονεϊκό ἢ τὸ ἀδελφικό χρέος. Καί σήμερα, ὅπως καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα,

«τὰ τραχώματα τὰ μετρητὰ ἐμφανίστηκαν ὡς *χάρινες καί δωρεαί* καί κατήντησαν ὡς *χρέη ἀφευκτα*. Γιατί ἦταν τόση ἡ ἐπιθυμία τῶν γονέων πρὸς ἀποκατάστασιν τῶν θυγατέρων, ὥστε οἱ

43. Ἡ «φιλανθρωπική προικοδοσία» ἔχει μακριὰ ἱστορία. Τὴν συναντάμε σέ περιόδους ἐξαρσης τῆς ἀστικής νοοτροπίας, π.χ. στήν κλασικὴ Ἑλλάδα, καί στήν ἐλληνιστικὴ περίοδο (βλ. τὸ ἐξαιρετικὰ ενδιαφέρον ἀρθρο τοῦ Ι. Τουλουμάκου «Προικοδοτῆση ἀπὸρων νεανίδων» στήν Ἀρχαία Ἑλλάδα» *Τμητικός τόμος Σ.Γ. Καψωμένου*, Θεσ/νίκη 1975, σελ. 139-153). Καί στὸ Βυζάντιο ὅμως δέν λείπουν τὰ παραδείγματα «φιλελεθμῶνων οἵτινες βλέποντες τὴν κατατρυχουσαν μίαν οἰκογένειαν πενίαν, ἀνελάμβανον νά προικίσωσι τὴν θυγατέρα τῆς ἢ καί μονῶν ἀκόμη καί ἐκκλησιῶν, αἵτινες ἐκ τοῦ ταμείου των προθύμως ἀπόρους παρθένους ἐξεπροικίζον» (Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινὸν Βίος καί Πολιτισμὸς*, ὅπ. παραπ., σελ. 86). Παράλληλα ἐμφανίζεται καί ἡ ὀργανωμένη σέ «κρατικό» ἐπίπεδο προικοδοσία κοριτσιῶν, πού ὁμαδοποιοῦνται στή βάση κάποιων κοινῶν χαρακτηριστικῶν (π.χ. ὄρφανές, ἀπορες, πρόσφυγες, συντοπίτισσες, ὁμοεθνεῖς, κόρες στρατιωτικῶν ἢ ἄλλων ἐπαγγελματικῶν ὁμάδων κ.λπ.). Ἡ προικοδοτῆση τῶν ἀπορων κορασιῶν συμβάλλει στήν καθολικοποίηση τῆς συνήθειας καί τὴν ἐξάπλωση τοῦ θεσμοῦ καί μαζί λειτουργεῖ ὡς ἰδεολογικός μηχανισμός ὅπου ἡ ἔλλειψη προίκας ταυτίζεται μέ τὴν ἀπορία. Μέ αὐτὸν τὸν τρόπο προσδιορίζονται βέβαια τὰ κατώτατα ὅρια τοῦ ποσοῦ τῆς προίκας: ἡ ἀπορος κορασίς πού ἀποκτᾷ βιβλιάριο ὡς «ἀπορος καί ἀπροστάτευτος» εἶναι τὸ ἄλλο ἄκρο στήν κλίμακα ὅπου τὸ ὑπόδειγμα κόρης εἶναι τὸ «προστατευμένο καί προικισμένο ἀπὸ τὴν οἰκογένειά του κορίτσι». Ἡ ἀστικὴ παρέμβαση μεταμφισμένη σαν φιλανθρωπία ἢ σαν κρατικὴ πρόνοια στήν οὐσία σημαίνει τὴν ἰδρυματοποίηση τοῦ θεσμοῦ τῆς προίκας.

γαμβροὶ ἐκμεταλλεῶμενοι τοῦτο προσέβλεπον εἰς μόνην τὴν τοῦ τραχώματος καί τῆς προικός παχύτητα· καταληφθέντες ἀπὸ τὴν ἄλλοι εἰπεῖν, λύσσαν τῆς παραλαβῆς τῶν τραχώματων».⁴⁴

Εἶναι ὑπόθεση τῶν ἀντρῶν,

«ὅπου (ὅπως ἐκεῖνοι στοὺς ὁποίους ἀναφέρεται σέ ὁμιλία τοῦ ὁ Πατριάρχης Σαμουὴλ στὸ β' μισό τοῦ 18ου αἰώνα) ἐπιθυμοῦν νά εὑρουν γάμους καλοῦς (καί) ἔπειτα ἀντὶς γυναῖκα, πραγματεύονται ἄσπρα καί ζητοῦν τραχώματα».⁴⁵

*Πραγματεύομαι γάμον*⁴⁶ θά πεῖ συνάπτω γάμον. Καί ὁ γάμος, ὅπως καί ἡ πραγματεία (= τὸ ἐμπόριο), εἶναι μιά διαπραγμάτευση καί σύναψη συμφωνίας μεταξύ ἀντρῶν, εἶναι ἀντρικίες δουλειές καί κουβέντες. Γιατί γι' αὐτοὺς ὁ γάμος μπορεῖ νά εἶναι σύναψη συμφωνίας: για τίς γυναῖκες εἶναι ἀποκατάσταση — καί ζοῦν μ' αὐτὸ τὸ ὄνειρο καί, συχνά, ξεχνιοῦνται μέσα σ' αὐτό. Ἡ πραγματικότητα τῆς κοινωνικοποίησης καί τῆς παιδείας στή νεοελληνικὴ κοινωνία ἐμφυτεύει αὐτὴν τὴν ἀντίληψη στίς γυναῖκες. Καί μιά σειρά ἀπὸ παλιά ρομάντζα ἢ σύγχρονα κοσμοπόλιταν, νόρες καί ἄρλεκιν (χρυσά καί ροδαλά) ἀναλαμβάνουν νά ἐμπεδώσουν μιά γραπτὴ παράδοση τοῦ «ὄνειρου» κοντὰ στήν πατροπαράδοτη προφορικὴ.

Γαμπροθηρία καί προικοθηρία εἶναι τὸ προϊόν μίας ἀνδροκρατικῆς ἰδεολογίας περὶ γάμου. Οἱ γυναῖκες ψάχνουν (ἢ ψάχνουν ἄλλοι για «χατήρι» τους) ὁποσδήποτε για γαμπρό, ἀφοῦ μόνο διὰ γάμου προσαρμόζονται στὸ ἀλυσιδωτὸ ἀνδρικό μοντέλο τῆς θῆρας: *παρθένος + ὑποψήφια νύφη + σύζυγος-μητέρα + μητέρα*. Ξεπαρθενεμένες, ἀνύπαντρες μητέρες γεροντοκόρες, γυναῖκες χωρὶς παιδιά, χήρες, πόρνες ζοῦν στὸ κοινωνικὸ περιθώριο, ὥσπου ἡ κοινωνία νά ρίξει πάνω τους τὸ φῶς τοῦ προβολέα για νά τίς δαχτυλοδεῖξει, νά τίς κοροιδέψει, νά τίς καταδικάσει, ἢ νά τίς χαρακτηρίσει μάγισσες, τρελλές, ζωηρές, ξεδιάντροπες. Οἱ ἀντρες ψάχνουν για τὴν *γυναῖκα πρότυπο + προίκα*. Καί ἡ παχύτητα τῆς προίκας ἐξισορροπεῖ τίς τυχόν ἰσχυότητες ὡς πρὸς τὸ πρότυπο.

Ποιὸς λοιπὸν εἶναι ὁ κυνηγὸς καί ποιὸ τὸ θήραμα στίς νεοελληνικὲς γαμήλιες δοσοληψίες; Θά ὑποστήριξα ὅτι σέ κάθε τύπου γάμο στήν ἀνδροκρατούμενη νεοελληνικὴ κοινωνία — κι ἐδῶ πιά μπορούμε, πιστεύω, νά μιλοῦμε για μιά *συνέχεια* στήν ἰδεολογία — τὸ *θήραμα* εἶναι πάντα ἡ *γυναῖκα*, ἀφοῦ *τὴ νύφη τὴν πληρώνει πάντα ἡ νύφη*. Ἡ γυναῖκα ὡς ὑποψήφια νύφη

44. Μ. Γεδεών, *Κανονικαὶ Διατάξεις*, σελ. 316 (ὅπως παρατιθ. ἀπὸ τὴν Ε. Κύρτη-Νάκου, ὅπ. παραπ., σελ. 73 (προσθήκη ἐμφασης)).

45. ὅπ. παραπ., σελ. 63.

46. *Ἐξάβιβλος*, ὅπ. παραπ., Γλωσσάρι λ. πραγματεία.

47. ὅπ. παραπ. σελ. 106.

48. Ὅπου ἀναπαράγεται *οὕτως ἢ ἄλλως, μέ ἢ δίχως* προίκα. (Γιατί τί ἀναπαράγει, ἀλήθεια, ὁ ὄρος *οἰκοκυρικός γάμος* πού «ἐμφανίζεται» στίς προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις για τὸ οἰκογενειακὸ δίκαιο για νά χαρακτηρίσει τὸ γάμο ὅπου ἡ γυναῖκα ἐργάζεται μόνο στὸ σπίτι; Γιατί ἀπομονώνεται ἓνα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ για νά χαρακτηρίσει ἓνα εἶδος γάμου; Μήπως ἔτσι κινδυνεύει νά ξαναπροβληθεῖ ἡ οἰκιακὴ ἐργασία ὡς σταθερὸ χαρακτηριστικὸ καί ἀποκλειστικὴ ὑποχρέωση τῶν γυναικῶν; Ἡ οἰκιακὴ ἐργασία ὅμως εἶναι ἓνα *εἶδος ἐργασίας* πού πρέπει νά ἀναγνωριστεῖ καί ὄχι νά ἀπομονωθεῖ για τὴν ἰδιαίτερότητά του. Ἀναρωτιέμαι, λογουχάρη, γιατί δέν ἐμφανίζονται καί ἄλλοι χαρακτηρισμοὶ «ἄλλων» γάμων, π.χ. *ἐργασιακὸς γάμος* (ὅπου ἐργάζονται καί οἱ δύο) ἢ *εἰσοδηματικός γάμος* (ὅπου ὁ σύζυγος εἶναι εἰσοδηματίας κ.ο.κ.).

γίνεται δόλωμα για θηράματα πού στην πραγματικότητα είναι κυνηγοί.

Ἡ ἐπισήμανση ἑνός ἐπιμέρους μετασχηματισμοῦ ὑποδειχνει μὲ ἀκρίβεια αὐτὴν τὴ νοοτροπία. Στὴν παραδοσιακὴ κοινωνία οἱ ἀνύπαντροι ἐνήλικες ἄντρες δὲν εἶναι ἀποδεκτοί — μὲ τὴν ἐξαιρέση βέβαια τῶν μορφωμένων. «Οἱ Βλάχοι ἀπεχθάνονται τὰ γεροντοπαλίκαρα» μᾶς λένε οἱ Wace καὶ Thompson⁴⁷ καὶ τὸ ἴδιο πληροφοροῦμαστε σχεδόν γιὰ κάθε κοινότητα. Οἱ γονεῖς φρόντιζαν νὰ παντρέψουν ἐγκαιρα (καὶ συνήθως σὲ μικρὴ ἡλικία) ὅλα τὰ παιδιά τους, ἀγόρια καὶ κορίτσια. Αὐτὸ εἶναι φυσικὸ γιὰ μιὰ κοινωνία ὅπου κανένας ἄντρας δὲν μετεῖχε στὰ κοινὰ ἂν δὲν ἦταν νοικοκύρης (δηλαδὴ παντρεμένος καὶ μὲ κάποια παρουσία). Καὶ γιὰ νὰ νοικοκυρευτεῖ ἔπρεπε νὰ παντρευτεῖ μὲ προκομὲνὴ γυναίκα. Κάθε γυναίκα θεωροῦνταν «προκισμένη» ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη καὶ ἦταν περιζήτητη, ἐπειδὴ ἦταν γυναίκα. Ἰδοῦ ἡ λογικὴ τῆς ἀγοραστῆς νύφης. Στὴν ἀστικὴ ταξικὴ κοινωνία ὁ ἀνύπαντρος ἄντρας ἐξιδανικεύεται σὲ ξεχωριστὸ τύπο: τὸν ἐργένη, πού εἶναι ὁ ἀνεξάρτητος, ἐλεύθερος ἄντρας πού ζεῖ τὴ ζωὴ του. Ἡ ἀνύπαντρη γυναίκα ὁμως κρατᾶ σταθερὰ (καὶ διαχρονικά) τὸν τύπο τῆς: εἶναι ἡ ἀζήτητη γυναίκα (ἀπαργιασμένη ἢ παλιοπαργιασμένη, δηλαδὴ ἀφημένη, παρατημένη ἔλεγαν τὴ γυναίκα στὸ Πωγωνί, ἂν εἶχε περάσει τὰ εἴκοσι δίχως νὰ παντρευτεῖ). Ἡ γεροντοκόρη εἶναι ἡ ἀζήτητη, ἀλλὰ ἡ περιζήτητη εἶναι ἡ (κυριολεκτικά, πιά) προκισμένη γυναίκα. Ὅσο περισσότερη προίκα τόσο πιο περιζήτητη. Ἰδοῦ καὶ ἡ λογικὴ τῆς πολυφέρνης νύφης. Καὶ ἰδοῦ ἀπὸ πού ἀντλεῖ τὴν ἀθανασία τῆς ἢ προίκα.

Τελικά ἡ προικοδοσία ἐξεκόβει τὴ γυναίκα (ἢ συντελεῖ στὸ νὰ τὴν ἐξκόψει) ἀπὸ τὸ χωρὸ τῆς παραγωγῆς, ἀπὸ τὸ δημόσιο χωρὸ, καὶ ὁμαλοποιεῖ τὸν ἐγκλεισμό τῆς στὸ χωρὸ τοῦ σπιτιοῦ ὅπου ἀναπαράγεται ἀπὸ τὶς στάχτες τῆς ἐστίας του ἢ ἀνδροκρατούμενη κοινωνία.⁴⁸

Μιά ὑποσημείωση στὴ συγκυρία (Ἰανουάριος 1983)

Ἄν ἡ ἰδεολογία τῆς προίκας καταπιέζει, ἂν καταπιέζει ἄλλες γυναῖκες «ἀπλά» καὶ ἄλλες γυναῖκες «διπλά» καὶ «τριπλά», τότε τὸ πρόβλημα τῆς προίκας εἶναι ἕνα σύνθετο κοινωνικὸ πρόβλημα πού δὲν μπορεῖ νὰ λυθεῖ μὲ νομικὲς μόνον παρεμβάσεις. Ἴσως λοιπὸν δὲν εἶναι ἄστοχο νὰ σκεφτεῖ κανεὶς τί σημαίνει στ' ἀλήθεια ἡ νομικὴ «κατάργηση τῆς προίκας» πού πολὺ σωστά γίνεται σλόγκαν στοὺς τίτλους τῶν ἐφημερίδων. Τί σημαίνει ὡστόσο αὐτὴ ἡ «κατάργηση» σὲ μιὰ ταξικὴ ἀνδροκρατούμενη κοινωνία ὅπου ἀναιρεῖται καθημερινὰ καὶ παντοῦ ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος τῶν φύλων ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων. Ἴσως εὐκαιρίες ἴσως, ἀλλὰ οἱ «εἰκόνας» τῆς ἀντρικῆς ὑπεροχῆς μᾶς κατακλύζουν ἀπὸ παντοῦ. Ἴσως εὐκαιρίες ἴσως, ἀλλὰ οἱ «εἰκόνας» τοῦ ἀστικοῦ βολέματος πλανεῦν τὶς συνειδήσεις μας. Μένει ν' ἀναρωτιώμαστε ἂν, μὲ τέτοιους ὁρους, τὸ παιχνίδι τῆς προικοθηρίας καὶ τῆς γαμπροθηρίας μπορεῖ νὰ σταματήσει μόνον μὲ περιορισμένες ἀπὸ τὴ φύση τους μεταρρυθμίσεις, πού ὄντως μπορεῖ νὰ βοηθήσουν τὶς «προκισμένες κυρίες» νὰ γίνουν «κυρίες εἰς τὰ πράγματα (τους), κυρίες εἰς τὰ χρήματα (τους) μέσα κι ἐξω τοῦ οἴκου». Καλὴ ἀρχὴ — ἀλλὰ ἀρκεῖ;

Ὁμοιότητα λοιπὸν στὴ διαφορὰ; Σίγουρα, ὅταν μιλοῦμε στὸ ἐπίπεδο τῶν θεσμῶν ἢ τῆς ἰδεολογίας. Ἀλλὰ ἐπίσης διαφορὰ στὴν ὁμοιότητα, ὅταν περνοῦμε στὸ ἐπίπεδο τῆς ταξικῆς ἐνταξης. Γιατί εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ γυναῖκες (ὀρισμένες τουλάχιστον ἀπὸ αὐτές) ἐπιχειροῦν νὰ πάψουν νὰ στολιζοῦν μὲ τὴν περιορισμένη παρουσία τους καὶ μὲ τὴν παρουσία τους τὸ γαμήλιο τοὺς οἶκο καὶ ἀναζητοῦν διέξοδο — μὲ σημαντικὰ γιὰ τὴν γυναικεία ἀπελευθέρωση ἀποτελέσματα — στὰ ἀνδρικά ἐπαγγέλματα τῆς τάξης τους. Ἀλλὰ εἶναι καὶ γεγονὸς ὅτι γιὰ τὶς γυναῖκες τῶν χαμηλῶν ἐσοδηματικῶν στρωμάτων ὁ δρόμος εἶναι μακρὺς: γι' αὐτές ἡ ἐργασία οὔτε σήμαινε οὔτε σημαίνει τὴν ἀπελευθέρωσή τους, ὅταν κατὰ κανόνα ἡ ἐργασία πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο γίνεται μὲ στόχο τὸ γάμο (καὶ μάλιστα τὴν ὑπεργαμία) ὅπου ἡ «ἀποκατάσταση» θεωρεῖται διέξοδος, ὅταν ἡ ἐργασία μετὰ τὸ γάμο γίνεται λόγῳ ἀναγκῶν πού τὶς ὑποχρεώνουν νὰ «βγοῦν» ἀπὸ τὸ σπίτι καὶ νὰ παραβιάσουν ἔτσι τὴν ἀνδροκρατικὴ τάξη τῶν πραγμάτων ὑποτασσόμενες ὁμως πάντα στὰ μοντέλα τῆς. Ἐδῶ πιά τὸ ἰδεῶδες τῆς «ἀποκατάστασης» συνενυρσκεται μὲ τὴν καταλυτικὴ ἰδεολογία τῆς κοινωνικῆς ἀνόδου ἐμποδίζοντας τὴν ἀπομυθοποίηση καὶ ἀποτρέποντας τὸ ξεμασκάρεμα τοῦ «ἐνοικισμοῦ». Ἡ πραγματικότητα αὐτῆς τῆς γυναικείας ἐργασίας δὲν μπόρεσε καὶ δὲν μπορεῖ ἀπὸ μόνῃ τῆς νὰ καταρρίψει τὸ μῦθο τῆς ἀνδρικῆς ὑπεροχῆς.

Ἡ ἔξοδος λοιπὸν ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο δὲν γίνεται ἴσοις ὁροις γιὰ ὅλες τὶς γυναῖκες. Ἐνα μικρὸ ἀκροτελευτίο δεῖγμα: Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ ὅτι τὴν ἴδια στιγμὴ πού ἀρχίζουν νὰ διαρηνῶνται οἱ φραγμοὶ τῶν ἀντρικῶν ἐπαγγελμάτων, τῶν ἀντρικῶν χώρων, τῆς ἀντρικῆς κυριαρχίας, ἡ μόρφωση (σημεῖο-κλειδί γι' αὐτές τὶς ρῆξεις) γιὰ πολλὰς γυναῖκες γίνεται «προίκα» (τὸ πτυχίο σου, βραχιόλι χρυσό) ἢ καὶ εἶδος πολυτελείας. Τὸ ἀόσπασμα ἀπὸ τὴν ἀναφορά τοῦ 1910 πού ὑπέβαλαν οἱ Ματσκοχωρίτες στὸ μητροπολίτη τους δείχνει καλὰ τὴ σχετικὴ νοοτροπία πού ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποκλείει τὶς γυναῖκες «γιατί τὰ κορίτσια κι ἂν τὰ σπουδάξουμεν εἰς τὸ χωρίον μας πουρνάρια θὰ μᾶς φέρουν ἐνὸσω ζοῦν».

Ίδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αίτηματα: Προοπτικές απ' τόν έλληνικό 19ο αιώνα*

του Πασχάλη Κιτρομηλίδη

Στήν εισήγησή μου θά προσπαθήσω νά διερευνήσω τά θεμέλια τής νεοελληνικής ιδεολογίας μέ άφετηρία τούς ιδεολογικούς συγκερασμούς και συμβιβασμούς πού καθόρισαν τό περιεχόμενο τής νεοελληνικής συλλογικής συνείδησης κατά τίς πρώτες δεκαετίες τής ίδρυσης του έλληνικού κράτους. Προεισαγωγικά όμως όφειλω νά διατυπώσω όρισμένες διευκρινιστικές προειδοποιήσεις, πού θά διαγράψουν τό χώρο και τή μέθοδο τής έρευνας. Πρώτον, θά ήθελα από τήν άρχή νά δηλώσω ότι δέν έχω ούτε τήν πρόθεση ούτε και τή δυνατότητα νά καλύψω τό μωσαϊκό των ιδεολογικών ρευμάτων και των πολιτισμικών τάσεων πού εμφανίζονται στήν έλληνική κοινωνία του 19ου αιώνα. Θά άναφερθώ συνοπτικά σέ μία σηματοδότηση των ρευμάτων εκείνων πού συνιστούν τό πλαίσιο τής πολιτικής ζωής. Μέ άλλα λόγια, θά εστιάσω τήν εισήγηση στήν εξέταση όρισμένων ιδεολογικών ρευμάτων πού συνιστούν ένα πρίσμα γιά τήν αντίληψη του χαρακτήρα τής νεοελληνικής πολιτικής ζωής τίς πρώτες δεκαετίες τής ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους. Έτσι ή πρώτη διευκρίνιση καθορίζει ως αντικείμενο των στοχασμών πού ακολουθούν τήν πολιτική ιδεολογία.

Η δεύτερη διευκρίνιση ύπαγορεύεται από λόγους κατεξοχήν συγκριτικούς πού θά επιτρέψουν νά συνεξετασθεί ή έλληνική περίπτωση μέ αντίστοιχες ιστορικές συγκυρίες άλλων εθνικών κοινοτήτων. Η ανάγκη τής συγκριτικής προσέγγισης μās οδηγεί προς τό πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Ό τίτλος αναφέρεται γενικά στά ιδεολογικά ρεύματα του 19ου αιώνα, αλλά τό κύριο βάρος θά δοθεί στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα. Θά τελειώσουμε μέ τήν επισήμανση όρισμένων άποκρυσταλλώσεων και συγκερασμών πού συντελούν

ται πιά στή δεκαετία του 1850, άπλως γιά νά κρατήσουμε άνοιχτή τήν προοπτική προς τόν αιώνα μας.

Οί προηγούμενες όριοθετήσεις αφήνουν έκκρεμές ένα σημαντικό αίτημα τής έρευνας, τή σέ βάθος διερεύνηση των φαινομένων του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Αυτό πιστεύω είναι από τίς επείγουσες προτεραιότητες, τίς πρωταρχικές ανάγκες τής νεοελληνικής έρευνας και έλπίζω ότι οι συμπερασματικές προδιαγραφές τής εισήγησης θά άποτελέσουν και μία προιδέαση γιά όρισμένους δρόμους τής έρευνας, πού έλπίζω μελλοντικά νά μπορέσω νά ακολουθήσω σέ μία άπόπειρα γνωριμίας του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, όπως μέχρι τώρα προσπάθησα νά εξοικειωθώ μέ τό πρώτο μισό.

Οί δύο άλλες διευκρινιστικές προειδοποιήσεις είναι καθαρά μεθοδολογικές. Οί αναζητήσεις μας θά περιοριστούν στο χώρο τής λόγιας και όχι τής λαϊκής ιδεολογίας. Θά έπισημανθούν όμως οι συγκυρίες εκείνες πού οι δύο ιδεολογικές παραδόσεις, ή λόγια και ή λαϊκή, συναντώνται και συμπλέκονται. Τέλος, μένει τό θέμα των ερμηνειών των φαινομένων, όσα καταγράφονται στή φαινομενολογία τής ιστορίας, όπως θά έλεγε ο Hegel. Τό ζήτημα των εξηγήσεων φυσικά μās φέρνει αντιμέτωπους μέ τά μεγάλα μεθοδολογικά και θεωρητικά προβλήματα των έπιστημών του ανθρώπου, εκείνα πού ανακύπτουν άναφορικά προς τίς σχέσεις ιδεολογίας και κοινωνίας. Οί ερμηνείες, οι εξηγήσεις, οι διευκρινίσεις των αντιφάσεων και των έκκρεμοτήτων πού αφήνει ή άνίχνευση των ιδεολογικών φαινομένων, δέν μπορούν νά επιχειρηθούν παρά μέ μία άναγωγή στις βαθύτερες κοινωνικές δυνάμεις, τίς κοινωνικές σχέσεις, τίς διαμορφώσεις των κοινωνικών δομών και ίσορροπιών πού εκφράζονται συμβολικά στο επίπεδο τής ιδεολογίας.

Αυτή ή ερμηνευτική δουλειά αναφέρεται στα φιλοσοφικά προβλήματα τής αιτιότητας. Οί αιτιολογικές έρμηνείες όμως δέν μπορούν νά μās άπασχολήσουν στο πλαίσιο αυτής τής συζήτησης. Όπωςδήποτε θά άνακύνουν σέ άλλες εισηγήσεις πού θά πλαισιώσουν τό σεμινάριο αυτό στήν εξέλιξή του. Άναφέρομαι άπλά στήν πλευρά αυτή του θέματος, από τήν άρχή, γιά νά τονίσω ότι κατά τήν άποψή μου οι έρμηνείες των προβλημάτων και των αντιφάσεων πού ανακύπτουν από τή μελέτη των ιδεολογικών φαινομένων, μπορούν νά άνευρεθούν μόνο μέ μία εξέταση των σχέσεων ιδεολο-

(*) Τό κείμενο προέρχεται από άπομαγνητοφώνηση προφορικής εισήγησης στο σεμινάριο *Όψεις τής έλληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα* στις 20 Ιανουαρίου 1982 υπό τήν αιγίδα τής Β Έδρας Κοινωνιολογίας τής Παντείου Άνωτάτης Σχολής Πολιτικών Έπιστημών. Παρουσιάζεται όπως μορφοποιήθηκε στήν προφορική εισήγηση μέ μόνο όση επεξεργασία κρίθηκε άναγκαία γιά νά τιθασευτεί ο προφορικός λόγος στή γραπτή του μεταφορά. Προστέθηκε η άπολύτως άπαραίτητη τεκμηρίωση γιά νά συγκεκριμενοποιηθούν οι βιβλιογραφικές νύξεις του κειμένου. Τόν καθηγητή Δημήτρη Γ. Τσαούση θερμά ευχαριστώ γιά τήν ευκαιρία συμμετοχής στο σεμινάριο και τήν άδεια τής προδημοσίευσης.

γίας και κοινωνίας. Στην προσέγγιση του μεγάλου αυτού θέματος όμως κάποιοι θεωρητικοί σκεπτικισμοί δεν θά έβλαπτε για να άποφευχθούν δογματισμοί, άπλουστεύσεις και μηχανιστικές έρμηνείες που σχηματοποιούν άπλως ό,τι είναι σε όλους προφανές.

Τώρα στο θέμα μας. Η άρχή του 19ου αιώνα, της μεγάλης «έκατονταετηρίδος της έλευθερίας των έθνών», όπως τή χαρακτήρισε ό Κοραής, στον έλληνικό κόσμο χαράζει με τό άποκορύφωμα του κινήματος του Διαφωτισμού. Ο Διαφωτισμός είναι μιά από τις καλύτερες, τις πιό έλπιδοφόρες στιγμές της νεοελληνικής σκέψης. Ωστόσο, θά μās άπασχολήσει μόνο ως ό έπίλογος μίας μεγάλης προσπάθειας. Ο έπίλογος αυτός εκφράζεται κατεξοχήν από τον Κοραή, ή σκέψη του όποιου συνιστά τό μαχητικό κορύφωμα του φιλελευθερισμού, που εξέφρασε τό Διαφωτισμό στο πολιτικό έπίπεδο.

Στήν πολύπλευρη και πολυκύμαντη συγγραφική σταδιοδρομία του Κοραή, από τά χρόνια της Γαλλικής Έπανάστασης ως τό θάνατό του τό 1833, κεντρικός πολιτικός άξονας παρέμεινε ή προσήλωση στο φιλελευθερισμό. Η προσήλωση αυτή διαφοροποίησε άποφασιστικά τον Κοραή, άφενός από τις συντηρητικές ιδέες και τις παραδοσιακές άξίες που συνάρθρωσαν τό πλέγμα των νοοτροπιών και των τρόπων ύπαρξης της κοινωνίας του παρελθόντος. Όμως, συγχρόνως, ό ίδιος φιλελευθερισμός, που τον διαφοροποιούσε από την παραδοσιακή ιδεολογία, τον διαφοροποιούσε και από μιά άλλη μεγάλη παράδοση που χαρακτηρίζει τή νεότερη ευρωπαϊκή πολιτική σκέψη, την παράδοση του ούμανιστικού ριζοσπαστισμού. Έκτός από μιά μικρή σύντομη φάση της σταδιοδρομίας του και της άνάμειξης του στα έλληνικά πολιτικά πράγματα, τις παραμονές της Έλληνικής Έπανάστασης, ό Κοραής ύπήρξε συνειδητά διαφοροποιημένος από αυτή τή ριζοσπαστική παράδοση.

Αυτό φαίνεται και από την κριτική που άσκησε σε όρισμένες πλευρές της πολιτικής ιδεολογίας και πρακτικής της Γαλλικής Έπανάστασης², αλλά και στην γενικότερη τακτική του τοποθέτηση άπέναντι στα προβλήματα της κοινωνίας του καιρού του, όπως εκφράστηκε επανειλημμένα στα δημοσιεύματά του, ιδίως στα προλεγόμενα στους τόμους της *Έλληνικής βιβλιοθήκης*, που εξέδωσε στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Στήν κρισιμότερη αίχημή των προεπαναστατικών διαδικασιών στην έλληνική κοινωνία, στην τριετία 1818-1821, όποτε κορυφώνεται ή ιδεολογική άντιπαράθεση στους κόλπους της υπόδουλης έλληνικής κοινωνίας, ό Κοραής περνά μιά φάση ριζοσπαστικοποίησης, που εκφράζεται θεωρητικά και σε κείμενα όπως τά προλεγόμενα στις εκδόσεις του των *Πολιτικών* και των *Ήθικών Νικομαχείων* του Άριστοτέλη. Όμως πολύ σύντομα μετά την έναρξη της επανάστασης, με τή ρεαλιστική σύλληψη των πολιτικών προτεραιοτήτων του μαχομένου έθνους, ό Κοραής επανέρχεται στην έξισορρόπηση που άντιπροσώπευε στή σκέψη του ή πολιτική ιδεολογία του φιλελευθερισμού. Είναι άκριβώς αυτή ή πολιτική ιδεολογία που ένσαρκώνει

και τό δραμα της έλληνικής παλιγγενεσίας, που εκφράστηκε στο σχολιασμό του Κοραή στο προσωρινό πολιτεύμα της Έπιδάουρου, τό πρώτο σύσταγμα της μαχομένης Έλλάδας³. Μέσα από τά σχόλιά του στις διάφορες διατάξεις του πολιτεύματος της Έπιδάουρου, βλέπουμε να συμπυκνώνονται τά ιδιάζοντα στοιχεία της φιλελεύθερης πολιτικής ιδεολογίας, όπως αυτά είχαν άναδυθεί από την εξέλιξη της ευρωπαϊκής σκέψης των προηγούμενων αιώνων.

Με τις προδιαγραφές αυτές, τις όποιες ό Κοραής προσπαθεί να ένσταλάξει στην ιδεολογία του μαχομένου έθνους, βλέπουμε συγκεκριμένα τον τρόπο με τον οποίο προσπάθησε να «μετακενώσει» τις ιδέες του Διαφωτισμού και του πολιτικού φιλελευθερισμού του ευρωπαϊκού κόσμου στην άντιμετώπιση των ελληνικών προβλημάτων.

Στά σχόλιά του στο προσωρινό πολιτεύμα της Έλλάδας, τονίζει την πρωταρχική θέση του φιλελευθερισμού, την έλευθερία του φρονήματος και των προσωπικών πεποιθήσεων, ιδίως όπως εκφράζονται στο θρησκευτικό έπίπεδο. Άπόλυτη έλευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι ή κλασική θέση του φιλελευθερισμού και σ' αυτήν επιμένει χαρακτηριστικά ό Κοραής. Μιά ολόκληρη φιλοσοφική παρακαταθήκη από τον John Locke ως τους Ίδεολόγους της Γαλλικής Έπανάστασης συμπυκνώνεται στις θέσεις αυτές του Κοραή και τον έντάσσει στή μεγάλη παράδοση των ελευθέρων στοχαστών από τον Pierre Bayle ως τον John Stuart Mill και τους διαδόχους του που μίλησαν για τό πνεύμα της έλευθερίας της συνείδησης.

Παράλληλα τονίζει την άνάγκη της έλευθερίας στην οικονομική δραστηριότητα, επιμένει στή φιλελεύθερη έννοια της ισότητας με την κατάργηση των κοινωνικών προνομίων και διακρίσεων, ύπογραμμίζει την άνάγκη της προστασίας των άτομικών δικαιωμάτων του πολίτη από κρατικές παρεμβάσεις. Με την ίδια έμφαση επιμένει στο θέμα της κοινοτικής άποκέντρωσης, της αυτοδιοίκησης και φυσικά στο θέμα της ένίσχυσης της νομοθετικής άπέναντι στην εκτελεστική έξουσία⁴.

Όλα αυτά τά στοιχεία τά όποια άποτελούν κοινούς τόπους του φιλελεύθερου πολιτικού στοχασμού, ό Κοραής προσπαθεί με συγκεκριμένη άναφορά σε έλληνικά προβλήματα, να καθιερώσει ως πυξίδα της πολιτικής άνασυγκρότησης της Έλλάδας. Η ίδια προσδοκία φαίνεται στους φόβους, τις έπιφυλάξεις και τις προειδοποιήσεις του άπέναντι στο ένδεχόμενο της εγκαθίδρυνσης μοναρχικού πολιτεύματος στην Έλλάδα. Όχι μόνο ή μαχομένη Έλλάδα ήταν φτωχή, δεν διέθετε τους άναγκαίους πόρους να συντηρήσει τό μοναρχικό πολιτεύμα, με όλα τά παρεπόμενά του, αλλά επίσης και ως θέμα άρχής ή μοναρχική μορφή του πολιτεύματος τον βρίσκει ένάντιο. Σ' αυτή τή θέση έμεινε συνεπής και άμετακίνητος σε όλη τή σταδιοδρομία του, από τά νεανικά του συγγράμματα μέχρι τους κα-

1. Άδαμαντίου Κοραή, *Σημειώσεις εις τό Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*, έκδοση Θ.Π. Βολίδου, Άθήνα 1933, σ. 128.

2. Βλ. Άδαμαντίου Κοραή, *Άλληλογραφία 1774-1798*, Άθήνα 1964, σ. 111 κ.έ.

3. Τό έργο που σχολιάζει τό Προσωρινόν Πολίτευμα του 1822 έμεινε άνέκδοτο και δεν δημοσιεύθηκε παρά τό 1933 από τον Θ.Π. Βολίδη. Για τις περιπέτειες του χειρογράφου βλ. τά προλεγόμενα του Θ.Π. Βολίδη στην έκδοση *Σημειώσεις εις τό Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος*, σ. ζ-ιγ'.

4. Τά θέματα αυτά άναπτύσσονται λεπτομερειακά στο θεωρητικό τους πλαίσιο σε σχετική μελέτη που ετοιμάζω. Έπιφυλάσσομαι να παρουσιάσω στην προσεχή της έκδοσης τήν άναλυτική τεκμηρίωση που άπαιτεί τό μεγάλο θέμα.

ποδιστριακούς διαλόγους του τέλους της ζωής του. Το πρότυπο που προτείνεται από τον Κοραή για τη διαμόρφωση των ελληνικών θεσμών ήταν εκείνο της πρώτης νεότερης δημοκρατίας που την είδε ο ίδιος στη διάρκεια της ζωής του να οικοδομείται σταδιακά πέρα από τον Άτλαντικό. Ήταν το πρότυπο της Δημοκρατίας των Ήνωμένων Πολιτειών των «Άγγλοαμερικανών» το οποίο βλέπει ως ενσάρκωση των καλύτερων ιδεωδών του Διαφωτισμού. Άλληλογραφεί μάλιστα επανειλημμένα με έναν από τους πατέρες της αμερικανικής δημοκρατίας, τον Thomas Jefferson, που τον είχε γνωρίσει παλαιότερα στο Παρίσι, ζητώντας τη συμβουλή του για τη διαμόρφωση των θεσμών της ελληνικής δημοκρατίας.⁵

Αυτό ήταν το όραμα της πολιτικής παλιγγενεσίας του Ελληνισμού, προσδιορισμένο από το φιλελευθερισμό του Κοραή. Αποτελούσε τη συμπύκνωση των προσδοκιών ολόκληρης της παράδοσης του Διαφωτισμού και κατά κάποιον τρόπο δρθρωνε τις πολιτικές προσδοκίες του μαχομένου έθνους, τη μεγάλη στιγμή, που όλα βρίσκονταν εκκρεμή στο πεδίο της επανάστασης, στο πεδίο της μάχης.

Η προοπτική της φιλελεύθερης πολιτικής σκέψης, από το πρίσμα της οποίας είδε ο Κοραής την εθνική παλιγγενεσία μās επιτρέπει να ανοίξουμε μία συγκριτική παρένθεση. Αντίστοιχοι ιδεολογικοί προσανατολισμοί είχαν καθοδηγήσει τις επαναστάσεις και τα οράματα της πολιτικής ανασυγκρότησης διαφόρων άλλων εθνοτήτων της δυτικής Ευρώπης και βρίσκονταν κατά συνέπεια στη βάση της πολιτικής τους παράδοσης, της κληρονομιάς των πολιτικών αξιών και ιδεών που διαμόρφωσαν υστερότερα τους θεσμούς και την πολιτική τους ζωή. Βλέπουμε ότι ως αποτέλεσμα της διαδικασίας του Διαφωτισμού και της καταλυτικής του λειτουργίας στην ελληνική σκέψη, στην άφετηρία της ελεύθερης πολιτικής ζωής του ελλητισμού υπάρχει μία αντίστοιχη ιδεολογική παράδοση, μία παρόμοια συμπύκνωση ιδεολογικών προσδοκιών, που εκφράζονται σε κείμενα όπως αυτά του Κοραή. Η ομοιότητα αυτή μās επιτρέπει να δοϋμε σε μία ευρύτερη ιστορική προοπτική και τις διαφορές στις κατοπινές εξελίξεις, με βάση τις οποίες η μετέπειτα πορεία της πολιτικής ζωής του ελλητισμού σε σχέση με τις εξελίξεις των πολιτικών θεσμών και την τύχη της φιλελεύθερης δημοκρατίας, θά μπορούσε να συγκριθεί με την ιστορική εμπειρία χωρών όπου οι ιδέες αυτές μπόρεσαν να πραγματοποιηθούν αποτελεσματικότερα σε πολιτικούς θεσμούς.

Οι ιδέες του Κοραή σκιαγραφήθηκαν με την πρόθεση να φανεϊ κάπως αμεσότερα ο χαρακτήρας του ιστορικού αποτελέσματος όπως τό γνωρίζουμε εμπειρικά από τη μαρτυρία της νεοελληνικής πολιτικής ιστορίας τις πρώτες δεκαετίες μετά την απελευθέρωση. Η ιστορία της νεοελληνικής πολιτικής ιδεολογίας τις πρώτες δεκαετίες της οικόδομησης του νεοελληνικού κράτους, μπορεί νομίζω να περιγραφεί χαρακτηριστικά με μία μουσική μεταφορά: αποτελεί την αντίστιξη σε όλες τις προσδοκίες, σε όλα τα αιτήματα τά οποία διατύπωσε ο πολιτικός φιλελευθερισμός του Κοραή.

Η αντίστιξη αυτή ήταν τό αποτέλεσμα μιάς σειράς

ἀνασταλτικών παραγόντων, που τελικά καθόρισαν τό ιστορικό αποτέλεσμα και συνέβαλαν στην αποκρυστάλλωση της πολιτικής ιδεολογίας του ελλητισμού, με τρόπους και με αποτελέσματα αντίθετα από εκείνα που οραματίστηκε ο πολιτικός φιλελευθερισμός όπως εκφράστηκε στο συγκεκριμένο σχολιασμό του Κοραή στο πρώτο ελληνικό σύνταγμα.

Θά ήθελα να επισημάνω πολύ συνοπτικά τους ἀνασταλτικούς αυτούς παράγοντες στο επίπεδο της ιδεολογίας. Πρώτα πρώτα, υπήρξε ένα ολόκληρο πλέγμα γενικότερων συστημικών παραγόντων που καθορίζονταν από τά δεδομένα της διεθνούς ζωής της εποχής. Η Ελληνική Επανάσταση στη δεκαετία του 1820, ήταν ένας αγώνας που διεξάχθηκε μέσα στο κλίμα της ευρωπαϊκής Παλινόρθωσης. Τό γεγονός αυτό φυσικά υπαγόρευσε ορισμένες άλλες κατευθύνσεις που τελικά αναγκάστηκαν οι πολιτικές επιλογές της επανάστασης να ακολουθήσουν. Οι δρόμοι αυτοί ήταν διαφορετικοί από εκείνους που δυνητικά θά μπορούσαν να ακολουθηθούν αν τά γεγονότα έρχονταν μερικές δεκαετίες νωρίτερα ή αργότερα.

Ο δεύτερος ἀνασταλτικός παράγοντας ήταν άμεση απόρροια του πρώτου. Πρόκειται για την επιβολή τελικά της απολυταρχίας ως της μορφής του πολιτεύματος του ελληνικού κράτους. Παρά τις προειδοποιήσεις του Κοραή η μορφή του πολιτεύματος που υλοποίησε τελικά την ανεξαρτησία της Ελλάδας ήταν προϊόν του γενικότερου πολιτικού κλίματος της εποχής, του κλίματος της Παλινόρθωσης. Παράλληλα μέσα στη νεότευκτη ελληνική πολιτεία, που βγήκε από τους αγώνες της επαναστατικής δεκαετίας, εμφανίζονται στις πρώτες τρεις δεκαετίες της ανεξαρτησίας, οι ιδεολογικές τάσεις και ζυμώσεις οι οποίες τελικά αποτέλεσαν τη βάση για τη σφυρηλάτηση της επίσημης νεοελληνικής ιδεολογίας.

Πρωταρχικά, οι δεκαετίες αυτές αποτελούν περίοδο θρησκευτικής αναβίωσης. Η θρησκευτική αναβίωση συντελέστηκε σε δύο φάσεις στη δεκαετία του 1830 και τη δεκαετία του 1850 και είχε ως άμεσο ιδεολογικό αποτέλεσμα την υπονόμηση πολλών από τά αιτήματα και τά ισχνά επιτεύγματα του Διαφωτισμού στην ελληνική σκέψη.

Στη δεκαετία του 1830, η θρησκευτική αναβίωση φαίνεται χαρακτηριστικά από τις δραστηριότητες του Κωνσταντίνου Οικονόμου, παλιότερου θιασώτη του Διαφωτισμού και μαχητικού εκπροσώπου των νεοελληνικών ιδεών στη Σμύρνη, στη δεκαετία πριν από την επανάσταση. Στη δεκαετία της επανάστασης όμως, υστερα από μία παραμονή στη Ρωσία, επαναρπροσαντόλισε ριζικά τις ιδέες του και γύρισε στην Ελλάδα μετά την ανεξαρτησία, μαχητικός εκπρόσωπος της σκληρυμένης στάσης απέναντι στο Διαφωτισμό σε θέματα θρησκείας, παιδείας και πολιτικής. Η περίπτωση του Οικονόμου συνιστά την πιο αντιπροσωπευτική εκδήλωση της υποχώρησης του Διαφωτισμού στην ελληνική σκέψη και εντάσσεται οργανικά στο γενικότερο ιδεολογικό κλίμα της άμεσως μετεπανάστατικής εποχής.

Σ' αυτή την περίοδο οι πολιτικοί ανταγωνισμοί των «προστάτιδων» δυνάμεων στο ελληνικό κράτος ενθαρρύνουν ιδεολογικές ζυμώσεις, μία κατεύθυνση από τις οποίες ήταν η φιλωρωσική τοποθέτηση, που εκφράζεται και με την αναβίωση του ορθόδοξου θρησκευτικού συναισθήματος. Έτσι παρουσιάζονται τά γνωστά από την ιστορία της εποχής γεγονότα, γύρω από την

5. Βλ. Stephen Chaconas, "The Jefferson-Koraeis Correspondence", *The Journal of Modern History*, XIV (1942), σ. 64-70, 593-596.

Φιλορθόδοξη Έταιρεία και τις ιδεολογικές προεκτάσεις των ρωσικών παρεμβάσεων στην ελληνική κοινωνία⁶.

Η ιδεολογική αλλαγή, που κατοπτρίζεται στη θρησκευτική αναβίωση της δεκαετίας του '30 παίρνει ευρύτερες κοινωνικές διαστάσεις στη δεκαετία του 1850. Έκφράζεται επίσημα με την αποκατάσταση των σχέσεων της Εκκλησίας της Ελλάδος με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ενώ το γενικότερο κλίμα της λαϊκής θρησκευτικότητας την εποχή αυτή βρίσκει ανάμεσα σε άλλα διέξοδο στην αναβίωση των παλιότερων παραδόσεων και προσδοκιών του μεσσιανισμού, όπως εκδηλώνονται με τις εκδόσεις των χρησμών του Άγαθαγγέλου. Αντιπροσωπευτικές εκδηλώσεις της νοοτροπίας της εποχής ήταν επίσης το κήρυγμα του Παπουλάκου, οι συνομιλίες του Μακρυγιάννη με την Παναγία, ο διαγμός του Θεόφιλου Καίρη και ο θάνατός του στη φυλακή για τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

Η δεκαετία του 1850 αποτέλεσε συγχρόνως περίοδο κορύφωσης και μαχητικής έκφρασης του εθνικισμού που συμβάδιζε με τις νέες θρησκευτικές πραγματικότητες. Η τρίτη διάσταση της ιδεολογικής μεταβολής, που ακολούθησε την επανάσταση, υπήρξε η άνοδος του ρομαντικού εθνικισμού. Από τη διατύπωση του δόγματος της Μεγάλης Ίδεας το 1844 από τον Ιωάννη Κωλέττη και υστερότερα, η άνοδος του ρομαντικού εθνικισμού υποκαθιστά σταδιακά τον παλιότερο δημοκρατικό εθνικισμό που ήταν εμπνευσμένος από τις ιδέες του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης και είχε κορυφαίο εκφραστή του τον ίδιο τον Κοραή. Στις μεσαιές δεκαετίες του 19ου αιώνα το νόημα, το υπαρξιακό περιεχόμενο, του εθνικισμού αλλάζει. Καθορίζεται από τις νέες ιδεολογικές ανησυχίες που είναι γνωστές στην ευρωπαϊκή ευαισθησία με το πολυσημαντο όνομα του ρομαντισμού. Στην ελληνική κοινωνία οι πιέσεις αυτές γίνονται σαφέστερα συνειδητές στη δεκαετία του 1840. Για τους σκοπούς της δικής μας διερεύνησης εκφράζονται πιο άμεσα με την εμφάνιση του νεοελληνικού ιστορισμού.

Ο ρομαντικός ιστορισμός αναζητά, με αφητηρία έργα της φιλοσοφίας της ιστορίας που δημοσιεύονται στη δεκαετία του 1840, να θέσει σε νέες βάσεις τη συναίσθηση της νεοελληνικής ταυτότητας, διαφοροποιώντας την σε όρισμένα καίρια σημεία από τις αντίστοιχες συνειδητοποιήσεις που είχε καλλιεργήσει ο Διαφωτισμός. Η πιο εύγλωττη συμβολική μετάπτωση εμφανίζεται στη στάση απέναντι στο βυζαντινό μεσαιώνα. Το Βυζάντιο ήταν ο άποδιοπομπαίος τράγος για το Διαφωτισμό. Για τον Κοραή ήταν εποχή σκοταδισμού, βαρβαρότητας και διαφθοράς, που δεν αποτελούσε παρά ένα χιλιόχρονο διάλειμμα κατάπτωσης και παρακμής στη διαδοχή των αιώνων της ελληνικής ιστορίας. Κατά συνέπεια ο Διαφωτισμός είχε επιζητήσει την απαλλαγή του νεότερου ελληνισμού από το μεσαιωνικό ρύπο και προσδιόρισε τη νεοελληνική ταυτότητα με βάση την άμεση ανασύνδεση με τον αρχαίο ελληνισμό και τα πολιτειακά του ιδεώδη.

Από τη δεκαετία του 1840 και υστερότερα, με αυξανόμενη έξαρση στη δεκαετία του 1850 και με αποκορύφωμα τις έρευνες και τα ιστορικά συγγράμματα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου, συντελείται σταδιακά ή αποκατάσταση του Βυζαντίου στη νεοελ-

ληνική σκέψη. Η αποκατάσταση του Βυζαντίου στο ελληνικό πλαίσιο αποτελεί αντίστοιχη εκδήλωση προς την αποκατάσταση του μεσαίωνα στις ιστορικές παραδόσεις των ευρωπαϊκών λαών μέσα στο πνευματικό κλίμα του ρομαντισμού.

Όμως η αποκατάσταση του Βυζαντίου, η οποία είχε και άμεσες συνέπειες στην πολιτική πράξη, αποτελούσε και τη ριζική τομή στη νεοελληνική σκέψη που την απομάκρυνε από την κληρονομία του Διαφωτισμού. Η αποκατάσταση του Βυζαντίου, η οποία εκφράστηκε χαρακτηριστικά με το πλάσιμο του όρου *ελληνοχριστιανικός* το 1852 από το Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο⁷, αποτέλεσε τη θεωρητική βάση του ιδεολογικού συγκερασμού, που βρίσκεται στο θεμέλιο της νεοελληνικής συνείδησης, όπως τη γνώρισαν οι μεταγενέστερες γενιές και κληροδοτήθηκε σ' εμάς από την παιδεία και την παράδοσή μας.

Από τον Κοραή λοιπόν ως τον Παπαρρηγόπουλο, τις δύο κορυφαίες μορφές του ελληνικού 19ου αιώνα στο στερώμα της επιστήμης και των γραμμάτων, διαγράφεται η καμπύλη στην οποία σφυρηλατείται η νεοελληνική συνείδηση στη βάση του συγκερασμού που εκφράζει με τον πιο γραφικό τρόπο ο όρος *ελληνοχριστιανικός*.

Ο συγκερασμός εκείνος προσπαθεί να συνδυάσει την αρχαιοελληνική κληρονομία, που λάτρευσε ο Διαφωτισμός στη δημοκρατική πολιτική εκδοχή της, με την κληρονομία του βυζαντινού χριστιανισμού και το μεγαλείο της μεσαιωνικής αυτοκρατορίας με όλες τις πολιτικές του προεκτάσεις που ανακάλυψε ο ρομαντισμός. Από ένα σημείο και έπειτα αποτέλεσε υπαρξιακή ανάγκη της νεοελληνικής πολιτικής ζωής να εντάξει το συμβολισμό αυτό στον ιδεολογικό της εξοπλισμό για να νομιμοποιήσει τις ιδέες και τους οραματισμούς, που σε τελευταία ανάλυση έκαναν δυνατή την ύπαρξη του έθνους στην «έκατονταετηρίδα της ελευθερίας των εθνών».

Οι νέες ιδεολογικές πραγματικότητες εκφράστηκαν με ένα γενικότερο πολιτικό πρόγραμμα και με ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό αίτημα. Με την πολιτική ανάλυση του αιτήματος και με μία σύντομη αναφορά στο πρόγραμμα θα τερατίσω την εισήγηση. Το πρόγραμμα, βέβαια, γενικό, άσπες, αλλά δυναμικά κυριαρχικό σε όλη τη νεοελληνική ιστορία του 19ου αιώνα, ήταν η Μεγάλη Ίδεια. Πρόκειται για την επιδίωξη της συνταύτισης του ελληνικού κράτους με το ελληνικό έθνος, μέσω της συγχώνευσης όλων των πληθυσμών, που θεωρούνταν ελληνικοί, στα όρια του ελληνικού κράτους. Θεωρητική προϋπόθεση της Μεγάλης Ίδεας υπήρξε η αποκατάσταση του Βυζαντίου. Η Βυζαντινή Αυτοκρατορία στους ενδοξότερους της χρόνους, τους χρόνους της Μακεδονικής Δυναστείας, αποτέλεσε για τη Μεγάλη Ίδεια το εδαφικό πρότυπο της επέκτασης του ελληνισμού. Ένα εδαφικό πρότυπο μόν, άνεδαφικό δέ τελείως στην πολιτική πράξη. Όμως το πρόγραμμα αυτό αποτέλεσε το είδωλο όλων των ελπίδων και όλων των επιτεύξεων του ελληνισμού στη διαδρομή του 19ου αιώνα. Ο επίλογος υπήρξε καταστροφικός το 1897 και τραγικότερος το 1922. Όμως, παρά τις καταλήξεις αυτές και πέρα από τα δεδομένα της πολιτικής κριτικής που μπορούμε σήμερα να άσκησουμε, εξετάζοντας το πρόγραμμα με τα ιστορικά δεδομένα της εποχής δεν μπορούμε παρά να διαπιστώσουμε το δυναμικό τρόπο με τον οποίο λει-

6. Βλ. John A. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843*. Princeton 1968. σ. 329-343, 519-533.

7. Σπυρίδωνος Ζαμπελίου, *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος*, Αθήνα 1852, σ. 464.

τούργησε στην πορεία του ελληνισμού σε εκείνες τις δεκαετίες των ονείρων, των εξάρσεων και των απογοητεύσεων, που αποτελούν τον ελληνικό 19ο αιώνα, την εποχή δηλαδή της επιδίωξης της νεοελληνικής ελευθερίας.

Τό ιδεολογικό αίτημα, που προσπαθούσε να εκφραστεί μέσα από το πρόγραμμα της Μεγάλης Ίδεας, ήταν τό αίτημα της εθνικής ενότητας. Άμέσως μετά τή δημιουργία του ελληνικού κράτους εκφράστηκε ως αίτηση για ενότητα της ελληνικής εκκλησίας. Τό ελληνικό κράτος επέβαλε τό χωρισμό της εκκλησίας των ελευθέρων χωρών από τό σώμα της Μητρός Έκκλησίας του Οικονομικού Πατριαρχείου. Άπό τήν πρώτη στιγμή αυτό προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στά συντηρητικά στρώματα της ελληνικής κοινωνίας και εκφράστηκε με τό αίτημα της ενότητας στο σώμα της Έκκλησίας. Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος υπήρξε ένας από τούς πιο εύγλωττους εκφραστές της θέσης αυτής. Τό αίτημα αυτό ικανοποιήθηκε με τήν ανασύνδεση της Έκκλησίας της Ελλάδος με τήν Μεγάλη Έκκλησία και τήν έκδοση του πατριαρχικού τόμου τό 1850. Άμέσως έπекτείνεται τό αίτημα της ενότητας στην ευρύτερη σύλληψη του έθνους και έπιζητεί τήν ενότητά του στά όρια του ελευθέρου κράτους. Ήταν σε αυτό τό επίπεδο, που τό αίτημα της ενότητας εκφράστηκε με τήν πολιτική θεωρία του εθνικού κέντρου, που πριν από λίγους μήνες ένα παρόμοιο σεμινάριο σ' αυτό τό χώρο μου έδωσε τήν ευκαιρία ν' αναπτύξω⁸.

Τρίτο, ενότητα στο χρόνο, ενότητα στην ιστορία. Σε αυτό τό επίπεδο τό αίτημα πήρε τήν πληρέστερή του μορφή στην ιστορική σύνθεση του Κωνσταντίνου Παπαρηγοπούλου που αποκατέστησε τό μεσαιωνικό ελληνισμό και τό βυζαντινό του κράτος ως συνδεδετικό κρίκο ανάμεσα στους αγώνες του νεότερου ελληνισμού και τό μεγαλειό της ελληνικής αρχαιότητας.

Η αρχαιότητα ήταν ή μεγάλη ανακάλυψη του ελληνικού Διαφωτισμού. Ο πολιτικός κλασικισμός του ευρωπαϊκού ούμανισμού, που ανακάλυψε ή ελληνική σκέψη μέσα από τό Διαφωτισμό, αποτέλεσε τό πλαίσιο των πολιτικών οραμάτων των ελλήνων επαναστατών τά χρόνια του Διαφωτισμού. Τό πολιτικό όραμα της αρχαιότητας, σε σημαντικό βαθμό απολιτικοποιείται στο νέο ιδεολογικό πλαίσιο. Μέσα στο συγκεκριμένο του ελληνισμού με τό χριστιανισμό, όπου στηρίζεται ή νέα θεωρία της ελληνικής ιστορίας, ή σχέση με τήν αρχαιότητα γίνεται μόνο ένας τίτλος τιμής, ένας τίτλος που συμβάλλει αποκλειστικά στην αυτοπεποίθηση του έθνους, που εμφανίζεται μειωμένη μετά τά πενιχρά αποτελέσματα του αγώνα της ανεξαρτησίας. "Όμως, παρ' όλα αυτά, ή αίσθηση της αρχαιότητας, στη συνέχεια αρχαιότητα, Βυζάντιο, νεότερος ελληνισμός, γίνεται ένα τμήμα της ιδεολογίας της ενότητας, που αποτελεί τό κυριαρχικό ιδεολογικό αίτημα της εποχής.

Μιά άλλη διάσταση του ιδεολογικού αιτήματος της ενότητας είναι οι συγκεκριμένες επιπτώσεις του στην πολιτική ζωή του ελληνισμού. Η πλευρά αυτή του θέματος μπορεί να συνειδητοποιηθεί αν αντιπαραθέσουμε τήν πολιτική σημασία, τις πολιτικές προεκτάσεις της ρητορικής της ενότητας, όπως καταγράφονται στον τύπο, τά φυλλάδια, τούς ρητορικούς λόγους του

19ου αιώνα με όρισμένες βασικές πολιτικές θέσεις του φιλελευθερισμού. Στην προοπτική της πολιτικής ιστορίας του νεοελληνικού κράτους τό αίτημα της ενότητας στην έσωτερική ζωή με τήν πάροδο των δεκαετιών γίνεται όλο και πιο μαχητική διεκδίκηση του μεγαλοϊδεατικού προγράμματος.

Ενότητα στο έσωτερικό εμφανίζεται ως έπιτακτική προϋπόθεση της έπίτευξης των έξωτερικών εθνικών επιδιώξεων. Αξίζει να εξεταστούν πιο προσεκτικά οι συγκεκριμένοι πολιτικοί στόχοι που εξυπηρετούνται έσωτερικά από τήν έμφαση στο πολιτικό αίτημα της ενότητας. Πρώτον, έννοει τή μοναρχική λύση του καθεστωτικού προβλήματος της Ελλάδας. Η μοναρχία εμφανίζεται ως ή έκφραση της ενότητας της πολιτικής ζωής και της ενότητας του έθνους. Η μοναρχική λύση συνεπώς προικοδοτείται με ένα συμβολισμό διαμετρικά αντίθετο προς τις αξιολογήσεις του Κοραή. Δεύτερον, υπονομεύεται τό βασικό αίτημα του φιλελευθερισμού, που εκφράζεται από τό δικαίωμα της διαφωνίας. Η έπίκληση της ενότητας εύκολα μπορεί να στραφεί εναντίον της αξίωσης για τήν ελευθερία του διαλόγου, τήν ελεύθερη συζήτηση και τήν ελεύθερη εκδήλωση όλων των μορφών της άμφισβήτησης. Η αξία αυτή αποτελεί τό θεμελιακό στόχο, τό θεμελιακό αίτημα του κλασικού φιλελευθερισμού. Είναι τό στοιχείο που καταξιώνει ήθικά τό φιλελευθερισμό. Τέλος, τό αίτημα της ενότητας στρέφεται άμεσα κατά της εκδοχής του φιλελεύθερου πολιτικού βίου, που εκφράζεται θεσμικά με τήν έναλλαγή των κομμάτων, πολιτικών σχηματισμών με διαφορετικές ιδεολογικές πεποιθήσεις, στην έξουσία⁹.

Μέσα από τό λεξικογραφικό φακό των νεολογισμών του 19ου αιώνα, που κωδικοποίησε ό Στέφανος Κουμανούδης, μπορούμε να έπισημάνουμε χαρακτηριστικές συγκεκριμενοποιήσεις των νέων ιδεολογικών αποκρυσταλώσεων στο πολιτικό ιδίωμα της εποχής. Παρατηρείται για παράδειγμα στην εποχή αυτή ή εμφάνιση των όρων *ανθέλληγες* και *ανθελληνικός*, που είναι οι όροι με τούς οποίους χαρακτηρίζονται όσοι διαφωνούν με μία άποψη. Η αντίθετη άποψη θεωρείται ότι δέν είναι άπλως ή εκδήλωση διαφωνίας, αλλά εκλαμβάνεται ως μορφή εθνικής μειοδοσίας. "Όσο περνούν οι δεκαετίες του αιώνα πυκνώνει ή χρήση τέτοιων όρων¹⁰.

Ποίο είναι τό τελικό αποτέλεσμα; Έκφράζεται νομίζω με δύο ιδεολογικούς άξονες που καθορίζουν έν πολλοίς τό περιεχόμενο της νεοελληνικής ιδεολογίας, όπως πιά αποκρυσταλλώνεται στις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα. Ο ένας άξονας είναι μία συναισθηση άκρατου εθνικού μεσσιανισμού. Ο βιβλικός εκείνος περιούσιος λαός της Παλαιάς Διαθήκης κατάφερε μέσα από διάφορες μαγικές μεταμορφώσεις και μετατοπίσεις της ιστορικής μοίρας να μετακινηθεί στην Πελοπόννησο και τή Στερεά Ελλάδα. Ο εθνικός μεσσιανισμός αποτυπώνεται σαφέστατα στα κείμενα του 19ου αιώνα. Εκδηλώνεται σε μία από τις πιο πρώιμες μορφές του στο *Δοκίμιον φιλοσοφίας της ιστορίας* του Μάρκου Ρενιέρη, προσγράφοντας στον ελληνισμό τήν αποστολή να λύσει τό φιλοσοφικό, όπως τό χαρακτηρίζει, αλλά και τό πολιτικό πρόβλημα της Άνατο-

8. Βλ. «Τό ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», *Σύγχρονα Θέματα*, περίοδος β, χρόνος 4ος, τεύχος 13, Δεκέμβριος 1981, σ. 61-70.

9. Πρβλ. Petropoulos, *Politics and Statecraft*, σ. 149-150, 192-201.

10. Βλ. Στέφανος Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων*, έκδοση Κ.Θ. Δημαρά, Άθήνα 1980, σ. 81.

λῆς¹¹. Φυσικά, είναι γνωστό τό πῶς θά λυθεῖ τό πολιτικό πρόβλημα τῆς Ἀνατολῆς: μέ τήν πραγμάτωση τοῦ προγράμματος τῆς Μεγάλης Ἰδέας.

Ὁ δεύτερος ἄξονας εἶναι μιά προϊούσα πολιτική καί ιδεολογική μισαλλοδοξία πού ἐκφράζεται ἀπό τό σταδιακό ἀποκλεισμό τοῦ δικαιώματος τῆς διαφωνίας στή νεοελληνική πολιτική ζωή. Αὐτή ἡ στάση ἐκδηλώνεται πολύ πῶς ἐμφατικά, ὅταν ἀρχίζουν νά ἐμφανίζονται οἱ πρῶτες μορφές τῆς ριζικῆς ἀμφισβήτησης στήν ἐλληνική κοινωνία καί τήν ἐλληνική πολιτική ζωή.

Οἱ δύο αὐτοί ιδεολογικοί ἄξονες εἶναι ἤδη εὐκρινεῖς στή δεκαετία τοῦ 1850. Εἶναι μιά δεκαετία ἐθνικῶν ἐξάρσεων καί συγκινήσεων πού ἀρθρώνονται γύρω ἀπό τόν Κριμαϊκό Πόλεμο. Εἶναι ἡ περίοδος πού, ὅπως σημειώθηκε, βλέπει τήν κατακόρυφη ἀνοδο τοῦ φαινομένου τῆς θρησκευτικῆς ἀναβίωσης. Ἡ λόγια καί λαϊκή ιδεολογία συμπλέκονται στόν ἐνστερνισμό τοῦ θρησκευτικοῦ μεσσιανισμοῦ. Τά δύο ἐπίπεδα τῆς ιδεολογίας συμπύκνουν ἐπίσης στό γενικότερο ἀναβρασμό πού προκαλεῖ ἡ ἐπίδιωξη τῆς ἐφαρμογῆς προγράμματος τῆς Μεγάλης Ἰδέας κάτω ἀπό τίς συγκυρίες τῶν Κριμαϊκῶν. Στήν ἀντιπαράθεση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καί τῶν δυτικῶν δυνάμεων μέ τή Ρωσία, ἡ Ἑλλάδα συντάσσεται μέ τή Ρωσία, μέ τά γνωστά ἀπό τή διπλωματική ἱστορία ἀποτελέσματα τοῦ ναυτικοῦ ἀποκλεισμοῦ καί τῶν ἐντονῶν ἀπογοητεύσεων.

Σ' αὐτή τή δεκαετία, ὑπενθυμίζω ἀπλῶς, γενιέται ὁ ὄρος ἐλληνοχριστιανικός. Ὁ συγκερασμός βρίσκεται πιά σαφῶς ἐν τῷ γίγνεσθαι. Αὐτές οἱ διαπιστώσεις δέν σημαίνουν ὅτι ὁ Διαφωτισμός ἔχει ἐξαφανιστεῖ. Οἱ ἀντιστάσεις τοῦ Διαφωτισμοῦ στούς κόλπους τῆς ἐλληνικῆς διανόησης εἶναι ζωντανές καί ἐκδηλώνονται μέχρι τό τέλος τοῦ αἰῶνα ἀρχικά μέ τήν κριτική τοῦ Βυζαντίου¹², ὑστερότερα μέ τήν κριτική τῶν πῶς ἀνεδαφικῶν ἐξάρσεων καί ἀξιώσεων τοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ¹³.

Ὅμως, οἱ ἀντιστάσεις αὐτές σταδιακά ὑποχωροῦν, ὁ φιλελευθερισμός στό ιδεολογικό ἐπίπεδο ἐμφανίζεται ὅλο καί περισσότερο ἀποδυναμωμένος. Ἡ περίοδος, ἀπό τήν ἑβδόμη δεκαετία τοῦ 19ου αἰῶνα καί μετά, μπορεῖ νά χαρακτηριθεῖ ὡς περίοδος ιδεολογικῆς σκλήρυνσης, ἡ ὁποία σταδιακά σφυρηλατεῖ τοὺς ιδεολογικούς συντελεστές τοῦ αὐταρχισμοῦ, πού χαρακτηρίσει τή νεοελληνική ιδεολογία στόν 20ό αἰῶνα.

Αὐτά ἐλπίζω νά ἀποτελέσουν τό ἀντικείμενο μιάς μελλοντικῆς ἐρευνητικῆς προσπάθειας, ὅταν καταφέρω νά ξεκαθαρίσω τοὺς λογαριασμούς μου μέ τό Διαφωτισμό καί τό φιλελευθερισμό, πού πρὸς τό παρόν παραμένουν ἀκόμη ἀνοιχτοί. Ὡστόσο, ἡ συνείδηση τῆς σοβαρότητας τῆς μεταγενέστερης περιόδου, πού ὑπαινίχθηκα, μπορεῖ νά μᾶς ἀφήσει στόν ἐπίλογο τῆς ἀποψινῆς συζήτησης μέ ὀρισμένες συμπερασματικές ἐντυπώσεις σέ σχέση μέ τή φύση τῶν ιδεολογικῶν φαινομένων στήν ἐκατονταετία πού ἀκολούθησε τήν ἐκατονταετία τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ ιδεολογία πού ρίχνει πιά τοὺς προβολεῖς τῆς στόν 20ό αἰῶνα βασίζεται στον συγκερασμό ἐτερόκλητων φιλοσοφικῶν στοιχείων. Ὁ συγκερασμός βέβαια δέν συντελεῖται μέ ἴσους ὄρους, ἀλλά μᾶλλον χρησιμοποιοῖ ὀρισμένα ἀπό τά κατάλοιπα τῆς διαφωτιστικῆς ἐμπνευσης, ἰδίως μιά ἐκδοχή τοῦ ὁράματος τῆς ἀρχαιότητας, ριζικά διαφορετικῆ ἀπό τήν προγενέστερη σύλληψη: ἀπό μήτρα πολιτικῆς κριτικῆς ἡ ἐννοια τῆς ἀρχαιότητας μεταπίπτει στό ἰδεολόγημα τῆς προγονοπληξίας.

Τελικά ὁ συγκερασμός ἐκφράζεται στήν πολιτική

ζωή τοῦ ἐλληνισμοῦ μέ μιά χαρακτηριστική καί ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἀντίφαση, πού δέν νομίζω νά ἔχει ἐκτιμηθεῖ ἀρκετά. Εἶναι ἡ ἀντίφαση τῆς τυπικά πλήρους λειτουργίας τῶν θεσμῶν τοῦ φιλελευθεροῦ κοινοβουλευτισμοῦ στήν ἐλληνική πολιτική ζωή, ἀπό τό 1864 καί μετά, στήν ἐποχὴ ἀκριβῶς τῆς ιδεολογικῆς σκλήρυνσης καί τῆς ὑποχώρησης τοῦ φιλελευθερισμοῦ ὡς συστήματος πολιτικῶν ἀξιών, πού προσπάθησα νά διαγράψω. Ἡ ιδεολογική σκλήρυνση ἐκφράζεται ἀπό τοὺς ἄξονες τοῦ ἐθνικοῦ μεσσιανισμοῦ καί τῆς ιδεολογικῆς μισαλλοδοξίας τῆν ἐποχὴ ἀκριβῶς πού οἱ θεσμοὶ τῆς φιλελευθερῆς διακυβέρνησης λειτουργοῦν στό διοικητικό ἐπίπεδο. Ἡ τυπικὴ ὁλοκλήρωση τῶν φιλελευθερῶν πολιτικῶν θεσμῶν συντελεῖται σέ μιά φάση τῆς νεοελληνικῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας, πού βλέπει καί τό φυλλοβόλημα τῶν τελευταίων φορέων τῆς ἀμφισβήτησης πού ἐκφράζουν ἀκόμα τήν προγενέστερη ιδεολογικὴ παράδοση.

Ἡ ἀντίφαση τῆς λειτουργίας τῶν θεσμῶν τῆν ἐποχὴ τοῦ φυλλοβόληματος τῶν φορέων τῆς ἀμφισβήτησης, ἐκφράζει κατὰ κάποιον τρόπο τό παράδοξο δράμα τοῦ φιλελευθερισμοῦ στή νεοελληνικὴ κοινωνία πού βρίσκεται στή ρίζα τῶν τραγωδιῶν τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

11. Βλ. Μάρκου Ρενιέρη, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*, Δοκίμιον, Ἀθήνα 1841, σ. 17.

12. Γνωστοὶ ἐπικριτὲς τοῦ Βυζαντίου πού ἀνήκαν στήν κορυφὴ τῆς ἐπιστημονικῆς ζωῆς τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἦταν μεταξύ ἄλλων οἱ Μιχαὴλ Ποτλῆς, Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, Παῦλος Καλλιγᾶς, Ἰάκωβος Ρίζος Νερουλόγος. Γιά τίς ἀντιστάσεις κατὰ τοῦ Βυζαντίου βλ. Κ.Θ. Δημαρᾶ *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός*, Ἀθήνα 1982, σ. 339-340, 379-382.

13. Ἐκπρόσωπος αὐτῆς τῆς στάσης ἦταν ὁ Εἰρηναῖος Ἀσώπιος πού ἐπλάσε τὸν ὄρο «μεγαλοϊδεΐτις» νόσος. Βλ. τὸ σχετικὸ σχόλιο τοῦ Κουμανούδη, *Συναγωγή νέων λέξεων*, σ. 629. Βλ. ἐπίσης Κ.Θ. Δημαρᾶ, «Ἀπὸ τὴν σάτιρα στήν εὐθυμογραφία», στή συλλογὴ *Σάτιρα καί πολιτικὴ στή νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1979, σ. 311-312.

ΕΡΓΑ ΣΟΓΡΑΦΙΚΗΣ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ
ΜΙΚΡΗ ΑΙΘΟΥΣΑ ΤΕΧΝΗΣ

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗΣ
ΤΕΧΝΗΣ * ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ * ΓΥΑΛΙ
ΚΕΡΑΜΙΚΟ Σ ΜΠΡΟΥΤΖΟΣ

743633233

Αηκίτης Διαμαντόπουλος Σκουφά

Ἡ περίπτωση Λουί Ἀλτουσέρ καί τό φαινόμενο Τζών Λιούις

τῆς Ἀλεξάνδρας Δεληγιώργη

Μ' αὐτό τό σημείωμα θέλω νά τιμήσω τόν Ἀλτουσέρ. Πλησιάζοντας τά κείμενά του. Πῶς ἀλλιῶς; Στήν προμετωπίδα τοῦ σημειώματος ξαναβάζω σκόπιμα τόν τίτλο τοῦ ἄρθρου πού δημοσίευσε ὁ Τζ. Λιούις, στό περιοδικό *Marxism Today* τό 1972, ἀσκώντας πολεμική στά δοκίμια τοῦ Ἀλτουσέρ. Ὁ Ἀλτουσέρ ἀπάντησε στό ἴδιο περιοδικό τήν ἴδια χρονιά, ἡ ἀπάντησή του ἐκδόθηκε σ' ἕνα βιβλιαράκι στή σειρά *Θεωρία τῶν γαλλικῶν ἐκδόσεων Maspero*¹, πράγμα, ὅμως, πού δέν ἔφτασε γιά νά κλείσει τό θέμα. Καί ἦταν φυσικό.

Ὁ Τζ. Λιούις δέν εἶναι ἕνας μεμονωμένος διανοούμενος ἀλλά ἕνα φαινόμενο στό χῶρο τῆς μαρξιστικῆς διανόησης. Φαινόμενο ἀργοῦ ρυθμοῦ. Στό τέλος στατικότητας καί ὑστέρησης. Αὐτό τό φαινόμενο θά προσπαθήσω ἔμμεσα νά προσεγγίσω μέσα ἀπ' τά κείμενα τοῦ Ἀλτουσέρ. Κατανοώντας τίς συνέπειες τῆς ἀρνήσῃς τους. Ὁ Τζ. Λιούις δέν κρίνει, μιά καί γιά νά κρίνει θά πρεπε προηγουμένως νά καταλάβει. Ἀρνείται νά καταλάβει ἀνήκει σ' ἕνα ἄλλο σύστημα φιλοσοφικῆς προσέγγισης, σ' αὐτό πού ἔθρεψε ἐγκυκλοπαιδικούς φιλοσόφους, κυρίως ἀγγλοσάξονες.

Τά κείμενα τοῦ Ἀλτουσέρ εἶναι κείμενα ἀνάγνωσης τῶν μαρξιστικῶν κειμένων πού κινεῖται ἀπό μιάν ὀρισμένη προβληματική. Τό λάθος εἶναι νά νομίσουμε ὅτι ἡ προβληματική του ὀδηγεῖ τή μαρξιστική θεωρία σέ σκοτεινοῦς λαβύρινθους. Θά ἦταν ἀφελές καί νά τό ὑποθέσουμε. Ἐτσι, στό σημείωμα αὐτό, δέν προσπαθῶ ν' ἀποδείξω τό ἀντίθετο. Σκοπός μου εἶναι νά παρακολουθήσω τήν πορεία τῆς σκέψης του.

Ὁ Ἀλτουσέρ εἶναι φιλόσοφος κι ἐπειδή εἶναι μαρξιστής φιλόσοφος, δουλεύει στό χῶρο τῆς ἐπιστημολογίας, στό χῶρο, δηλαδή, τῆς φιλοσοφίας πού ἀναλύει κι ἐλέγχει ἔννοιες καί μεθόδους πού ἐπεξεργάζονται οἱ ἐπιστήμες. Ἐπειδή ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ εἶναι ἐπιστημο-

νική, ἡ ἐπιστημολογική τῆς προσέγγιση πού ἐπιχειρεῖ ὁ Ἀλτουσέρ ὄχι μόνο δέν τή θίγει ἀλλά τήν τρέφει. Γιατί ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ, ἂν εἶναι ἐπιστημονική, ὅπως καί εἶναι, δέν μπορεῖ νά περιέλθει στήν κατάσταση τυποποιημένης τροφῆς. Ἀπ' τήν ἄλλη μεριά, ἡ θεωρία τοῦ Μάρξ εἶναι καί ὄργανο σκέψης πού πρέπει νά ξανακουρδιστεῖ μέ τά μέσα τῆς σύγχρονης ἐπιστημολογικῆς ἀνάλυσης, γιά νά βγάλει τούς ἤχους πού εἶναι σέ θέση νά βγάλει. Αὐτό ἐπιχειρεῖ ὁ Ἀλτουσέρ: ξανακουρδίζει μέ τίς ἐπιστημολογικές ἀναλύσεις του τό μαρξιστικό ὄργανο σκέψης, μιά καί δέν ἔχουμε ἀκούσει ἡ δέν θέλουμε ν' ἀκούσουμε ὄλους τούς ἤχους του. Γιά νά κάνει κανείς μιά τέτοια δουλειά, τό λιγότερο πού χρειάζεται εἶναι νά μήν εἶναι ἀσχετος μέ τό χρόνο καί τούς ρυθμούς. Ἀπό κει καί πέρα χρειάζονται κι ἄλλα σοβαρότερα: ἕνα πρόγραμμα ἐπιστημολογικῆς ἐργασίας καί μιά στρατηγική σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἐξυπηρέτηση τῶν στόχων του.

Τί θέλησε νά κάνει ὁ Ἀλτουσέρ; Θέλησε νά προστατεύσει τό μαρξισμό ἀπό τίς πραγματικές ἀπειλές τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας. Κι ἐπειδή εἶναι φιλόσοφος στό ἐπάγγελμα θέλησε νά ἀντιμετωπίσει τίς ἀπειλές τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, στό ἐπίπεδο τῆς θεωρίας πού εἶναι ἐξίσου πραγματικές κι ἴσως περισσότερο θανάσιμες ἀπό κείνες πού ἐξακοντίζει σέ ἄλλα ἐπίπεδα. Ἀλλά ὑπάρχει μιά διάχυτη καχυποψία γιά τό ἐπάγγελμα τοῦ φιλοσόφου. Ἀκόμη καί οἱ ἴδιοι οἱ φιλόσοφοι ὑποχρεώνονται κάποτε νά σκεφτοῦν τό ἐνδεχόμενο ὅτι εἶναι ἀργόσχολοι. Ὅμως δέν εἶναι: κι ἐπιπλέον κάνουν μιά δουλειά σκληρή κι ἀνθυγιεινή: ψυχοφθόρα. Τουλάχιστον οἱ πολιτικοί κι οἱ κοινωνιολόγοι ὀφείλουν νά τούς τό ἀναγνωρίσουν.

Ὁ Ἀλτουσέρ θέλησε νά δείξει ὅτι ὁ μαρξισμός εἶναι σέ θέση νά ἀναμετρηθεῖ μέ τήν ἀστική ἰδεολογία καί μάλιστα ἀπό θέση ἰσχύος στό ἐπίπεδο τῆς θεωρίας. Σέ μιά πρώτη φάση, ἦταν ὑποχρεωμένος νά θίξει τούς θεωρητικούς λόγους τῆς ἀναμέτρησης. Ἡ ριζική καί σινοχῆς ρήξη μέ τήν ἀστική ἰδεολογία ἦταν ὁ ὁρος ὄχι μόνο γιά τήν πολιτική ἀνάπτυξη τοῦ μαρξισμοῦ ἀλλά

1. Τό ἄρθρο τοῦ J. Lewis κι ἡ ἀπάντηση τοῦ L. Althusser μεταφράστηκαν στά ἑλληνικά ἀπ' τίς ἐκδόσεις *Θεμέλιο*, σειρά *Κριτική*, Ἀθήνα 1977

καί για τή θεωρητική θεμελίωσή του. Με τις επιστημολογικές αναλύσεις του προκαλούσε τους μη μαρξιστές επιστημολόγους ν' αντιμετωπίσουν με θεωρητικούς όρους την ύπαρξη μιάς θεωρίας που είναι επιστημονική επαναστατώντας στο θετικιστικό πρότυπο της επιστήμης. Το λάθος του Άλτουσέρ ήταν ότι δεν πρόβλεψε τις αντιδράσεις των μαρξιστών θεωρητικών. Έτσι κανείς από τους θετικιστές που προκαλούσε ο Άλτουσέρ σ' αυτή την ανοιχτή θεωρητική αναμέτρηση, δεν χρειάστηκε να λογοδοτήσει για τά προβληματικά σημεία του θετικισμού, του λογικού εμπειρισμού και των προσπαθειών που κάνει για τή διεύρυνσή του, προκειμένου πιά να επιβιώσει αλλά και να διατηρήσει την κυριαρχία του. Με τις κριτικές που δέχτηκαν οι αναλύσεις του Άλτουσέρ από τους μαρξιστές, για άλλη μιά φορά, ο μαρξισμός βρέθηκε να είναι απολογούμενος στο χώρο της επιστημολογίας.

Άλλα γιατί αντέδρασαν οι μαρξιστές θεωρητικοί; Έπειδή ο Άλτουσέρ για να εξασφαλίσει τις θεωρητικές προϋποθέσεις μιάς αναμέτρησης του μαρξισμού με την άστική ιδεολογία, που θά έφερνε στην επιφάνεια την ανεπάρκεια των θεωρητικών στηριγμάτων της τελευταίας, έκρινε πώς ήταν απαραίτητο, πριν αποδείξει τον επαναστατικό χαρακτήρα της μαρξιστικής θεωρίας, ν' αποδείξει τον επιστημονικό χαρακτήρα της. Είναι ένα λάθος που αναγνώρισε ο Άλτουσέρ από το 1967. "Όταν το 1974 δίνει στην αυτοκριτική του τις απαραίτητες διευκρινίσεις των θέσεών του, το κακό έχει ήδη γίνει. Έδώ, δεν θά ήθελα να συζητήσω τις πολιτικές συνέπειες της πολεμικής που δέχτηκε ο Άλτουσέρ από την πλευρά των μαρξιστών, όσο το λάθος του. Γιατί είναι ένα λάθος που εκ των υστέρων αναγνωρίζουμε. Και δεν είναι βέβαιο ότι θά ήταν πράγματι λάθος, αν οι μαρξιστές θεωρητικοί αντί να αντιδράσουν στην έννοια της επιστημολογικής τομής, προβληματίζονταν με τή χρήση της και τή θεωρητική σκοπιμότητά της. Έτσι οι μαρξιστές, εκτιμώντας την αξία που έχει ένα ζωντανό πολιτικό πάθος, αλλά ξεχνώντας τις καταστρεπτικές του συνέπειες, όταν στην ανάγκη μας να το διατηρήσουμε ζωντανό τρώμε τις σάρκες μας, αγνόησαν το βασικότερο: ότι ο Άλτουσέρ θέλησε ν' αποδείξει την επιστημονικότητα της θεωρίας του Μάρξ, με βάση όχι το θετικιστικό πρότυπο της επιστήμης αλλά με βάση τις θέσεις μιάς υλιστικής διαλεκτικής. Κι αυτό γιατί το θετικιστικό πρότυπο της επιστήμης είναι το μόνο που αναγνωρίζουν. (Και σ' αυτό ευθύνεται και η ιστορία των προσπαθειών που έγιναν στο β' μισό του 19ου αϊ. για την επεξεργασία της μαρξιστικής θεωρίας). Διαφορετικά, ο Η. Lefebvre δεν θά κατήγγελε την απουσία της έννοιας της αλλοτρίωσης από τις αναλύσεις των «δογματικών» μαρξιστών με το έπιχειρημα ότι την έννοια αυτή την εξαφάνισαν για πολιτικούς λόγους, μιά και η χρήση της δεν θά μπορούσε να περιοριστεί στην κριτική της άστικής κοινωνίας. Το έπιχειρημα του Λεφέβρ είναι αδύνατο, όχι γιατί είναι πολιτικό έπιχειρημα αλλά γιατί βασίζεται στην έπιλογή του να καταφύγει στο χεγκελιανού τύπου θεωρησιακό όρθολογισμό, προκειμένου να απο-

φύγει το θετικιστικό πρότυπο της επιστήμης. Έλλειψει μαρξιστικού προτύπου. Για τή συγκρότηση ενός τέτοιου μαρξιστικού μοντέλου της επιστήμης χρειαζόταν δουλειά στο χώρο της επιστημολογίας, πράγμα που έκρινε πώς μπορούσε να κάνει ο Άλτουσέρ.

Από τότε που γράφτηκε το *Κεφάλαιο*, ο όρθολογισμός, κριτικός ή διαλεκτικός, που αναπτύχθηκε στο χώρο της φιλοσοφίας της επιστήμης παρήγαγε ένα όρισμένο έργο. Έπεξεργάστηκε τρόπους ανάλυσης των επιστημονικών μεθόδων και έννοιών που χρειάζεται να συζητήσουν και να κρίνουν οι θεωρητικοί του μαρξισμού, ξεκαθαρίζοντας και φωτίζοντας όλα τά σημεία κλειδιά της θεωρίας του Μάρξ. Οι καλύτεροι από τους σύγχρονους μη μαρξιστές θεωρητικούς δανείστηκαν ή χρησιμοποίησαν στοιχεία της μαρξιστικής θεωρίας. Άλλοτε τό δηλώνουν, άλλοτε ξεχνούν να τό κάνουν. Τό να κρύβονται έντεχνα οι πηγές, παρά την πληθώρα παραπομπών, δεν είναι σήμερα τόσο βαρύ παράπτωμα. Για όποιον ξέρει, τό ίδιο κάνει. Για όποιον, όμως, δεν ξέρει; Έπικίνδυνα πράγματα, εξαιτίας της σύγχυσης που προκαλούν.

Άπ' τήν άλλη, πρέπει να όμολογήσουμε ότι είναι σέ δύσκολη θέση μιά θεωρία που, ενώ διατηρεί άμείωτη τήν έγκυρότητά της, εκείνοι που θά μπορούσαν ν' ασχοληθούν σοβαρά με τήν προβληματική της, δεν έχουν τήν εύκαιρία να τό κάνουν, μιά και όσα παρεμβάλλονται για να τούς συνδέσουν μ' αυτή, δουλεύουν πίο πολύ για τήν άδιαφορία και τήν άγνοια ή έπισημοποιούν τό φοβερό, για τόν καιρό μας, παράπτωμα της περιφρόνησης του συρμού. Για τό ότι δεν γίνεται τόσο συχνά όσο θά περίμενε κανείς τό πέρασμα από τήν κατάσταση του διανοούμενου με μαρξιστικά ενδιαφέροντα (που ή μόνη του δέσμευση είναι ή έπαρκής ένημέρωση) στην κατάσταση του έρευνητή ή κριτικού με μαρξιστική τοποθέτηση όχι μόνο θεωρητική αλλά και πολιτική (που ή μόνη του δέσμευση είναι ή έπαρκής γνώση και ή άποφυγή της αυτοκατανάλωσης), ευθύνεται και τό έπιπεδο στο όποιο διατηρούν τή θεωρία οι ένταγμένοι μαρξιστές διανοούμενοι. Και πάρα πολύ. Φυσικά, τό ζήτημα δεν είναι ο έκσυγχρονισμός της έπιχειρηματολογίας ή ή άνανέωση της. Η επιστήμη δεν βασίζεται σέ διατυπώσεις έπιχειρημάτων αλλά σέ παραγωγικές διαδικασίες κι όπου είναι δυνατόν και σέ αποδείξεις. Κι έτσι προχωρεί. Κι έπειδή τά έπιχειρήματα έχουν συνήθως αναδρομική φορά, χρειαζόμαστε τομές.

Κι έδώ τίθεται τό ζήτημα Άλτουσέρ και τό φαινόμενο Τζών Λιούις που τόν κατατρέχει. Κι αν τό φαινόμενο αυτό κατέτρεχε τόν Άλτουσέρ ως μεμονωμένη περίπτωση κι όχι τόν ίδιο τό μαρξισμό, θά ήταν τέτοιο τό συναίσθημα ματαιότητας που δεν θά έγραφα αυτό τό σημείωμα.

Στό υπόλοιπο μέρος αυτής της δουλειάς, θά ήθελα να διατηρήσω μιά σχολαστική σχέση με τήν επιστημολογία και τόν Άλτουσέρ.

I

"Ένα από τά βασικά προβλήματα όχι μόνο της κλασικής αλλά και της σύγχρονης φιλοσοφίας είναι τό πρόβλημα της γνώσης. Όλοι οι γνωστοί φιλοσοφικοί όροι, άπ' τόν όρθολογισμό ως τό θετικισμό και τις διάφορες έκδοχές τους, υποδηλώνουν επεξεργασμένες αλλά και συζητήσιμες θεωρίες για τό τί είναι επιστημονική γνώση και πώς παράγεται. Οι γνωσιοθεωρίες αυτές χωρίς ν' αφήνουν άνεγγιχτες τις επιστημονικές θεωρίες, χρησιμεύουν ως βασικές θέσεις των έπιστη-

2. Βλ. Η. Lefebvre, *Le matérialisme dialectique*, P.U.F., Παρίσι, 1974, σ. 8-9. Τό πρόβλημα του δογματισμού στο σύγχρονο μαρξισμό έφτασε να είναι περισσότερο διδαλωδες και περίπλοκο από τά προβλήματα που λύνει ή μαρξιστική θεωρία. Για τήν ανάλυση αυτού του ζητήματος, χρειάζεται μιά διεξοδική καταγραφή της ιστορίας του σύγχρονου μαρξισμού.

μολόγων που αναλαμβάνουν τον έλεγχο και την κριτική επιστημονικών εννοιών και μεθόδων. Για τους θετικιστές επιστημολόγους (και τους πιο άνησυχους, όπως είναι ο Feysabend ή ο Lakatos) ή ψυχανάλυση ή η θεωρία του Μάρξ είναι ψευδο-επιστημονικές. Γι' αυτούς τους επιστημολόγους το θέμα τελειώνει εκεί. Άλλα στην επιστημολογία, γενικά, το θέμα δεν τελειώνει εκεί στο μέτρο που τα κριτήρια της ανάλυσης μιας επιστημονικής θεωρίας αφορούν την ίδια τη θεωρία και δεν είναι α ριγοί ή συγκεκριμένες ιδεολογικές θέσεις.

Ο Άλτουσέρ διαπιστώνει μέσα από την ανάγνωση των μαρξιστικών κειμένων ένα γνωσιοθεωρητικό κενό που δεν είναι δυσαναπλήρωτο, μιά κι ο Μάρξ άφησε παρατηρήσεις και κρίσεις στις οποίες θα μπορούσε να βασιστεί ή επεξεργασία μιας γνωσιοθεωρίας που θα επιτρέψει στο διαλεκτικό ύλισμό να λειτουργήσει ως επιστημολογικό όργανο, ικανό να ελέγχει μεθόδους και έννοιες επιστημονικών θεωριών με θετικιστικό ή αντιδιαλεκτικό υπόβαθρο. Άλλά, για να ενεργοποιηθεί ή επιστημολογική πλευρά του διαλεκτικού ύλισμού, χρειάζεται να ξεκαθαρίσουμε το δικό του διαλεκτικό υπόβαθρο. Μ' άλλα λόγια, ν' αποκτήσουμε μιά αυστηρή αντίληψη του ειδικού χαρακτήρα της μαρξιστικής διαλεκτικής και του ειδικού χαρακτήρα του αντικειμένου της. Με ποιό τρόπο το επιχειρεί ο Άλτουσέρ, θά το δούμε στη συνέχεια. Έδώ χρειάζεται να πούμε ότι ή ανάγκη ενός τέτοιου επιστημολογικού οργάνου δεν εξαντλείται στον έλεγχο και την κριτική αντιδιαλεκτικών επιστημονικών προσεγγίσεων. Αφορά κυρίως την έρευνα. Για την ακρίβεια, αφορά ένα πρόγραμμα έρευνών σε τομείς όπως είναι ή ιστορία των επιστημών, ή ιστορία της φιλοσοφίας, των ιδεολογιών, ή ή ιστορία της τέχνης. Βέβαια, όπως παρατήρησε ο Άλτουσέρ³, οι μαρξιστές θεωρητικοί ανταποκρίθηκαν σ' αυτή την ανάγκη και παρήγαγαν έργο στους παραπάνω τομείς. Εκτός όμως από τις μεμονωμένες εργασίες για την ιστορία των επιστημών, που δεν αρκούν για να δημιουργηθεί ένα σοβαρό προηγούμενο μέσα στις ίδιες τις επιστήμες, πρέπει να σκεφτούμε ακόμη ότι το σημείο όπου συγκλίνουν τέτοιες εργασίες είναι ο χώρος της επιστημολογίας⁴.

Ός ένδειξη επιστημολογικού κενού της μαρξιστικής θεωρίας θά επικαλεστώ τό βιβλίο του P. Raymond, *Histoire et sciences*, στο οποίο ο συγγραφέας, παραθέτοντας τις υπάρχουσες φιλοσοφικές θέσεις για τη σχέση θεωρίας και πραγματικότητας, αναφέρεται στην ιδεαλιστική, την υλιστική και σε μιά ένδιάμηση, την ιδεαλιστική-υλιστική θέση⁵. Ακόμη κι αν με την υλι-

στική θέση, ο συγγραφέας υποδηλώνει τη διαλεκτική υλιστική θέση, έχει σημασία ότι ο όρος διαλεκτική απουσιάζει. Κι αυτό δεν οφείλεται στο γεγονός ότι ο Ραιμόν αναφέρεται στα μαθηματικά, μιά κι ο ίδιος φωτίζει τη σχέση των μαθηματικών με την πραγματικότητα, διακρίνοντας ένα επίπεδο θεωρίας που αποκαλεί μαθηματικό κι ένα επίπεδο πραγματικότητας που αποκαλεί μαθηματικοποιημένο και τό οποίο, παρά τό συμβολικό χαρακτήρα του, είναι μεταβλητό σε συνάρτηση με τά φυσικά ή κοινωνικά δεδομένα όπου έμμεσα αναφέρεται (με τό ένδιάμηση μιάς άλλης επιστήμης που χρησιμοποιεί τά μαθηματικά)⁶.

Γιά τόν Π. Ραιμόν, ή ιστορικότητα των επιστημών δεν έγκειται στην εξάρτηση της επιστημονικής δραστηριότητας από ένα σύνολο κανόνων που ελέγχουν ολόκληρη τη σφαίρα των ιδεολογικών ή θεωρητικών προσεγγίσεων, όπως υποστήριξε ο Foucault αλλά στις διορθωτικές σχέσεις που συνδέουν τους αυτόνομους επιμέρους μηχανισμούς της επιστημονικής δραστηριότητας με τό σύνολο των μηχανισμών της παραγωγής σε μιά κοινωνία. Κι εδώ μπαινει τό πρόβλημα της διαλεκτικής⁷.

Ο Ραιμόν επικαλείται αλλά δεν επεκτείνει τό ζήτημα. Έτσι κι άλλως, ο χαρακτήρας των αναλύσεων του προϋποθέτει τη λύση αυτού του προβλήματος.

Μ' αυτή την παρατραβηγμένη παρένθεση θέλησα να έπισημάνω την απουσία οριοθετήσεων του πεδίου της διαλεκτικής ακόμη και σε μελέτες, όπως του Ραιμόν, που τίς θεωρούν αναγκαίο όρο για τη στήριξη των θέσεων τους.

ναι. Ο άγνωστικισμός που προβάλλουν, σ' αυτό τό σημείο, οι ιδεαλιστές μόνο με την έλλειψη ανάλογης έμπειρίας μπορεί να εξηγηθεί.

Η υλιστική θέση, αντίθετα, υποστηρίζει ότι ή θεωρία δεν έχει καμιά α ριγοί αξία. Η επιστημονική εργασία δεν συνίσταται στο να κατανοεί την πραγματικότητα αλλά στο να οικοδομεί την κατανοησιμότητά της. Με την επιστημονική εργασία εντάσσουμε σε μιά άφρημένη κατασκευή τις όψεις της πραγματικότητας στην όποια στοχεύουν τά σύμβολα κι αυτό γίνεται σύμφωνα με ιστορικά μεταβαλλόμενους κανόνες. Η αξία της θεωρητικής κατασκευής εξασφαλίζεται προσωρινά απ' την ενότητά της με την πραγματικότητα. Η ενότητα αυτή διασφαλίζεται, κάθε φορά, χάρη στο γεγονός ότι οι θεωρητικοί κανόνες και κυρίως ή υπόθεση που διατυπώνουμε μεταβάλλεται σε συνάρτηση με την πειραματική δυνατότητα που μās προσφέρει έγγραφης πραγματικών στοιχείων στη θεωρητική κατασκευή. Προφανώς ο Ραιμόν αναφέρεται στη θέση του διαλεκτικού ύλισμού έχοντας υπόψη του και τόν ορθολογικό ύλισμό που προβάλλει ο Bachelard μέσα από τις αναλύσεις του. Άλλά αν αποσιωπήσουμε τη διαλεκτική κινδυνεύουμε να παραδεχτούμε ότι ο σκύλος που υπάρχει και δαγκώνει δεχόμενος τό μετασχηματισμό του σε έννοια, παύει να μās ένοχλεί, μās αφήνει να κάνουμε τη δουλειά μας και μās ενδιαφέρει ελάχιστα. Αν ήταν έτσι, ο διαφωτισμός θά παρέμενε ο φυσικός χώρος της σκέψης μας, ή όποια έχοντας βρει την αλήθεια, θά 'κανε καλά να σέβεται τις υπόθηκες της. Δεν είναι τυχαίο που κάπως έτσι τόν αντιμετωπίζουν οι Χορκάμερ και Άντόρνο στο *Dialektik der aufklärung*.

Η ιδεαλιστική-υλιστική θέση υποστηρίζει ότι ή θεωρία δεν αποτελεί συμβολική αναπαράσταση της πραγματικότητας, αλλά πρόσθεμά της, στο όποιο όμως έχουμε τη δυνατότητα να εντάξουμε την πραγματικότητα. Γι αυτή την ιδεαλιστική και ταυτόχρονα υλιστική θέση, που τόν άπόχη της μπορούμε να βρούμε στον Χέγκελ, ο σκύλος μετασχηματιζόμενος σε έννοια φτάνει να τό θεωρεί κατώτερο από τόν εαυτό του να δαγκώνει. Πρέπει να παραδεχτούμε ότι οι έλιγμοί που κάνει ή σκέψη για να ξεπεράσει τις δυσκολίες που συναντά, χωρίς να είναι τό ελατήριο της ιστορίας της, αποτελούν πάντως στατικό της.

7. Ο.π., σ. 66-67.

8. Ο.π., σ. 47-56.

3. L. Althusser, *Pour Marx*, Maspero, Παρίσι, 1972, σ. 170.

4. Ακόμα κι αν συγκεντρώναμε όλους τους τίτλους τέτοιων εργασιών, ή λίστα θά παρέμενε φτωχή.

5. Maspero, Παρίσι, 1975.

6. Ο.π., σ. 61-71, που μεταφράστηκαν και δημοσιεύτηκαν στον *Πολίτη*, τεύχος 30, 1979, σ. 36-39, με τίτλο «Γιά την επιστημολογία και την ιστορία των Μαθηματικών». Κατά τόν P. Raymond, ή ιδεαλιστική θέση υποστηρίζει ότι κάθε επιστήμη άποτελεί σταδιακή ανάπτυξη μιάς πιστής συμβολικής αναπαράστασης της πραγματικότητας και βασίζεται στην άποψη ότι διαθέτουμε α ριγοί συστήματα συμβολισμών που αναλαμβάνουν μιά τέτοια αναπαράσταση ή ότι κατασκευάζουμε αυτά τά συστήματα. Και στη μιά και την άλλη περίπτωση, τό αποτέλεσμα είναι τό ίδιο, κατανοούμε την πραγματικότητα μόνον έφόσον την έχουμε αναγάγει σε στοιχείο θεωρίας. Έδώ, πρέπει να τονίσουμε ότι ο ιδεαλισμός ξεχνά να δηλώσει ότι έξω από τη θεωρητική επεξεργασία συμβόλων που μās επιτρέπουν να γνωρίζουμε την πραγματικότητα, με τη μορφή στοιχείου της θεωρίας, ή πραγματικότητα υπάρχει. Όπως λέει ο Σπινόζα και τό έπαναλαμβάνει ο Άλτουσέρ, ή έννοια του σκύλου δεν δαγκώνει, ο σκύλος δαγκώ-

Ποιά είναι ακριβώς η θέση του *διαλεκτικού υλισμού* για τη σχέση θεωρίας και πραγματικότητας; πώς ορίζει τον ειδικό χαρακτήρα του αντικειμένου των μαθηματικών ή άλλων επιστημών; Για να προσφέρει ο μαρξισμός γόνιμες λύσεις σε προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι επιστήμες ή καθεμιά στο πεδίο της, αλλά και σε δι-επιστημονική βάση, κι ακόμη, για να συμβάλει στην άρση των εμπλοκών που αντιμετωπίζουν επιστήμες με σφαιρικό αντικείμενο, όπως είναι η κοινωνιολογία, ή ανθρωπολογία ή η ιστορία, στη θετικιστική ή ακαδημαϊκή έκδοσή τους, χρειάζεται να δώσει θεωρητικές απαντήσεις σε ερωτήματα όπως τα παραπάνω. Ο Π. Ραιμόν επιχειρεί να το κάνει, σ' ό,τι αφορά τα μαθηματικά. Φαίνεται να γνωρίζει την προβληματική του Άλτουσέρ και τις αντιδράσεις που αντιμετωπίζει, όπως και το γεγονός ότι πρόκειται για μία νέα μορφή φιλοσοφικής πρακτικής, το πεδίο της οποίας όπως κι ο δρόμος που ανοίγει δεν έχουν διερευνηθεί με την απαιτούμενη προσοχή⁹. Φαίνεται ακόμη να έχει υπόψη του τις παρατηρήσεις του Πιαζέ για το αντικείμενο των μαθηματικών¹⁰.

Και στο σημείο αυτό, για να κλείσει όντως ή παρένθεση, χρειάζεται να ανοίξουμε κι άλλη. Με τό εξής ερώτημα: ποιά θέση παίρνει ο μαρξισμός απέναντι σε επιστημολογικές θέσεις που χωρίς να δηλώνουν τά δάνεια ή τις αναφορές τους στη μαρξιστική θεωρία, μέσα από τις έρευνες που κατευθύνουν στο πεδίο διαφόρων επιστημών, επαληθεύουν έμμεσα την έγκυρότητά της. Ο Bachelard ή ο Πιαζέ αποτελούν τέτοια παραδείγματα επιστημολογικής εργασίας. Θυμίζω απλώς εδώ (μιά κι αυτή η δεύτερη παρένθεση θά πρέπει να απασχολήσει μια ξεχωριστή μελέτη) τον πίνακα που συνέταξε ο Goldmann¹¹ με βάση τα συμπεράσματα που προέκυψαν από την ιστορική-κριτική ανάλυση επιστημονικών ή επιστημολογικών θεωριών που επιχειρήσε ο Πιαζέ. Στόν πίνακα αυτό, παρατηρούμε ότι στην κατηγορία των δυναμικών επιστημολογικών θεωριών που έχουν για γνωσιοθεωρητική βάση τους τη διαλεκτική σχέση Ύποκειμένου-Αντικειμένου, συνυπάρχουν ο διαλεκτικός υλισμός και ο γενετικός στρουκτουραλισμός. Κατά πόσο είναι νόμιμο να δεχτούμε μία τέτοια συνυπαρξη; ποιοί λόγοι θά την υπαγόρευαν; ποιές θά ήταν οι παραπέρα θεωρητικές και πολιτικές της συνέπειες; γιατί θά 'πρεπε να τη δεχτούν ή να την απορρίψουν οι μαρξιστές; Είναι λίγα από τα ερωτήματα που θά 'πρεπε να απαντήσει ή μελέτη που υπαινιχθήκαμε παραπάνω.

Είναι γνωστό ότι ο Άλτουσέρ διέκρινε στό έργο του Μάρξ μίαν ιδεολογική περίοδο που τελειώνει τό 1845 και μίαν επιστημονική περίοδο που αρχίζει μετά τό 1845 και ολοκληρώνεται ως τό θάνατό του, τό 1883. Πιό συγκεκριμένα, διέκρινε τά έργα του Μάρξ σέ έργα της νεότητας (1840-1845), σέ έργα της τομής (1845), σέ έργα της ώριμησης (1845-1857) και σέ έργα της ώριμότητας (1857-1883)¹².

Σαφώς δεν πρόκειται για μίαν άπλή χρονολογική κατάταξη των κειμένων του Μάρξ αλλά για τό αποτέλεσμα μιάς κριτικής εργασίας που προϋποθέτει την τοποθέτηση του έργου του Μάρξ στό πραγματικό θεω-

ρητικό και ιστορικό του πλαίσιο. Γι' αυτή την κριτική εργασία, ο Άλτουσέρ χρησιμοποιεί έννοιες που αφορούν τη φύση των θεωρητικών σχηματισμών και την ιστορία τους. Οι έννοιες αυτές αποτελούν οργανικά στοιχεία μιάς διαλεκτικής επιστημολογίας που επιχειρεί να συγκροτήσει ο Άλτουσέρ, κατά τη διαδικασία της χρήσης που τούς κάνει για την κατανόηση του έργου του Μάρξ.

Ο Άλτουσέρ δεν δίστασε να εμπλακεί σ' έναν κύκλο που τελικά δεν αποδεικνύεται φαύλος: επιχειρεί μιά συστηματική αναγνώριση των κειμένων του Μάρξ συγκροτώντας ταυτόχρονα μιά μέθοδο προσέγγισης που μās επιτρέπει να κατανοήσουμε όχι μόνο τη θεωρία του Μάρξ και την ιστορία της εσωτερικής της συγκρότησης, αλλά όποιοδήποτε θεωρητικό σχήμα που ένδεχομένως θά μās απασχολούσε μέσα στην ιστορία των θεωριών. "Όπως λέει ο ίδιος¹³, πρόκειται για τό διαλεκτικό κύκλο που διαγράφουμε όταν διερευνούμε ένα θεωρητικό αντικείμενο με βάση μίαν όρισμένη προβληματική. Μπαίνοντας στην τροχιά ενός τέτοιου κύκλου, την ίδια στιγμή που αναλύουμε τό αντικείμενό μας, ή προβληματική στην όποία σπριζόμαστε για νό τό κάνουμε, μετατρέπεται κι αυτή με τη σειρά της σέ αντικείμενο ανάλυσης, εφόσον δοκιμάζεται την κάθε στιγμή και σ' όλα τά σημεία αυτής της διαδικασίας.

"Αν, όπως πραγματικά χρειάζεται, πολλαπλασιαστούν οι δοκιμασίες της προβληματικής μας και των έννοιών που υπαγορεύει σέ αναλύσεις κι άλλων θεωρητικών αντικειμένων, βρισκόμαστε ήδη στό δρόμο της διαμόρφωσης ενός επιστημολογικού όργάνου που μηδενίζει τις κατά περίπτωση προσεγγίσεις, εφόσον καμιά έξωγενής αναγκαιότητα ή σκοπιμότητα δεν μπορεί να παρέμβει στην λειτουργία του και τό όποιο είναι έγκυρο, εφόσον οι σταθερές έννοιες που χρησιμοποιεί συνδέονται οργανικά με τη θεωρία που κάθε φορά διερευνά. Μέσα σ' αυτό τό πλαίσιο εργασίας, ό επιστημολόγος παύει να παίζει άνεξέλεγκτα τό ρόλο του πρωταγωνιστή κι ανοίγει ένα αναγκαίο όσο κι αναγκαστικό διάλογο με τό αντικείμενο της ανάλυσης του, απ' τό όποιο δοκιμάζεται και ταλαιπωρείται σ' όλη τη διάρκεια της προσπάθειας να κυριαρχήσει σ' αυτό, προκειμένου να φωτίσει τη δομή του και να έλέγξει τη λειτουργία του. Πρόκειται για την ίδια δοκιμασία που ύφίσταται ό επιστήμονας, όταν επιχειρεί να συλλάβει ή να εξηγήσει ένα φαινόμενο ή ια σειρά φαινομένων.

"Αν ή επιστημολογία είναι «ή συνείδηση της επιστήμης», ή συγκρότησή της είναι δυνατή μόνο μέσα από την επιστήμη και πάνω στους δικούς της δρόμους ανάπτυξης. Με αυτούς τούς όρους και σ' ό,τι αφορά τη μαρξιστική θεωρία ό Άλτουσέρ ξαναπιάνει τά πράγματα απ' την αρχή. Με την έννοια ότι υιοθετεί την κριτική στάση που μās επιβάλλει να δεχτούμε ότι τίποτα δεν είναι αποδεδειγμένο αν δεν ξαναδοκιμαστεί μέσα στις διαδικασίες της απόδειξης. Κι όταν λέω ξαναπιάνει τά πράγματα απ' την αρχή έννοω ότι ξεκινά απ' την υπόθεση ότι ό μαρξισμός «δεν είναι μόνο μιά πολιτική θεωρία, μιά μέθοδος ανάλυσης και δράσης, αλλά επίσης επιστήμη και ως επιστήμη συνιστά τό θεωρητικό πεδίο έρευνών που είναι απαραίτητες για την ανάπτυξη όχι μόνο των κοινωνικών επιστημών και των διαφόρων επιστημών του ανθρώπου αλλά και των φυσικών επιστημών και της φιλοσοφίας»¹⁴.

9. "Ο.π., σ. 8.

10. J. Piaget, Introduction à l'epistémologie génétique, τ. 3, P.U.F., Παρίσι 1951.

11. L. Goldmann, Recherches dialectiques, Παρίσι 1959, σ. 121.

12. L. Althusser, Pour Marx, δ.π., σ. 26-30.

13. L. Althusser, Pour Marx, δ.π., σ. 31.

14. L. Althusser, Pour Marx, δ.π., σ. 16.

Πρώτα πρώτα, η υπόθεση αυτή χρειάζεται να δοκιμαστεί στο χώρο της επιστημονικής θεωρίας. 'Απ' την άλλη ο έλεγχος που πρέπει να υποστεί για να αποδειχτεί ο βαθμός της αλήθειας που περιέχει συνιστά ήδη ένα εξαντλητικό πρόγραμμα επιστημολογικής εργασίας.

"Ένα πρώτο βήμα που κάνει ο 'Αλτουσέρ είναι ν' αντιμετωπίσει το πρόβλημα που δημιούργησαν, πριν από τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, μη μαρξιστές διανοούμενοι, όταν αναγνώριζαν στά έργα της νεότητας του Μάρξ την κατεξοχήν έκφραση της φιλοσοφίας του και στο *Κεφάλαιο* μία παρέκκλιση απ' αυτήν, όπου θυσιάζεται η φιλοσοφία στην οικονομία και η ήθικη στην επιστήμη. Κανείς δεν θα μπορούσε να φανταστεί ότι μία τέτοια άποψη θα 'ταν δυνατόν κάποτε να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη στην τακτική προώθησης των μαρξιστικών θέσεων απ' τους μαρξιστές διανοούμενους. Και να την δεσμεύει. "Αν τότε, στο θόρυβο που προκάλεσε το σύνθημα «επιστροφή στις ρίζες του Μάρξ» και το οποίο έπαιρνε διαστάσεις κινήματος επανεξέτασης της μαρξιστικής θεωρίας, οι μαρξιστές προσπάθησαν ν' απαντήσουν επικαλούμενοι τόν οργανικό χαρακτήρα που έχει το έργο του Μάρξ στο σύνολό του, τα τελευταία χρόνια, θέτοντας σε πρώτο πλάνο τόν ούμανιστικό χαρακτήρα του *Κεφαλαίου*, δημιούργησαν σοβαρά εμπόδια σε κάθε προσπάθεια συστηματικής αναγνώρισης του επιστημονικού χαρακτήρα του. Στην ουσία, μικραίνοντας την απόσταση που χωρίζει τό *Κεφάλαιο* από τά έργα της νεότητας του Μάρξ, απομακρύνουν τή θεωρία του Μάρξ από τίς σύγχρονες έστιες έρευνας και θεωρίας.

Τό να μεταθέτουμε τή φιλοσοφία του μαρξισμού στον κενό χώρο που δημιουργεί η ύφεση της φιλοσοφίας, στην εποχή μας, σημαίνει ότι παραμερίζουμε τόν επιστημονικό χαρακτήρα της θεωρίας του Μάρξ για χάρη του φιλοσοφικού της νοήματος. "Έτσι, όμως, είναι σά να ξεχνάμε ότι τό φιλοσοφικό νόημα της θεωρίας του Μάρξ είναι άμεσα συναρτημένο με τήν επιστήμη που θεμελιώνει ή ίδια αυτή θεωρία. "Αν ο 'Αλτουσέρ θέτει σε πρώτο πλάνο τίς διαδικασίες προώθησης της επιστήμης που θεμελιώνεται στο *Κεφάλαιο* είναι και για λόγους που άφορούν άμεσα τή φιλοσοφία του μαρξισμού: μέσα απ' αυτές τίς διαδικασίες παύει να παρατείνεται ή έμπλοκή της μαρξιστικής φιλοσοφίας στα θεωρητικά σχήματα στα όποια παγιώθηκε κατά τή δεκαετία του '30¹⁵. Μ' αυτούς τούς όρους, ο 'Αλτουσέρ θα θεωρήσει άσκοπη τήν επινόηση πειστικών ή πειστικότερων επιχειρημάτων σ' ό,τι άφορά τήν άξία του *Κεφαλαίου* και θα στραφεί στην άνάλυση του ζητήματος.

"Η άνάλυση του ζητήματος δεν άπαιτεί έξυπνες ιδέες. Οι έξυπνες ιδέες άκόμη κι αν πείθουν για τήν ορθότητα του επιχειρήματος που μάς επιτρέπουν να συνθέσουμε, δεν τήν άποδεικνύουν. "Αντίθετα, κι άκριβώς γι' αυτό τό σκοπό, (τήν άποδεικτικότητα των προτάσεών μας) ή άνάλυση άπαιτεί έννοιες, γενικές και ειδικές. Οι γενικές έννοιες είναι προϊόν τής προβληματικής πάνω στην όποια στηρίζεται ή άνάλυση, ένω οι ειδικές έχουν άμεση σχέση με τό αντικείμενο τής.

Μιά τέτοια γενική έννοια-κλειδί που συνεπάγεται ή ιστορική-κριτική μέθοδος, που έπεξεργάζεται ο 'Αλ-

τουσέρ, προσεγγίζοντας τά κείμενα του Μάρξ, είναι ή έννοια της επιστημολογικής τομής. Είναι γνωστό ότι ο Γκαστόν Μπασελάρ εισήγαγε τήν έννοια της τομής, σ' ό,τι άφορά τήν πρόοδο των επιστημών, προκειμένου να έπισημάνει τήν ποιοτική άσυνέχεια που παρατηρείται άνάμεσα στη θεωρητική πρακτική της προϊστορίας μιάς επιστήμης και τή θεωρητική πρακτική μιάς ήδη συγκροτημένης επιστήμης. "Έπειδή καμιά έννοια δεν γεννιέται από τό μηδέν κι ούτε είναι προσωπικό διανοητικό άποκύημα, ο 'Αλτουσέρ δεν διστάζει να τή χρησιμοποιήσει.

Ειδικά, ή έννοια της επιστημολογικής τομής είναι τό προϊόν παρατηρήσεων, στο χώρο της ιστορίας των επιστημών, του τρόπου με τόν όποιο οι επαναστατικές θεωρίες, όποτε κάνουν τήν εμφάνισή τους, θεμελιώνουν, ή καθεμιά στο πεδίο της, μιά νέα επιστήμη. Δεν χρειάζεται, βέβαια, να συζητήσουμε ότι ή προϊστορία κάθε επιστήμης ξετυλίγεται μέσα στον άχανή όρίζοντα της φιλοσοφίας όπου κάθε σκέψη και κάθε λόγος μπορούν να βρουν μιά θέση, χωρίς, όμως, αυτό να σημαίνει ότι κάθε σκέψη και κάθε λόγος είναι σε θέση να δημιουργήσουν ένα επιστημονικό προηγούμενο. "Εκείνο που πρέπει κάποτε να συζητήσουν και οι μη μαρξιστές φιλόσοφοι είναι ή ίδια ή ταυτότητα της φιλοσοφίας, σ' όλόκληρη τήν ιστορία. Γιατί κάθε φορά που άποτεινόμεστε στην ιστορία της φιλοσοφίας για να αναγνωρίσουμε τό πρόσωπο της ίδιας της φιλοσοφίας, πέφτουμε στη διαδικασία άνάπτυξης μιάς επιστήμης¹⁶. Και πρέπει να τό συζητήσουν οι φιλόσοφοι σήμερα με τή δέουσα σεμνότητα που τό συζητήσαν κι ο Κάντ κι ο Χέγκελ κι άλλοι τέτοιας όλης, ώστε να ξέρουμε, για δικό μας λογαριασμό, που τελειώνει τό έργο της φιλοσοφίας, σήμερα, και που άρχίζει τό πάρεργό της¹⁷.

"Ο 'Αλτουσέρ δεν διστάζει να δώσει σ' αυτόν τόν άχανή όρίζοντα του ανθρώπινου στοχασμού, που κάποτε ονομάστηκε φιλοσοφία, τό όνομα ιδεολογία. Φυσικά, σε καμιά περίπτωση, δεν εγκαταλείπει τό ρόλο του έρευνητή για χάρη του ρόλου του άναδόχου. "Επιχειρεί άπλούστατα να ξεκαθαρίσει προβλήματα που βασανίζουν τούς φιλοσόφους και ταλαιπωρούν τή φιλοσοφία, σχετικά με τό αντικείμενο της και τήν άξία των στοχαστικών έξορμήσεών της: όρίζοντας τό αντικείμενο της και τή λειτουργία τους. "Έτσι άλλά κι έτσι γενικά, όπως όταν λέμε ότι τό μήλο είναι φρούτο, πριν απ' όλα. Δεν θα μπορούσε να γίνει άλλως. Μέχρι και τίς άρχές του περασμένου αιώνα, ή φιλοσοφία άποροφούσε και τά επιστημονικά και τά στοχαστικά και τά μη επιστημονικά προϊόντα της ανθρώπινης σκέψης. Σήμερα, χωρίς να είμαστε άναγκασμένοι να αναγάγουμε τήν επιστήμη σε μονοπωλητή της γνώσης, είμαστε ύποχρεωμένοι να εξακριβώσουμε τίς διαφορές της απ' τή φιλοσοφία. Για να εξακριβώσουμε τίς διαφορές που χωρίζουν τή φιλοσοφία από τήν επιστήμη και για να προσδιορίσουμε τή σχέση τους, είναι άνάγκη να όρίσουμε τούς δύο όρους. Σ' ό,τι άφορά τήν επιστήμη αυτό γίνεται στο πλαίσιο της επιστημολογίας

16. Έννοούμε τήν άργη και μακρόχρονη πορεία μέσα από τήν όποια προετοιμάζεται ή εμφάνιση μιάς επιστημονικής θεωρίας. "Απ' αυτή τήν άποψη, ή επιστημολογική τομή που συνεπάγονται οι επιστημονικές επαναστάσεις προϋποθέτουν μιά φιλοσοφική κριτική, στο πεδίο τους.

17. Σάν παράδειγμα φιλοσοφικού πάρεργου αναφέρω τό Β' βιβλίο της Κριτικής του Διαλεκτικού Λόγου του Σάρτρ. Κι όχι τίς Καταστάσεις του ή τά ζητήματα μεθόδου.

15. Βλ. L. Althusser, Για τήν κρίση του μαρξισμού, έκδ. 'Αγώνας, 'Αθήνα 1980, σ. 33-34.

πού κάποτε αποκαλούσαμε φιλοσοφία της επιστήμης. Σ' ό,τι, όμως, αφορά τη φιλοσοφία; 'Ο 'Αλτουσέρ δεν είναι τόσο σχολαστικός ούτε τόσο ματαιόσπουδος ώστε να επικαλεστεί μιá φιλοσοφία της φιλοσοφίας. 'Αρκείται να παρατηρήσει ότι ή φιλοσοφία όταν δεν είναι επιστημολογία κι όταν δεν γεννιέται από την επιστήμη, κινείται στο χώρο της ιδεολογίας¹⁸. Τόσο μόνο. Οί φιλόσοφοι έχουν τή δυνατότητα να σκεφτούν και να συζητήσουν τό ζήτημα όσο θέλουν κι όσο αισθάνονται ότι χρειάζεται. 'Αρκεί να μή τους παρασύρει ή αγανάκτηση ή ό φόβος για τήν τύχη της δουλειάς τους και κάπου θά συμφωνήσουν με τόν 'Αλτουσέρ. Πιό σωστά, δεν θά μπορέσουν να διαφωνήσουν μαζί του. Κι αυτό είναι ήδη μιá καλή άρχή για να καταλάβουμε, εφόσον όλοι δεχόμαστε σήμερα, ότι τά πράγματα αλλάζουν, στο βαθμό πού έχουν αλλάξει και στή φιλοσοφία.

"Όσα είπαμε παραπάνω αποτελούν προσπάθεια να παρακολουθήσουμε τή γενικότερη προβληματική στην όποια κινείται ό 'Αλτουσέρ για να υποστηρίξει ότι τά κείμενα του νεαρού Μάρξ, από τό 1841 πού καταθέτει τή διατριβή του ως τό 1845 πού έχει ήδη γράψει τίς Κριτικές του για τή φιλοσοφία του Κράτους και του Δικαίου του Χέγκελ, έχουν ως αντικείμενό τους ιδέες σχετικά με τήν πραγματικότητα κι όχι τήν ίδια τήν πραγματικότητα. Για τόν 'Αλτουσέρ, ή *Γερμανική Ίδεολογία* είναι τό κείμενο με τό όποιο ό Μάρξ βάσει ένα τέρμα «στήν πολεμική πού παράγει ή φιλοσοφική του συνείδηση», προκειμένου, όπως λέει, «να διαπεράσει τό στρώμα τών ψευδαισθήσεων»¹⁹ πού ύφαρπάζουν τήν πραγματικότητα μέσα απ' τά χέρια μας. 'Η τομή λοιπόν πού διαχωρίζει τήν ιδεολογική προϊστορία της θεωρίας του Μάρξ από τήν ιστορία της επιστημονικής της συγκρότησης προετοιμάζεται με τίς θέσεις για τόν Feuerbach και πραγματοποιείται με τή *Γερμανική Ίδεολογία*.

"Αν ύπηρεξαν αντίδρασεις, απ' τή μεριά τών μαρξιστών θεωρητικών για τήν ιστορική κατάταξη του έργου του Μάρξ πού κάνει ό 'Αλτουσέρ, αυτές, κατά τή γνώμη μου, δεν οφείλονται στο γεγονός ότι ό 'Αλτουσέρ δανείζεται μιá έννοια πού χρησιμοποίησε ένας μη μαρξιστής επιστημολόγος, όπως ήταν ό Μπασελάρ. 'Ο Μπασελάρ ήταν ένας ταχυδρομικός υπάλληλος πού σπούδασε μαθηματικά και δούλεψε στο χώρο της επιστημολογίας τών φυσικών επιστημών αποφεύγοντας τό δογματισμό και τήν προκατάληψη. 'Ακόμη κι αν ό μαρξισμός και ή τύχη του δεν ήταν καθόλου τό πρόβλημά του, αναγνωρίζοντας τό ρόλο της διαλεκτικής στην ανάπτυξη του «νέου επιστημονικού πνεύματος» κατόρθωσε ν' αλλάξει τό σύγχρονο όρθολογισμό από τά καρτεσιανά του κατάλοιπα. Τό έργο του ήταν έργο άριστερό πού δεν αφήνει περιθώρια στο μαρξιστή διανοούμενο για ιδεολογικές γκρίνιες τέτοιας τάξης.

Και έξηγούμαι: ό Μπασελάρ στην έννοια της τομής μεταφέρει τήν επιστημολογική έμπειρία του· τό ίδιο τό έργο του αποτελεί τομή στο γαλλικό, όρθολογισμό, όντονα καρτεσιανό ως τότε. Βέβαια, πριν απ' τόν Μπασελάρ, ό L. Brunschvicg δέχτηκε να κάνει τήν παραχώρηση ν' αναγνωρίσει τήν προτεραιότητα της επιστήμης έναντι του φιλοσοφικού στοχασμού: «*Είναι αντίφατικό να θέλουμε*», έλεγε, «*έχοντας ως αντικείμενο του στοχασμού μας τήν επιστήμη, να συναγάγουμε όρισμένους πρωταρχικούς δρους πού να είναι σε θέση να συμπεριλάβουν á priori κάθε γνώση, περασμένη ή μελλοντική, μέσα σε στατικά σχήματα*. 'Ο φιλοσοφικός στοχασμός πρέπει να γεννιέται από τήν ίδια τήν επιστήμη (...) Μέ δύο λόγια (...) ή Μεταφυσική της επιστήμης είναι στοχασμός για τήν επιστήμη κι όχι προσδιορισμός της επιστήμης»²⁰.

'Ωστόσο, ό Μπρανσβίκ διαιώνιζε τήν αντίφαση, γιατί ενώ παραχωρούσε τήν προτεραιότητα στην επιστήμη, διατηρούσε άμετακίνητη τήν άποψη του ότι ή νοητική δομή του 'Υποκειμένου είναι αναλλοίωτη και καθολική. Σ' αυτή τήν περίπτωση, ό στοχασμός αναπτύσσεται από τούς δικούς του έσωτερικούς μηχανισμούς κι ανεξάρτητα από τά προϊόντα πού παράγει και πού συνθέτουν άπλως τήν έξωτερικότητά του²¹, έναν τρόπο, θά λέγαμε, να ύπάρχει με τούς άλλους και για τούς άλλους. Και για τόν Μπρανσβίκ, λοιπόν, όλο τό ζήτημα ήταν πώς να διασφαλίσει τήν άπόλυτη κυριαρχία του νοϋ στο γνωστικό αντικείμενό του. Φυσικά μόνο με τό φάντασμα του καρτεσιανού cogito μπορούσε να τό κάνει.

'Ο Μπασελάρ έρχεται να βάλει ένα τέλος σ' αυτούς τούς σχολαστικισμούς, ξεκινώντας απ' τίς αναγκαίες κι όχι άνώδυνες, όπως ήθελε να πιστεύει ό Μπρανσβίκ, παραχωρήσεις του τελευταίου. 'Η άποψη του Μπασελάρ ότι πεδίο προσέγγισης της αλήθειας είναι ό χώρος της επιστήμης κι ότι οι γνώσεις πού παράγονται μέσα απ' αυτή τήν προσέγγιση είναι τό ύλικό πάνω στο όποιο δουλεύει ή φιλοσοφία, θ' αναχθεί σε βασική άρχή τών επιστημολογικών αναλύσεων του.

Σύμφωνα μ' αυτή τήν άρχή κι αντίθετα απ' ό,τι υποστήριζε ό παραδοσιακός όρθολογισμός, δεν ύπάρχει σύμπτωση σκέψης και πραγματικότητας²² ούτε ίσοδυναμία της θεωρίας με τήν έμπειρία²³. 'Αντίθετα απ' ό,τι υποστήριζε ό έμπειρισμός, ή έμπειρία δεν είναι σε θέση να επαληθεύει ή να διαψεύδει τή θεωρία ή όποια είναι τό προϊόν επιστημονικής έργασίας και σαν τέτοια έχει όλα τά χαρακτηριστικά μιás παραγωγικής διαδικασίας. "Αν πάλι είχαμε να κάνουμε με μιάν άπλή γλώσσα συμβόλων ή μ' ένα σύνολο βολικών αλλά αυθαίρετων συμβάσεων, ή εϋθύνη για τίς όποιες θά βάραινε άποκλειστικά τό γνωστικό 'Υποκειμένο, τότε δεν θά μäs έμενε παρά να του αναγνωρίσουμε τό άπόλυτο κύρος του στή γνώση· αναγνώριση πού θά ήταν, αν μή τί άλλο, πράξη δικαίου.

Παρακάμπτοντας όλους τούς παραπάνω έλιγμούς του παραδοσιακού όρθολογισμού, πού αποβλέπουν τελικά σ' αυτή τήν άδικη άπόδοση δικαιοσύνης, ό

18. L. Althusser, *Pour Marx*, ό.π., σ. 81.

19. 'Η παραπάνω συζήτηση αφορά τή θεωρία όπου και πάλι ή ιδεολογία δεν παύει να έχει πολιτική λειτουργία, πράγμα πού υποστηρίζει ή άποψη του 'Αλτουσέρ ότι ή φιλοσοφία είναι πάλι τών τάξεων στή θεωρία. Για τήν πρακτική και κοινωνική λειτουργία τών ιδεολογιών (στήν όποια, έδω, δεν άναφερόμαστε) βλ. τήν άνάλυση τών ιδεολογικών μηχανισμών του 'Αλτουσέρ στις Θέσεις, έκδ. *Θεμέλιο*, 'Αθήνα 1977, πού θά πρέπει να διαβάσει κανείς έχοντας ύπόψη τήν παρατήρηση του Πουλαντζά ότι οι μηχανισμοί δεν είναι παρά ύλικές συμπεκνώσεις τών παραγωγικών σχέσεων, (βλ. Ν. Πουλαντζά, Για τόν Γκράμισι, έκδ. *Πολύτυπο*, 'Αθήνα 1982).

20. L. Brunschvicg, *L' experience humaine et la causalité physique*, Librairie Félix Alcan, Παρίσι 1922.

21. Βλ. M. Fichant, *L' épistémologie en France στο Philosophie au XXe siècle* (διευθ. Fr. Châtelet), Librairie Hachette, Παρίσι 1979, σ. 138.

22. Bachelard, *La formation de l' esprit scientifiques* J. Vrin, Παρίσι 1967, σ. 239-240.

23. Bachelard, *Le matérialisme rationnel* P.U.F. 1963, σ. 7.

Μπασελάρ θέτει τό ζήτημα του γνωστικού αντικειμένου. Είναι γνωστό ότι ό εμπειρισμός ανάγει τό γνωστικό αντικείμενο στό δεδομένο τής αισθητηριακής μας αντίληψης, παραβλέποντας τή μεσολάβηση τής τεχνικής, τήν κατασκευαστική λειτουργία του έπιστημονικού νου και τίς παραγωγικές διαδικασίες που συνιστούν τήν έργασία του. Μ' αυτή τήν έννοια, ό έπιστημονικός νους έχει τό ίδιο πεδίο δράσης μέ τόν κοινό νου. Γιά τόν Μπασελάρ, αντίθετα, τό γνωστικό αντικείμενο, έφ' όσον είναι προϊόν τής έπιστημονικής έργασίας, δέν ταυτίζεται μέ τό δεδομένο και ύπάρχει χάσμα ανάμεσα στόν κοινό νου και τόν έπιστημονικό νου. Πρόκειται γιά χάσμα που καλούνται ίσως νά κλύθουν οί μετα-έπιστημονικές θεωρίες, μ' άλλα λόγια ή μεταφυσική στά σύγχρονα μέτρα.

Πίσω άπ' όλα αυτά, ένα πράγμα γίνεται σαφές μέ τόν Μπασελάρ: τό γνωστικό αντικείμενο δέν είναι τόσο παθητικό ούτε τόσο άδρανές όσο διατεινόταν ό παραδοσιακός όρθολογισμός κι όσο ήθελε νά πιστεύει ό πιο πρόσφατος εμπειρισμός. Ή ά ριογί και άπόλυτη κυριαρχία του γνωστικού Ύποκειμένου δέν είναι ούτε ά ριογί ούτε άπόλυτη. Ούτε καν κυριαρχία. Αυτό, βέβαια, δέν σημαίνει, όπως έδειξε τήν τάση νά υποστηρίξει ό θετικισμός ότι τό γνωστικό αντικείμενο γίνεται τό ίδιο κυρίαρχο στόν έπιστημονικό νου που μέ τή σειρά του άδρανοποιείται στην παρατήρηση των φαινομένων και τήν καταγραφή των σταθερών σχέσεών τους. Αντίθετα, ανάμεσα στους δύο βασικούς όρους κατάκτησης τής γνώσης ύπάρχει ένας συνεχής διάλογος που τούς μετατρέπει άπό πόλους μιάς ριζικής αντίθεσης σε σημεία διαγραφής μιάς τροχιάς μετακινούμενης στό χώρο, που αλλάζει κατεύθυνση, σχήμα, τό ρυθμό τής κίνησής τής άνάλογα μέ τήν πρόοδο που σημειώνει ή γνώση, αλλά πάντως δέν διαρρηγνύεται. Στο έργο του *La formation de l' esprit scientifique*, ό Μπασελάρ παρακολουθεί άπό μέσα τή διαλεκτική του γνωστικού Ύποκειμένου μέ τό γνωστικό Αντικείμενο.

Ήδη άπό τό δοκίμιο του *Sur la connaissance approchée* (1927) άναγνώριζε τό ρόλο που παίζει τό λάθος στην γνωστική διαδικασία. *Τό πρόβλημα του λάθους*, έγραφε, *μās φάνηκε ότι προηγείται άπό τό πρόβλημα τής αλήθειας, ή μάλλον δέν βρήκαμε δυνατή τή λύση του προβλήματος τής αλήθειας παρά μόνο παραμερίζοντας όλοένα και λεπτότερα λάθη*. Μέ τήν έπισήμανση του ρόλου που παίζει τό λάθος στην πρόοδο τής έπιστημονικής γνώσης, τό καθεστώς ύπαρξης των δύο όρων αλλάζει ριζικά: τό Ύποκείμενο παύει νά διασφαλίζει τό κύρος του επικαλούμενο ά ριογί μηχανισμούς καθολικής ισχύος και κυρίως τήν ένοποιητική λειτουργία τους. Χρειάζεται νά παραδεχτεί τήν άρχική του σχιζοφρένεια, νά έρευνά γιά νά γνωρίσει, ενώ ξέρει ήδη και σά νά μή ξέρει. Άνάμεσα στ' άλλα και γιατί ή πρόοδος του συντελείται όχι μόνο μέσα άπό τίς αλήθειες που προσεγγίζει αλλά και μέσα άπό τά λάθη αυτής τής προσέγγισης που διορθώνει.

Άποτέλεσμα των αναλύσεων του Μπασελάρ ήταν ή δημιουργία, στό πλαίσιο του παραδοσιακού όρθολογισμού, τήν ανανέωση του όποίου έπιχείρησε και ό θετικισμός και ό εμπειρισμός, ενός νέου όρθολογισμού που δοκιμάζεται άπό τό ίδιο τό αντικείμενο που προσεγγίζει. Σ' έναν τέτοιο άνοιχτό όρθολογισμό διαγράφονται στό πεδίο τής έρευνας οί διαλεκτικοί κύκλοι που διαγράφει ό Άλτουσέρ, προσεγγίζοντας τά κείμενα του Μάρξ, στό πεδίο τής κριτικής.

Άνοιξα αυτή τή μακριά αλλά καθόλου έξαντλητι-

κή παρένθεση γιά τόν Μπασελάρ, γιά δύο λόγους: Πρώτα, γιά νά έπισημάνω τό γεγονός ότι μέσα στό έργο του ή διαλεκτική, έστω και μεταποιημένη μέ τεχνικούς όρους, παρεισδύει στην παραδοσιακή φιλοσοφία τής έπιστήμης γιά νά τήν μετατρέψει σ' ένα πεδίο έπιστημολογικών αναλύσεων όπου ή έπιστήμη δέν θ' άποκεφαλίζει τόν πολεμικό λόγο τής. Καί γιά έναν ούσιαστικότερο λόγο που άφορά περισσότερο τόν Άλτουσέρ και λιγότερο τόν Μπασελάρ: γιά νά μπορέσω νά δείξω, στην συνέχεια, όσο γίνεται καθαρά ότι αυτό που έκανε ό Μπασελάρ στό χώρο τής έπιστημολογίας των φυσικών έπιστημών, φωτίζοντας τό ρόλο που έπαιξαν έπαναστατικές θεωρίες τής φυσικής και τής χημείας γιά τήν ανάπτυξη αυτών των έπιστημών, τό κάνει ό Άλτουσέρ στό χώρο τής έπιστημολογίας των κοινωνικών έπιστημών φωτίζοντας τό ρόλο που μπορεί νά παίζει ή έπαναστατική θεωρία του Μάρξ γιά τή δική τους ανάπτυξη. Μ' αυτή τήν έννοια, είναι φανερό ότι ή δουλειά του Άλτουσέρ δέν έχει τό χαρακτήρα ιστορικής άποκατάστασης μιάς έπιστημονικής θεωρίας που τήν κακομεταχειρίστηκαν στό παρελθόν οί αντίπαλοί τής. Έχει, αντίθετα, τό χαρακτήρα συγκρότησης ενός έπιστημολογικού όργανου ίκανού νά έλέγχει τό βαθμό παρέκκλισης εκείνων των έπιστημονικών εργασιών που άποσιωπούν ή άπορρίπτουν τήν τομή που έπιφέρει ή θεωρία του Μάρξ στό πεδίο τους.

Ένικά, μπορούμε νά πούμε ότι ό Άλτουσέρ ολοκληρώνει τόν κύκλο του κριτικού όρθολογισμού που, δειλά και κάποτε άμήχανα, άνοιξε ό Μπασελάρ καταδηλώνοντας σ' όλες τίς λεπτομέρειές του τό διαλεκτικό πρόσωπό του. Καί λέγοντας αυτό, ανάμεσα στ' άλλα έννοούμε ότι άνάγοντάς τον στη μαρξιστική θεωρία, μās άποκαλύπτει τήν πραγματική σημασία που είχαν οί τίτλοι που χρησιμοποιούσε ό Μπασελάρ γιά νά ύποδηλώσει έμμεσα τό έργο του (*Φιλοσοφία του όχι*, *Ή διαλεκτική τής διάρκειας*, *Ή ψυχανάλυση τής φωτιάς*, *Ή ποιητική του χώρου*, κ.ά.), δίνοντάς μας τή δυνατότητα νά άναγνωρίσουμε τήν άπουσία τής διαλεκτικής που του τούς υπέβαλλε. Έχω τή γνώμη ότι οί αντίρρησης του Τζών Λιούις όσο κι αν διατυπώνονται μέ θεωρητικούς όρους, στην πραγματικότητα, είναι πρακτικές στό βαθμό που άφορούν τήν κριτική τής ιδεολογίας που άποτολμά ό Άλτουσέρ. Θα προσπαθήσω έτσι νά άναπαραστήσω τό συλλογισμό που ύποθάλλει τή δυσφορία του Τζ. Λιούις γιά νά τή μετατρέψει σε άπόρριψη τής άλτουσεριανής διάκρισης ιδεολογίας και έπιστήμης. Γιά νά δείξω ότι δέν έχει λόγους. Ύπό όρους βέβαια.

Μιά πρώτη έκδοχή του συλλογισμού: αν ή έπιστήμη είναι τό μέτρο τής θεωρητικής και μη θεωρητικής πρακτικής μας και ή ιδεολογία ό χώρος εκείνος όπου ή σκέψη μας λειτουργεί έργονομικά, στά μέτρα δηλαδή τής ίδιας μας τής ζωής (κι εδώ φυσικά θά πρέπει νά μπαίνει τό έρώτημα πώς επιβιώνουμε), τότε, ποιές μπορεί νά είναι οί προσβάσεις των μαρξιστών άπό τή μιά στην θεωρία κι άπό τήν άλλη στην πολιτική πρακτική; Οί μαρξιστές διανοούμενοι άπαντούν γιά λογαριασμό των μαρξιστών όπαδών εκ των προτέρων: περιορισμένες. Τό βεβιασμένο αυτό συμπέρασμα οδηγεί και σ' άλλα έξίσου βεβιασμένα συμπεράσματα όπως: δέν μπορούμε νά έχουμε τήν άπαίτηση νά έχουν όλοι έπιστημονική συνείδηση: ό,τι δύσκολο γεννιέται μέσα στό εργαστήρι των έπιστημονικών αναλύσεων μπορεί νά φτάσει στό έκλαϊκευμένο έντυπο, στην λαϊκή έκδήλωση, άπόντος του έπιστημονικού λόγου, μέσω τής ιδεολογίας. Λίγο συναισθηματικά και λίγο χωρίς κό-

πο. "Αν και τό σωστό είναι νά ποῦμε μέ άκρατο συναισθηματισμό και χωρίς καθόλου κόπο. Κάπου σ' αυτό τό σημείο — και προσπαθώ νά μεταφράσω τίς άρχικές εκτιμήσεις του Άλτουσέρ — γίνεται μιά άλόγιστη σπατάλη του δυναμικού της μαρξιστικής θεωρίας. Κάπου στό ίδιο σημείο υποτιμώνται οί διανοητικές δυνάμεις των μαρξιστών, διανοούμενων και οπαδών.

Μιά δεύτερη εκδοχή του συλλογισμού: είναι ύποκριτικό νά ισχυριζόμαστε ότι οί ψευδείς αλλά επίμονες κατηγορίες που δέχτηκε ή θεωρία του Μάρξ για οικονομισμό ή μηχανιστικό ντετερμινισμό τήν ώφέλησαν περισσότερο άπ' ό,τι τήν έβλαψαν. "Αν ή παραπάνω σκέψη είναι σωστή (όπως και είναι) για προκειμένη (1) του συλλογισμού που υπάρχει πίσω άπ' τή δυσφορία του Τζ. Λιούις για τή διάκριση ιδεολογίας και επιστήμης του Άλτουσέρ, τότε σέ συνδυασμό μέ τήν έξής δεύτερη: για τή μαζικοποίηση του μαρξισμού χρειάζονται ιδέες κι όχι επιστημονικά πορίσματα, δικαιολογούν τό συμπέρασμα ότι ό μαρξισμός δέν μπορεί νά ξεκόψει άπ' τήν ιδεολογία. Σ' αυτό τό σημείο ή ιδεολογία καθαριζεται άπ' τή βαριά πολεμική διάθεση του Μάρξ που έπεσε ώς πέλεκυς πάνω της κι εξαγνισμένη ξανατίθεται σέ κυκλοφορία. Και λέω εξαγνισμένη, γιατί είναι ύποχρεωμένη στό έξής νά φέρει τό πρόσθεμα «προοδευτική», σέ αντίδιαστολή μέ τήν «αντιδραστική ιδεολογία».

Ό εξαγνισμός στό χώρο της επιστήμης και ειδικά στό χώρο της θεωρίας του Μάρξ, που είναι ταυτόχρονα και πολιτική θεωρία, είναι μιά επικίνδυνη ένέργεια. Ένέχει αντιφάσεις που ανατρέπουν τόν ίδιο τό χαρακτήρα της επιστήμης και αλλοιώνουν τίς πρακτικές που μπορεί νά κατευθύνει. Πρώτα πρώτα, ή επιστήμη, ακόμη κι όταν είναι λάθη κι εφόσον τά διορθώνει, είναι ξένη από μιάσματα, στό μέτρο που λειτουργεί ώς προσέγγιση της αλήθειας. Σάν τέτοια ή επιστήμη αναλύει, συσχετίζει, έξηγει, δέν άξιολογει ή ίδια, μάς βοηθάει νά άξιολογήσουμε. Μέ τόν όρο νά διατηρούμε μίαν ένεργητική κι από πρώτο χέρι επαφή μαζί της. Η διάκριση προοδευτική-αντιδραστική ιδεολογία δέν είναι καρπός επιστημονικής ανάλυσης. Είναι καρπός ύπέρβασής της. Ό Ε. Μπιτσάκης στό βιβλίο του *Θεωρία και πράξη*, εκδ. Gutenberg, Άθήνα 1980 και ειδικά στό κεφάλαιο που αφιερώνει για τή γνώση και τήν ιδεολογία, θεωρεί ότι ή προλεταριακή ιδεολογία είναι ορθολογική και ένέχει τό χαρακτήρα επιστημονικότητας σέ αντίθεση μέ τήν κυρίαρχη ιδεολογία που είναι ψευδής κι ένέχει πλάνη. Παρά τό γεγονός ότι ό Μπιτσάκης διαφωνεί μέ τά κείμενα που έγραψε ό Άλτουσέρ πριν από τήν αυτοκριτική του τό 1974 (τήν όποια και θεωρεί άποκατάσταση της θεωρητικιστικής άποκλισης του Άλτουσέρ), δέν βλέπω πώς θά θεμελιωνόταν ή παραπάνω άποψη του Μπιτσάκη χωρίς τή μεσολάβηση των επιστημολογικών αναλύσεων του Άλτουσέρ. Στό ίδιο κεφάλαιο, ό Μπιτσάκης θέλοντας νά μήν άποκόψει τήν ιδεολογία από τήν κοινωνική συνείδηση και τήν κοινωνική πρακτική, αντικαθιστά τήν αντίθεση επιστήμης και ιδεολογίας μέ τήν αντίθεση προοδευτικής και αντιδραστικής ιδεολογίας, άν και λογικά (σύμφωνα μέ τή συλλογιστική του) θά 'πρεπε νά μιλήσει, σ' αυτή τήν περίπτωση, για προοδευτική και αντιδραστική επιστήμη και για προοδευτική και αντιδραστική ιδεολογία. Άλλά όπως αναγνωρίζει και ό ίδιος ό συγγραφέας, ή έννοια της προόδου, στην όποια πέφτει έδώ όλο τό βάρος, είναι έννοια σχετική και αντιφατική, μέ άποτέλεσμα νά διακινδυνεύουμε, προκειμένου ν' άποφύγουμε τίς θεωρητικιστικές άπο-

κλίσεις, νά πέσουμε σ' έναν άτέρμονο θεωρησιακό σχετικισμό. Προσωπικά, θεωρώ γόνιμο ένα διάλογο για τό θέμα γνώση και ιδεολογία (όπου άναγκαστικά θά μπλεκόταν και ό Άλτουσέρ). "Ενας τέτοιος διάλογος ξεπερνά τά όρια αυτού του σημειώματος. Έδώ πάντως πρέπει νά πει κανείς ότι ό Άλτουσέρ δέν άγνοεί τόν κίνδυνο του άφελούς επιστημονισμού ούτε τό γεγονός ότι ή επιστημονική έργασία που κατακτά τήν αλήθεια δέν είναι ευθύγραμμη και μονοσήμαντα προοδευτική. "Αν τό πιστεψε, νομίζω πώς δέν θά έγραφε κανένα άπό τά δοκίμιά του.

Έδώ πάντως, επιχειρούμε νά δείξουμε τόν άσκοπο χαρακτήρα αυτής της ύπέρβασης. Και δέν λέμε ότι είναι προοδευτικό νά παιδεύονται οί πολιτικές συνειδήσεις στό χώρο της επιστήμης πριν άποθησαυρίσουν μέσα άπ' τήν κοινωνική τους πρακτική ιδέες που θά τίς προσανατολίζουν. Λέμε άπλως ότι είναι οικονομικότερο άπό τό νά παιδεύονται στό χώρο της ιδεολογίας, σ' ένα χώρο, δηλαδή, κατανάλωσης που εύκολα μπορεί νά μάς παγιδέψει. Τόσο μόνον. Και κάτι άκόμη: τά παραπάνω δέν υπαινίσσονται τήν κατάσταση του μαρξισμού στην Έλλάδα, ακόμη κι όταν, μέ έλάχιστες εξαίρέσεις, άφομοιώνει φοιτηδες κι άσχολιαστες τίς κριτικές του Τζ. Λιούις. Και πρέπει νά διευκρινίσουμε ότι τό πλάνο επιστημολογικής εργασίας που έθετε ό Άλτουσέρ, προσεγγίζοντας τά μαρξιστικά κείμενα, έχει κατά του οργανωμένα κέντρα έρευνας και ομάδες επιστημόνων και φιλοσόφων που θά ήταν σέ θέση νά θέσουν θέμα σχετικά μέ τό ρόλο που μπορεί νά παίξει ή θεωρία του Μάρξ σέ διαμορφωμένα πεδία επιστημών. Κι έδώ δέν έχουμε ούτε οργανωμένα κέντρα έρευνας ούτε ομάδες επιστημόνων. "Απ' τήν άλλη, ή εποχή που ή επιστήμη γινόταν άπό μεμονωμένα άτομα έχει περάσει κι αυτό ισχύει και για τήν Έλλάδα. Ό Άλτουσέρ είναι για τά έλληνικά πράγματα μιά ξένη ύπόθεση. "Επειδή όμως υπάρχει πάντα τό περιθώριο νά καταλάβουμε άπό μέσα αυτά που συμβαίνουν έξω άπό τό χώρο μας κι επειδή υπάρχει πάντα ή πιθανότητα νά μάς έπηρεάσει θετικά ή περίπτωση Άλτουσέρ και νά μάς άνακόψει τό φαινόμενο Τζ. Λιούις, θά ήθελα νά συνεχίσω αυτό τό σημείωμα.

"Ό,τι λοιπόν οί μαρξιστές διανοούμενοι θεώρησαν αυτονόητο — και στην προκειμένη περίπτωση τόν επιστημονικό χαρακτήρα της θεωρίας του Μάρξ — ό Άλτουσέρ, ύπακούοντας σέ μιά βασική άρχή που δεσμεύει τήν ανάλυση και σύμφωνα μέ τήν όποια δέν ξεκινούμε άπό τά συμπεράσματα αλλά άπό ύποθέσεις που μάς οδηγούν σέ συμπεράσματα, τό ξαναθέτει σάν ζήτημα. Η θεωρία του Μάρξ είναι επιστημονική θεωρία μόνο όταν αναγνωρίζουμε τήν επιστημονικότητά της, κάθε φορά που θέτουμε τό ζήτημα. Η χρονολογική κατάταξη που κάνει ό Άλτουσέρ των έργων του Μάρξ είναι τό άποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας αναγνώρισης που επιχειρεί, προκειμένου νά έλέγξει τήν άρχική του ύπόθεση, ότι ή θεωρία του Μάρξ δέν είναι μόνο πολιτική θεωρία ούτε άπλως μέθοδος ανάλυσης και δράσης αλλά και επιστήμη και σάν τέτοια θεωρητικό πεδίο έρευνας που είναι άπαραίτητη για τήν ανάπτυξη των επιστημών και της φιλοσοφίας. "Όπως άκριβώς συνέβη μέ τή νευτονική θεωρία στην εποχή της ή τή θεωρία της σχετικότητας στη δική μας. Για όσες τέτοιες έρευνες έγιναν μέ άφετηρία τή θεωρία του Μάρξ στην ιστορία, τήν κοινωνιολογία, τήν ανθρωπολογία, κ.λπ., ακόμη κι όταν δέν δηλώνουν αυτή τήν ά-

φετηρία δεν χρειάζεται συζήτηση ή προβληματισμός. Καλώς έγιναν και τό μόνο που χρειάζεται είναι να επισημανθούν τά δάνεια ή οι όφειλές τους στη θεωρία του Μάρξ. Συζήτηση και προβληματισμός χρειάζεται για τις έρευνες που δεν έγιναν και που με μόνη την απουσία τους ορίζουν την τύχη αυτών των επιστημών, στα ακαδημαϊκά κέντρα που διακινούνται. Μ' άλλα λόγια, ο Άλτουσέρ θέτει ένα κριτήριο επιστημονικότητας άκριβώς στο σημείο όπου άλλοι μαρξιστές τό θεωρήσαν περιττό.

Αν, τώρα, για να τελειώνουμε μ' αυτό τό επίμαχο θέμα, οι μαρξιστές διανοούμενοι αντιδρούν στη διάκριση ιδεολογίας και επιστήμης είναι γιατί θεωρούν αυτόνομο και τόν επαναστατικό χαρακτήρα της μαρξιστικής θεωρίας. Και είναι βέβαια. Αλλά πώς μπορεί μία επιστημονική θεωρία να είναι επαναστατική και ν' αποτελεί τομή στο χώρο όπου εμφανίζεται, αν ή ίδια δεν είναι τό αποτέλεσμα μίας ανάλογης τομής στο σώμα των γνώσεων που τήν έχουν εκθρέψει; Νά ισχυριζόμαστε κάτι τέτοιο είναι σά να ξεχνάμε ότι επαναστατικό είναι πριν απ' όλα τό ήδη επαναστατημένο.

Αλλά οι αντιδράσεις που προκάλεσε ο Άλτουσέρ απλώνονται σ' ολόκληρο τόν ιστό που πλέκει ή προβληματική του με βάση τήν έννοια της τομής. Και θά ήταν λογικά άσυστατο νά συμβεί τό αντίθετο: μία προβληματική δεν είναι σύμφυρα απόψεων που διαμορφώνουμε με βάση έξυπνες ή βλακώδεις ιδέες, αλλά ένα οργανωμένο σκεπτικό που βασίζεται στη διερεύνηση προβλημάτων. Στο χώρο της φιλοσοφίας όπου οι προτάσεις που εκφέρουμε παίρνουν τή μορφή θέσεων κι όχι αποδείξεων, όπως συμβαίνει στην επιστήμη, λύνω ένα θεωρητικό πρόβλημα σημαίνει αντιπρότασσω στο πρόβλημα μία προβληματική, κύριο μέλημα της οποίας είναι νά εντοπίσει και νά προσδιορίσει τις σχέσεις των στοιχείων που τό καθιστούν πρόβλημα. Μ' αυτή τήν έννοια, στο χώρο της φιλοσοφίας, όπου κινείται κι ο Άλτουσέρ, ή προβληματική είναι ό,τι κι ή κατάσταση της λύσης ενός προβλήματος στην πρακτική άριθμητική.

Όταν, λοιπόν, ο Άλτουσέρ προσεγγίζει τό έργο του Μάρξ χρησιμοποιώντας τήν έννοια της τομής (γιατί άσφαλώς χρησιμοποιεί κι άλλες όχι λιγότερο αμφισβητούμενες) είναι για κάποιους ουσιαστικούς λόγους άλλην ένδοξο μεταξύ τους.

Πρώτα πρώτα, στο έργο του Μάρξ θεμελιώνεται μία νέα επιστήμη, ή επιστήμη της ιστορίας από τήν οποία άπορρέει μία φιλοσοφία πολλαπλών διαστάσεων, ο διαλεκτικός υλισμός²⁴.

Ο συλλογισμός που κυριαρχεί στην προβληματική του Άλτουσέρ, αν τήν κατανοή σωστά, είναι ξεκάθαρος: αν ή θεωρία του Μάρξ είναι επιστήμη και φιλοσοφία, κι αν από τήν πλευρά μας (των μαρξιστών) αντιδρούμε στις επιστημολογικές προσεγγίσεις του θετικισμού που ενδιαφέρει για τήν τυπική έγκυρότητα των επιστημονικών προτάσεων, αποκόβοντας τή Λογική απ' τήν ιστορία της και τή λειτουργία των εννοιών από τόν τρόπο της διαμόρφωσής τους, τότε είμαστε υποχρεωμένοι νά παρακολουθήσουμε τόν τρόπο με τόν οποίο θεμελιώνεται ή επιστήμη της ιστορίας στη θεωρία του Μάρξ. Έννοείται ότι μόνο έτσι είμαστε σε θέση νά τήν εφαρμόσουμε και νά τήν προαγάγουμε. Ιά νά φωτίσουμε, όμως, τήν ιστορία της έσωτερικής συγκρότησης της μαρξιστικής επιστήμης, χρειάζεται νά χρησιμοποιήσουμε τά μέσα που μās παρέχει ή φιλοσοφία αυτής της επιστήμης. Αλλά αυτό σημαίνει, σε μία

πρώτη φάση, νά ρίξουμε τό βάρος της προσπάθειάς μας στην αναγνώριση της επιστημολογικής ταυτότητας του διαλεκτικού υλισμού. Όταν τό κάνει ο Άλτουσέρ χρησιμοποιώντας, σε μία πρώτη φάση, τήν έννοια της τομής όπως και τήν έννοια της θεωρητικής πρακτικής ή της γνώσης ως παραγωγικής διαδικασίας, είναι φυσικό νά προκαλεί τις αντιδράσεις εκείνων των μαρξιστών που άρκούνται νά συνοψίζουν τήν πολιτική διάσταση αυτής της φιλοσοφίας, φορτώνοντας τήν με ψιμύθια που δεν τά είχε ανάγκη. Οι τίτλοι του ουμανισμού, στη χειρότερη περίπτωση, ή της προοδευτικής ιδεολογίας, στην καλύτερη, δεν κάνουν ούτε ωραιότερο ούτε πειστικότερο τό διαλεκτικό υλισμό. Αντίθετα, άποκρύπτουν ένα μεγάλο μέρος της πραγματικής δύναμής του. Αν ο διαλεκτικός υλισμός χειραφετεί και προάγει τις συνειδήσεις, δεν είναι γιατί, μέσα σ' ένα κλίμα γενικής ήθικής κατατονίας, άνακινεί ήθικά συναισθήματα, αλλά γιατί, πριν απ' όλα, είναι τό φιλοσοφικό είδωλο που άφήνει στον καθρέφτη της σκέψης ένα δοκιμασμένο κι έγκυρο όργανο παραγωγής γνώσεων, όπως είναι ή μαρξιστική επιστήμη της ιστορίας. Τό γεγονός ότι ή επιστήμη αυτή, για πρώτη φορά μέσα στην ανθρώπινη ιστορία, συγχωνεύεται με ταξικούς αγώνες, σε μία κοινωνία που προσδιόρισε τόν ταξικό χαρακτήρα της, δεν σημαίνει ότι τό έργο της εξαντλείται στην πολιτική πρακτική. Έξάλλου από τό μέλλον της ως επιστήμη εξαρτάται σ' ένα μεγάλο μέρος και ή τύχη αυτών των αγώνων.

Οι ίδιοι τίτλοι που κρύβουν τήν επιστημολογική ταυτότητα της θεωρίας του Μάρξ, προκειμένου νά υπογραμμίσουν τήν πολιτική και κοινωνική της διάσταση, παρεμποδίζουν τήν πρόσβασή μας στην επιστήμη που θεμελιώνει. Μās εμποδίζουν νά προσδιορίσουμε τά συστατικά της που τήν καθιστούν διαδικασία παραγωγής γνώσεων. Σάν νά επρόκειτο για μία ιστορία που τέλειωσε. Οι μαρξιστές θεωρητικοί που αντιδρούν στην προβληματική του Άλτουσέρ, αν μή τι άλλο, αφήνουν έκθετη τή μαρξιστική θεωρία στις κατηγορίες τών μη μαρξιστών για οικονομισμό, μηχανιστικό ντετερμινισμό, ιστορικισμό κι άλλες που είναι άδύνατο νά προβλέψουμε. Ακόμη κι αν δεν είναι επιστημολογικές οι προθέσεις που κρύβουν αυτές οι κατηγορίες, είναι επιστημολογικά τά επιχειρήματα που τις θρέφουν. Τό νά άποκαλύπτουν οι μαρξιστές τις πραγματικές προθέσεις αυτών των κατηγοριών δεν σημαίνει ότι τις αντιμετώπιζουν στο ίδιο τό πεδίο της μάχης που δι-

24. Βλ. L. Althusser, E. Balibar, Lire le capital, II. Maspero, Παρίσι 1971, σ. 60-61: «Η γέννηση κάθε καινούριας επιστήμης αναπόφευκτα θέτει θεωρητικά προβλήματα αυτής της τάξης: ο Engels τό είχε κατά νου και είναι έντελώς βάσιμο νά τό πιστεύουμε, αν εξετάσουμε αυτό που συνέβηκε με τή γέννηση τών Μαθηματικών στην Ελλάδα, με τή σύσταση της γαλιλικής φυσικής, του άπειροστικού λογισμού, τή θεμελίωση της χημείας, της βιολογίας, κ.λπ. Σε πολλές απ' αυτές τις συγκυρίες είμαστε αντιμετώπι μ' αυτό τό άξιοσημείωτο φαινόμενο: ο φιλοσοφικός στοχασμός ξαναπιάνει μία θεμελιώδη επιστημονική ανακάλυψη κι ή φιλοσοφία παράγει μία νέα μορφή όρθολογικής προσέγγισης (Πλάτων μετά τις ανακαλύψεις των μαθηματικών, τόν 5ο και 4ο αιώνα, Ντεκάρτ μετά τόν Γαλιλαίο, Λάιμπνιτς με τόν άπειροστικό λογισμό, κ.τ.λ.). Αυτή ή επαναφορά της φιλοσοφίας με τήν παραγωγή νέων θεωρητικών εννοιών οι όποιες λύνουν τά θεωρητικά προβλήματα που κι αν δεν τίθενται με σαφείς όρους, τουλάχιστον περιέχονται σε πρακτική κατάσταση μέσα στις μεγάλες έπιστημονικές ανακαλύψεις (...) σημαδεύουν τις μεγάλες τομές της ιστορίας της φιλοσοφίας».

νουν. Για τον Άλτουσέρ και την προβληματική του έχει σημασία, για το μέλλον του μαρξισμού, ο τελευταίος να μη μείνει εκτός μάχης σε κανένα από τα πεδία αναμέτρησης με την άστική ιδεολογία. Κι ούτε είναι τόσο περιορισμένης σημασίας το επιστημολογικό πεδίο. Αντίθετα, είναι ένα από τα στρατηγικά σημεία αναμέτρησης. Διαφορετικά ο Λένιν δεν θα διάβαζε Μάρξ.

Όπως είπαμε, ο Άλτουσέρ, χωρίς να μπορεί να βγει από το διαλεκτικό κύκλο που διαγράφει, όταν, επιχειρώντας να προσεγγίσει το έργο του Μάρξ, συγκροτεί την ίδια στιγμή το απαραίτητο γι' αυτή την προσέγγιση επιστημολογικό όργανο ανάλυσης, είναι υποχρεωμένος για να παρακολουθήσει τον τρόπο θεμελίωσης της μαρξιστικής επιστήμης να προσδιορίσει, την ίδια στιγμή, τα μέσα και το αντικείμενό της. Είναι, μ' άλλα λόγια, υποχρεωμένος να προσδιορίσει τον ειδικό χαρακτήρα της διαλεκτικής που επεξεργάστηκε κι εφάρμοσε ο Μάρξ στο έργο του, και στη συνέχεια τον ειδικό χαρακτήρα του αντικείμενου της μαρξιστικής διαλεκτικής, δηλαδή τον ειδικό χαρακτήρα της αντίφασης που ενυπάρχει στην ουσία των πραγμάτων²⁵.

Σ' αυτό το σημείο αρχίζει μία δεύτερη διαδικασία αναγνωρίσεων. Κάπου σ' αυτό το σημείο και προκειμένου να τη φέρει σε πέρας ο Άλτουσέρ μεταθέτει το κέντρο βάρους της προβληματικής του από την επιστημολογική τομή που πραγματοποιεί ή επιστήμη του Μάρξ σε σχέση με την προϊστορία της στη φιλοσοφική επανάσταση που την προετοίμασε. Κι εδώ μιλάνει το ζήτημα της σχέσης του Μάρξ με τον Χέγκελ.

Φυσικά η σχέση του Μάρξ με τη φιλοσοφία του Χέγκελ είναι μία σχέση επιβεβαιωμένη από σωρεία στοιχείων, όχι μόνον ο αγαπημένος καθηγητής του Μάρξ ήταν μαθητής του Χέγκελ, αν και σαινισμονιστής ονόματι Γκάνς, όχι μόνον ο ίδιος ο Μάρξ ασχολήθηκε συστηματικά με τον Χέγκελ στα πρώτα του έργα, αλλά και στον «Πρόλογο» της β' γερμανικής έκδοσης του *Κεφαλαίου*, δηλώνεται ανοιχτά μαθητής του «μεγάλου στοχαστή» όπως ονομάζει τον Χέγκελ για να φτάσει να πει, στο κεφάλαιο το σχετικό με τη θεωρία της αξίας, ότι ερωτοτροπεί με το χεγκελιανό τρόπο έκφρασης. Απ' την άλλη, έχουμε τις δηλώσεις του Ένγκελς ότι η γερμανική φιλοσοφία και ειδικά η φιλοσοφία του Χέγκελ υπήρξε προϋπόθεση της θεωρίας του Μάρξ²⁶ και την παρατήρηση του Λένιν στις σημειώσεις για τον Χέγκελ ότι είναι αδύνατο να κατανοηθεί το *Κεφάλαιο* χωρίς την εμπειριστατωμένη ανάγνωση της *Λογικής* του Χέγκελ.

Το ζήτημα δεν είναι κατά πόσον υπάρχει σχέση του Μάρξ με τον Χέγκελ όσο ποιά ακριβώς είναι η σχέση αυτή. Και παρόλη την καλή διάθεση που έδειξαν οι νεότεροι μαρξιστές, θορυβημένοι κι από την παρατήρηση του Λένιν, να επισημάνουν τα στοιχεία που ενώνουν τον Μάρξ με τον Χέγκελ, παραμερίζοντας εκείνα που τους χωρίζουν²⁷, δεν είναι ένα ζήτημα που έχει κλείσει. Στο σεμινάριο που αφιερώνει ο J. Hyppolite, τη χρονιά '67-'68 στο Κολλέγιο της Γαλλίας, τίθεται ξανά με εισηγητή τον Άλτουσέρ.

Με το ζήτημα αυτό ο Άλτουσέρ είχε ασχοληθεί στα δοκίμια του «Αντίφαση και Έπικαθορισμός» και «Για την Ύλιστική Διαλεκτική»²⁸. Για τον Άλτουσέρ, η διερεύνησή του αποτελεί μέρος μιας σειράς έρευνών που είναι απαραίτητο να γίνουν προκειμένου να σχηματίσουμε μίαν αυστηρή αντίληψη για τις έννοιες που χρησιμοποιεί η μαρξιστική θεωρία, τις μεταξύ τους σχέσεις και την ανάπτυξή τους. Όπως λέει ο ίδιος, μόνο μέσα από τέτοιες έρευνες θα μπορούσαμε να ξέρουμε με ακρίβεια τι ανήκει στη μαρξιστική θεωρία και τι την διακρίνει μία για πάντα από τα φαντάσματά της²⁹.

Ό,τι στον υπότιτλο του δοκιμίου «Αντίφαση και Έπικαθορισμός» αποκαλεί ο ίδιος ο Άλτουσέρ «σημειώσεις για μίαν έρευνα», νομίζω πως πρέπει να θεωρηθεί υπόδειγμα έρευνας που δεν πρέπει να μείνει χωρίς συνέχεια. Και πραγματικά, απ' την πλευρά του ο Άλτουσέρ τη συνεχίζει στην εισήγησή του για το σεμινάριο του Ζ. Ίππολύτ, τό Φεβρ. του 1968 για να την ολοκληρώσει με την ανακοίνωσή του *Ο Λένιν μπροστά στον Χέγκελ*, που εκφωνεί τον Απρίλιο της ίδιας χρονιάς στο συνέδριο για τον Χέγκελ³⁰.

Είναι δύσκολο, στα περιθώρια αυτού του σημειώματος, να συνοψίσουμε τα βασικά σημεία και τις κύριες στιγμές αυτής της έρευνας. Έδώ, θα προσπαθήσουμε να επισημάνουμε εκείνα τα χαρακτηριστικά που την καθιστούν υποδειγματική. Κι αυτό όχι τόσο για την παιδαγωγική πλευρά του θέματος (μιά και στη φιλοσοφία, περισσότερο από κάθε άλλο επάγγελμα, υπάρχει πάντα το περιθώριο να μάθεις κάτι για τη δουλειά σου ακόμη κι όταν ξέρεις να την κάνεις σωστά) αλλά για λόγους καθαρά θεωρητικούς που αφορούν τη σχέση του Μάρξ με τον Χέγκελ.

Πρέπει, πρώτα πρώτα, να πούμε ότι ο Άλτουσέρ ξεκινά την έρευνα της σχέσης του Μάρξ με τον Χέγκελ και ρίχνεται σε μία ελάχιστη φιλολογική περιπέτεια, μιά και δεν πρόκειται για το μέτρημα οφειλών και δανείων αλλά για τον προσδιορισμό του ειδικού χαρακτήρα της μαρξιστικής διαλεκτικής και για τον προσδιορισμό του αντικείμενου της. Απ' αυτή την άποψη κοιταγμένη, η έρευνα του Άλτουσέρ θυμίζει περιετειωδώς ταξίδι στο χώρο της θεωρίας, για το οποίο οι υπάρχοντες χάρτες θ' αποδειχτούν ελλειπείς σε βασικά ζητήματα-τόπους.

Πρίν δώσουμε τις απαραίτητες εξηγήσεις, πρέπει ά-

ρίξει ότι ο Γερμανός φιλόσοφος, μέσα από τις μελέτες του της αγγλικής οικονομίας, ήταν σε θέση να παρακολουθήσει τις αντιφάσεις του καπιταλισμού, αν κι αυτό δεν θα το κάνει παρά μόνον ο Μάρξ. Απ' την εισαγωγή ακόμη παραθέτει ένα απόσπασμα από τα *Χειρόγραφα του '44*, όπου ο Μάρξ αναγνωρίζει το μεγαλείο της φαινομενολογίας του Χέγκελ στο ότι εξετάζει την αυτοδημιουργία του ανθρώπου ως διαδικασία, στο ότι πιάνει τη φύση της εργασίας και κατανοεί τον άνθρωπο ως προϊόν της. (Βλ. *The Young Hegel*, Merlin Press, Λονδίνο 1975, σ. XXVIII). Ο Λούκατς διακρίνει έναν αληθινό Χέγκελ με τον οποίο ο Μάρξ δεν έπαψε να έχει άμεση σχέση κι έναν Χέγκελ παραποιημένο από τους μαθητές και οπαδούς του. Ο Τζών Λιούις φαίνεται ότι στηρίζεται στη μελέτη του Λούκατς.

28. L. Althusser, *Pour Marx*, σ. 66.

29. L. Althusser, *Pour Marx*, σ. 116.

30. L. Althusser, *Sur le rapport de Marx à Hegel*, στον Hegel et la pensée moderne, P.U.F., Παρίσι 1970, σ. 85-111. Η μελέτη υπάρχει αναδημοσιευμένη στο *Lenine et la philosophie*, Maspero, Παρίσι 1975 όπου και η ανακοίνωση του Άλτουσέρ, *Lenine devant Hegel*. Τα κείμενα μεταφρασμένα στα ελληνικά στο βιβλίο «Λένιν και φιλοσοφία», εκδ. Ήριδανός, Αθήνα.

25. L. Althusser, *Pour Marx*, σ. 182-183 και 198.

26. *La revolution bourgeoise en Allemagne*, Ed. sociales, σ. 23.

27. Ο G. Lucacs στη μελέτη του *Der Junge Hegel* (1947-48) επιχειρώντας να δώσει μαρξιστική έρμηνεία της πρώτης φάσης ανάπτυξης της χεγκελιανής φιλοσοφίας, έφτασε να υποστη-

κόμη νά πούμε ότι γιά τόν Άλτουσέρ τό πρόβλημα τής σχέσης τού Μάρξ μέ τόν Χέγκελ είναι πρακτικά λυμένο τόσο στό *Κεφάλαιο* όσο και τήν πολιτική πρακτική τού μαρξισμού. Γιά τόν Άλτουσέρ, ό,τι λείπει είναι ή θεωρητική διατύπωση αὐτῆς τῆς λύσης καί σ' αὐτήν ἀποβλέπει ή έρευνά του. Ἀναπτύσσοντας μέ θεωρητικούς όρους τή δοσμένη πρακτικά λύση, φτάνουμε στή γνώση τῆς³¹, πράγμα πού σημαίνει ότι, ἀπό ζητούμενο ἀτομικῶν ἀναγνώσεων πού ήταν ὡς τώρα, μετατρέπεται σέ κοινῆς ἀναγνώρισης ἀφεταιριακό σημείο γιά τήν παραπέρα ἐφαρμογή καί προώθηση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Μ' αὐτή τήν έννοια, ή έρευνα τού Άλτουσέρ συνιστά μία θεωρητική πρακτική πού ἀσκείται σύμφωνα μέ τό μοντέλο τῆς θεωρητικῆς πρακτικῆς πού συνεπάγεται ή θεωρία τού Μάρξ καί τῆς πολιτικῆς πρακτικῆς πού τήν ἐπαληθεύει, ὅπου καί ὅποτε τό κάνει. Μέ τήν ἴδια έννοια, δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τή συνοπτική διαδικασία ἀποτίμησῆς τῆς στήν ὅποια καταφεύγει ὁ Τζ. Λιούις.

Μποροῦμε, λοιπόν, νά κάνουμε κάποιες ψύχραιμες παρατηρήσεις σχετικά μέ τήν πρώτη ὕλη, τά μέσα καί τό ἀποτέλεσμα τῆς έρευνας τού Άλτουσέρ, πρὶν σπεύσουμε κατά τό παράδειγμα τού Τζ. Λιούις νά βάλουμε τῆς φωνές.

Πρῶτα πρῶτα, γίνεται μία προσπάθεια συστηματοποίησης τῶν γνωσιοθεωρητικῶν θέσεων πού στηρίζουν τή μαρξιστική θεωρία, μέ βάση τό χειρισμό τού θέματος πού κάνει ὁ Μάρξ κυρίως στήν *Εἰσαγωγή τῆς Κριτικῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας*. Τά τρία γενικά σχήματα πού διακρίνει ὁ Άλτουσέρ στή βάση τῆς διαλεκτικῆς γνωσιοθεωρίας καί πού ἀφοροῦν τήν πρώτη θεωρητική ὕλη πού ἐπεξεργάζεται ή ἐπιστήμη, τά μέσα πού χρησιμοποιεῖ κατά τήν ἐργασία τῆς καί τό ἀποτέλεσμα τῆς τελευταίας, δηλαδή ή γνώση, ἐμπεριέχουν τήν αντίθεση τού Μάρξ τόσο μέ τόν κλασικό ἐμπειρισμό πού ἀνάγει τήν πρώτη θεωρητική ὕλη στό αἰσθητηριακό δεδομένο ὡς τό μόνο πραγματικό στή μοναδικότητα καί τήν ἀμεσότητά του στοιχείο, ὅσο καί μέ τόν Χέγκελ πού ἀνάγει τήν πορεία τῆς σκέψης ἀπό τό ἀφηρημένο στό συγκεκριμένο στήν παραγωγή τῆς πραγματικότητας. Γιά τόν Μάρξ ή πορεία τῆς σκέψης ἀπό τό ἀφηρημένο στό συγκεκριμένο δέν ἀφορᾶ τήν παραγωγή τῆς ἴδιας τῆς πραγματικότητας, ἀλλά τή γνώση τῆς³². Κι ἐδῶ δέν πρόκειται γιά τήν ἀπλή ἀντιστροφή τῆς χεγκελιανῆς θεωρίας πού ἀντιλαμβάνεται τήν αὐτογένεση τῆς έννοιας ὡς αὐτογένεση τῆς πραγματικότητας στήν ἀντίθετη θεωρία πού θά ἀντιλαμβανόταν τήν αὐτογένεση τῆς πραγματικότητας ὡς τήν αὐτογένεση τῆς έννοιας. Ὁ Τζ. Λιούις, ὅσο κι ἂν θέλει νά παραβλέψει τῆς διαφορές πού χωρίζουν τόν Μάρξ ἀπό τόν Χέγκελ ἀπό τό γνωσιοθεωρητικό ἀκόμη ἐπίπεδο, σ' αὐτό τό λάθος πέφτει, ὅταν, σπεύδοντας νά ἐπισημάνει τά στοιχεία πού τούς ένώνουν, δέν διστάζει νά πει: «καί ὁ Μάρξ καί ὁ Χέγκελ θεωροῦν ότι ή γνώση ἀποκτᾶται ὄχι μέ τό στοχασμό, ἀλλά μέ τήν κατεργασία, τή χρήση καί τήν ἀλλαγῆ τού κόσμου»³³.

31. L. Althusser, *Pour Marx*, σ. 183.

32. Ἡ συστηματοποίηση τῶν γνωσιοθεωρητικῶν στοιχείων τού μαρξισμού συνοψίζεται στήν ὑποστήριξη τῆς Ἀμιένης πού δημοσιεύτηκε στό περιοδικό *Pensée*, Ὀκτ. 1975, No 183, μέ τίτλο "Est-il simple d'être marxiste en philosophie?" σ. 3-31.

33. J. Lewis: Κριτική τού έργου τού Α. Άλτουσέρ, ἐκδ. *Θεμέλιο - Κριτική*, Ἀθήνα 1977, σ. 29.

Γιά νά δικαιολογήσει τό παραπάνω συμπέρασμα ὁ Τζ. Λιούις διατυπώνει μία, ἐξίσου μέ τήν προηγούμενη, γενικευτική φράση: «Καί στους δύο ὑπάρχει διάχυτη ή ἰδέα γιά τήν αὐτοδημιουργία τού ἀνθρώπου ὡς μία πορεία ὅπου ὁ κύριος παράγοντας είναι ή ἴδια ή ἐργασία τού ἀνθρώπου»³⁴.

Παρ' ὅλη τή συγκρατημένη ἀντίδραση τού Άλτουσέρ, στήν ἀπάντησή του στόν Τζ. Λιούις, θά πρέπει νά θεωρήσουμε δεδομένη τήν ἀπογοήτευσή του γιά τῆς διαφορές πού τόν χωρίζουν ἀπό τό φιλοσοφικό του ἀντίπαλο σ' ὅ,τι ἀφορᾶ τόν τρόπο προσέγγισης τῶν φιλοσοφικῶν κειμένων. Ἄν γιά τόν Τζ. Λιούις, μία φιλοσοφία είναι ἕνα ἄθροισμα φράσεων πού ἐκφράζουν ἕνα ἄθροισμα ἰδεῶν τῆς ὁποῖες μποροῦμε ν' ἀπομονώσουμε τή μία ἀπό τήν ἄλλη, κατά τῆς ἀνάγκης τῆς ἀνάλυσης, γιά τόν Άλτουσέρ μία φιλοσοφία είναι ἕνα σύστημα προτάσεων ὀργανικά διαρθρωμένων μέ τέτοιο τρόπο ὥστε γιά ν' ἀπομονώσουμε μίαν ἀπ' αὐτές, θά πρέπει προηγουμένως νά ἔχουμε συλλάβει τή σχέση τῆς μέ ὅλες τῆς ἄλλες πού συνιστοῦν τό φιλοσοφικό κείμενο στό σύνολό του. Ἄλλά σκοπός αὐτοῦ τού σημειώματος δέν είναι νά κάνει κριτική στήν κριτική τού Τζ. Λιούις ὅσο νά ἀντιπαραβάλλει ὅσο κι ὅπου είναι δυνατό, τήν προβληματική τῆς στήν προβληματική πού στηρίζει τῆς ἀναλύσεις τού Άλτουσέρ. Στή μαρξιστική θεωρία δέν ἔχουμε τό ἀναποδογύρισμα τῆς αὐτογένεσης τῆς έννοιας, πού συνιστά τό χεγκελιανό ἱστορικό γίνεσθαι, σέ αὐτογένεση τῆς πραγματικότητας. Διαφορητικά, ὁ διαλεκτικός ὕλισμός θά εἶχε τό χαρακτήρα ἐνός φιλοσοφικοῦ συστήματος ἐρμηνείας τού κόσμου³⁵. Ἄλλά τά φιλοσοφικά συστήματα πού ἐρμηνεύουν τόν κόσμο προϋποθέτουν τήν ἀπουσία ἐπιστημονικῆς θεωρίας μέ τήν έννοια ὅτι δέν δεσμεύονται ἀπ' αὐτήν ἀκόμα κι ὅταν ὑπάρχει. Αὐτός είναι ὁ λόγος πού ὁ Locke, γιά παράδειγμα, δεχόμενος τήν πρόσδο τῆς φυσικῆς τῆς ἐποχῆς του καί εἰδικά τή νευτονική θεωρία, ἀντίθετα μέ τόν Berkeley πού τήν ἀρνίονταν, δέν ἔδωσε φιλοσοφικό σύστημα ἐρμηνείας τού κόσμου ἀλλά θεωρία τῆς νόησης καί τῆς γνώσης.

Ὅταν ὁ Μάρξ δηλώνει ότι στηρίζει τή χεγκελιανή διαλεκτική στά πόδια τῆς ἀντιστρέφοντας τήν, πρέπει νά σκεφτοῦμε πῶς έννοεῖ αὐτή τήν ἀντιστροφή. Σέ περίπτωση πού δεχτοῦμε ὅτι ή ἀντιστροφή τῆς χεγκελιανῆς διαλεκτικῆς δέν ἔχει τό χαρακτήρα μιᾶς μαγικῆς κίνησης ἀναποδογυρισματος, ἀλλά ἐνός ριζικοῦ ξεφλουδίσματος, ἄποψη πού ὑποστήριξε ὁ Λένιν καί υἱοθετεῖ ὁ Άλτουσέρ, χρειάζεται νά δοῦμε σέ τί συνίσταται αὐτό τό ξεφλουδισμό.

Ὅταν τώρα ὁ Άλτουσέρ διατείνεται ότι ὁ Μάρξ ὑποκαθιστᾶ τῆς χεγκελιανῆς γενικές έννοιες τῆς (ἄπλης) ἀντίφασης, τῆς ἀρχῆς, τού τέλους, τῆς ἄρνησης τῆς ἄρνησης, κ.λπ. μέ εἰδικές έννοιες, ὅπως είναι οἱ έννοιες τού ἐπικαθορισμοῦ τῆς ἀντίφασης, τῆς ὀριοθέτησης πολύπλοκων συνόλων, τῆς τελικῆς ἀνάλυσης, τό μόνο πού κάνει είναι νά πάρει σοβαρά ὑπόψη τῆς τήν ἐπιστημονική ἐργασία πού συνεπάγεται ή θεωρία τού Μάρξ. Κι αὐτό γιατί ἐνῶ στή φιλοσοφία, σ' αὐτήν τουλάχιστον πού ξέραμε ὡς τώρα, ὅλα ἀρχίζουν καί τελειώνουν μέ γενικές έννοιες, στήν ἐπιστήμη ἀρχίζουν μέ γενικές έννοιες (μέ τῆς ὁποῖες τήν τροφοδοτεῖ ή

34. Ὁ.π., σ. 29.

35. Μέσα σ' ἕνα τέτοιο φιλοσοφικό σύστημα, ὁ ἰδεαλισμός τού Χέγκελ θά βρισκε τήν ὕλιστική ἀποκατάστασή του. Ἄλλά ἤδη ὁ Χέγκελ ἀποκαθιστοῦσε μέ τή φιλοσοφία τῆς τῶν ὕλισμό τού 18^{ου} αἰ.

φιλοσοφία ή προγενέστερες επιστημονικές θεωρίες) για να τελειώσουν με την εξειδίκευσή τους ως δεδομένη της ανάλυσης ενός συγκεκριμένου προβλήματος. Μ' άλλα λόγια, καρπός της επιστημονικής εργασίας είναι οι ειδικές έννοιες κι αυτές υποδηλώνουν τη γνώση που παράγει μία επιστημονική θεωρία. Γιατί είναι αυτονόητο ότι δεν κάνουμε επιστήμη της ιστορίας λ.χ. χρησιμοποιώντας απλώς και μόνο μίαν ορισμένη ορολογία που αποδίδει μία σειρά γενικών εννοιών, όπως την έννοια των σχέσεων παραγωγής, των παραγωγικών δυνάμεων, κ.λπ., αλλά όταν τις αντιμετωπίζουμε ως δεδομένα της ανάλυσης ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού.

Μ' αυτή την έννοια, όταν ο Άλτουσέρ δηλώνει ότι ο Μάρξ για να στηρίξει τη χειρωνακτική διαλεκτική στάση της τη μεταμορφώνει, εννοεί ότι αποκαθιστά τον επιστημονικό χαρακτήρα της, παραμερίζοντας το εγχείρημα του Χέγκελ να την αναγάγει σε όργανο οντολογικών θεωρήσεων. Τό ότι οι οντολογικές θεωρήσεις του Χέγκελ αφορούν τό συγκεκριμένο και ιστορικά κοιταγμένο κόσμο μέσα απ' τό πρίσμα της σκέψης που τον παρακολουθεί — πράγμα που αποτελεί τεράστιο βήμα για τή φιλοσοφία — δεν αλλάζει τά πράγματα. Για τόν Άλτουσέρ, ή αντιστροφή της χειρωνακτικής διαλεκτικής έχει τή σημασία μετατροπής της από όργανο στοχαστικής θεώρησης σε τρόπο επιστημονικής προσέγγισης.

Αν άρνηθούμε τήν άποψη αυτή, ή δεχόμαστε σιωπηλά ότι δεν υπάρχει επιστημονική θεωρία στο έργο του Μάρξ και καταφεύγουμε στην προστασία της ουμανιστικής κώλυψής της, ή, στο μέτρο που υπάρχει επιστημονική θεωρία στο έργο του Μάρξ, είμαστε υποχρεωμένοι να τήν αποδώσουμε στον Χέγκελ. Σ' αυτή τήν περίπτωση, θά κάναμε τήν αυθαίρετη κίνηση να θεωρήσουμε τις γενικές έννοιες της χειρωνακτικής φιλοσοφίας ως ειδικές. Με όσα είπαμε παραπάνω, προσπάθησα να δείξω ότι αν κάναμε μία τέτοια κίνηση θά τήν κάναμε έπί ποιη ή επιστημολογικού θανάτου.

Αν, αντίθετα, δεχτούμε ότι στον Μάρξ υπάρχει επιστημονική θεωρία που θά ήταν άσυγχώρητη άδεισιότητα να αποδώσουμε στον Χέγκελ, τότε με βάση όλες τις δυνατές πληροφορίες που μάζ δίνουν τά κείμενα του Μάρξ και τόν θεωρητικών του μαρξισμού, πρέπει να ριζούμε φώς στις ειδικές έννοιες που ή μαρξιστική θεωρία ελεγεργάστηκε και εφάρμοσε, εκτιμώντας έτσι και τό χαρακτήρα της φιλοσοφίας που υπαγορεύουν, με ακρίβεια κι ανεξάρτητα από τά γνωστά γενικευτικά σχήματα. Κι αυτό κάνει ο Άλτουσέρ, πράγμα που τόν υποχρεώνει να αναπτύξει με θεωρητικούς όρους τά θέματα που αφορούν τις ειδικές αυτές έννοιες, να παρακολουθήσει τήν κίνηση και τή λειτουργία τους μέσα στα κείμενα, θεωρητικά και πολιτικά, που τις επεξεργάστηκαν, να δώσει, τέλος, εξηγήσεις για τόν τρόπο τής διαμόρφωσής τους³⁶.

Τή θεωρητική ανάπτυξη της έννοιας του έπικαθορισμού της αντίφασης και της έννοιας τών πολύπλοκα δομημένων συνόλων που συνεπάγεται, ο άναγνώστης μπορεί να τήν παρακολουθήσει από πρώτο χέρι στα σχετικά δοκίμια του Άλτουσέρ και τήν «Υποστήριξη της Άμείνης» που υπάρχουν μεταφρασμένα. Σ' ό,τι αφορά τις δύο αυτές βασικές έννοιες, εδώ θ' άρκεστού-

με να ποίμε ότι για τόν Άλτουσέρ ολόκληρη ή *Εισαγωγή της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* του Μάρξ αποδεικνύει ότι «τό απλό υπάρχει πάντα μέσα σε μία πολύπλοκη δομή: ή καθολική ύπαρξη μιάς απλής κατηγορίας δεν είναι ποτέ άρχική, εμφανίζεται μέσα από μία μακρόχρονη ιστορική διαδικασία ως προϊόν μιάς εξαιρετικά διαφοροποιημένης κοινωνικής δομής επομένως, σε καμιά περίπτωση, δεν αντιμετωπίζουμε μέσα στην πραγματικότητα τήν καθαρή ύπαρξη της απλότητας είτε πρόκειται για ουσία είτε πρόκειται για κατηγορία αλλά τήν ύπαρξη «συγκεκριμένων» όντων και διαδικασιών που είναι πολύπλοκα και δομημένα»³⁷.

III

Σ' ολόκληρο αυτό τό σημείωμα ύπηρεξε διάχυτη ή άποψη ότι δεν είναι δυνατό να κατανοηθεί αντικειμενικά και με πληρότητα ή προβληματική του Άλτουσέρ ανεξάρτητα από τό ιστορικό και θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσεται. Μέρος αυτού του πλαισίου θεωρήσαμε τις κριτικές που άμεσα ή έμμεσα δέχτηκε. Απ' αυτή τήν άποψη, ο μελετητής τών κειμένων του Άλτουσέρ θά πρέπει να τις λάβει σοβαρά ύπόψη του.

Πρός αυτή τήν κατεύθυνση, θά κλείσω αυτό τό σημείωμα για τόν Άλτουσέρ αντιπαραθέτοντας στην προβληματική του τις προβληματικές δύο άρθρων που περιέλαβε ο μικρός τόμος που κυκλοφόρησε υπό τή διεύθυνση του J. D' Hondt με τίτλο *La logique de Marx* απ' τις εκδόσεις PUF (1974). Τά άρθρα αυτά αποτελούν άμεσα (με τήν έννοια της ριζικής τους αντίθεσης) κι έμμεσα (με τήν έννοια της μη συστηματικής τους αντιμετώπισης) κριτικές τών θέσεων του Άλτουσέρ.

Θ' άρχισω από τό άρθρο του Eugene Fleischmann, *Rapport Formel et relation dialectique* (δ.π.σ.35-60), ή έμπνευση και συγγραφή του όποιου οφείλεται ουσιαστικά στη μελέτη τών R.P.Dubarle και A. Doz, *Logique et dialectique* (Larousse, Παρίσι 1973). Στο άρθρο αυτό, ο συγγραφέας σπενδει να δηλώσει ότι ή επιβίωση του μαρξισμού (άσφαλώς εννοεί όχι μόνο τή θεωρητική) εξαρτάται από τήν τροπή που θά πάρουν οι συζητήσεις στη σχέση τυπικής λογικής και διαλεκτικής.

Για τόν Ντυμπάρλ ή όρθολογικότητα της δυτικής σκέψης είναι μαθηματικής τάξης, εφόσον ή γλώσσα που τήν εκφράζει είναι ένα υλικό που υπόκειται σε μαθηματικοποίηση. Μ' αυτή τήν έννοια ο δυτικός φιλοσοφικός λόγος αποκτά ένα άληθινά όρθολογικό νόημα μόνον όταν μπορεί να συγκριθεί με τό μαθηματικό λόγο και τούς κανόνες του. Με αυτούς τούς όρους τά μαθηματικά γίνονται ένα όργανο έλέγχου του φιλοσοφικού και σε προέκταση του επιστημονικού λόγου. Για τόν Φλειςμαν λοιπόν έχουμε, από τή μιά μεριά, τή γλώσσα που πρέπει να θεωρήσουμε δυνάμει μαθηματική κι από τήν άλλη τις μαθηματικές έννοιες που υψώνονται σε απόλυτο κανόνα. Η μοίρα του όρθου λόγου παίζεται έτσι ανάμεσα σ' αυτούς τούς δύο πόλους και ο νους δεν έχει άλλη επιλογή από τό να γίνεται ολοένα και μαθηματικότερος. Παρόλο που οι παραπάνω θέσεις επιχειρούν να στηρίξουν μία σχέση πόλωσης ανάμεσα στα μαθηματικά και τή λεκτικά εκφρασμένη όρθολογικότητα της σκέψης, πράγμα που σε τελική άνάλυση σημαίνει τήν ύποταγή της στα μαθηματικά όποτε

36. Πράγμα που σιωπηλά συμβαίνει όταν άρνούμαστε τήν επιστημολογική τομή στη διαδικασία ανάπτυξης της θεωρίας του Μάρξ.

37. L. Althusser, *Pour Marx*, σ. 201-202.

νά υπάρξει ένα ξεκάθαρο κριτήριο για τό τί είναι επιστημονικό και έγκυρο, ό Φλέισμαν δέν διστάζει νά εκφράσει τό σκεπτικισμό του για τήν ισχύ ενός όργάνου του όποιου μόλις πρίν άναγνώρισε τήν παντοδυναμία. Λέει λοιπόν: *Μέ τή μαθηματικοποίηση τών προϊόντων τής σκέψης — πού μπορεί νά διαρκέσει αιώνες — δέν θά μπορούμε νά βρούμε πάντα τήν όρθολογική συνάφεια πού άναζητούμε κι αυτό λόγω του μαθηματικού γεγονότος ότι ένα τυπικό σύστημα είναι άνίκανο νά έρμηνευτεί καθεαυτό και μέ τούς δικούς του όρους.* (δ.π.,σ.43). Όλόκληρη αυτή ή (συζητήσιμη) εισαγωγική προβληματική του Φλέισμαν επιχειρεί νά στηρίξει ένα ριζικό και άπόλυτο δεισμό επιστήμης και φιλοσοφίας, τυπικών και διαλεκτικών σχέσεων, νόμων τών φαινομένων και νόμου τής συνείδησης. Μέσα σ' αυτό τό διστικό πλαίσιο, ό Φλέισμαν, παραβλέποντας τίς διαφορές και άναζητώντας κάποιες άντιστοιχίες (θά άναφερθούμε σ' αυτές), τοποθετεί στη συνέχεια, τή χεικελιανή φιλοσοφία και τή θεωρία του Μάρξ στον ένα πόλο θεωρώντας τες ως επιστήμες του στοχασμού (:;) πού είναι άδύνατο νά τυποποιηθούν μέ μαθηματικούς όρους και οι όποιες θά κουβαλάνε τό στίγμα τής επιστημονικής τους άνεπάρκειας έσαεί, μιά πού θα κρίνονται και θά έλέγχονται πάντα μέ κριτήριο τό βαθμό τής μαθηματικοποίησής τους.

Στό ίδιο πνεύμα και στηριζόμενος πάντα σέ τυπικά κριτήρια έγκυρότητας τής τυπικής λογικής, ό συγγραφέας άποφαίνεται ότι είναι άδύνατο νά υπάρξει ιστορική επιστήμη κι ότι μόνον επιστημονική άποψη για τό ιστορικό μας παρόν (έφόσον τό έχουμε κληρονομήσει και ύποστει) είναι δυνατή (δ.π.,σ.57). Αντίθετα, θεωρεί έδραιωμένες επιστήμες τήν κλασική οικονομία και τήν κοινωνιολογία. Γιατί ή μέν οικονομία έπεξεργάζεται άναλυτικές οικονομικές κατηγορίες, οι όποιες εκφράζουν τήν οικονομική άναγκαιότητα πού επιβάλλει ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και είναι επιστημονικά έγκυρες στό μέτρο πού είναι ποσοτικές και τυποποιημένες, έπισημαίνοντας τό μηχανιστικό χαρακτήρα τής οικονομίας. Τό ίδιο και ή κοινωνιολογία είναι έδραιωμένη επιστήμη, στό βαθμό πού χρησιμοποιεί μαθηματικές μεθόδους για τήν αυτόρρυθμιση τής οικονομικής μηχανής μέ σκοπό τή βελτίωση τών μηχανιστικών όρων εργασίας. Βέβαια, ό Φλέισμαν δέν παραλείπει νά διατυπώσει τίς επιφυλάξεις του για τήν άξια τών επιστημών έφόσον προϋποθέτουν τήν έπ' όριστο διατήρηση του καπιταλιστικού συστήματος πού τίς εκθρέφει, πράγμα πού μετατρέπει τόν τυπικό χαρακτήρα τους σέ ιδεολογία (δ.π.,σ.59). Άλλά για τόν Φλέισμαν τό δίλημμα είναι ξεκάθαρο και μοιραίο. "Η θά κάνουμε επιστήμη δεχόμενοι τήν έγκυρότητα τών τυπικών σχέσεων έστω και ιδεολογικά φορτισμένων πού τή στηρίζουν ή θά κάνουμε κριτική τής επιστήμης και θά στηριχτούμε στίς διαλεκτικές σχέσεις πού τήν καθιστούν δυνατή. Σ' αυτή τή δεύτερη περίπτωση, κινούμαστε μέ βάση τό νόμο τής συνείδησης του 'Υποκειμένου (:;) πού στοχάζεται πάνω στους νόμους τών φαινομένων πού συλλαμβάνουν οι επιστήμες. Κι αυτό έκαναν ό Χέγκελ σ' ό,τι άφορā τή νευτονική φυσική και τά μαθηματικά και ό Μάρξ σ' ό,τι άφορā τή πολιτική οικονομία, όρίζοντας, κατά τόν Φλέισμαν, ένα τρίτο χώρο έξω από τήν επιστήμη κι έξω από τή φιλοσοφία, τό χώρο τής πράξης, ή όρθολογικότητα τής όποίας δέν είναι μηχανιστική όπως συμβαίνει μέ τόν επιστημονικό ή τό φιλοσοφικό λόγο, αλλά έπιτέλους τελεολογική. "Όσο για τούς σκοπούς του πρακτικού αυτού λόγου, ό Φλέισμαν περιορίζεται νά μās πει ότι

είναι πρίν και μετά τήν πραγματικότητα στην όποία άναφέρονται οι επιστήμες και ή φιλοσοφία. (δ.π.,σ.60).

Προσωπικά τό άρθρο του Φλέισμαν θεωρώ κείμενο φιλοσοφικής φαντασίας, στό όποιο ό ήρωας επιστρέφει στον 18ο αϊ. πλουτίζοντάς τον μ' έναν άκόμη δεισμό πού ό αιώνας αυτός άγνοούσε, τό δεισμό μαθηματικού λόγου και συνείδησης. Ό άναγνώστης θά πρέπει έδώ νά σκεφτεί ότι ό δόλος του φιλοσοφικού λόγου είναι μερικές φορές άσύγκριτα πιό κακόβουλος άπό τό δόλο όποιασδήποτε λογοτεχνικής παραγωγής. Υποσημαίνω μόνον ότι ό συγγραφέας του παραπάνω άρθρου θεωρεί περιττή όποιαδήποτε επιστημολογική τομή για τήν επισήμανση τών διαφορών πού χωρίζουν τόν Μάρξ άπό τόν Χέγκελ (δ.π.,σ.47) ώστε νά μπορέσει άνενόχλητος, στίς έπόμενες σελίδες νά τίς ίσοπεδώσει μέσα άπό άντιστοιχίες του τύπου άντίφαση/ πάλη τών τάξεων, άλλοτρίωση/διαμόρφωση έπαναστατικής συνείδησης, άρνηση τής άρνησης/πέραςμα άπό τήν άναγκαιότητα στην έλευθερία (δ.π.,σ.55). "Όχι μόνον ό Μάρξ αλλά και ό Χέγκελ δεινοπαθεί στά χέρια του Φλέισμαν.

Και προχωρώ επί τροχάδην στό δεύτερο άρθρο μέ τίτλο *Logique et lecture du 'capital'* του John O' Neill (δ.π.,σ.7-34), για νά πω, πρώτα πρώτα, ότι είναι άπό κείνα τά άρθρα πού τό ξεμοντάρισμά τους άπαιτεί πολύ κόπο και προσοχή προκειμένου νά καταλάβουμε, όχι βέβαια τήν πρόθεση του συγγραφέα, αλλά τόν τρόπο μέ τόν όποιο θεμελιώνει τήν άποψη του.

Ό Ο' Νήλ, σ' ό,τι άφορā τήν άνάγνωση του *Κεφάλαιου* πού επιχειρείται στό *Lire le Capital*, άποδίδει στον Άλτουσερ μιά μέθοδο έξορκισμού, μέ τήν όποια ό Άλτουσερ κληγā αυτό πού υπάρχει περί *Κεφάλαιο* στό όνομα αυτού πού δέν υπάρχει, για νά περιλάβει στό έργο ό,τι άπουσιάζει άπ' αυτό στό όνομα του «άντικειμένου» του Μάρξ (δ.π.,σ. 12-13). Τά εισαγωγικά πού πλαισιώνουν τόν όρσ'άντικείμενο είναι του συγγραφέα του άρθρου και ύποδηλώνουν, ύποθέτω, τήν άπουσία άντικειμένου άπό τήν θεωρία του Μάρξ.

Στή συνέχεια διαπιστώνουμε ότι ή παραπάνω μέθοδος του έξορκισμού (άν πρόκειται για μέθοδο κι όχι για τή συνισταμένη σωρείας κακών φιλοσοφικών συνηθειών πού καλλιεργούνται ιδιαίτερα στίς μέρες μας μέ άποτελεσμα νά γίνεται πολλές φορές άδύνατος ό έλεγχος τών θεωρητικών διατυπώσεων) είναι ή μέθοδος πού ακολουθεί ό ίδιος ό Ο' Νήλ στη διάθρωση του άρθρου του. Συγκεκριμένα, οι άντιρρήσεις του Ο' Νήλ σχετικά μέ τήν άνάγνωση του *Κεφάλαιου* άπό τόν Άλτουσερ βασίζονται σέ λεκτικά σχήματα ξένα προς τή σκέψη του Μάρξ, μέ τά όποια ό Ο' Νήλ άποδίδει τή θεωρία του Μάρξ προκειμένου νά θεμελιώσει τήν άποψη του ότι τό *Κεφάλαιο* δέν ενέχει επιστημονική εργασία αλλά, άντίθετα, άποτελεί κριτικό λόγο. Για τόν Ο' Νήλ, ό Μάρξ αναλύοντας τή δομή τής ύπεραξίας αναλύει τούς κοινωνικούς και οικονομικούς όρους τής άπουσίας του ανθρώπου. Πιό συγκεκριμένα, ό κριτικός λόγος πού συνιστά τό *Κεφάλαιο* άφορā τό ύπαρξιακό ζήτημα πώς είναι δυνατό ή παρουσία του ανθρώπου νά είναι ή ιστορία τής άπουσίας του ή πώς είναι δυνατό τό δν πού παράγει τά πάντα νά παράγει τό δικό του μή είναι, (δ.π.,σ.25). Γιατί, κατά τόν Ο' Νήλ, ή κριτική τής πολιτικής οικονομίας άπό τόν Μάρξ είναι στην ουσία μιά άνθρωπιστική κριτική τής άλλοτρίωσης του άνθρώπου πού όφείλεται στην ύποκειμενοποίηση τής ιδιοκτησίας (δ.π.,σ.27). Σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα του άρθρου, αυτό πού κάνει τή θεωρητική σύλληψη τής δομής τής ύπεραξίας νά είναι κριτική κι όχι έπι-

στήμη είναι το γεγονός ότι, στις αναλύσεις που συνεπάγεται, αντιπαράκειται ή επιστημονική θεωρία με την κοινωνική πράξη που παράγει την επιστημονική γνώση.

Ίσως θα 'πρεπε να εννοήσουμε μ' όλα τα παραπάνω, ότι για τον Ο'Νήλ ή διαλεκτική είναι αυτή που καθιστά τη θεωρία του Μάρξ κριτική κι όχι επιστημονική. Για τον Ο'Νήλ, ο κριτικός λόγος που συνιστά ή θεωρία του Μάρξ (γιατί προφανώς δεν αναφέρεται μόνο στο *Κεφάλαιο*) εντάσσεται στην προβληματική της φιλοσοφίας της ιστορίας, πράγμα που το βασίζει στην άποψη του ότι το μαρξιστικό έργο είναι κάτι παραπάνω από απλή επιστημολογία *εφόσον* (και υπογραμμίζω το εφόσον για να επισημάνω την αδυναμία του επιχειρήματος) ασχολείται με την ανθρώπινη σημασία της γνώσης και *συνεπώς* (και υπογραμμίζω το συνεπώς για να επισημάνω την αδυναμία του συμπεράσματος) είναι πάντα κριτικό σ' ό,τι αφορά τις χρήσεις της επιστήμης. Αυτό πράγματα έχει να παρατηρήσει κανείς για την παραπάνω άθεμελίωτη κατά τη γνώμη μου παρατήρηση του Ο'Νήλ: πρώτα ότι η όριοθέτηση που κάνει της επιστημολογίας δεν δεσμεύει την ίδια την επιστημολογία που μπορεί να αντιμετωπίσει και το ζήτημα της σημασίας μιας επιστημονικής θεωρίας (πράγμα που νομίζω πως σε κάθε περίπτωση αναπόφευκτα γίνεται) και το ζήτημα των χρήσεων που κάνουν οι επιστήμες.

Δεύτερον ότι, τοποθετώντας τη μαρξιστική προβληματική στο χώρο της προβληματικής της φιλοσοφίας της ιστορίας, επανασυνδέει τον Μάρξ με τον Χέγκελ, παρά τις διαφορές που τους χωρίζουν, με τέτοιο τρόπο ώστε ο Μάρξ τελικά να επαναλαμβάνει όσα υποστήριξε ο Χέγκελ. Και κάτι λιγότερο, αν σκεφτεί κανείς το χαμένο χρόνο που συνεπάγεται μια τέτοια άπροσδόκητη όπισθοδρομηση της θεωρίας του Μάρξ στις χεικελιανές καταβολές της. Για τον Ο'Νήλ οι παραπάνω παρατηρήσεις του είναι ικανές να κλονίσουν την επιστημολογική τομή που εισάγει ο Άλτουσέρ και η οποία κατά τη γνώμη του καταστέλλει την ανθρωπιστική όρμη του *Κεφαλαίου* (δ.π.,σ.13). Επιπλέον κατηγορεί τον Άλτουσέρ ότι ανάγοντας την ανθρώπινη γνώση στην ταξική πρακτική συντελεί στον εκβαρβαρισμό των σκοπών της (δ.π.,σ.29). Στο σημείο αυτό, ο Ο'Νήλ φαίνεται να άγνοει τη διάκριση που αναπτύσσει ο Άλτουσέρ, σε μεταγενέστερα δοκίμια του, γνωστικού και πραγματικού αντικειμένου. Πάντως με τις αναλύσεις του ένα πράγμα θέλει να καταδείξει και τό λέει: είναι αδύνατη ή επιστήμη της ιστορίας (δ.π.,σ.31). Κατά τον ίδιο, «*ή προβληματική της μαρξιστικής θεωρίας δεν είναι ο ρόλος του ανθρωπισμού μέσα στη μαρξιστική επιστήμη· αντίθετα, είναι ο ρόλος της μαρξιστικής επιστήμης μέσα στον ανθρωπισμό. Γιατί ο ανθρωπισμός δεν είναι επιστήμη αλλά μορφή διαγωγής· είναι ένας λόγος μέσα στην απουσία του λόγου, όπως λέει ο Μερλώ-Ποντύ. Βέβαια, ο ανθρωπισμός παραμένει μάταιη ευχή... εκτός κι αν συνδεθεί με την επιστήμη και την πολιτική. Όπως όμως μάς έμαθε ο Βέμπερ, η επιστήμη και η πολιτική είναι δύσκολες κλίσεις για τις όποιες η επιστήμη μάς διδάσκει την ευθύνη στη θέση της πίστης, αλλά δεν μάς διδάσκει ούτε τη βεβαιότητα ούτε την εγκατάλειψη της ελπίδας, γιατί το ζήτημα της σημασίας της ανθρώπινης εμπειρίας μεταμορφώνει συνεχώς την ιστορία μας. Έτσι (υπογραμμίζω τό έτσι) «δεν μπορεί ποτέ να υπάρξει επιστήμη της ιστορίας αλλά μία σειρά μόνον (υπεύθυνων αναγνώσεών) της» (δ.π.,σ.30-31). Και άλλου: *πρέπει επίσης να αποφύγουμε την ι-**

δέα ότι η ιστορία διέπεται είτε από επιστημονικούς νόμους είτε από μία κρυφή λογική που καθιστά όρθολογικά τα ανθρώπινα συμβάντα, όποια κι αν είναι τα φαινόμενα που θα μάς έκαναν να νομίσουμε τό αντίθετο» (δ.π.,σ.29). Του Ο'Νήλ του άρκει ότι μπορεί να υπάρχει φιλοσοφία της ιστορίας. Άλλά ο Μάρξ δεν ήταν τόσο *ολιγαρκής*. Και θά ήταν παράλογο να είναι ο Άλτουσέρ μέσα στο *Lire le Capital* (άσχετα με όρισμένες προβληματικές στην περιπλοκότητά τους διατυπώσεις που περιέχει) και κυρίως στα κατοπινά του δοκίμια.

Φυσικά αυτό που θά ενδιέφερε τό μελετητή κι όχι τον προΐδεασμένο αναγνώστη των κειμένων του Άλτουσέρ είναι να ελέγξει τη συλλογιστική που κατευθύνει τις αναλύσεις του. Κινούμενοι προς αυτή την κατεύθυνση και προκειμένου να δείξουμε ότι η ιστοριοδομική έρμηνεία που δίνει στη μαρξιστική θεωρία δεν είναι κατασκευάσμα δικής του επινόησης, αλλά νόμιμη άποκατάστασή της, θά μπορούσαμε να αναφερθούμε σε κοινωνιολογικές θεωρίες και τρόπους ιστορικής προσέγγισης που έκαναν την εμφάνισή τους μέσα κι έξω από τό μαρξιστικό πλαίσιο. Ειδικά, η σύγχρονη κοινωνιολογία, ακόμη κι όταν διατηρεί τό θετικιστικό ή ατομικιστικό χαρακτήρα της (κι εδώ έχουμε υπόψη μας όχι μόνο τον φονξιοναλισμό ή τό δομικό φονξιοναλισμό αλλά και θεωρητικές προσπάθειες που τον ξεπερνούν³⁸), αντιμετωπίζοντας τις κοινωνικές δομές ως πολύπλοκα συστήματα σχέσεων, έχει σιωπηλά δεχτεί τις αρχές της μαρξιστικής ανάλυσης. Κι όταν ακόμα ανάγει αυτά τό συστήματα σχέσεων σε κοινωνικούς ρόλους, θεσμούς ή κανόνες, δύσκολα θά έπειθε για τό αντίθετο. Άλλά μία τέτοια έρευνα του ζητήματος με προοδευτική κι όχι αναδρομική φορά άποτελεί αντικείμενο ξεχωριστής μελέτης που ξεπερνά τό όρια αυτού του σημειώματος.

Έδώ θ' άρκεστούμε να δείξουμε με άπλούστερο (όχι καλύτερο, αυτό είναι βέβαιο) τρόπο ό,τι αγωνίζεται να δείξει ο Άλτουσέρ αναπτύσσοντας με θεωρητικούς όρους τό έννοιολογικά μέσα που έφάρμοσε ή μαρξιστική θεωρία. Υπολογίζοντας την άπόσταση που χωρίζει την ύλιστική διαλεκτική από τον κοινό ύλισμό. Παραμένοντας, δηλαδή, στα όρια του έγχειρήματος του Άλτουσέρ, άφου για να διανυθεί αυτή ή άπόσταση άποφασιστικό ρόλο έπαιξε όχι μόνο ή φιλοσοφία του Χέγκελ αλλά στα μέτρα των δυνατοτήτων της και ή φιλοσοφία του Φόουερμαχ της περιόδου 1839-1845.

Σχολιάζοντας τις ιδέες του Helvetius του κατεξοχήν εκπροσώπου του γαλλικού ύλισμού, ο Μάρξ έγραφε: «*Αν ό άνθρωπος δεν είναι ελεύθερος με την ύλιστική σημασία της λέξης, ελεύθερος, δηλαδή, όχι από την άρνητική δυνατότητά του ν' άποφύγει αυτό ή εκείνο αλλά από τη θετική δύναμή του να δίνει αξία στη δική του ατομικότητα, δεν πρέπει να τιμωρούμε τό ατομικό έγκλημα, αλλά να καταστρέφουμε τις αντικοινωνικές έστιές του έγκλήματος και να δίνουμε στον καθένα τον αναγκαίο κοινωνικό χώρο για την ουσιαστική εκδήλωση της ζωής του. Αν ό άνθρωπος διαμορφώνεται από τις περιστάσεις πρέπει να διαμορφώσουμε ανθρώπινα τις περιστάσεις. Αν ό άνθρωπος είναι άπ' τη φύση του κοινωνικοποιήσιμος, δεν αναπτύσσει την άληθινή φύ-*

38. Όπως αυτές που έγιναν λ.χ. στο πλαίσιο ενός νεοφονξιοναλισμού. Για περισσότερα βλ. τό κεφ. Κοινωνιολογία (σ. 69-167) στο *Tendances principales de recherche dans les sciences sociales et humaines*. Mouton/Unesco. Παρίσι 1970.

ση του παρά μέσα στη κοινωνία και δεν πρέπει να μετράμε τη δύναμη της φύσης του με τη δύναμη του κάθε ανθρώπου χωριστά, αλλά με τη δύναμη της κοινωνίας.³⁹

Ο Έλβέτιους ήταν, όπως λέει ο G. Besse, αρκετά υλιστής για να καταλάβει ότι η παιδεία στη μορφή και το περιεχόμενό της συνθηκοποιείται από το σύνταγμα, αλλά αρκετά ιδεαλιστής ώστε να μην καταλαβαίνει ότι είναι προϊόν ενός τύπου κοινωνικών σχέσεων που γεννά ή κίνηση των παραγωγικών δυνάμεων σε μία κοινωνία⁴⁰.

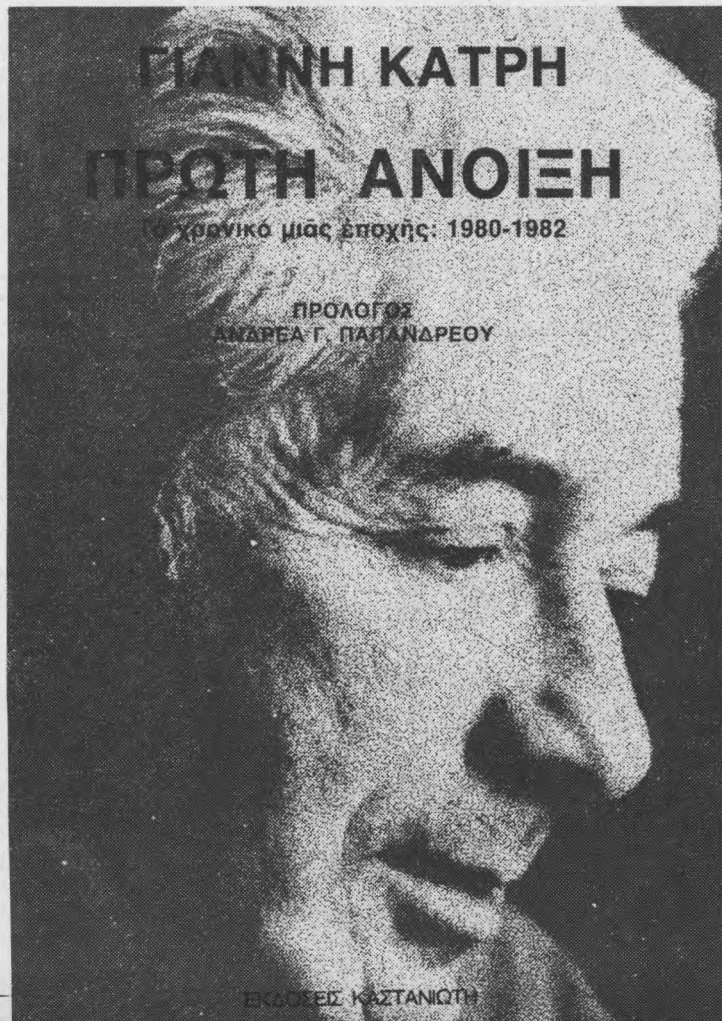
Ό,τι χωρίζει τον Μάρξ από τον Έλβέτιους δεν είναι μία απλή αντιστροφή των όρων άτομο-κοινωνία, στο λεκτικό επίπεδο. Αν για τον Έλβέτιους, η κοινωνία είναι το άτομο πολλαπλασιασμένο ώστε τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής να εξηγούνται με βάση τα χαρακτηριστικά του ατόμου, για τον Μάρξ η κοινωνία είναι ένα σύστημα παραγωγικών σχέσεων. Για να αναλύσει την καπιταλιστική κοινωνία ως σύστημα παραγωγικών σχέσεων που καθορίζουν και καθορίζονται από τις παραγωγικές δυνάμεις που συνιστούν

οί φορείς του, ο Μάρξ θα χρειαστεί να παρακολουθήσει την πολύπλοκη διαδικασία που συνεπάγεται η συγκρότηση της δομής αυτής της κοινωνίας και τις αντιφάσεις που ενέχει η λειτουργία της. Στην *Άγία Οικογένεια* θέτει, λοιπόν, τους όρους του προβλήματος που θα λύσει στο *Κεφάλαιο*. Για να διαμορφώσουμε άνθρωπινα τις περιστάσεις που διαμορφώνουν τον άνθρωπο, πρέπει να εξηγήσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι περιστάσεις διαμορφώνουν τον άνθρωπο και διαμορφώνονται απ' αυτόν. Ο Έλβέτιους αποσκοπώντας στη συγκρότηση μιας επιστήμης του ανθρώπου, που θα δριζέτι πρέπει να κάνει ο άνθρωπος για να είναι ευτυχισμένος, έδινε στη γνώση τη νομοθετική ισχύ που δεν έχει παρά μόνον όταν προσδιορίζει και εξηγεί τους καθορισμούς που διέπουν την ανθρώπινη πράξη κι αυτούς που η ίδια συνυφαίνει με τη σειρά της.

Μ' άλλα λόγια, ο Μάρξ είδε ότι μόνον η επιστήμη της ιστορίας είναι σε θέση να κάνει αυτό που διατείνεται αλλά δεν κατορθώνει η επιστήμη της ήθικης. Κι εδώ δεν θα πρέπει να διστάσει να παρατηρήσει κανείς ότι στο χώρο της θεωρίας, η απόσταση που χωρίζει τον 20ό αι. από τον 19ο δεν είναι καθόλου μεγαλύτερη απ' την απόσταση που χωρίζει τον 18ο από τον 17ο αι.: τότε, η αναζήτηση και συγκρότηση μιας ήθικης επιστήμης. Τώρα, η αναζήτηση, η συγκρότηση και κυρίως η προώθηση της ιστορικής επιστήμης. Παρόλες τις ιδεολογικές και πραγματικές δυσκολίες.

39. Karl Marx, Fr. Engels, Études philosophiques, Ed. Sociales internationales, Παρίσι 1935, σ. 135-136.

40. Helvetius, De l'esprit, εισαγωγή, σχόλια Guy Besse, Ed. Sociales, Παρίσι 1968.

Δυό κείμενα του Φρόυντ

Γενικές παρατηρήσεις σχετικά με την ύστερική κρίση

(1909)

μετάφραση: Θάνου Λίποβατς
Ανδρομάχη Σκαρπαλέζου

A.

Όταν υποβάλουμε σε ψυχανάλυση μία ύστερική γυναίκα που η πάθησή της εκδηλώνεται με κρίσεις, γρήγορα θα πιστούμε ότι οι κρίσεις αυτές δεν είναι τίποτε άλλο από φαντασιώσεις που παριστάνονται με παντομίμα, μεταφράζονται στη διάλεκτο της κίνησης, δηλαδή προβάλλονται κινητικά. Φαντασιώσεις ασφαλώς άσυνείδητες, ωστόσο του ίδιου τύπου με εκείνες που μπορούμε άμεσα να συλλάβουμε στα όνειρα εν έγρηγόρσει ή όταν ερμηνεύουμε νυχτερινά όνειρα. Πολύ συχνά ένα όνειρο είναι το υποκατάστατο μιας κρίσης, συχνότερα όμως την επεξηγεί, επειδή η ίδια φαντασίωση βρίσκεται στο όνειρο και την κρίση διαφορετικά μέσα έκφρασης. Κανονικά, λοιπόν, θα έπρεπε να περιμέναμε ότι θα μπορούσαμε να γνωρίσουμε τη φαντασίωση που εμφανίζεται μέσω της κρίσης από την εξέταση της ίδιας αυτής της κρίσης¹ όμως σπανιότατα το πετυχαίνουμε. Κατά γενικό κανόνα η παντομιμακή απεικόνιση της φαντασίωσης έχει υποστεί με την επίρροη της λογοκρισίας παραμορφώσεις άπολυτος ανάλογες με τις παραισθητικές απεικονίσεις του ονείρου, έτσι που, τόσο η πρώτη όσο και αυτές, παραμένουν κατά γενικό κανόνα δυσνόητες τόσο για τη συνείδηση του υποκειμένου όσο και για την κατανόηση του θεατή. Η ύστερική, λοιπόν, κρίση απαιτεί την ίδια ερμηνευτική επεξεργασία με εκείνη στην οποία καταφεύγουμε για να ερμηνεύσουμε και τα νυχτερινά όνειρα. Ξεχάλλου όχι μόνο οι δυνάμεις από τις οποίες πηγάζει τόσο η παραμόρφωση όσο και η σκοπιμότητά της αλλά και η διαδικασία που μπαίνει σε εφαρμογή για να επιτευχθεί, μās είναι γνωστή από την ερμηνεία του ονείρου.

1) Εκείνο που καθιστά την κρίση άκατανόητη είναι το γεγονός ότι απεικονίζει ταυτόχρονα πολλές φαντασιώσεις με βάση το ίδιο υλικό, με άλλα λόγια ότι εκφράζεται μέσω της *συμπύκνωσης*. Τα κοινά χαρακτηριστικά των φαντασιώσεων αυτών, είτε αυτές είναι δύο είτε περισσότερες, σχηματίζουν, όπως και στο όνειρο, τον πυρήνα της απεικόνισης. Οι φαντασιώσεις που αλληλοκαλύπτονται έτσι πολύ συχνά είναι διαφορετικού τύπου για παράδειγμα, μία πρόσφατη έπιθυ-

μία και η άναξοφογονηση μιας παιδικής εντοπισσης: οι ίδιες μεταδοσεις ενεργειας κατά μήκος μιας νευρικής οδού εξυπηρετούν και τις δύο προθέσεις, συχνά με τον πλέον επιτηδείο τρόπο. Εκείνοι οι ύστερικοί που χρησιμοποιούν σε μεγάλο βαθμό τη συμπύκνωση ικανοποιούνται κατά συνέπεια με μια μονο μορφη κρίσης² οι άλλοι εκφραζουν ένα πλήθος παθολογικών φαντασιώσεων, πολλαπλασιάζοντας έτσι και τις μορφες κρίσης.

2) Εκείνο που καθιστά την κρίση δυσνόητη είναι το γεγονός ότι ο άσθενής επιχειρεί να αποδώσει τις δραστηριότητες και των δύο προσώπων που εμφανίζονται στη φαντασίωση, δηλαδή με *πολλαπλή ταύτιση*. Σας παραπέμπω στο παραδειγμα που ανέφερα στο άρθρο μου «ύστερικές φαντασιώσεις και η σχέση τους με τη διφυλοφιλία» (Zeitschrift für Sexualwissenschaft), όπου η άσθενής με το ένα χερι (σαν άνδρας) κατεβάζει απότομα το φόρεμα της, ενώ με το άλλο (σαν γυναίκα) το πιεζει σφιχτά πάνω στο σωμα της.

3) Ιδιαίτερα παραμορφωτικά άποτελέσματα έχει η *ανταγωνιστικά εξελισσόμενη αντιστροφή των μεταδοσεων ενεργειας κατά μήκος μιας νευρικής οδού*, φαινόμενο ανάλογο με εκείνο που συνήθως συναντάμε στο όνειρο όταν ένα στοιχείο μεταμορφώνεται στο αντίθετο του. Παραδειγματος χάρη, το άγκάλιασμα παριστάνεται στην κρίση ως εξής: τα χέρια τραβιούνται σπασμικά προς τα πίσω, ώσπου να εννοθούν πάνω από τη σπονδυλική στηλη. Ενδέχεται, το περίφημο «κυκλικό τοξο» της μεγάλης ύστερικής κρίσης να μην είναι τίποτε άλλο απ' αυτή την ενεργητική διάφευση, μεσο αυτής της ανταγωνιστικής αντίδρασης των νευρων, μās στάσης του σώματος που ταιριάζει στη σεξουαλική συνειρεση.

4) Η αντίστροφή της χρονικής σειράς στην απεικονιζόμενη φαντασίωση προκαλεί εξίσου συγχύσεις και παρερμηνείες. Το φαινόμενο αυτό βρίσκει την ακριβή του αντίστοιχία σε πολλά όνειρα που αρχίζουν από το τέλος για να τελειώσουν με την αρχή. Για παράδειγμα η φαντασίωση μιας ύστερικής έχει τό εξής περιεχόμενο: όπως κάθεται και διαβάει στο πάρκο, τό φόρεμά της έχει λίγο ανασηκωθεί και αφήνει να φαίνεται τό πόδι της: ένας άνδρας την πλησιάζει, της μιλάει κι ύστερα πηγαίνει μαζί του σ' ένα άλλο μέρος όπου συ-

1. Allgemeines über den hysterischen Anfall. G.W. VII.

νουσιάζονται τρυφερά. Όταν εκδηλώνεται η κρίση, η άσθενής παίρνει τη φαντασίωση ως εξής: αρχίζει με το σπασμικό στάδιο που αντιστοιχεί στη συνουσία, ύστερα σηκώνεται, πηγαίνει στο δίπλανό δωμάτιο, κάθεται για να διαβάσει και τέλος άπαντά στα φανταστικά λόγια που της άπαιθύνει ο φανταστικός συνομιλητής της.

Οι δύο παραμορφώσεις που άνεφερα τελευταία μάς κάνουν να διαισθανθούμε τό μέγεθος τής έντασης τών αντίστώσεων που έχει να αντιμετωπίσει τό άποθήμενο, ακόμα και στην περίπτωση τής εκδηλώσεώς του με τη μορφή υστερικής κρίσεως.

B.

Η εμφάνιση τών υστερικών κρίσεων άκολουθεί νόμους που μπορούμε να καταλάβουμε εύκολα. Λεδομένου ότι τό άποθήμενο πλέγμα συνίσταται από έρωτογενή (λίμπιντική) επένδυση και περιεχόμενο τής φαντασίωσης, η κρίση μπορεί να προκληθεί: 1) *συνειρμικά*, όταν τό αρκετά επενδεδυμένο περιεχόμενο του πλέγματος ενεργοποιείται μέσα από μια σύνδεση με τή συνειδητή ζωή 2) *οργανικά*, όταν, για εσωτερικούς σωματικούς λόγους και κάτω από τήν ψυχική επιρροή ενός εξωτερικού παράγοντα, η έρωτογενής επένδυση ξεπερνά ένα ορισμένο όριο 3) *για τήν εξυπηρέτηση τής πρωτογενούς τάσης*, ως έκφραση «φυγής στην άσθένεια», όταν η πραγματικότητα γίνεται οδυνηρή ή τρομακτική, *ήρα για παρηγοριά* 4) *για τήν εξυπηρέτηση τών δευτερογενών τάσεων* με τίς οποίες συμμαχεί η άρρώστια, όταν, με τήν εμφάνιση τής κρίσεως, ο άσθενής μπορεί να πετύχει ένα στόχο χρήσιμο γι' αυτόν. Στην τελευταία αυτή περίπτωση η κρίση είναι υπολογισμένη σε συνάρτηση με ορισμένα πρόσωπα, μπορεί να αναβληθεί χάρι σ' αυτά και δίνει τήν εντύπωση συνειδητής προσποίησης.

I.

Αν μελετήσουμε τήν παιδική ιστορία υστερικών αντιλαμβανόμαστε ότι η υστερική κρίση είναι προορισμένη να χρησιμεύει ως υποκατάστατο μιάς *αυτοερωτικής* ικανοποίησης που τό συγκεκριμένο άτομο έδινε κάποτε στον εαυτό του, αλλά που έχει πιά σταματήσει. Σε ένα μεγάλο άριθμό περιπτώσεων βλέπουμε αυτή τήν ικανοποίηση (αναντισμό με άγγιγμα ή με πίεση τών μηρών, κινήσεις τής γλώσσας, κ.λπ.) να επανέρχεται κατά τή διάρκεια τής κρίσεως, όταν παράλληλα η συνειδηση στρέφεται άλλου. Η εμφανιζόμενη κρίση που προέρχεται από αύξηση τής λίμπιντο και εξυπηρετεί τήν πρωτογενή τάση σάν παρηγοριά, επαναλαμβάνει με άκρίβεια τίς συνθήκες κάτω από με τίς οποίες ο άσθενής έμαχε άλλοτε σκόπιμα τήν *αυτοερωτική* ικανοποίηση. Στην ανάπτυξη του άσθενούς διαφαίνονται τά παρακάτω στάδια: α) αυτοερωτική ικανοποίηση δίχως περιεχόμενο φαντασίωσης, β) αυτοερωτική ικανοποίηση συνδεδεμένη με μιά φαντασίωση που καταλήγει στην πράξη ικανοποίησης, γ) παραιτήση από τήν πράξη και διατήρηση τής φαντασίωσης, δ) άπόθηση αυτής τής φαντασίωσης που στή συνέχεια (είτε μίνει άμετάβλητη είτε παραλλαχθεί και προσαρμοστεί σε νέες εντυπώσεις τής ζωής) επιβάλλεται κατά τή διάρκεια τής υστερικής κρίσεως και ε), πιθανά, επαναφορά ακόμα και τής ίδιας τής πράξης ικανοποίησης που άναποκρίνεται στη φαντασίωση και που ο άσθενής είχε δήθεν ξεσυνηθείσει. Χαρακτηριστικός κύκλος: παιδική σεξουαλική δραστηριότητα — άπόθηση

ση — άποτυχία τής άπόθησης και επιστροφή του άποθιμένου.

Η άκράτεια ούρων δέν πρέπει άσφαλώς να θεωρείται ασυμβίβαστη με τή διάγνωση υστερικής κρίσεως: επαναλαμβάνει άπλως, τήν παιδική μορφή τής όρμητικής όνειρωξής. Επίσης συναντάμε τό δάγκωμα τής γλώσσας σε περιπτώσεις άναμφισβήτητης υστερίας: αντιφασκει τόσο λίγο πρós τήν υστερία όσο και πρós τα παιχνίδια του έρωτα: η εμφάνισή του κατά τή διάρκεια τής κρίσεως διευκολύνεται όταν ο άσθενής έχει προαιδοποιηθεί από ίατρικής πλευράς για τίς δυσκολίες τής διαφορετικής διαγνωστικής. Συμβαίνει, υστερικοί (κυρίως άνδρες) να αυτοπληγωθούν κατά τή διάρκεια τής κρίσεως, επαναλαμβάνοντας έτσι ένα άτύχημα τής παιδικής ζωής (π.χ. τό αποτέλεσμα κάποιου ξυλοδαρμού).

Η άπολεία συνειδησης, ή «άπουσία» κατά τή διάρκεια τής υστερικής κρίσεως πηγάζει από αυτή τήν παροδική *άλλα άναμφισβήτητη* άποχώρηση τής συνειδησης, που μπορεί κανείς να διαπιστώσει με άφορμή κάθε έντονης σεξουαλικής ικανοποίησης (συμπεριλαμβανομένης και τής αυτοερωτικής). Τό φαινόμενο αυτό μπορεί να μελετηθεί με τή μεγαλύτερη άκρίβεια στην περίπτωση τών υστερικών «άπουσιών» από κρίσεις όνειρωξής σε νέα κορίτσια. Οι λεγόμενες *υπνώδεις καταστάσεις*, οι «άπουσίες» κατά τή διάρκεια τής όνειρωξής, που συναντάμε με μεγάλη συχνότητα στους υστερικούς, έχουν τήν ίδια προέλευση. Ο μηχανισμός αυτόν τών «άπουσιών» είναι σχετικά άπλος. Καταρχήν ολόκληρη ή προσοχή στρέφεται πρós τή διαδικασία ικανοποίησης, έπειτα, μόλις η ικανοποίηση έπελθει, όλη αυτή ή επένδυση σε προσοχή παύει άποτομα και με τέτοιο τρόπο που δημιουργείται ένα στιγμιαίο κενό στη συνειδηση. Στη συνέχεια τό, κατά κάποιον τρόπο, φυσιολογικό κενό τής συνειδησης διατηρείται, για να εξυπηρετήσει τήν άπόθηση, μέχρις ότου μπορεί να χωρέσει όλα όσα διώχνει ή άποθούσα άρχη.

A.

Η όργανωση που δείχνει στην άποθιμένη λίμπιντο τό δρόμο τής εκφόρτωσης μέσω τής κίνησης κατά τήν κρίση είναι ένας έτοιμος άναπλαστικός μηχανισμός που διατηρείται σε όλους, συμπεριλαμβανομένων και τών γυναικών: ο μηχανισμός τής συνουσίας ό οποίος εκδηλώνεται όταν κανείς αφήνεται άπολυτα στη σεξουαλική πράξη. Ήδη οι άρχαίοι έλεγαν ότι ή συνουσία είναι μια «μικρή επίληψία». Οφείλουμε να αντίστρεψουμε τή διατύπωση: ή υστερική σπασμική κρίση είναι ίσοδυναμο τής συνουσίας. Η άναλογία με τήν επίληπτική κρίση δέν μάς βοηθά και πολύ, μιά και η γενεση τής τελευταίας παραμένει ακόμα πιο άκατανοητή και από τή γενεση τής υστερικής κρίσεως.

Συνολικά, ή υστερική κρίση και ή υστερία γενικότερα επαναφέρουν στη γυναίκα ένα μέρος σεξουαλικής δραστηριότητας που είχε λειτουργήσει στά παιδικά χρόνια και εκδήλωνε τότε έντονα άρσενικά χαρακτηριστικά. Μπορεί να παρατηρηθεί συχνά ότι τά κορίτσια που ως τα χρόνια τής προεφηβείας, έδειχναν προτιμήσεις και φύση άγορίστικη, από τήν εφηβεία κι ύστερα γίνονται υστερικά. Σε μια όλοκληρη σειρά περιπτώσεων ή υστερική νευρωση δέν αντίστοιχει παρά σε μια υπερβολική διατύπωση αυτής τής χαρακτηριστικής όθησης τής άπόθησης που κάνει τή γυναίκα να γεννηθεί *εξάφανίζοντας* τήν άρσενική σεξουαλικότητα. (Βλ. Γρια δοκίμια για τή θεωρία τής σεξουαλικότητας, μεταφραση) Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie 1905.

Οι ύστερικές φαντασιώσεις καί ή σχέση τους μέ τή διφυλοφιλία

(1908)

Γνωρίζουμε γενικά τά τρελα πλασματικά επινοήματα των παρνοϊκών που τό περιεχόμενό τους συνίσταται από τό μεγάλο και τά πάθη του έγώ και που εμφανίζονται κάτω από άπολύτως τυπικές και σχεδόν μονότονες μορφές. Πολλές, αφετέρου, επιστημονικές ανακοινώσεις μάς έκαναν γνωστές τίς ιδιόρρυθμες παρουσιάσεις (σενάρια), από τίς όποιες όρισμένοι διεταρμμένοι σκηνοθετούν — στή σκέψη ή τήν πραγματικότητα — τή σεξουαλική τους ικανοποίηση. Αντίθετα, ίσως σέ πολλούς θα φανεί καινούριο ότι ψυχικοί σχηματισμοί έντελώς ανάλογοι παρουσιάζονται τακτικά σε όλες τίς ψυχονευρώσεις, ιδιαίτερα μάλιστα στην ύστερία και ότι αυτοί οι σχηματισμοί — οι λεγόμενες ύστερικές φαντασιώσεις — επιτρέπουν να δώμε τίς σημαντικές σχέσεις που έχουν με τήν αίτιολογία των νευρικών συμπτωμάτων.

Κοινή πηγή και συνηθισμένο πρότυπο όλων αυτών των φανταστικών δημιουργημάτων, είναι τά λεγόμενα ήμερησια όνειρα τής νεότητος, στά όποια ή λογοτεχνία ήδη έχει άποδώσει μιά σχετική προσοχή, ώστόσο όχι άκόμη άρκετή¹. Η συχνότητα είναι ίσως ή ίδια και για τά δύο φύλα αλλά, στά κορίτσια και τίς γυναίκες, έχουν άμετάβλητα χαρακτήρα έρωτικό και στους άνδρες έρωτικό ή φιλόδοξο. Και στους άνδρες δεν επιτρέπεται να τοποθετήσουμε σέ δεύτερη μοίρα τή σπουδαιότητα του έρωτικού παράγοντα² εξέτάζοντάς τα μέ προσοχή, τά ήμερησια όνειρα στον άνδρα άποκαλύπτουν συνήθως ότι όλες οι ήρωικές αυτές πράξεις δεν επιτελούνται, όλες αυτές οι επιτυχίες δεν κερδίζονται παρά για να άρέσουν σέ μιά γυναίκα και να τους προτιμησει από τους άλλους άνδρες³. Οι φαντασιώσεις αυτές είναι ικανοποιήσεις επιθυμίας, που βγαίνουν από τή στέρηση και τή νοσταλγία⁴ φέρνουν δίκαια τήν όνομασία «όνειρα ήμέρας» γιατί δίνουν τό κλειδί που μάς επιτρέπει να καταλάβουμε τά όνειρα νύχτας, όπου ό πυρήνας του σχηματισμού όνειρου δεν έχει συσταθεί από τίποτε άλλο παρά από τέτοιες ήμερησιες, μπερδεμένες, παραμορφωμένες και παρεξηγημένες από τή συνείδηση φαντασιώσεις.

Σ' αυτά τά ήμερησια όνειρα τά άτομα επενδύουν μεγάλο ένδιαφέρον, τά καλλιεργούν μέ επιμέλεια και τίς περισσότερες φορές τά προφυλάσσουν μέ πολύ σιμνότητα, σά να ήταν κομμάτι των πιο οικείων αγαθών του προσώπου. Στο δρόμο μέσα άναγνωρίζουμε εύκολα έκείνον που βρίσκει μέσα σ' ένα ήμερησιο όνειρο, από κάποιο ξαφνικό χαμόγελο, άφηρημένο, από ένα μονόλογο ή από κάποια επιτάχυνση του βαδίσματος,

απ' όπου σηματοδοτείται τό κορυφωμα τής κατάστασης μέσα στο όνειρο του.

Όλες οι ύστερικές προσβολές που μπορεσα ως τώρα να μελετησω άποκαλύφθηκαν άθελητες εισβολές τέτοιων ήμερησιων όνειρων. Η παρατήρηση δεν αφήνει πραγματι καμιά άμφιβολία για τό γεγονός ότι βρισκουμε τέτοιες φαντασιώσεις τόσο με μορφή άσυνειδητη όσο και συνειδητή και ότι οι συνειδητες μέ τό που γίνονται άσυνειδητες, μπορούν επίσης να γίνουν παθογονες, δηλαδή να εκφράζονται μέσα από συμπτώματα και κρίσεις. Μέ συνθήκες ευνοϊκές μπορούμε να τσακώσουμε, μέσω τής συνείδησης, μια τέτοια άσυνειδητη φαντασίωση. Μια από τίς πελατισσες μου, που τής είχα στρέψει τήν προσοχή στις φαντασιώσεις τής, μου διηγήθηκε ότι μια μερα, καθώς περπατούσε, τα μάτια τής γεμισαν ξαφνικά δακρυα και μέσω από ένα αστραπιαίο συλλογισμό γι' αυτό τό γεγονός, μπωρεσε να τσακώσει τή φαντασίωση: είχε μια έρωτική σχέση με έναν πολύ γνωστο πιανιστα (που όμως ή ίδια προσωπικά δεν τον γνώριζε) είχε άποκτησει απ' αυτόν ένα παιδι (η ίδια δεν είχε παιδιά) και στή συνέχεια τήν είχε έγκαταλείψει μαζί με τό παιδι μέσα στη μίζερια. Στο σημείο αυτό του μυθιστορηματος είχαν άναβλυσσει τα δακρυα τής.

Οι άσυνειδητες φαντασιώσεις είτε υπήρξαν άνέκαθεν άσυνειδητες, διαμορφώθηκαν δηλαδή μέσα στο άσυνειδητο, είτε, πράγμα που συναντάμε συνήθως, ήταν άλλοτε συνειδητές φαντασιώσεις, ήμερησια όνειρα, και στή συνέχεια ξεχάστηκαν σκόπιμα, έπεσαν στο χώρο του άσυνειδητου από τό γεγονός τής «άπόθησης». Στην περίπτωση αυτή, είτε τό περιεχόμενό τους παρέμεινε τό ίδιο, είτε τροποποιήθηκε, έτσι ώστε η φαντασίωση που τώρα είναι άσυνειδητη άποτελεί έναν άπόγονο τής παλαιάς συνειδητής φαντασιώσης.

Η άσυνειδητη φαντασίωση, λοιπόν, έχει πολύ σημαντική σχέση μέ τή σεξουαλική ζωή του προσώπου. Είναι ταυτόσημη μέ τή φαντασίωση που χρησιμοποιούσε κατά τή διάρκεια μιάς περιόδου άδυναμισμού για να υπηρέτησε τή σεξουαλική ικανοποίηση. Η άδυναμιστική πράξη άποτελείτο τότε από δύο στοιχεία, τήν άνάκληση τής φαντασιώσης και στο κορυφωμα τής τήν ενεργητική δραστηριότητα που έχει για στόχο τήν αυτοικανοποίηση. Η σύνθεση αυτή, όπως ξέρουμε, είναι μιά συγκόλληση. Στην άφετηρία η δραστηριότητα ήταν μιά καθαρά αυτοερωτική πρακτική για να κερδηθεί η ευχαρίστηση από μιά ορισμένη σοματική ζώνη, που χαρακτηρίζουμε ως έρωτογόνο. Άργότερα, η δραστηριότητα αυτή συνδιάστηκε μέ μιά παράσταση επιθυμίας προερχόμενη από τήν περιοχή τής άγάπης-άντικειμενου και υπηρέτησε τή μερική πραγματοποίηση τής κατάστασης, στην οποία κορυφωνόταν η φαντασίωση. Όταν, άργότερα, τό άτομο παραιτείται από τον τύπο αυτόν τής άδυναμιστικής ικανοποίησης, η δραστηριότητα έγκαταλείπεται, ενώ από συνειδητή η φαντασίωση γίνεται άσυνειδητη. Εάν δεν εμφανιστεί κανένα άλλο είδος σεξουαλικής ικανοποίησης, εάν τό

1. Βλ. J. Breuer et S. Freud, Μελέτες για τήν ύστερία, 1895. P. Janet, Νευρώσεις και έμμονες ιδέες: Οι άσυνειδητες όνειροπολήσεις, 1898. Havelock Ellis, Μελέτες σεξουαλικής ψυχολογίας, 1899. S. Freud, Η έρμηνεία των όνειρων, 1900. A. Pick, Η παθολογική όνειροπόληση και οι σχέσεις τής με τήν ύστερία - Sahrback für Psychiatrie und Neurologie XIV, 1896.

2. Ο Havelock Ellis υποστηρίζει τήν ίδια άποψη.

3. Βλ. S. Freud, Η έρμηνεία των όνειρων.

ατομο παραμένει εγκρατές και εάν δεν κατορθώνει να μετουσιώσει τη λυμπίνο, δηλαδή να μεταστρέψει τη σεξουαλική διέγερση προς ένα ανώτερο σκοπό, τότε οι συνθήκες είναι έτοιμες, ώστε η άσυνείδητη φαντασίωση ν' αναζωογονηθεί, ν' αλωθεί και με όλη τη δύναμη της ανάγκης γιά αγάπη νά επιβληθεί τουλάχιστον κατά ένα μέρος του περιεχομένου με τη μορφή παθολογικού συμπτώματος.

Έτσι, λοιπόν, οι άσυνείδητες φαντασιώσεις συνιστούν το ψυχικό στάδιο που προηγείται από μία ολοκληρωμένη σειρά υστερικών συμπτωμάτων. Τα υστερικά συμπτώματα δεν είναι τίποτε άλλο παρά άσυνείδητες φαντασιώσεις που βρίσκουν μέσω της «μεταστροφής» έναν τρόπο εμφάνισης και, στο μέτρο που πρόκειται για συμπτώματα σωματικά, είναι δανεισμένα συχνά από την περιοχή των ίδιων σεξουαλικών αισθήσεων και κινητικών νευρικών ερεθισμών, που στην άφρητη είχαν συνοδεύσει τη φαντασίωση, τότε που ήταν άκομη συνειδητή. Έτσι, το σταματημά των αναντιστικόν συνθηκών, στην πραγματικότητα, καταργείται και όλη η παθολογική διαδικασία φτάνει στο σκοπό της — να αναβρεθεί ή πρωτογενής σεξουαλική ικανοποίηση της εποχής εκείνης, ποτε ασφαλώς ολοκληρωμένα — αλλά τουλάχιστον σχετικά.

Το ενδιαφέρον του μελετητή της υστερίας στρέφεται γρηγορά από τα συμπτώματα προς τις φαντασιώσεις από τις οποίες προέρχονται. Η τεχνική της ψυχανάλυσης επιτρέπει, ξεκινώντας από τα συμπτώματα, να μαντεψούμε καταρχήν αυτές τις άσυνείδητες φαντασιώσεις και, στη συνέχεια, να τις κάνουμε συνειδητές στον ύπνυ. Έτσι, από το δρόμο αυτό, ανακαλύφθηκε ότι οι άσυνείδητες φαντασιώσεις των υστερικών ανταποκρίνονται άπολυτως, ως προς το περιεχόμενό τους, στις καταστάσεις ικανοποίησης που οι διαστραμμένοι πραγματοποιούν συνειδητά — αν κάποιος βρισκόταν δύσκολα να βρει παραδείγματα τέτοια, δεν έχει παρά να θυμηθεί, από την Ιστορία, τις σειρές γεγονότων που πραγματοποιούσαν οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες, όπου η υπερβασία κάθε μέτρου δεν καθοριζόταν παρά μόνο από την άπεριοριστή εξουσία των παραγόνων αυτών των φαντασιώσεων. Οι παραληρηματικές κατασκευές των παρανοϊκών είναι φαντασιώσεις ίδιας φύσης που όμως γίνονται άμεσως συνειδητές και φέρονται από τη σάδομαζοχιστική συνιστώσα της σεξουαλικής παρόρμησης⁴ και σ' αυτές μπορεί νά ανταποκρίνονται πλήρως ορισμένες άσυνείδητες φαντασιώσεις των υστερικών. Είναι, άλλωστε, πολύ γνωστή ή περιττώση, της οποίας η πρακτική σπουδαιότητα είναι επίσης πολύ μεγάλη, όπου οι φαντασιώσεις υστερικών δεν εκφράζονται με τη μορφή συμπτωμάτων άλλα μέσα σε μια συνειδητή πραγμάτωση, όπου δηλαδή φανταζονται και σκηνοθετούν άπόπειρες, μαρτύρια, επιθεσίες σεξουαλικές.

Ό,τι μπορούμε νά μάθουμε για τη σεξουαλικότητα ως προς τις ψυχοενεργείες, συμπεριλαμβανομένου του γεγονότος που άποτελεί τό κύριο αντικείμενο αυτής της προκαταρκτικής δημοσίευσης, μάς δίνεται μέσω αυτής της μεθόδου ψυχαναλυτικής διερεύνησης που οδηγεί από τά πασιφανή συμπτώματα στις κρυμμένες άσυνείδητες φαντασιώσεις.

Έξαιτίας πιθανώς των δυσκολιών που συναντά ή τάση των άσυνείδητων φαντασιώσεων νά βρει έκφραση, ή σχέση των φαντασιώσεων — με τά συμπτώματα δεν είναι άπλή αλλά πολλαπλή και μπερδεμένη⁴. Σέ γενικό κανόνα, δηλαδή όταν ή νεύρωση είναι πλήρως άναπτυγμένη και έχει παραμείνει γιά καιρό, ένα δεδο-

μένο σύμπτωμα δεν ανταποκρίνεται σε μία μοναδική άσυνείδητη φαντασίωση αλλά σε πολλές και με τρόπο όχι άσθαίρετο αλλά σύμφωνα με μία σύνθεση που διέπεται από κανόνες. Στην άρχή της άρρώστιας όλες αυτές οι περιπλοκές δεν έχουν άκόμη, φυσικά, άναπτυχθεί.

Γιά τό γενικότερο συμφέρον διακόπτω εδώ τη συνέχεια αυτής της άνακοίνωσης γιά νά παρουσιάσω μία σειρά από τύπους που στοχεύουν νά εξηγήσουν προοδευτικά τη φύση των υστερικών συμπτωμάτων. Δεν άντιφάσκουν, αλλά ορισμένες ανταποκρίνονται σε άπόψεις που άλληλοσυμπληρώνονται και επεξηγούνται και κατά ένα άλλο μέρος στην εφαρμογή διαφορετικών άπόψεων.

1) Τό υστερικό σύμπτωμα είναι τό μνημονικό σύμβολο ορισμένων έντυπώσεων και δραστικά βιωμένων εμπειριών (τραυματικών).

2) Τό υστερικό σύμπτωμα είναι τό ύποκατάστατο, προϊόν μεταστροφής, της συνειρμικής επιστροφής αυτών των τραυματικών εμπειριών.

3) Τό υστερικό σύμπτωμα είναι — καθώς και άλλοι ψυχικοί σχηματισμοί — έκφραση μιάς κάποιας πραγματοποίησης επιθυμίας.

4) Τό υστερικό σύμπτωμα είναι ή πραγματοποίηση μιάς άσυνείδητης φαντασίωσης που εξυπηρετεί την πραγματοποίηση μιάς επιθυμίας.

5) Τό υστερικό σύμπτωμα εξυπηρετεί τη σεξουαλική ικανοποίηση και έκπροσωπεί ένα μέρος της σεξουαλικής ζωής του άτομου (άντιστοιχεί σε μία από τις συνιστώσες της σεξουαλικής του παρόρμησης).

6) Τό υστερικό σύμπτωμα άντιστοιχεί προς την επιστροφή ενός τρόπου σεξουαλικής ικανοποίησης που ήταν πραγματική κατά την παιδική ζωή του άτομου και που κατόπιν άποθήθηκε.

7) Τό υστερικό σύμπτωμα καταφτάνει σάν συμβιβασμός ανάμεσα σε δύο παρόρμητικές κινήσεις άντιφατικές από τις οποίες ή μία πασχίζει νά δώσει έκφραση σε μία παρόρμηση μερική ή συνιστώσα της σεξουαλικής συγκρότησης, ενώ ή άλλη πασχίζει νά καταπιέσει την πρώτη.

8) Τό υστερικό σύμπτωμα μπορεί νά επιφορτιστεί νά έκπροσωπήσει διάφορες άσυνείδητες κινήσεις όχι σεξουαλικές όμως δεν γίνεται νά μην έχει κάποια σεξουαλική σημασία.

Ανάμεσα στους διάφορους αυτούς όρισμούς ό έβδοςμος είναι εκείνος που έκφράζει πληρέστερα τη φύση του υστερικού συμπτώματος σάν πραγματοποίηση μιάς άσυνείδητης φαντασίωσης και ό όγδοςος είναι εκείνος που έκφέρει κατά τρόπο σαφή τη σπουδαιότητα του σεξουαλικού παράγοντα. Όρισμένες από τις προηγούμενες τυποποιήσεις περιλαμβάνονται, ως προπαρασκευαστικές φάσεις, σ' αυτό τον όγδοο όρισμό.

Μέ τη σχέση αυτή που ύπάρχει ανάμεσα σε συμπτώματα και φαντασιώσεις φτάνουμε δίχως δυσκολία, από την ψυχανάλυση των συμπτωμάτων στη γνώση των συνισταμένων της σεξουαλικής παρόρμησης που έξουσιάζουν τό άτομο, πράγμα που έκανα μέσα στο «Τρία δοκίμια γιά τη θεωρία της σεξουαλικότητας». Άλλά ή έρευνα αυτή καταλήγει σε πολλές περιπτώσεις σε ένα άπρόσμενο άποτέλεσμα. Δείχνει ότι γιά

4. Το ίδιο ισχύει και γιά τη σχέση ανάμεσα στις «λανθάνουσες» σκέψεις του όνειρου και τά στοιχεία του «έκδηλου» περιεχομένου. Βλ. τό κεφάλαιο της *Έρμηνας των όνειρων* που αφιερώνεται στην «εργασία του όνειρου».

πολλά συμπτώματα ή λύση, μέσω της αποκάλυψης μιάς ασυνείδητης φαντασίωσης ή μιάς σειράς φαντασιώσεων από τα όποια ένα μόνο, τό σημαντικό και πρωταρχικό, είναι σεξουαλικής φύσης, είναι ανεπαρκής. Η λύση του συμπτώματος απαιτεί δύο σεξουαλικές φαντασιώσεις που ή μία έχει χαρακτήρα άρσενικό και ή άλλη χαρακτήρα θηλυκό έτσι που μία από αυτές τις φαντασιώσεις πηγάζει από μία ομοφυλόφιλη τάση. Η θέση που διατυπώσαμε δεν αλλοιώνεται από αυτή την ανακάλυψη: ένα ύστερικό σύμπτωμα ανταποκρίνεται σε μιά λιμπιντική κίνηση και σε μιά κίνηση αποθούσα αλλά μπορεί επίσης να ανταποκρίνεται σε μιά ένωση δύο λιμπιντικών φαντασιώσεων αντίθετικού σεξουαλικού χαρακτήρα.

Λέν θα παρουσιάσω εδώ παραδείγματα για να στηρίξω τή θέση αυτή. Η πείρα μου έδειξε ότι σύντομες αναλύσεις, συμπυκνωμένες σε μορφή δοκιμίου, δεν μπορούν ποτέ να προσφέρουν τό αποτέλεσμα πεποίθησης πού κάποιος θά περίμενε από αυτές. Έξάλλου, τήν ανακοίνωση παθολογικών περιπτώσεων απόλυτα αναλυμένων τις κρατώ για μιά άλλη περίπτωση.

Άρκομαι, λοιπόν, στο να θέσω τήν ακόλουθη θέση και να διευκρινήσω τήν εμβέλειά της:

9) Ένα ύστερικό σύμπτωμα είναι ή έκφραση, αφιρός μιάς άρσενικής σεξουαλικής φαντασίωσης και αφιρότερου μιάς θηλυκής ασυνείδητης φαντασίωσης.

Όφείλω να υπογραμμίσω ότι δεν μπορώ να αποδοσω σ' αυτή τή θέση μιά γενική εγκυρότητα όπως στις άλλες. Δεν ισχύει, απ' όσο μπορώ να δώ, ούτε για όλα τά συμπτώματα μιάς περίπτωσης ούτε για όλες τις περιπτώσεις. Αντίθετα, δεν είναι δύσκολο να εκθέσουμε περιπτώσεις στις όποίες οι τάσεις του αντίθετου φύλου βρήκαν μιά συμπτωματική έκφραση χωριστή, έτσι που τά συμπτώματα της έτεροφυλοφιλίας και της ομοφυλοφιλίας μπορούν να διαχωρίζονται τά μόν από τα δέ τόσο φανερά όσο και οι φαντασιώσεις που κρύβονται πίσω απ' αυτά. Όμως, ή σχέση που εκφέρω με τήν έννατη διατύπωση είναι αρκετά συχνή και, όταν είναι παρούσα, αρκετά σημαντική ώστε να αξίζει ιδιαίτερης προσοχής. Νομίζω ότι ανταποκρίνεται στον ύψιστο βαθμό περιπλοκής που μπορεί να αναχθεί ο προσδιορισμός ενός ύστερικού συμπτώματος και άρα δεν μπορούμε να περιμένουμε να τή συναντήσουμε παρά σε μιά εγκατεστημένη από καιρό νεύρωση όπου έχει έπιτελεσει μιά μεγάλη διεργασία οργάνωσης.

Η διφυλόφιλη σημασία ύστερικών συμπτωμάτων,

που μπορούμε σε πολλές περιπτώσεις να αποδείξουμε, είναι άσφαλώς μια ενδιαφερούσα τεκμηρίωση του ισχυρισμού μου⁵, ότι ή υπόθεση της διφυλόφιλης σύστασης του άτομου μπορεί να αναγνωριστεί ιδιαίτερα καθαρά μέσω της ψυχανάλυσης των ψυχονευρωτικών. Μια απόλυτος αναλογία διαδικασία συναντάμε σ' αυτή τήν ίδια περιοχή όταν ο ανανιζόμενος προσπαθεί στις συνειδήτες του μέσω φαντασιώσεων να αισθανθεί ό,τι αισθάνονταν τόσο ο άνδρας όσο και ή γυναίκα μέσα στην κατάσταση που φανταζεται. Παραδείγματα άκομη μός δίνονται από ορισμένες ύστερικές προσβολές στις όποιες ο άρρωστος παίζει ταυτόχρονα τους δύο ρόλους της υποβοσκουσας φαντασίωσης: δηλαδή, παραδειγματος χαρή, όπως σε μια περίπτωση που παρατηρήσα, ο άρρωστος με τό ένα του χερι κρατά σφιχτά πάνω στο σώμα του το ρούχο του (σαν γυναίκα) και με τό άλλο πασχίζει να το τραβήξει δυνατά (σαν άνδρας). Η αντίφατική αυτή συγχρονία προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό τό άκατανόητο μιάς κατάστασης που οστόσο στή διάρκεια της κρίσης παριστάνεται με τόση πλαστικότητα και προσφέρεται απόλυτα για τήν κάλυψη της ασυνείδητης φαντασίωσης που δρώ.

Στην ψυχαναλυτική θεραπεία είναι πολύ σημαντικό να είναι κανείς προετοιμασμένος για τή διφυλόφιλη σημασία ενός συμπτώματος. Δεν θα εκπλαγεί έτσι ούτε θα μπερδευτεί αν ένα σύμπτωμα εξακολουθεί να παραμένει δίχως να έχει φαινομενικά άμβλυωθεί παρόλο που ήδη έχει αναλυθεί ή μια από τις σεξουαλικές του σημασίες. Το σύμπτωμα τότε άκομη βασίζεται στην αντίθετη σεξουαλική σημασία που ίσως δεν είχαμε άκομη υποψιαστεί. Στη θεραπεία τέτοιων περιπτώσεων, μπορούμε άκομη να παρατηρήσουμε πός ο άσθενής εκμεταλλεύεται αυτόν το βολικό τρόπο που συνίσταται κατά τή διάρκεια της ανάλυσης της μιάς από τις σεξουαλικές σημασίες, στο να τό σκάνει συνεχώς με τους συνειρμούς του, προς τήν περιοχή της αντίθετης σημασίας, σαν να παρκάρει σε μια γειτονική σιδηροδρομική γραμμή.

5. Ο I. Sadger, που πρόσφατα αποκαλύπτει στις δικές του αναλύσεις τήν εν λόγω θέση, τής αποδίδει εγκυρότητα γενική. Die Bedeutung der Psychoanalytischen Methode nach Freud. Zbl. Nervenheilk. Psychiat. 1907.

6. Γραμ δοκιμια για τή θεωρία της σεξουαλικότητας.

Οί τέσσερις Λόγοι¹

του Θάνου Λίποβατς

I. 'Ο Λόγος του Κυρίου²

'Ο Λόγος*, ως συμβολική φόρμα, μέσω της οποίας εκδηλώνεται το άσυνειδητο στις κοινωνικές σχέσεις δέν «εισάγεται» και δέν μπορεί νά «καταργηθεί» συνειδητά και κατά βούληση. Δέν μπορεί κανείς νά καταλάβει τίς κοινωνικές σχέσεις, αν δέν έρευνήσει την άσυνειδητη επιθυμία των ύποκειμένων, αν παραμείνει μόνο στο φαντασιακό³ επίπεδο συλλογικών ή ατομικών επιθυμιών.

'Ο Λόγος δέν είναι «μεταγλώσσα» παρ' όλη την αφηρημένη δομή του. "Αν ή βασική γλώσσα άποτελεί τό γλωσσικό σύστημα πού «κατοικεί» σέ μία κοινωνία ύποκειμένων, οί λόγοι⁴ παριστάνουν τή λειτουργία αυτού του συστήματος στους όμιλητές, ενώ (τρίτον) χρειάζεται ακόμη νά ληφθεί ύπ' όψη ή παραγωγή όμοιογενών αλυσίδων λόγων⁵ μέσα στις κοινωνίες όμιλητών πού δέν ταυτίζονται (κατανάγκη) μέ τίς γλωσσικά καθορισμένες κοινωνίες. 'Υπάρχουν λόγοι πού «μοιάζουν», όταν άφορούν τά ίδια αντικείμενα, έχουν την ίδια δομή και την ίδια επίδραση πάνω στά ύποκείμενα.

Κάθε Λόγος προϋποθέτει τούς λόγους, την όμιλία, όμως κάθε λόγος και όμιλία δέν οργανώνονται σέ Λόγο. 'Υπάρχουν λόγοι άτιθασοί, ελεύθεροι ή λογοκριμένοι, πού έχουν σκοπό νά είναι

1. Η ανάλυση των Λόγων στό κείμενο μπορεί νά γίνει κατανοητή μέ συνεχή παραπομπή στό σχήμα των τεσσάρων Λόγων πού παραθέτουμε. Στά γαλλικά γίνεται ό διαχωρισμός ανάμεσα σέ: *Raison, discours, parole (mot)*. Προτείνουμε την εξής μετάφραση: 'Ορθός λογισμός, Λόγος μέ κεφαλαίο, λόγος μέ μικρό λ. (Στά γερμανικά: *Vernunft, (Rede) Diskurs, Wort (Sprechen)*).

2. Η *raison* είναι στό επίπεδο του φιλοσοφικού λογισμού, τό *discours* έχει τή σημασία της όμιλίας, πραγματείας. Στά ελληνικά λέμε: «ό τάδε έβγαλε ένα λόγο», στά γαλλικά: "*Il a prononcé un discours*". Στά γερμανικά: "*Er hat eine Rede gehalten*". Τό επίθετο "*discursif*" τονίζει τό γλωσσικό, συμβολικό χαρακτήρα κάθε σκέψης και στοχασμού.

3. "*Discours du maître*".

4. Τό «φαντασιακό» είναι μετάφραση του *imaginaire*. Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης δέν είναι δυνατό νά όρίσουμε ακριβώς αυτό τό βασικό όρο της θεωρίας του Λακάν. Μαζί μέ τό Συμβολικό και τό Πραγματικό είναι οί τρεις άρχές, διαστάσεις της «ύπαρξης» κάθε άτομου. Τό φαντασιακό δέν είναι ή απάτη *illusion*. 'Επίσης δέν είναι κάτι τό άρνητικό, πού «πρέπει» νά «ξεπεράσει» κανείς.

5. Οί λόγοι: *Les paroles*.

6. Αλυσίδα λόγων: *chaîne de mots*.

«ανεξάρτητοι». Τά όρια κάθε Λόγου είναι δοσμένα άπό τό θάνατο, την ήδονή, την τρέλα, τή σεξουαλική πράξη, τή βία.

'Ο Λόγος είναι εξαρχής μία κοινωνική σχέση έπειδή δέν ύπάρχει ανθρώπινη κοινωνία πού νά μήν είναι βασισμένη στή γλώσσα. 'Ο Λόγος εγκαθιδρύει μέ τή γλώσσα την κοινωνική σχέση ανάμεσα στά όμιλούντα ύποκείμενα.

'Ενας Λόγος μπορεί πρώτα νά όριστεί μέ τρεις όρους: τό σημαίνον, τό ύποκείμενο και τό αντικείμενο. Τό σημαίνον ύπάρχει όμως μόνον ως διαφορά: ή κραυγή αντίτιθεται στή σιωπή, ένα φαινόμενο δέν «στέκεται μόνο του», αλλά ως μία τουλάχιστον μετάθεση⁶: γι' αυτό, τό σημαίνον ύπάρχει εξαρχής ως σημαίνουσα δυάδα δύο όρων. 'Ο Λόγος έπομένως χρειάζεται τέσσερις όρους, πού κατανέμονται σέ τέσσερις θέσεις. 'Ο συνδυασμός των δύο αυτών συνόλων δίνει την δομή του έκάστοτε Λόγου. Αυτή ή δομή έμπεριέχει μία κυρίαρχη θέση άπό την όποια ξεκινάει ή κατεύθυνση, τό νόημα⁷ της επιθυμίας. "Ενα άτομο μπορεί νά βρει θέση συγχρόνως σέ περισσότερες ή σέ όλες τίς θέσεις του Λόγου, γιατί τό άσυνειδητο δέν γνωρίζει την αντίφαση.

Κάθε ανάλυση ενός Λόγου ξεκινάει άπό μία τετραπλή ερώτηση⁸:

1. Στο όνομα τίνος λειτουργεί ό Λόγος; δηλαδή τί ή ποιός οργανώνει έμφανώς αυτό τόν Λόγο, τί ή ποιός παίζει τόν κυρίαρχο ρόλο (τόν «πράκτορα»).
2. Τί οργανώνει λανθανόντως τόν Λόγο, πού είναι κρυμμένη ή αλήθεια; (ή προϋπόθεση του Λόγου);
3. Μέ ποιά πρόθεση λειτουργεί ό Λόγος; Ποιός ή τί είναι ό "Άλλος⁹, πός τόν όποιο άπευθύνεται έμφανώς ό Λόγος;

6. Μετάθεση: *Déplacement*. Αναφορά στην έννοια του Φρόυντ: *Verschiebung*. Η έννοια της διαφοράς καλύπτει τή μετάθεση: «διαφέρω», «μεταθέτω». Οί δύο βασικοί μηχανισμοί του άσυνειδήτου είναι μετάθεση και συμπύκνωση.

7. Νόημα: *Le sens, der Sinn*. Τόσο στά γαλλικά όσο και τά γερμανικά σημαίνει συγχρόνως και «κατεύθυνση» (π.χ. στά μαθηματικά). Τό νόημα ξεχωρίζει λογικά άπό την «σημασία».

8. Βλέπε τή διδακτορική διατριβή στά γερμανικά: Α. Lippowat: *Diskurs und Macht*, Marburg 1982. 'Επίσης τή βιβλιογραφία πού είναι δοσμένη εκεί. Βλ. επίσης: R. Chemama: "*Quelques réflexions sur la névrose obsessionnelle à partir des quatre discours*", in: "*Ornicar?*" no 3, 1975, Paris, σελ. 73.

9. 'Ο "Άλλος μέ κεφαλαίο: *L'Autre*. Βασικός όρος στή θεωρία του Λακάν, ξεχωρίζει άπό τόν άλλο μέ μικρό λ. 'Ο πρώτος είναι συμβολικός, ό δεύτερος φαντασιακός.

4. Τί είδους είναι τό προϊόν, τό αποτέλεσμα τού Λόγου;

Οί τέσσερις ὄροι δέν εἶναι σημεῖα μέ τή μαθηματική σημασία, δηλαδή ὄροι ταυτόσημοι μέ τόν εαυτό τους, ἀλλά *σημαίνοντα* πού παίρνουν ὑπόψη τους τή διαλεκτική φύση τού ἀσυνείδητου καί πού ἀπό τή μιά φόρμα τού Λόγου στήν ἄλλη ἀλλάζουν τή σημασία μέ τήν ἀλλαγὴ τῆς θέσης τους.

Μιά φόρμα Λόγου ὡς τύπος, pattern, ὑπάρχει σέ πολλές παραλλαγές. Ὁ ἐντοπισμός καί ἡ ἐξεύρεση αὐτῶν τῶν παραλλαγῶν εἶναι ὑπόθεση τού ταλέντου καί τῆς ἐπιμέλειας τού ἐρευνητῆ, τού ψυχαναλυτῆ, καθώς ἐπίσης καί τῆς συγκεκριμένης ἀνάλυσης τῆς ἱστορίας τῆς πραγματικότητας. Ἡ (ἐσωτερική καί ἐξωτερική) πραγματικότητα, ὡς ἀσταμάτητη ἀνάμιξη καί πέρασμα τῆς μίας φόρμας τού Λόγου στήν ἄλλη σέ ὅλες τίς δυνατές παραλλαγές, μπορεῖ νά διαβαστεῖ, δηλαδή νά γίνει κατανοητή.

Οἱ καθημερινές ὁμιλίες καί πράξεις τῶν ἀνθρώπων δέν ἀποτελοῦν μιά ἐπικοινωνία, δηλαδή μιά μεταβίβαση λόγων, ἀλλά μιά μετάθεση Λόγων¹⁰, ἓνα «γλίστρημα» τού ἐνός Λόγου στόν ἄλλο. Σέ ἀντίθεση μέ τή «μάζα» πού σχηματίζεται μέσω φαντασιακῶν διαδικασιῶν ταυτοποίησης, ὁ Λόγος εἶναι μιά σχέση πού «στέκεται» μόνο μέσω τού συμβόλου (τού σημαίνοντος) καί στήν ὁποία ἀρκεῖ νά ἐξαφανιστεῖ ἓνας ὄρος γιά νά πάψει νά ὑπάρχει. Ὁ Λόγος ἀποτελεῖ μὲν μιά συμβολική ἀναγωγή¹¹ τῆς μάζας, μιά ἀναίρεσή της, ἀλλά μιά μάζα μπορεῖ νά σχηματίσει ἓνα «ἐπικοδόμημα» τού Λόγου. Ὁ Λόγος δέν ὑπάρχει ποτέ ὡς ἐνιαῖος καί καθολικός· ὑπάρχει μόνο ὡς τετράδα Λόγων.

Οἱ τέσσερις Λόγοι εἶναι οἱ (μὴ καντιανές) Φόρμες μέ τίς ὁποῖες τὰ ὑποκείμενα προσπαθοῦν νά περιγράψουν, νά αἰχμαλωτίσουν τό Πραγματικό¹², τό ἀδύνατο. Αὐτός ὁ στόχος ἀποτυχαίνει ἐπανειλημμένα, ἀλλά στό ἐνδιάμεσο διάστημα ἡ κίνηση αὐτῆ ὁδηγεῖ καί σέ *μερικά* ἀποτελέσματα· πρέπει κανεῖς νά ξαναρχίσεις συνέχεια, φυσικά κάτω ἀπό διαφορετικές προϋποθέσεις. Ὅταν ὁ Φρόνυτ μιλάει γιά τρία ἀδύνατα ἐπαγγέλματα¹³, δηλαδή διακυβέρνηση, διαπαιδαγώγηση καί ψυχανάλυση, ἐννοεῖ ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει μιά θετική, ποζιτιβιστική γνώση σ' αὐτούς τούς ὀριακούς τομεῖς, γιατί κινῶνται πάντα στά ὅρια τῆς ἀποτυχίας καί τῆς ἀπάτης — ἔχουν νά κάνουν μέ τό ἀστάμητο τού ἀσυνείδητου καί τῆς ἐπιθυμίας. Ὁ Λακάν βλέπει σ' αὐτούς τούς τομεῖς τούς Λόγους τού Κυρίου, τῆς (πανεπιστημιακῆς) γνώσης, τού ψυχαναλυτῆ καί συμπλήρωσε τή σειρά μέ τόν Λόγο τού ὑστερικοῦ προσώπου.

Ὁ Λακάν ξεκινάει τήν ἀνάλυση τῆς δομῆς τού Λόγου ἀπό τή διαπίστωση, ὅτι τό ἀσυνείδητο σημαίνει τήν ὑπαρξή μίας γνώσης, πού δέν «γνωρίζει τόν ἑαυτό της», πού εἶναι «ἀσυνείδητη»¹⁴. Αὐτή ἡ γνώση, ἡ «πρωτογενῆς διαδικασία»¹⁵, ὡς ξεκίνημα τῆς ψυχαναλυτικῆς θεωρίας καί πράξης, ἐπιβάλλει μέ τή δομή

τῆς τῆ μήτρα πού γεννάει ὅλες τίς φόρμες τῆς ἐπιθυμίας. Καμιά ἀνθρώπινη πράξη δέν ἐγγράφεται ἔξω ἀπό αὐτό τό πεδίο, μιάς σειρᾶς σημαίνοντων, ὅπου δρᾷ ὁ νόμος τού σημαίνοντος. (Αὐτό σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχει σχεδόν «τίποτα» ἔξω ἀπό αὐτό τό πεδίο: τό Πραγματικό εἶναι αὐτό τό «τί-ποτα», τό «κάτι» πού δέν καλύπτεται ἀπό τό Συμβολικό).

Ἡ γνώση S₂ βρίσκει τή θέση της στόν Ἄλλο, ὑπάρχει ἐκεῖ ἀνεκάθεν. Τά σημαίνοντα πού τήν σχηματίζουν ὀρίζονται σάν ἀμοιβαία διαφορά τού ἐνός πρὸς τό ἄλλο, ἡ δυαδική δομὴ ἀποτελεῖ τή μόνη «ιδιότητά» τους. Τό ὑποκείμενο χάνεται μέσα σ' αὐτή τήν ἀτελείωτη σχετικότητα τῶν σημαίνοντων διαφορῶν, δέν μπορεῖ κάπου «ν' ἀγκιστρωθεῖ» δηλαδή νά *ονομαστεῖ* ἐκτός ἂν βρεθεῖ ἓνα ἰδιαίτερο, «προνομαστικό» σημαῖον, πού κάνει ἐξαίρεση μέσα σ' ὅλα τὰ σημαίνοντα καί αὐτοορίζεται, δηλαδή δέν εἶναι μόνο σχετικό σέ σχέση μέ τὰ ἄλλα σημαίνοντα· μπορεῖ ἔτσι νά κάνει τή γνώση «συμπαγή» καί νά δώσει στό ὑποκείμενο τή δυνατότητα νά κρατηθεῖ ἀπό κάπου¹⁶.

Αὐτό τό ἰδιαίτερο σημαῖον, S₁, εἶναι τό «κύριο σημαῖον» (le signifiant maître) ἢ τό «σημαῖον τού κυρίου» (le signifiant du maître). Ἡ ἐμφάνισή του ὁδηγεῖ στή δημιουργία μίας σχέσης, μίας «τάσης» καί διαφορᾶς μέ τή σειρά τῶν σημαίνοντων πού εἶναι τό S₂, ἡ γνώση καί σταματᾷ ἔτσι τό ἀσταμάτητο γλίστρημα τῶν σημαίνοντων¹⁷. Τό S₁ ἀναπαριστᾷ τό διχασμένο ὑποκείμενο \$ γιά ἓνα ἄλλο σημαῖον, τό S₂¹⁸. Αὐτό σημαίνει, ὅτι τό ὑποκείμενο, ἔτσι ὅπως χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ὡς ὑποκείμενο τού ἀσυνείδητου, ὀρίζεται μόνο σέ μιά δευτέρα χρονική καί λογική στιγμή, ὡς *προϊόν* καί ὡς *σχέση* ἀνάμεσα σέ δύο σημαίνοντα. Δηλαδή πρῶτα ἔρχεται τό Συμβολικό καί ἔπειτα τό ὑποκείμενο. Τό S₁ μπορεῖ νά ἐρμηνευτεῖ σάν τό ἰδεῶδες τού ἐγῶ¹⁹ ἢ σάν τό σημαῖον τού θανάτου. Ἀνάλογα μέ τόν Λόγο στόν ὁποῖο ἐντάσσεται ἀποκτᾷ ὅμως μιά ἄλλη σημασία.

Ὁ Λόγος τού κυρίου ὡς Λόγος τῆς κυριαρχίας (καί αὐτοκυριαρχίας), εἶναι συγχρόνως αἰτία καί ἀποτέλεσμα κάθε ἀπόθησης. Ἐξωτερική καί ἐσωτερική κυριαρχία τῶν ὑποκειμένων συμβαδίζουν, ἡ ἱστορία παριστᾷ τήν ἐναλλαγὴ στίς φόρμες τῆς κυριαρχίας. Ἡ ἀπόθηση δέν ἀποτελεῖ προϊόν τῆς ἱστορίας, ἀλλά, ἀντίθετα, τή βάση της.

Τό ἀσυνείδητο, ὁ Ἄλλος, εἶναι ὁ τόπος τῆς ἡδονῆς²⁰. Τό *μερικό* ἀντικείμενο²¹, τό μέσον τῆς ἡδονῆς, ὡς τό «κάτι», τό «ἐπιπλέον», ἀποτελεῖ τό συστατικό στοιχεῖο τῆς ἡδονῆς. Ὁ Λακάν τό ὀνομάζει «ὑπερῆδονή»²², ὡς τή βάση καί τῆς ὑπεραξίας. Ὅλο τό πρόβλημα ἔγκειται στό πῶς τό ὑποκείμενο θά μπορέσει νά βρεῖ μιά διέξοδο γιά νά αἰχμαλωτί-

10. Μετάθεση Λόγων: *Deplacement de discours*.

11. Συμβολική ἀναγωγή: *Réduction symbolique*. Μετάθεση, ἀναδιοργάνωση σχέσεων καί παραστάσεων χάρη στήν ἀναλυτική ιδιότητα τού Συμβολικοῦ. Μετάθεση καί Συμπύκνωση ἀντιστοιχοῦν στή γλώσσα σέ μετωνυμία καί μεταφορά.

12. Τό Πραγματικό: *Le Réel*.

13. Βλ. S. Freud: "Die endliche und die unendliche Analyse", 1937, σ. 388, in: S. Freud, *Ergänzungsband*, Fischer Studienausgabe. Βλ. ἐπίσης J. Lacan: *Sém. XVII: XIIa*, σ. 8, XIII, σ. 3.

14. Βλ. J. Lacan: *Sém. XVII: III*, σ. 2, X, σ. 14, X, σ. 9.

15. Πρωτογενῆς διαδικασία: *processus primaire* τού ἀσυνείδητου, ἐνῶ ἡ συνείδηση εἶναι δευτερογενῆς διαδικασία.

16. Βλ. J. Lacan: *Séminaire XVII: VII*, σ. 4.

17. Βλ. J. Lacan: *Séminaire XVII: IV*, σ. 8, X, σ. 9, I, σ. 9.

18. Βλ. J. Lacan: *Séminaire XVII: IV*, σ. 6, X, σ. 9.

Αὐτός εἶναι ἓνας περιφημος ὀρισμός τού ὑποκειμένου ἀπό τόν Λακάν, σέ ἀντιστροφή τού γνωστοῦ ὀρισμοῦ τού σημείου ἀπό τόν Peirce.

19. Ἰδεῶδες τού ἐγῶ: *Idéal du moi*. Πρέπει νά ξεχωριστεῖ σαφῶς ἀπό τό «ιδεῶδες ἐγῶ»: *moi idéal*. Τό πρῶτο εἶναι συμβολικό, τό δεύτερο φαντασιακό (ναρκισσισμός).

20. Βλ. J. Lacan: *Sém. XVII: IV*, σ. 8.

σει ένα μέρος του πράγματος, δηλαδή πώς οι προϋποθέσεις οργανώνονται από το Συμβολικό. Όμως, το γεγονός ότι το σημαίνουν πάντα μεσολαβεί, σημαίνει ότι το υποκείμενο ποτέ δεν θα μπορέσει να βρει άμεσο διέξοδο προς την υπερηδονή. Άλλά πάντα βρίσκει «κάτι», μιά μη καταφρονητέα ικανοποίηση, το υποκείμενο μπορεί να τ' έχει «σχεδόν» όλα.

Στόν Λόγο του κυρίου το κύριο σημαίνουν S1 είναι στην κυρίαρχη θέση του «πράκτορα». Ονομάζεται θέση πράκτορα και όχι θέση πρωταγωνιστή, δράστη²¹, γιατί αυτός που κατέχει αυτή τη θέση και μιλάει, δρά ή επιθυμεί, δεν «εφευρίσκει» την επιθυμία μόνο του, από συνειδητή πρωτοβουλία, αλλά, αντίθετα, λαμβάνει την επιθυμία από τον Άλλο Τόπο, ακόμα και όταν την αρπάζει από εκεί. Ο πράκτορας του Λόγου δρά κάτω από την παραγγελία του Λόγου²⁴.

Μέ την απαγόρευση που συνεπάγεται κάθε κυριαρχία²⁵, το S1 άπωθει το διχασμένο υποκείμενο \$ που αποτελεί την κρυμμένη προϋπόθεση του Λόγου του κυρίου στον τόπο της Αλήθειας. Το S1 άναγκάζει σε άποδοτική εργασία τη γνώση S2 στον τόπο του Άλλου. Η γνώση εν δράσει παράγει το μέσο για την πραγματοποίηση της ήδονης, την υπερηδονή *a*. Η υπερηδονή «*a*», το περίσσευμα (αυτό που είναι πάντα πιό πολύ ή πιό λίγο) βρίσκει τη θέση της στον τόπο της παραγωγής, της άπώλειας (της κατανάλωσης), της πώσης, του άπορρίμματος, του θύματος. Το S1 (ή οποιοσδήποτε ταυτίζεται μ' αυτό) σφετερίζεται το προϊόν (*a*) της εργασίας της Άλλης γνώσης και μόνο έτσι μπορεί ν' άπολαύσει²⁶ (για ένα και το αυτό πρόσωπο ο Άλλος ταυτίζεται με το ίδιο πρόσωπο, άφου για τον καθένα είναι το άσυνείδητο ο Άλλος).

Ο Λόγος του κυρίου γεννιέται από την επιθυμία να όνομαστούν με σαφήνεια και ακρίβεια «όλα τα πράγματα», δηλαδή να κυριαρχηθούν και άποκλείει κάθε άμφιβολία και διφορούμενα. Η επιθυμία αυτή είναι όμως και μία πρακτική άναγκαιότητα: κανένα υποκείμενο και καμιά κοινωνία δεν μπορεί να ύπάρξει χωρίς κάποια φόρμα αυτού του Λόγου. Ο κύριος (δηλαδή κάθε όργανωση και κάθε σύστημα κυριαρχίας) επιβάλλει ενιαία στά πράγματα και τους ανθρώπους την τάξη του συμβόλου. Άτομικά, μερικά και γενικά συμφέροντα /ένδιαφέροντα μεταμφιέζονται εύκολα σε «Νόμο», εμφανίζονται σαν να ήταν ο Νόμος και επιβάλλονται σε βάρος του Άλλου.

Η πιό εξαυλωμένη, «ιδανική» περίπτωση του Λόγου του κυρίου σ'σνεπάγεται τον εξαναγκασμό της γλώσσας και του Συμβολικού, πριν (λογικά) από κάθε

κοινωνική σχέση. Τα λόγια δεν είναι τίποτα άλλο παρά άπαιτηση, αίτημα, άναζήτηση που πάντα άποτυχαίνει²⁷. Η άποτυχία αυτή και η διαδικασία της επανάληψης που συνεπάγεται οδηγούν στη γένεση της επιθυμίας στην κυρίαρχη θέση. Η άναζήτηση σημαίνει άναζήτηση του χαμένου²⁸ αντικειμένου, ή επιμονή της άναζήτησης άποτελεί αίτια²⁹ της επιθυμίας.

Στόν Λόγο αυτό δεν ύπάρχει κανένα «πέραςμα», καμιά δυνατότητα μεσολάβησης άνάμεσα στην αίτια της επιθυμίας (ή υπερηδονή *a* του κυρίου) και την Άλήθεια του Λόγου (κρυμμένη για τον κύριο). Μόνον αυτός είναι κύριος που ξέρει και αυτοκυριαρχείται (αυτοκράτωρ, άυτόνομος) δηλαδή άπωθει, κρύβει, ξεχνάει ότι το υποκείμενό του είναι δομικά διχασμένο³⁰. Η παραγνώριση του διχασμού και η άδυναμία του όμιλούντος υποκειμένου να την ξεπεράσει άποτελούν τόσο προϋπόθεση όσο και άποτέλεσμα αυτού του Λόγου.

Το αντικείμενο *a* καλυμμένο κάτω από τη γνώση S2, έχει μόνο μία έμμεση σχέση με το υποκείμενο. Σε άλλη σχέση, ως αντικείμενο της φαντασίωσης³¹, είναι ο μοναδικός τρόπος για το υποκείμενο να βρει διέξοδο στην ήδονη.

Στό Λόγο αυτό, το αντικείμενο, η υπερηδονή, εξαφανίζεται πρώτα ως αίτιο της επιθυμίας και εμφανίζεται κατόπιν σαν εύρημα, εφεύρεση, άνακάλυψη, κατάκτηση του κυρίου³². Στόν τόπο της παραγωγής επιστρέφει αυτό που άπωθει ο Λόγος: ένα άπόρριμμα. Κάθε κυριαρχία πραγματοποιείται σε βάρος κάποιου (προσώπου ή αντικειμένου): είναι άδύνατον να «διατάξει» κανείς τη γνώση του Άλλου, το άσυνείδητο δεν «βιάζεται». Άλλά ο άνθρωπος δεν τ' άβάζει κάτω, προσπαθεί πάντα να ξεγελάσει ή να βιάσει το άσυνείδητο και έτσι πληρώνει πάντα ένα τίμημα (χρέος).

Μιά (τοπική) «πρόοδος»³³ μπορεί να γίνει μόνο όταν το S1 εγκαταλείψει τον τόπο της διαταγής (του πράκτορα) και τον αφήσει ελεύθερο στο S2. Το S1 μετατίθεται τότε στον τόπο της (άπωθημένης) Αλήθειας. Έτσι εμφανίζεται ο άλλος Λόγος της γνώσης, στον όποιον το σημαίνουν της διαφοράς, του θανάτου, άπωθεται. «Ουδετερότητα», «αντικειμενικότητα», παντογνωσία και αντικειμενική, θετική γνώση είναι ή «πρόοδος» άπέναντι στον κύριο.

21. Μερικό αντικείμενο: *Objet partiel*. Στόν Φρόντ είναι τα αντικείμενα των μερικών όρμών που σχηματίζουν την πολύμορφη διεστραμμένη σεξουαλικότητα. Ο Λακάν έντοπίζει κυρίως τέσσερα: στήθος (της μητέρας), κόπρανο, φωνή, βλέμμα. Είναι όλα «άδύνατα» αντικείμενα, δεν μπορεί κανείς ποτέ να τ' άποκτήσει, αλλά είναι το κίνητρο της επιθυμίας.

22. Υπερηδονή: *Plus-de jouir*. Βλ. J. Lacan: *Sém. XVII: VI* σ. 10, 7, 1 σ. 9.

23. Πράκτορας: *agent*, δράστης: *acteur*.

24. Βλ. J. Lacan: *Séminaire XVII: VII*; *Écrits* σ. 432.

25. Βλ. J. Lacan: *Séminaire XVII: XIIa*, σ. 5.

26. Βλ. J. Lacan: *Sém. XVII. XIII*, σ. 7, 1, σ. 13, επίσης: B. Baas: *Le dialogue du maître, à propos du Ménon 82a - 84b*, in: "Ornicar Analytica" no 14.

27. «Αίτημα, άπ-αίτηση, ζήτηση, άναζήτηση»: *Demande*. Ο Lacan εισάγει μιά ακριβή διάκριση άνάμεσα σε 3 όρους: *besoin*, *demande*, *désir*: άνάγκη (ύλική, βιολογική), αίτημα ζήτηση (στά γαλλικά *demande* είναι ή οικονομική «ζήτηση»), επιθυμία.

28. «Έλλειψη»: *le manque*, σαν βασική έννοια.

29. «Αίτια»: *cause*. Ο Lacan κάνει νύξη στο διφορούμενο της προέλευσης από την κοινή λατινική ρίζα: *causa* των γαλλικών λέξεων: *la chose*—το πράγμα και *la cause*—ή αίτια. Στήν Ψυχανάλυση το «χαμένο πράγμα» είναι συγχρόνως και ή «αίτια» της επιθυμίας. Στα άρχαία ελληνικά ο Άριστοτέλης άναφέρει στην Μεταφυσική τέσσερες «αίτιες». Ο Lacan ταυτίζει έν μέρος την «αίτια» του Άσυνείδητου με την ύλική αίτια (*causa materialis*) του Άριστοτέλη.

30. Βλ. J. Clavreul: *L'ordre médical*, 1978, σ. 165.

31. «Φαντασίωση»: *le fantasme*. Ο Lacan δίνει τη γραφή του τύπου της φαντασίωσης: *\$ a*. Αυτό σημαίνει: Κάθε δυνατή σχέση άνάμεσα στο (διχασμένο) Υποκείμενο και το (μερικό) αντικείμενο.

32. Βλ. J. Clavreul, σ. 166.

Λόγος του κυρίου

άδυνατότητα

$$\frac{S_1 \rightarrow S_2}{S \leftarrow \alpha}$$

ξεκαθαρίζει μεπισωδρόμηση
του κάτω λόγου

Λόγος της (πανεπιστημιακής) γνώσης

$$\frac{S_2 \rightarrow \alpha}{S_1 \leftarrow S}$$

άδυναμία

ξεκαθαρίζει με την «πρόοδο στο Λόγο»

Λόγος του ύστερικού προσώπου

$$\frac{S \rightarrow S_1}{\alpha \leftarrow S_2}$$

άδυναμία

Λόγος του αναλυτή

$$\frac{\alpha \rightarrow S}{S_2 \leftarrow S_1}$$

Οί θέσεις

ο πράκτορας, ο Άλλος
ή Αλήθεια ή παραγωγή

Οί όροι:

S₁ : το κύριο σημαίνον
S₂ : η γνώση
S : το υποκείμενο
α : η υπερηδονή

2. Ο Λόγος της (πανεπιστημιακής) Γνώσης

Αυτός ο Λόγος, ένα είδος «προέκτασης» του Λόγου του κυρίου, δίνει την προνομιακή θέση στην αλυσίδα σημαινόντων S₂ την συντεταγμένη³⁴, κατεστημένη γνώση (savoir constitué).

Τό Πανεπιστήμιο παίζει εδώ παραδειγματικό ρόλο. Η λειτουργία του έγκειται σε μεγάλο βαθμό στην παραγωγή και άναμετάδοση γνώσης, καθώς και στη δημιουργία προσφοράς θέσεων και προσώπων (ρόλων), φορέων της γνώσης τέτοιων, ώστε να ενσωματωθούν στο σύστημα παραγωγής και κυριαρχίας (έξωτερικής και έσωτερικής). Σε μεγάλο βαθμό οι καθηγητές διαβάζουν και σχολιάζουν τα έργα των αυθεντιών, των πρωτοτύπων στοχαστών, ενώ οι φοιτητές οι ίδιοι, παραλαβαίνουν μόνο μικρές μερίδες της «σοφίας», σε δόσεις, από δεύτερο χέρι, αρκετές για τη λειτουργία του κοινωνικού συστήματος. Φυσικά ο ρόλος του πανεπιστημιακού θεσμού δεν εξαντλείται σ' αυτό το ρόλο ούτε πρόκειται εδώ ν' αμφισβητηθεί η «χρησιμότητά» του, αλλά η έννοια της χρησιμότητας της ίδιας είναι προβληματική.

Η γνώση που παράγεται και άναμεταδίδεται σ' αυτό το χώρο έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, αυτό άσχετα από τις άρχές στις οποίες βασίζεται και πού είναι συχνά πολύ διαφορετικές ή μία από την άλλη. Δεν πρόκειται εδώ ν' αμφισβητηθεί η άναγκαιότητα της γνώσης για τη λειτουργία κάθε σύγχρονης κοινωνίας. Τό νά θέσει κανείς τό έρώτημα της

δικαίωσής της και τών όριών της δέν σημαίνει μέ κανένα τρόπο την παραδοχή ιρασιοναλιστικών άπόψεων, όπως έχει γίνει πάλι μόδα.

Η γνώση, ως Λόγος, έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: ως οργανωμένη πληροφορία συσσωρεύεται και σχηματίζει ένα είδος «κεφαλαίου». Τό πανεπιστήμιο άκατάπαυστα καταπολεμά την έντροπία, την πτώση της ποιότητας, τό πάλιωμα της γνώσης μέ τό χρόνο. Η παιδαγωγική συλλέγει και οργανώνει τά σημαίνοντα S₂ μεταξύ τους, χωρίς νά δώσει προνομιακή θέση σ' ένα άπό αυτά. Μαζεύει ένα καινούριο σημαίνον, μόνον όταν ήδη έχει παλιώσει, δηλαδή έχει άποκτήσει μία θέση μέσα στην κατεστημένη τάξη³⁵. Αυτή είναι μία λειτουργία του πανεπιστημίου.

Η γνώση, πέραν αυτών, συσσωρεύεται άκατάπαυστα, «προοδεύει» και ύπακούει σ' ένα σκοπό πού είναι χρησιμος, σύμφωνα μέ τό σύνθημα του A. Comte: Savoir pour pénétrer pour pénétrer: η γνώση για την πρόβλεψη για την πρόληψη. Η γνώση στην υπηρεσία της προόδου και της κριτικής σχηματίζει μία όθονη, πού αίχμαλωτίζει τό βλέμμα καθώς είναι προσηλωμένο στα άντικείμενα και τά σημαίνοντα πού την σχηματίζουν. Αυτό γίνεται μέ σύγχρονο άποκλεισμό εκείνων τών άντικειμένων και σημαινόντων πού δέν έγγράφονται σ' αυτή τη γνώση (άφου κάθε γνώση είναι και έπιλογή). Αυτή η διαπίστωση πάει πέρα άπό αυτό πού ό Th. Kuhn³⁶ γράφει για τούς επιστημονικούς θεσμούς σαν φύλακες τών συντεταγμένων, κατεστημένων παραδειγμάτων (πράγμα πού ισχύει γι' αυτό τόν Λόγο: αυτός δέν περιλαμβάνει μόνον τόν ποζιτιβισμό και την έρμηνευτική, αλλά και τό πίο μεγάλο μέρος της φιλοσοφίας και του μαρξισμού).

Κάθε συζήτηση για τις συνέπειες της έπιστήμης καταλήγει στην άνία και τό άδιέξοδο, αν δέν πάρει κανείς ύπόψη τη δομική διαφορά άνάμεσα στον Λό-

33. «Πρόδος» *τοπική* σημαίνει εδώ μία μετάθεση, μετατόπιση άπό τόν ένα Λόγο στον άλλο. Δεν πρέπει νά μπερδευτεί μέ την ιδεολογία της Προόδου.

34. «Συντεταγμένη γνώση»: savoir constitué. Χρησιμοποιούμε συνειδητά τη λέξη «συντεταγμένη» κι όχι μία άλλη περιφρασση, γιατί οι όροι «constituer, constitutif, constitution» έχουν βασική δομική θέση μέ ακριβή σημασία στο θεωρητικό Λόγο όλων τών ευρωπαϊκών γλωσσών.

35. Βλ. J. Clavreul, σ. 167.

36. Th. S. Kuhn: *Η δομή τών επιστημονικών επαναστάσεων* (μετφρ. Β. Κάλφας, έκδ. Θεμέλιο, 1982).

γο του κυρίου σαν παραγωγή καινούριας γνώσης και τον Λόγο της γνώσης, σαν κατοχή, ιδιοκτησία και εφαρμογή χρήσιμη της γνώσης. Η δύναμη και η εξουσία του κυρίου³⁷ δεν ταυτίζεται δομικά με τη δύναμη και εξουσία της γνώσης.

Η δομή και η λειτουργία του πανεπιστημίου προσφέρουν εδώ ένα (ειρωνικό) παράδειγμα για κάθε γραφειοκρατικό και επιχειρηματικό θεσμό, έτσι όπως αυτοί κυριαρχούν με τον ορθολογισμό της Νέας Έποχής του νέου «κυρίου», από την Αναγέννηση και τη Μεταρρύθμιση³⁸. Η ασταμάτητη και αναγκαστική συσσώρευση γνώσης ή κεφαλαίου, ή ασταμάτητη απόθεση των όρων ως προϋπόθεση και αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας (ή καταναλωτική κοινωνία δεν αποτελεί εξαίρεση, αλλά μόνο φαντασιακή αντιστροφή του πρόσημου) αυτά όλα σχηματίζουν το δυναμισμό και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα αυτού του Λόγου. Η Αναγέννηση και η Μεταρρύθμιση είναι σύνθετες και αποφασιστικές καμπές στην ιστορία, ως δύο πηγές του Ορθολογισμού. Η έλλειψη τους (σε διαφορετικό βαθμό) είναι αισθητή σε χώρες όπως η Ελλάδα, που δεν υπάρχει ορθολογικότητα. Η κριτική του ορθολογισμού που γίνεται εδώ προϋποθέτει τη μερική αναγκαιότητα υπαρέξεως του καθώς και τη δυνατότητα μιας «μετάθεσης», μεταβολής του. Η κριτική στην ορθολογιστική γνώση συνοψίζεται στη διαπίστωση, του ότι αυτός ο Λόγος είναι ιμπεριαλιστικός στη δομή του, ταυτίζοντας ορθολογικότητα με (έπιστημονικό) ορθολογισμό και ότι άπωθει δομικά το ερώτημα της αλήθειας του υποκειμένου.

Ο Λόγος της Γνώσης εμφανίζεται στην ψυχαναγκαστική νεύρωση³⁹. Δεν υπάρχει καμιά αναγκαία σχέση αιτιότητας ανάμεσα στον εσωτερικό και τον εξωτερικό καταναγκασμό. Έχουν όμως εκλεκτικές συγγενείς, συνυπάρχουν και επιπροσδιορίζονται αμοιβαία.

Αυτό που οργανώνει εμφανώς τον Λόγο του ψυχαναγκαστικού νευρωτικού⁴⁰, το σύμπτωμα S2, αποτελείται από όλα τα μεθοδικά, λεπτομερειακά μέτρα προσοχής, πρόληψης, προστασίας, ασφάλειας που παίρνει. Στην πραγματικότητα ο Λόγος οργανώνεται από ένα κύριο σημαίνον S1, έναν «άπόντα» νόμο. Ο ψυχαναγκαστικός ψάχνει απεγνωσμένα να «βρει» αυτό τον άπόντα νόμο, αλλά μάταια. Αναπτύσσει μια ασταμάτητη δραστηριότητα, ένα συνεχές θέαμα και στο μεταξύ πέφτει σε εξάρτηση από τον Άλλο.

37. «Δύναμη», εξουσία: le pouvoir. Στην κοινωνιολογία υπάρχει βασική διάκριση ανάμεσα σε «εξουσία» και «κυριαρχία»: pouvoir, domination (γαλλ.) και Macht, Herrschaft (γερμ.). Μπορεί να πει κανείς ότι κάθε Λόγος (discours) «παράγει» ένα *εικονικό* αποτέλεσμα, την εξουσία. Όμως η εξουσία του Κυρίου (μόνον αυτή!) ονομάζεται «Κυριαρχία». Ψυχαναλυτικά υπάρχει η τριάδα *Force, puissance, violence*, ανάλογα με τις τρεις «διαστάσεις» Réel, Symbolique, Imaginaire. Η μετάφραση στα ελληνικά θα ήταν: Ισχύς, Δύναμη, (Εξουσία) Βία. Ο όρος «Δύναμη» λάθος ταυτίζεται με «Εξουσία». Φυσικά, στην πράξη όλοι συνδυάζονται και περνάει ο ένας στον άλλο. Η θεωρία όμως δεν θα είχε άλλο λόγο ύπαρξης αν δεν έκανε τέτοιου είδους διαφοροποιήσεις. Βασικό έργο γι' αυτό τον προβληματισμό είναι του E. Benveniste: *Le vocabulaire des Institutions Indo-Européennes*, 2vol., 1968/74. Paris. Minuit.

38. Βλ. J. Lacan: *Sém. XVII*, VI, σ. 10, III, σ. 3, VIII, σ. 4; A. Koyré: *Du monde clos à l'univers infini*, 1973. Paris.

39. «Καταναγκαστική νεύρωση»: Obsession. Βλ. J. Lacan: *Fonction et champ de la Parole et du Langage*, in: *Écrits*.

40. Βλ. S. Freud: *Considérations sur un cas de névrose obsessionnelle* (1909). (*L'homme aux rats*). R. Chemama, σ. 77.

Στο εμφανές επίπεδο παρουσιάζονται συνέχεια αλτερνατίβες με τη φόρμα διλήματος, αμφιβολίας. Κι αυτό γιατί κάτι «λείπει», συγκεκριμένα εκείνο το σημαίνον που θα μπορούσε να δώσει στο υποκείμενο ένα στήριγμα και του οποίου φορέας είναι ο πατέρας. Αυτή η έλλειψη του ιδεώδους του εγώ χαρακτηρίζει το πρωκτικοσαδιστικό στύλ, έτσι όπως το εκφράζει το υπερ-εγώ⁴¹. Το υπερ-εγώ είναι «μία τρύπα στο φαντασιακό, που βρίσκει τη δύναμή του στην απόρριψη της έντολης του λόγου, του Συμβολικού»⁴².

Η γνώση δικαιώνεται με το σκοπό που υπηρετεί, τη χρησιμότητα, το όφελος της προόδου, της κατανώσεως και περίθαλψης που κάνει δυνατή⁴³. Ο σκοπός του συστήματος παραγωγής, κυριαρχίας και εκπαίδευσης έχει στη σύγχρονη κοινωνία (καπιταλιστική ή σοσιαλιστική) ένα ψευτουπερβατικό χαρακτήρα, ως το αντικείμενο «α» στον τόπο του Άλλου, γιά χάρη του οποίου θυσιάζονται τα υποκείμενα και η φύση.

Στο άτομικό επίπεδο, ο ψυχαναγκαστικός τοποθετεί την ηδονή στην θέση του Άλλου (π.χ. στο χώρο της πρωκτικοσαδιστικής όρμης: γιά τις περιγραφές της λειτουργίας των Λόγων βλέπε το σχήμα)⁴⁴. Η τοποθέτηση της μερικής όρμης δεν έχει καθεαυτή μία σημασία, αν δεν συσχετισθεί με το σημαίνον. Η σημασία έρχεται εκ των υστέρων (ex post), γι'αυτό το υποκείμενο ικανοποιεί μία ανάγκη μόνο γιά να κάνει στον Άλλο μία χάρη. Το υποκείμενο (τό μωρό) έμαθε να συγκρατεί την ανάγκη του γιά να εκπληρωθεί ή απαίτηση του Άλλου που τό «παιδεύει». Ο Άλλος απολαμβάνει τα αποτελέσματα της παιδαγωγικής του προσπάθειας και τό υποκείμενο ταλαιπωρείται άσταμάτητα.

Ο Λόγος της γνώσης παράγει τό *διχασμό* του υποκειμένου. Κάθε γνώση συντάσσει (constitue) τά υποκείμενα ως διχασμένα: ως δύναμη και εξουσία βασίζεται στην αδυναμία (impuissance). Π.χ. οί φοιτητές είναι άπέναντι στη γνώση διχασμένα υποκείμενα, πρós εκπλήξη και δική τους και τών καθηγητών. Αισθάνονται τη δυσφορία (malaise, Unbehagen) που δημιουργεί ή γνώση⁴⁵. (Τό δίλημμα: ή ν' απολαύσουν τη «ζωή» και νά μή «μάθουν» τίποτα «χρήσιμο», ή αντίθετα, νά «μάθουν» και νά «χάσουν» τη «ζωή»).

Στό άτομικό επίπεδο, ο ψυχαναγκαστικός ούτε μπορεί νά πιστέψει ότι εκείνος ο ίδιος καθορίζει τον Λόγο του (όπως θά τό έκανε ο ύστερικός) ούτε μπορεί νά συντάσσει (constituer) την άποθημένη αλήθεια του συμπτώματος του ούτε ακόμα ν' απαιτήσει μία ηδονή που προορίζεται γιά έναν άλλο: τό ψυχαναγκαστικό υποκείμενο (λίγο πολύ όλοι) είναι «απόρριμμα» του Λόγου. Οί καταναγκαστικοί μηχανισμοί παράγουν τά πιό ένσυνείδητα υποκείμενα, δηλαδή τούς πιό υπάκουους ύπήκοους τών νόμων⁴⁶.

Σ' αυτό τον Λόγο (όπως και τούς άλλους) υπάρχει μία *διάξευση* (disjonction) ανάμεσα στον τόπο της αλήθειας και τον τόπο της παραγωγής. Τό υποκείμενο δεν βρίσκει διέξοδο πρós τό κύριο σημαίνον S1. Η συνειδηση ενόχης⁴⁷ που έχει, τον σπρώχνει όχι τόσο νά βρει την ευκαιρία που ίσως την προκάλεσε, αλλά κυρίως

41. Βλ. R. Chemama, σ. 82.

42. Βλ. R. Chemama, σ. 82.

43. Βλ. J. Clavreuil, σ. 167.

44. Βλ. R. Chemama, σ. 78.

45. Βλ. J. Lacan: *Sém. XVII*, VIII, σ. 4.

46. Βλ. R. Chemama, σ. 78.

νά αναγνωρίσει ότι τό άσυνείδητο, πρίν άπ' όλα, ζητάει τήν ύποταγή καθεαυτή, κάτω άπό τό Νόμο⁴⁸. (Ο Νόμος του Συμβολικού, δέν είναι οί «νόμοι»).

Η βασική δυσκολία έγκειται γιά τό ύποκείμενο, έδώ, στό ότι δέν μπορεί νά βρεθεί μία έγγύηση τής αλήθειας, δηλαδή ένας σίγουρος νόμος στόν Λόγο αυτό που αίχμαλώτισε τό ύποκείμενο άπό τήν παιδική του ηλικία: ένας νόμος που θά μπορούσε νά προσανατολίσει τίς πράξεις του. Άλλά αυτό είναι γιά κάθε ύποκείμενο άδύνατο. Δέν ύπάρχει τελευταίος έγγυητής τής Άλήθειας, δέν ύπάρχει «Άλλος» του Άλλου (ο ρόλος του Θεού στόν Ντεκάρτ), κανένα «τελευταίο» σημαίνον πέραν τής έλλειψης. Ο ψυχαναγκαστικός δέν μπορεί νά ύποφέρει ότι τό κύριο σημαίνον είναι ή ίδια ή έλλειψη⁴⁹.

Τό ύποκείμενο μπορεί νά ξεφύγει άπό τή «δυσφορία» («άλλοτριώση», «ναυτία»), μόνο άν αλλάξει θέση (στόν Λόγο) και πάει στόν τόπο του Άλλου. Μόνο στην (τοπική) πρόοδο προς τόν Λόγο τής Ψυχανάλυσης αναγνωρίζεται τό ύποκείμενο ως ύπαρχον («έξ-άρχον», εκ-στατικό) - (ek-sistant). Αυτό σημαίνει ότι έχει ξεπεράσει και έγκαταλείπει τήν περιορισμένη, στενή λογική του έγώ και του ύπερ-εγώ (άτομικού και συλλογικού) ενός ύποκειμένου που φαντάζεται ότι είναι μία «ένότητα» μέ τόν «εαυτό» του και έχει ανακαλύψει τήν συμβολική όρθολογικότητα (rationalité symbolique) που δέν είναι ούτε έργαλειακή ούτε μαζική.

Ο Λόγος του κυρίου επανέρχεται ως συνέπεια και συμπλήρωμα του Λόγου τής γνώσης. Η μέν γνώση αντιπροσωπεύει τότε τήν «άντικειμενικότητα» ο δέ κύριος τήν «κομματικότητα» (μεροληψία). Η αντικειμενικότητα τής γνώσης δέν είναι ύπεράνω κάθε κομματικότητας, αλλά συνίσταται στην άπόψη της διαφοράς (των γενών, των τάξεων κ.τ.λ.) δηλαδή οδηγεί στην ίσοπεδωτική ουδετερότητα (όλοι ίδιες, δηλαδή όμοιες ανάγκες, ίδια μόδα, ίδια γούστα, ίδια επιστήμη, ίδιο γένος, ίδια τάξη, κ.τ.λ.).

3. Ο Λόγος τής ύστερίας

Η διατύπωση τής έρώτησης ως προς τή σχέση του Είναι μέ τό Νοεϊν άποτελεί τήν ύστερική έρώτηση ως προς τή Διαφορά, μέ τήν οποία τό ύποκείμενο έκανε τήν εμφάνισή του στη σκηνή τής ιστορίας. Η έρώτηση γιά τό νόημα και τήν έπιθυμία συντάσσει (constitue) τό ύποκείμενο, τό δημιουργεί πέραν τής γνώσης και τής κυριαρχίας. Στο Λόγο τής ύστερίας διατυπώνεται ή έρώτηση γιά τή δυνατότητα τής σεξουαλικής σχέσης και τής σεξουαλικής ταυτότητας⁵⁰.

Ο ψυχαναγκαστικός τοποθετείται έν μέρει και σ' αυτό τόν Λόγο. Τό ύστερικό πρόσωπο ξεσκεπάσει τή σχέση του Λόγου του κυρίου μέ τήν ήδονή. Στο Λόγο του κυρίου ή γνώση του Άλλου είναι ο σκλάβος που εργάζεται και παράγει γιά τόν κύριο τά μέσα τής ήδονής, ένω στό Λόγο τής ύστερίας ή γνώση βρίσκεται στόν τόπο τής παραγωγής (βλέπε τό σχήμα). Στο μέτρο που τό ύποκείμενο, δομικά διχασμένο, ύστερικό,

άστήρικο, καταλήγει στην κυρίαρχη θέση του πράκτορα, άλλοτριώνεται άπό τό κύριο σημαίνον S1 (που βρίσκεται στόν τόπο του Άλλου) και άρνείται νά γίνει ο φορέας του⁵¹.

Τό ύστερικό πρόσωπο αναγκάζει τόν Άλλο νά παράγει μία γνώση γιά νά άπαντήσει στό έρώτημά του και νά έξηγήσει τήν «περίεργη» διαγωγή του. Τόν παρασύρει μέ τίς έρωτήσεις και τίς προκλήσεις του ή μέ τή σιωπή και τήν άπεργία του, νά γίνει περιεργος και νά έπιθυμήσει τή γνώση⁵².

Άλλά τό ύστερικό πρόσωπο *έπιθυμεί* πρίν άπ' όλα τήν *έπιθυμία του Άλλου*: θέλει ο Άλλος νά γνωρίζει ότι (τό ύστερικό πρόσωπο) είναι γι' αυτόν (τόν Άλλο) τό πιο πολύτιμο άντικείμενο⁵³. Η αλήθεια του ύστερικού προσώπου έγκειται στην άπόψη του άντικειμένου τής έπιθυμίας *α* μπροστά στό οποίο τρέπεται σέ φυγή, επειδή έχει συνέχεια άγχος μήν τυχόν και δέν είναι άρκετά έπιθυμητό (και έκπληρωθεί τελειωτικά ή έπιθυμία).

Βασικά όλες οί «παρεκκλίσεις» τής έπιθυμίας (ύστερία, ψυχαναγκασμός, διαστροφή) τοποθετούνται σ' αυτό τόν Λόγο, γιατί είναι καθοριστικός ο τόπος του άντικειμένου *α*. Συγχρόνως, *δέν ύπάρχει έπιθυμία που νά μήν είναι και κάποια παρέκκλιση*. Η *έπιθυμία είναι ή έπιθυμία του Άλλου* (γενική άντικειμενική και άντικειμενική): ή πηγή τής είναι τό ύστερικό πρόσωπο και όχι ή έπιθυμία του κυρίου. Μέ τή γλώσσα εισάγεται μία άβειαιότητα, άνασφάλεια, έλλειψη στό Πραγματικό, πράγμα που διχάζει τό ύποκείμενο, δηλαδή τό κάνει ύστερικό, τό κάνει νά έπιθυμεί αυτή τήν έλλειψη σάν έλλειψη του Άλλου και έλλειψη στόν Άλλο, γιατί ή διαιώνιση τής έλλειψης στόν Άλλο «έγγυάται» τή δική του ύπαρξη⁵⁴.

Τό ύστερικό πρόσωπο είναι άνικανοποίητο, άποστερημένο (frustré) φθονερό, που δέν έχει τόν Φαλλό, τό σύμβολο τής έλλειψης και του λόγου, που τό θεωρεί ότι είναι σύμβολο πλήρωσης. Θέλει πάντα νά έχει τή διαβεβαίωση, ότι αυτό *είναι* γιά τόν Άλλο ο Φαλλός και ότι ο Άλλος *έχει* τόν Φαλλό γι' αυτό. Τό ύστερικό πρόσωπο έφευρίσκει έτσι τόν κύριο και άπειλεί τή συμβολική εργασία τής αϋθεντίας (autoité)⁵⁵ κάνοντας τήν νά παράγει μία γνώση που λειτουργεί «σάν» τήν έξουσία του κυρίου κι έτσι προσφέρει στό ύποκείμενο «τάξη και ασφάλεια». Ο Άλλος παράγει μία γνώση, άξίες, χωρίζει τό «καλό» άπό τό «κακό» και καθιστά τήν τήν έπιθυμία. Κάθε φάση ανακάλυψης και έφεύρεσης (επιστημονικής, φιλοσοφικής, καλλιτεχνικής, κ.τ.λ.) περνά πρώτα άπό τόν ύστερικό Λόγο. Τό ίδιο ισχύει γιά κάθε φάση τής άμφισβήτησης των κατεστημένων κυριαρχικών σχέσεων στην οικονομία, τήν πολιτική και τόν πολιτισμό. Τό πρόβλημα είναι όμως, τί θά έρθει κατόπιν: ένα δυνάμωμα και μία έπιθυμία (παλιού) Λόγου του κυρίου μέ «τάξη και ασφάλεια»⁵⁶ ή αντίθετα ένας Λόγος έλεγχομένος άπό τήν αϋθεντία του συμβολικού Νόμου.

51. Βλ. του ίδιου, VII, σ. 8.

52. Βλ. του ίδιου, II, σ. 8.

53. Βλ. του ίδιου, III, σ. 6.

54. Βλ. του ίδιου, I, σ. 5.

55. «Αϋθεντία»: autoité. Είναι πολύ σημαντικό νά γίνει ή διάκριση ανάμεσα στόν Κύριο και τήν αϋθεντία. Η Αϋθεντία είναι συμβολική, δέν είναι αναγκαστικά «Κύριος», αντίθετα ο Κύριος πάντα προσπαθεί νά έχει μία «ψευδοαϋθεντία» γιά νά δικαιωθεί. (Δύσκολη ή άκριβής μετάφρασή του).

56. Βλ. J. Lacan: Sem. XVII, IX, σ. 14.

47. «Συνείδηση ένοχής»: στα γερμανικά: Schuldbewusstsein. Η «Ένοχη» ενέχεται «Χρέος». Ο Lacan γι' αυτό ξεχωρίζει τή λέξη «Χρέος» στό συμβολικό επίπεδο άπό τή λέξη «ένοχη» στό εικονικό.

48. Βλ. R. Chemaia, σ. 80.

49. Βλ. R. Chemaia, σ. 80.

50. Βλ. J. Lacan. Sem. XVII, σ. 7, VIII, σ. 2, XII, σ. 13.

Τό αντικείμενο *a* είναι εδώ η αλήθεια της γνώσης S2, που γεννιέται από την άποτυχία των απαιτήσεων του υποκειμένου $\$$. Η αδυναμία της γνώσης να «έμπνευστει» από τό αντικείμενο της επιθυμίας, αποτελεί την άλλη όψη της αδυνατότητας⁵⁷, να διατάξει κανείς την επιθυμία του υποκειμένου.

Όπως σέ κάθε Λόγο, η παραγωγή χωρίζεται και εδω από την προϋπόθεσή της την αλήθεια: δέν υπάρχει άμεση σχέση, γέφυρα, μεσολάβηση ανάμεσα στό άπωθημένο αντικείμενο και την επάνοδό του. Η απόλαυση, η ήδονή μένει ή κρυμμένη, η άφραστη αλήθεια του υποκειμένου, όταν αυτό ασχολείται αποκλειστικά μέ τόν εαυτό του, μέ τίς απαιτήσεις του και τά άγχη του κι έτσι δέν βρίσκει διέξοδο στό αντικείμενο της επιθυμίας του⁵⁸.

Στό μέτρο πού τό S1 φτάνει στόν τόπο του πράκτορα και συντάσσει τό Λόγο του κυρίου, άγνοεί, «ξεπερνά» τό διχασμό, τά αιώνια ερωτήματα του υποκειμένου (πού δέν έχουν ποτέ τελειωτική άπάντηση). Τό S1 άπωθει τό υποκείμενο $\$$ σάν την κρυφή του αλήθεια και προϋπόθεση και εγκαθίσταται (φαινομενικά) «ώς κύριος», ως «αυτόνομο» υποκείμενο.

Άπό την άλλη μεριά, η αδυναμία ελέγχου του αντικείμενου της επιθυμίας μπορεί να οδηγήσει στό να εμφανίζεται η γνώση ως «αξία». Η γνώση τότε έρχεται στη θέση του πράκτορα, παράγει τόν Λόγο της γνώσης, πού καταργεί τά ερωτήματα του υποκειμένου για την ύπαρξη, τή σεξουαλική διαφορά και τόν συμβολικό Νόμο.

4. Ο Λόγος της Ψυχανάλυσης

Έκτός από τά δύο προαναφερθέντα περάσματα σέ άλλον Λόγο, μένει ένα άκόμα. Η αδυνατότητα πραγματοποίησης των απαιτήσεων του υποκειμένου, μπορεί στό τέλος να τό κάνει να φτάσει στόν τόπο του Άλλου. Έτσι η ήδονή, τό αντικείμενο *a* φτάνει επιτέλους στην κυρίαρχη θέση. Επιτέλους εδω τό υποκείμενο μπορεί ν' απολαύσει (ή να δεινοπαθήσει) και να μάθει την αλήθεια για την επιθυμία του. Αυτός είναι ο Λόγος (ύπαρξης) της Ψυχανάλυσης.

Σ' αυτό τό Λόγο ο Ψυχαναλυτής παίρνει τή θέση του πράκτορα σάν τό μικρό αντικείμενο *a*: σ' όλους τους άλλους Λόγους εμφανίζεται ως άδιαπέραστο, άπροπέραστο σημείο, τό πράγμα πού πάντα παραγνωρίζεται⁵⁹. Ο ψυχαναλυτής γίνεται ο ίδιος αίτιον/πράγμα (cause/chose) της επιθυμίας του αναλύοντα, στό μέτρο πού τόν προσκαλεί, να τά πει «όλα», να πει ό,τι άπαισιο, άισχρό, άπορριμματικό, άποκρουστικό ή έλκυστικό έχει⁶⁰. Αυτός ο Λόγος άποτελεί τό αντίθετο κάθε φαντασιακής ταυτοποίησης την οποία άποφεύγει μέ κάθε τρόπο. Ο ψυχαναλυτής είναι τό δοχείο άπορριμμάτων του αναλύοντα.

Η ψυχανάλυση βρίσκει τή δύναμή της στην αιώρηση, στην όποία, ως μοναδικός Λόγος, κρατείται, γιατί έτσι τό άσυνείδητο δέν εξαναγκάζεται σέ σιωπή. Ά-

πορρίπτει εξίσου τόν «προσηλυτισμό» και την «ένσωμάτωση» και έχει πάντα διαλυτική επίδραση σέ δικτατορίες. (Έτσι τά ολοκληρωτικά καθεστώτα την χτυπούν: ένθικοςσοσιαλισμός, σταλινισμός, κ.τ.λ.).

Για τό υποκείμενο, τό να μάθει την αλήθεια για την επιθυμία του, σημαίνει να δώσει στα λόγια την αξία εκείνη, μέ την όποία μειώνεται ή φαντασιακή τους επίδραση. Αντί έναν «άδειο» λόγο πετυχαίνει έναν «πλήρη» λόγο⁶¹. Η γνώση της αλήθειας σημαίνει ότι λαμβάνεται υπόψη ή πραγματική ιστορία του υποκειμένου (πού δέν σημαίνει καμιά όντολογική αλήθεια, ούτε ύπαρξιστική).

Αυτή η αλήθεια δέν είναι ούτε μεταφυσική ούτε θρησκευτική, αλλά μία Ά-λήθεια, άπελευθέρωση από τή λήθη, δηλαδή τό άποτέλεσμα μιάς εργασίας μέ συμβολικό ύλικό, πού προμηθεύει άποκλειστικά ο ίδιος ο αναλύων μέσα στην ψυχανάλυση⁶².

Η Ψυχανάλυση οργάνωνεται γύρω από την επανενθύμηση και δέν σημαίνει την επαναφορά αυτού πού κάποτε «ήταν». Η συμβολική επεξεργασία του παρελθόντος, τό «ξεπεράσμα» του, δέν άποτελεί μία άπλή «επανάλληψη» αυτού, πού στό Πραγματικό χάθηκε για πάντα, αλλά την εκ των ύστερων άλλαγή, τό δόσιμο νοήματος διά μέσου της επανάλληψης⁶³. Η δυνατότητα του ψεύδους (όχι τό Λάθος), ως προϋπόθεση της αλήθειας, έγκειται όχι στην πρόθεση, αλλά στην αδυνατότητα να ξέρει κανείς να πει, να κάνει «όλα» αυτά πού ξέρει/θέλει άσυνείδητα. (Τό «δικαίωμα» για ψεύδος και για άρνηση «όμολογίας» είναι τό μόνο μέσο ενάντια στόν ολοκληρωτισμό).

Ένα υποκείμενο επιθυμεί επειδή μιλάει και μιλάει επειδή επιθυμεί: η απόλαυση και η ήδονή θέτουν όριο στην γλώσσα. Η αλήθεια σάν «άδελφή» της ήδονης⁶⁴, ως *αίνιγμα*, τοποθετείται εν μέρει εκτός του Λόγου αλλά συγχρόνως υπάρχει μόνο μέσω συμβολικών σχέσεων στην φόρμα μιάς γνώσης, ποτέ όμως ως κλειστό «όλον» (αυτό τό γεγονός εκφράζουν οι λογικές άντινομίες και τά παράδοξα). Η αλήθεια είναι κάτι, «μισό», άτέλειωτο, μερικό, ένας «μισό-λόγος»⁶⁵.

Στό Λόγο του Ψυχαναλυτή η γνώση S2 βρίσκεται στόν τόπο της Άλήθειας: η αλήθεια λειτουργεί ως γνώση⁶⁶. Αυτός ο Λόγος και η άπόφανση⁶⁷ της αλήθειας σ' αυτόν, συγχέονται συχνά μέ τόν Λόγο της Γνώσης, του κυρίου, της ύστερίας. Άλλά ο λόγος του αναλύοντα δέν ταυτίζεται μέ τό λόγο του ύστερικού προσώπου, ούτε ο λόγος του ψυχαναλυτή μέ τό λόγο του κυρίου ή της γνώσης.

Στόν άνοιχτό «κύκλο» των τεσσάρων Λόγων, η αυθεντία του συμβολικού Νόμου βρίσκει τή θέση της στό Λόγο του ψυχαναλυτή (S1 στόν τόπο της παραγωγής). Αυτός ο Λόγος είναι μιά «άρνηση» του Λόγου του κυρίου. Δέν περιορίζεται μόνο στόν καθαρά ψυχαναλυτικό Λόγο, αλλά περιλαμβάνει όλες τίς μορφές (διαλογικές ή συλλογικές) λόγων και καταστάσεων, οι ό-

57. Άδυνατότητα: Impossible. Είναι ο όρισμός του Πραγματικού. Αντίθετα η «αδυναμία»: impuissance (πού σημαίνει και (σεξ.) «άνικανότητα») είναι στό εικονικό επίπεδο.

58. Βλ. S. Freud: *Le cas Dora (1905-1901)*. G. Wajeman: *Le Maître et l' hystérique: l' épidémie de Morzine". 1857-1877*, στό *Ornicar?* no 3.

59. Βλ. J. Lacan: *Sém. XVII. IV. σ. 4*.

60. Βλ. επίσης του ίδιου, III, σ. 9.

61. «Άδειος», «πλήρης» λόγος: parole vide, pleine.

62. Βλ. J. Lacan: " Fonction et champ de la parole et du langage", in: *Écrits*.

63. Βλ. S. Freud: *Moïse et le Monothéisme*. J. Lacan: *Sém. XVII. V. σ. 8*.

64. Του ίδιου, III, σ. 2.

65. Του ίδιου, III, σ. 7. «Μισό-λόγος»: "Mi-dire".

66. Βλ. J. Lacan: *Sém. XVII. III, σ. 8*.

67. «Άπόφανση»: L' énonciation.

ποιες (άν και για μικρά χρονικά διαστήματα) έχουν ομόλογη δομή με αυτό τον Λόγο.

Η αυθεντία (που δεν έχει εδώ καμιά σχέση με τη γνώση ή την κυριαρχία) «φτιάχνει» με τη συμβολική της δραστηριότητα μία θέση για το υποκείμενο μέσα στον Πραγματικό χώρο, χωρίς να σταματήσει τη δημιουργία νοήματος (πράγμα που κάνει ο κύριος). Ο λόγος της είναι μισόλογος, απ-αγόρευση (όχι υπ-αγόρευση), διατηρεί το διαφορούμενο. Δεν λέει: «κάνε» αλλά «μην κάνεις». Παράγει έτσι μέσα στο Πραγματικό μία αλλαγή φόρμας του φαντασιακού, τον *συμβολικό είνουχισμό*. Έγγυάται την επιθυμία, ξεχωρίζει τις φαντασιακές συνέπειες (την ένοχη) από το συμβολικό χρέος, στο μέτρο που περιορίζει το εγώ και το υπερεγώ και τ'α ξεσκεπάζει σαν φαντασιακά προϊόντα⁶⁸, σαν «αναγκαία κακά».

Η εξουσία, ως φαντασιακό προϊόν κάθε άλλου Λόγου, είναι αυθαίρετη και φαινομενικά αναγκαία στον τυχαίο χαρακτήρα της. Η αυθεντία αντίθετα, ως συμβολικός Νόμος και *συμβολική Διαφορά*, αναιρεί, αμφισβητεί την εξουσία και η υπερυποκειμενική της λειτουργία⁶⁹ έχει αναγκαίο χαρακτήρα. Το γλιστρήμα της αυθεντίας στην εξουσία είναι όμως πάντα δυνατό. Από τον Φρόντ κι έπειτα ξέρουμε ότι η μόνη δυνατότητα μίας αλλαγής των κατεστημένων σχέσεων, χωρίς την αιώνια επαναφορά, το γυρισμό των παλιών δαιμόνων, έγκειται στο σεβασμό του συμβολικού Νόμου (στη φόρμα και το περιεχόμενο), ακόμα και όταν

αυτή η στάση προσωρινά φαίνεται σαν «χαμένος αγώνας» και «ελιτίστική»⁷⁰.

Η δυνατότητα μιάς αλτερνατίβας (πολιτικής, οικονομικής, πολιτιστικής) εξαρτάται από την ύπαρξη «εκκεντρών ατόμων»⁷¹ στην κοινωνία, γιατί οι φαντασιακές ταυτοποιήσεις κι εξαρτήσεις στη μάζα εμποδίζουν την ανάπτυξη σεβασμού του Συμβολικού Νόμου, του Χρέους και της Έλευθερίας που συγχρόνως συνεπάγεται.

Μιά άλλη πολιτική και μιά άλλη ηθική θά σήμαιναν ότι ούτε το άτομο θά θυσιαζόταν στο σύνολο ούτε το σύνολο στο άτομο. Αυτή η «αδύνατη» προσδοκία έχει στόχο της τον «πυρήνα» του Πραγματικού.

Στόν Λόγο της Ψυχανάλυσης, το απόρριμμα, το «μικρό αντικείμενο» α είναι στόν τόπο του πράκτορα κι επιτρέπει έτσι στο υποκείμενο, που κάνει μιά συμβολική εργασία στόν τόπο του Άλλου, νά αναγνωρίσει αυτό το κατάλοιπο, σαν τό αίτιο/πράγμα της επιθυμίας του και νά τό δεχτεί σαν τέτοιο. Τό υποκείμενο πραγματοποιείται έτσι ως *συμβολική έλλειψη*. Ο Λόγος του ψυχαναλυτή παράγει τό κύριο σημαίνον S1 του *είνουχισμού*, της *σεξουαλικής διαφοράς* και του *συμβολικού Νόμου* και προκαλεί τη γνώση S2 ν' αποδείξει την αλήθεια του υποκειμένου.

Στόν Λόγο του Ψυχαναλυτή, τό αντικείμενο δεν γίνεται αντικείμενο μόρφωσης ούτε ιδιοκτησίας ούτε ταυτοποίησης, αλλά μόνο αντικείμενο απολαύσεων και δεινοπαθημάτων. Έδώ «ζει» τό υποκείμενο τίς φαντασιώσεις του μέχρι «τέλους» (άλλά συμβολικά). Έτσι ο Λόγος αυτός εγκαθίσταται μέ τό αδιανόητο και τό αδύνατο. Η άπωθημένη γνώση S2 ξαναγυρίζει ως συμβολικός Νόμος S1 (άπαγόρευση φόνου και αιμομείας)⁷².

Η αλήθεια δεν σημαίνει εδώ καμιά μυστική ενόραση της έλευθερίας, καμιά «απελευθέρωση» από τό θάνατο ή τη σεξουαλική διαφορά, αλλά μόνο την ύποδοχή της ιστορίας του υποκειμένου και την παραδοχή της απ' αυτό, πράγμα που δεν είναι δυνατό στους άλλους Λόγους και την καθημερινή ζωή. Αυτό σημαίνει νά ζητάει κανείς αντί για τη γνώση την αλήθεια, αντί για την εξουσία την ήδονη, αντί για την ταυτότητα την επιθυμία, αντί για την ασφάλεια την έλευθερία, αντί για την άμεσότητα τη διακριτικότητα.

68. Βλ. J. Bollot, B. Milan, J. M. Ribettes: Sur le pouvoir, in: Le coq Héron, no 77, 1980.

69. «Υπερ-υποκειμενική»: Transsubjective.

70. Βλ. J. Lacan: Sem. XVII, XHa, σ. 9.

71. «Έκκεντρών» ατόμων: Dé-centrés. Η ύπαρξη του Άσυνείδητου, «έκθρονίζει» τό «εγώ», που νόμιζε ότι είναι τό «Κέντρον» του Κόσμου, στην ναρκισσιστική του παρανοϊκή ιδέα Παντοδυναμίας και Παντογνωσίας.

72. Βλ. J. Lacan: Télévision, σ. 48. Βλ. επίσης Θ. Λίποβατς: «Τό σώμα, τό όνομα και οι αισθήσεις», στόν τόμο: «Ψυχανάλυση και Έλλάδα» (ύπό έκδοση), Έκδόσεις Έταιρείας Σπουδών της Σχολής Μωραΐτη.

3 μεγάλα βιβλιοπωλεία στην καρδιά της Θεσσαλονίκης
ός περιμένουν

ΜΠΑΡΜΠΟΥΝΑΚΗΣ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ 4 ● ΕΓΝΑΤΙΑ 150

ΤΟ ΚΑΤΩΪ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ 6 ● ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Κάθε εβδομάδα καινούργιες προσφορές βιβλίων
και ειδικές τιμές

ΠΡΑΚΤΟΡΕΥΟΝΤΑΙ ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ "Μ Ε Τ Ο Π Η"

Ο John Heartfield γεννήθηκε στο Βερολίνο τό 1891. Συμμετέχει ενεργά στις εκδηλώσεις της ντανταϊστικής ομάδας του Βερολίνου, τό 1916-17. Τήν επόμενη χρονιά γράφεται στό Κομμουνιστικό Κόμμα καί αφιερώνεται στό προπαγανδιστικό φωτομοντάζ. Δουλεύει γιά τόν γερμανικό κομμουνιστικό τύπο καί φτιάχνει εξώφυλλα καί εικονογραφήσεις γιά τά βιβλία του εκδοτικού οίκου "Malik" πού ίδρυσε τό 1917 μέ τόν αδελφό του Wieland Heartfield. Τό 1924 ιδρύει, μαζί μέ τόν Georg Grosz καί τόν Karl Witte, τήν «Κόκκινη Ομάδα», "Ένωση κομμουνιστών καλλιτεχνών. Κινηγημένος από τά Γερμανικά τό 1933, συνεχίζει τή δραστηριότητά του στην Πράγα ως τό 1938, πού καταφεύγει στό Λονδίνο. Πέθανε τό 1968 στό Ανατολικό Βερολίνο.

Τί είναι τό πολιτικό φωτομοντάζ; Είναι μιά σύνθεση από φωτογραφίες πού συνοδεύεται από κείμενο, χρώμα ή σχέδιο. Τό κείμενο μετατοπίζει τό νόημα τής φωτογραφίας. Σ' ένα πραγματικό φωτομοντάζ, όπως λέει ο ίδιος ο Heartfield, «ή φωτογραφία, κάτω από τήν επίδραση του κειμένου, δέν μιλά μόνο γιά τό συγκεκριμένο φαινόμενο πού δείχνει, αλλά καί γιά τήν κοινωνική τάση πού εκφράζει τό φαινόμενο αυτό». Τό αποτέλεσμα, γιά νά λειτουργήσει προπαγανδιστικά, πρέπει νά είναι σαφές καί άμεσα κατανοητό. Γιά τόν Heartfield, τό έργο συνιστά μιά νέα ανάγνωση του γεγονότος. Στόχος τής εικόνας είναι νά αιφνιδιάσει, νά καταγγείλει καί νά διαδώσει τίς ιδέες εύκολότερα άπ' ότι τό γραπτό κείμενο. Πρέπει γι' αυτό νά είναι έντυπωσιακή καί αναγνώσιμη μέ τήν πρώτη ματιά. Δέν πρόκειται γιά ένα παιχνίδι μέ ψαλίδια καί εικόνες, αλλά γιά τήν καλλιτεχνική πρόθεση νά δοθεϊ, μέ καθαρές φόρμες, μιά εικόνα ίκανή νά κάνει, αυτόν πού τή βλέπει, νά δει πίο συνειδητά τήν πραγματικότητα. Τό φωτομοντάζ, λοιπόν, είναι μιά τέχνη πού άντιδρά άμεσα στό καθημερινά γεγονότα. Καί οί εικόνες του Heartfield, ακριβώς επειδή τό μήνυμά τους είναι άμεσα, καθαρό καί χωρίς διφορούμενο, διατηρούν άκόμη καί σήμερα τήν «επαναστατική όμορφιά» τους.

JOHN HEARTFIELD

1891-1968

Πρέπει νά χρησιμοποιούμε τό φωτομοντάζ ως μέσο τής ταξικής πάλης, παντού όπου είναι δυνατόν: στό σχολεία, στις επιχειρήσεις καί στους επιστημονικούς οργανισμούς. Στά χέρια κάποιου πού ξέρει νά τό χειρίζεται έξυπνα, τό μέσο αυτό μπορεί νά γίνει όπλο γιά τήν πάλη, γιά τή μελέτη καί τήν οίκοδόμηση τής κοινωνίας.

John Heartfield

Stützen der Gesellschaft: „Alles in schönster Ordnung“

«Ζήτω! μᾶς τελείωσε τὸ βούτυρο!»
(19 Δεκεμβρίου 1935)

Ὁ Γκαίρινγκ στό λόγο του στό Ἀμβούργο: «Ἀνέκαθεν, τὰ μεταλλεύματα αὐξάναν τὴ δύναμη μιᾶς αὐτοκρατορίας, ἐνῶ τὸ βούτυρο χρησιμεύει μόνο γιὰ νὰ παχαίνει τὸ λαό».

«Ὁ κατηγορῶς καὶ ὁ κατηγορούμενος»
(16 Νοεμβρίου 1933)

Στὴ δίκη πού ἐγινε στὴ Λειψία γιὰ τὸν ἐμπρησμό του Reichstag, κύριος κατηγορούμενος ἦταν ὁ Δημητρός καὶ Βασιλικός Ἐπίτροπος ὁ Γορίνγκ. Ἡ ἀπολογία του Δημητρός μετατράπηκε σέ ἐνα ἀμείλικτο κατηγορῶ κατά του ναζισμού. Οἱ κατηγορούμενοι ἀθωώθηκαν.

«Στηρίγματα τῆς κοινωνίας: Ὅλα εἶναι ἐν πλήρῃ τάξει»
(29 Ἰουνίου 1933)

Ἀναφέρεται στὴν Παγκόσμια Οἰκονομικὴ Συνδιάσκεψη πού ἐγινε στό Λονδίνο ἀπὸ τίς 2 ὠς τίς 7 Ἰουλίου 1933. Στόχος τῆς ἦταν μιά διεθνὴς νομισματικὴ συμφωνία πού θά θεράπευε τὴν οἰκονομικὴ κρίση. Ὁ στόχος ἀπέτυχε. Σχόλιο: Daladier, πρόεδρος του συμβουλίου: «Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς παγκόσμιας οἰκονομικῆς κρίσης, παρατήρησα μιά εὐνοϊκὴ εξέλιξη τῶν προβλημάτων. Οἱ διαπραγματεύσεις φαίνεται ὅτι τείνουν πρὸς πλιό συγκεκριμένες λύσεις, ἀπ' ὅ,τι μπορούσαμε νὰ ἐλπίζουμε». Macdonald (Βρετανὸς πρωθυπουργός), πρόεδρος τῆς συνδιάσκεψης: «Μπορῶ νὰ διακηρύξω μὲ ἐντιμότητα καὶ πεποίθηση ὅτι τὰ ἀποτελέσματα τῆς συνδιάσκεψης εἶναι πολὺ ἱκανοποιητικὰ».

«Είμαι ένα λάχανο. Γνωρίζετε τὰ φύλλα μου;»
(Βερολίνο, Φεβρουάριος 1930)

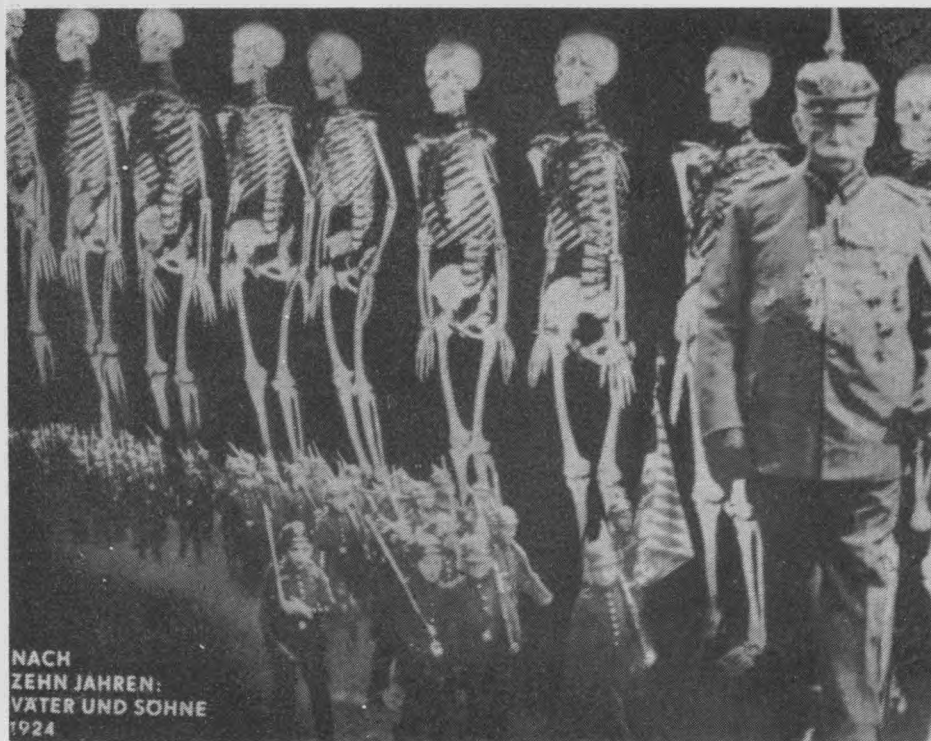
Παρωδία ενός εθνικιστικού τραγουδιού: «Είμαι ένας Πρώσος, γνωρίζετε τὰ χρώματά μου;» Σχόλιο: "Όποιος διαβάζει αστικές εφημερίδες γίνεται τυφλός και μουγκός. Πετάξτε τούς αποβλακωτικούς επιδέσμους!"

«Βιέννη ...1934»

Ο παλιός λόγος της παρισινής κομμούνιας ξανάησε: «τόπο στους εργάτες, θάνατο στους δήμιους».

«Ενδιαφέρεσθε νά πέσετε ξανά στό πεδίο τῆς μάχης γιά νά ἀνέβουν οἱ μετοχές;» (1932)

NACH
ZEHN JAHREN:
VATER UND SOHNE
1924

DER SINN DES
HITLERGRUSSES:

Hinter
MILLIONEN
STEHEN
HINTER MIR!

Kleiner Mann bittet um große Gaben

13. Bild: Heinrich. Für die millionen hinter mir, 16. Oktober 1932

«Δέκα χρόνια μετά: πατέρες και γιοί»
(4 Αυγούστου 1924)

Ἡ σύνθεση ἐκτέθηκε στή βιτρίνα τοῦ βιβλιοπωλείου Malik στό Βερολίνο, ἀνάμεσα σέ ἀφίσες, δελτία τροφίμων, παράνομες προκηρύξεις καί ἄλλα ντοκουμέντα ἀπό τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο. Οἱ περαστικοί πού σταματοῦσαν μπροστά στή βιτρίνα ἦταν τόσο πολλοί καί οἱ συζητήσεις πού προκαλοῦσε ἡ εἰκόνα τόσο ζωηρές, ὥστε ἡ ἀστυνομία διέταξε νά ἐκκενωθεῖ ἡ βιτρίνα, γιά νά ἀποφευχθεῖ διατάραξη τῆς κυκλοφορίας.

«Ἡ σημασία τοῦ χιτλερικοῦ χαιρετισμοῦ: Ἐκατομμύρια
βρίσκονται πίσω μου» (16 Ὀκτωβρίου 1932)

Σχόλιο: Μικρός ἀνθρωπάκος παρακαλεῖ γιά μεγάλες προσφορές.

‘Ο λογοτεχνικός Πολίτης

13

Έπιμέλεια τεύχους: *Μαριάννα Δήτσα*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μάρκος Μέσκος
Στόν ἴοκιο τῆς γῆς

Πάνος Θασίτης
Γιά τή φύση τῆς ποίησης

Λουί Άραγκόν
Θέατρο/Μυθιστόρημα
(ἀποσπάσματα)
με τάρφραση: Χρύσα Προκοπάκη

Νάσος Βαγενάς
Γιά ἕνα ὄρισμό τοῦ μοντέρνου στήν ποίηση

Τζίνα Πολίτη
Ἰκανότητα καί ἐπιτέλεση
μιά προβληματική
σχέση τῆ σύγχρονη λογοτεχνία

Μαρία Σακαλάκη
Κοινωνιολογία καί Λογοτεχνία
Οἱ κοινωνικές συνθήκες παραγωγῆς καί κατανάλωσης
τῶν συμβολικῶν προϊόντων
μιά προσέγγιση τῆς σκέψης τοῦ Πιέρ Μτιουρνιέ

Μάρκος Μέσκος

Στόν ἴσκιο τῆς γῆς

Κάτι πού σιωπᾶ — λέγεται μισά δέν λέγεται.
Μετά ἡ ἀδράνεια καί ἡ ἀφασία καί τό ἀπόδιωγμα
ἀπό τίς ὄχθες τῆς πόλης μακριά.

I

Σάν τή φάλαινα πού ξεβράζει τό κύμα κάποια νύχτα
βαγόνι τῆς θάλασσας μονάχο στήν ἀκτή
κι ὅσα καλέσματα κατόπιν ἀπό τοὺς ὀρίζοντες
ἀκαρποί μαγνήτες σβυσμένοι παντοτινά γιά τήν ὄρασή της
πού ἀρνεῖται νά δεῖ ἀρνεῖται νά χαμογελάσει
νά φύγει πάλι ἀρνεῖται.

II

Σίγουρο θλιβερό φῶς τῆς λάμπας στό Χαρμάνκιοϊ
δυτικά διεμβολισμένη ἀπό τίς ράγες τοῦ τρένου
πόλη ματωμένη πόλη χιλιοερωτευμένη

στόν βρωμισμένο Γαλλικό λένε πώς εἶναι μπρούμυτα θαμμένοι
στρατιῶτες πολλοί καί στό Καραμπουρνάκι
τά καράβια ἐκείνων πού χάθηκαν γιά πάντα.

Διάλεξε ἐσύ τήν ἐξοδό σου.

III

Στά ὄνειρικά πετρώματα τῆς Ἱστορίας κυνηγημένοι ἀπ' τή
φωτιά καί τό νερό πᾶρε μιά στιγμή ὅταν μελανιάζουν τά
βουνά ἀπό τό κρύο καί τό κέρμα χρυσό βυθίζεται στόν
κουμπάρα τοῦ σύννεφου ποτέ μὴ σβύνοντας τό φυτίλι τῆς
καρδιάς κρυφό μέσα στά κρυφά (κι ἄς λησμονηθεῖ παρα-
καλῶ) τό χωριό Τσέγανη στήν ἐνδοχώρα μέ τά ψάρια κόκ-
κινα — λοιπόν γιά τό ψηλό μαῦρο σκυλί νά ποῦμε περήφα-
νο καί μινῶδες μά ποιός ἀφιλότιμος τοῦκοψε τό πίσω πόδι
καί σάν παπί φοβισμένο πέτρα τήν πέτρα πηδοῦσε λακί-
ζοντας κάθε πού τό γαύγιζαν τ' ἀνύπαρκτα μικρά ψωρό-
σκυλα.

IV

*Καί πῶς βρέθηκε παροπλισμένο μουλάρι στό μῶλο
ἀμίλητο στά τέσσερα καί τήν οὐρά πέρα δῶθε*

*ἄραγε νά νοεῖ γιατί στό λαιμό ἢ τριχιά
γιατί στερνή βάρκα θά φέρει ψάρι τοῦ πετρελαίου
καί γιατί στά σύρματα χελιδονάκι τιτιβίζει
ζετρελαμένο ἐκεῖνο ἀπό χαρά
κι αὐτό μέ τήν κεφάλαια κάτω στή θλίψη.*

V

*Τοῦ Σαγγαρίου οἱ μαχητές ἀποδεκατισμένοι μά πονηροί
φίλησαν τό χέρι τῆς καβουρομάνας Σαλονίκης κι ἀπό τότε
κάθε μέρα πού ξυπνῶ μιά σπίνος εἶμαι μιά κοράκι*

*ἔτσι μιλῶ ἀπ' τή χαραυγή γιά τό μπουκέτο ἐκεῖνο
στό μεθυσμένο τό μυαλό τοῦ ἀσίκη Ἀβραάμ Μπεναρόγια!*

VI

*Γριά κυρά Λισάβητ θά σέ πάω στή Μηχανιώνα
τσιλικο τ' ἀμάξι καί κρασάκι ὅπως σ' ἀρέσει
μὴν πονᾶς θά βροῦμε στό φεγγάρι κάποια θέση —
κάντρο τῶν μελλοντικῶν ἀντικέρ στόν κουφόν αἰῶνα!*

*Θᾶναι ἐκεῖ ἡ Μαρία μέ τόν Σταύρο καί τόν Τόλη
οὔτε γάτα οὔτε ζημιὰ ἤσυχα στό περιγιάλι
μοναχά μιά νύχτα μακρινά τά φῶτα κι ἡ βαβούρα ζάλη —
στό ἀδειανό κεφάλι μας κολλημένο ἓνα πιστόλι.*

*Ζωντανοί νεκροί τό χάραμα γιά τή Σαλονίκη πίσω
μελαγχολικό τραγούδι ἀπ' τά παλιά λησμονημένο
τά Ντεπώ καί τά Κουλέ Καφέ μέ ἀεράκι ξένο
καί σημερινό — τί λές; — λέω πάλι ν' ἀγαπήσω...*

VII

Πλατεία Ἐλευθερίας, πλατεία σύναξης τῶν Ἑβραίων.

*Πλατεία τῶν καϊκιῶν εἶναι τό λιμάνι
πού συνωστίζονται κατάρτια κι ἄλμπουρα καί ἱστοί
ῶρα δειλινοῦ καί σούρουπο μουντό
νά δοῦνε κινηματογράφο μέ χρώματα ἐξαίσια
κατά τόν Ὀλυμπο καί τίς ἀκτές τῆς Κατερίνης.*

Ὁ καλύτερός μου φίλος θά μέ προδώσει.

VIII

Σεισμόπληκτες οί εκκλησιές κάποιες ψαλμουδιές ἀπ' τὰ χαλάσματα κι ἀνθοῦν οἱ Τράπεζες χαράματα σαλεύει ἡ πόλη μέ τίς βιτρίνες κατόπι τό κάλεσμα πλαστό τὰ τζήν πού ξεβάφουν μά ἡ ὥρα δέν λησμονάει συμφόρηση κάθε τόσο μελίσσι τρέχει παντοῦ κούραση στά πόδια τὰ χέρια ὄχι φτερά στήν καρδιά τό αἷμα συντηρημένο ὅπως στούς τοίχους τό παμπάλαιο αἷμα — ἔκανε λάσπη ἢ βροχή μέ γυμνό μάτι δέν φαίνεται ἴχνος τῆς μνήμης φουσατο νεκρό ἀκόμα ὑπάρχουνε τὰ πεῦκα στό Διοικητήριο ὀριζόντια ὁ Ἅγιος Δημήτριος κάθετα ὁ Βενιζέλος λοιπόν σ' ἕνα κίόσκι τῶν Δικαστηρίων συνάντησα τόν Χάρη χρόνια πρὶν καί χρόνια τόσα σκοτωμένον κι ὅμως τώρα τῆς ἀγάπης ἔνοχος καί τοῦ φθορίου φωτός κουρελής τό μεγάλο ξίφος στό στήθος κάποτε πάλευκο πουλί στό ἀπέραντο τίποτε ἀμετάπειστα κρώζει.

IX

Ὁ δρόμος βαλτόνερα περνάει μέσα ἀπ' τοὺς νεκρούς
δίχως ἔλεος τὰ πουλιά τυφλά στήν οὐμίχλη

τόν κάμπο μέ βιολί τριαλαρό νά διασχίσεις
ξορκίζοντας τόν βασιλιά πολύποδα Καρκίνο
γιατί ἀπ' τὰ χτές ἀτομικά κελιά δέν ὑπάρχουν.

X

Τὰ μονοπάτια ἀνοίξανε τώρα πλατεῖς λεωφόροι
καί παντοτινή κλέφτρα ἢ κίσσα ραμφίζει
κόκκινα ἐντόσθια στό κατάστρωμα τῆς ὁδοῦ.

Πι θριαμβική δύση τί φθινόπωρο λαμπρό
στερνοπαῖδια τῆς λεύκας φύλλα στήν κορφή μέ χιονόνερο πλάι
τόξα λοξά ἀπ' τόν ἄνεμο καί τή βροχή πολύχρωμο φτερό
πῶς θά χαθεῖ ρωτάει τ' ἄγριο πουλί καί μένει ἀκάλυπτο
στήν κἀνη καί στό μάτι τῶν κυνηγῶν εὐθεία

πάει μᾶς ἐξοντώσανε
χρόνο μέ χρόνο λιγότερα τῶν τσίρκων στολίδια —
οὕτως ἢ ἄλλως ἤμαστε μειονότης καί βάσανο πικρό
τό ξαφνικό μεθύσι τῶν ἀνθρώπων.

XI

Ἐγκλημα νά γράφεις ποιήματα.

Θά βραδιάσει σέ λίγο
καί δάφνες στή βροχή σαπίζουν τούς ἀνθρώπους
πόλη στήν καταχνιά κόκκινα σήματα συγκρούονται

θά βραδιάσει σέ λίγο μέ τή νύχτα του ὁ καθεῖς
μά πρὶν θ' ἀνοίξει ὁ οὐρανός δυό μινούτια
ἐκεῖ κατά τό μπλέ δειλινό τό δέντρο καί τόν Ὅσμανάκο.

XII

Μπέλλες ἄγριο καί λεύκες ψηλές στή Δοϊράνη μέ φεγγάρι νύχτα
Παίονες στ' ἄλογα γκρίζος ὑπερόπτης ὁ μονόδρομος Ἄξιός κρύβει κάτι
(τά χαῖρε κατά τόν Βοριά τά χαῖρε γιά τό Νότο ἄστειο ἀμίλητο)
καί στόν κόλπο ἄμυαλοι γλάροι ἀναζητοῦν δεμένο χειροπόδαρο
τό πτώμα πού δέν βρέθηκε τά χρόνια ἐκεῖνα — μετά
στάζει τό φθινόπωρο ὅλο βρέχει παντοῦ
κακιὰ συνήθεια ἢ ζωή κι ὁ θάνατος κακός, στραγγαλισμένος

πᾶρε τά μάτια σου ἀπό ἔκει Μινέλη
γενναριάτικα ζουμπούλια θά χτυπήσουν πάλι.

XIII

Καί μὴν ξεχνᾶς τή θάλασσα πού ὑπάρχει καθημερινά
κάποια καράβια πηγαινε ἔλα τοῦ διαβόλου
γιά τό βυθό, καί τά σκοτάδια του ἀκριβῶς δέν ξέρεις ἱστορία

συνήθισες τή γλώσσα τῆς στεριάς στό ἀνήφορο
πασίδηλες ὦ! ἐποχές τοῦ παγωμένου ἡλίου
καί μέ τό μάλαμα πού τρώει τά χέρια τέλος τέλος
μένει τό χῶμα βροχή ματωμένη καί τά λουλούδια ἀνθίζουν

γλώσσα τῆς ἀνάγκης — ἔτσι θά σβύσεις
τό σούρουπο πού λαγαρίζουνε τά χρώματα
πουλί κρυμένο ἀθάνατο νοσταλγικά
καί μέ τή γλώσσα δροσερή προτοῦ τό κάμα πέσει

συνήθισες τή γλώσσα τῆς στεριάς μέ τά μωρά στόν ὦμο
λόφο τό λόφο δρασκελᾶς καί ἡ κεφαλή στόν οὐρανό
ἀπό τά ἔγκατα τῆς γῆς ἓνα ἑκατομμύριο χρόνια σ' ἀγαπῶ.

XIV

Πάνω στό κάστρο ἓνα λουλούδι σκονισμένο τρεμίζει.

Πάνος Θασίτης

Γιά τή φύση τῆς ποίησης

Από τή «σύλληψη» ὡς τή διατύπωση τοῦ στίχου, ἡ ἀπόσταση εἶναι — μπορεί νά εἶναι — μηδέν ἢ σχεδόν μηδέν: ἀνάμεσα σ' αὐτά τά δυό σημεία δέν ὑπάρχουν ἐνδιάμεσα στάδια. Γι' αὐτό ἡ ποίηση εἶναι ἡ πιό ἄμεση ἔκφραση. Ταυτίζεται — μπορεί νά ταυτίζεται — μέ τήν ἴδια τή φωνή ἢ τό τραγούδι.

Ἡ ποίηση δέν προσφέρει κανένα «ἄλλοθι» στόν ποιητή, σάν αὐτά πού προσφέρει ἡ πεζογραφία ἢ τό θέατρο. Στήν ποίηση δέν ἔχουμε λ.χ. «πρόσωπα», «χαρακτήρες», «περιγραφές» ἢ «δρώμενα» πού παραλλάζουν, ἀφομοιώνουν ἢ ἀποστασιοποιούν τό συγγραφέα, μπαίνουν ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί τόν ἀναγνώστη καί τόν κρύβουν. Ἡ ἀνυπαρξία τέτοιων ἄλλοθι στήν ποίηση, εἶναι σύμφωνη μέ τόν ἄμεσο χαρακτήρα τῆς ποίησης καί τόν ἐπαληθεύει.

Η ποίηση λειτουργεῖ στή βάση τῆς πιό προχωρημένης ἀφαίρεσης. Ἡ «ποιητική» εἶναι μιά ἀκραία ἀφαιρετική διαδικασία, πού τά ὅρια τῆς περιορίζονται μόνο ἀπ' τά ὅρια τοῦ λεκτικοῦ.

Στό ἐπίπεδο τῆς συνειδήσης, ἡ ἀφηρημένη κατάσταση τῆς ποίησης προέρχεται ἀπό τήν ἰδιαίτερη γνωστική λειτουργία τοῦ ποιητή. Πιό συγκεκριμένα: προέρχεται ἀπό τήν ἀδιάκοπη μετατροπή τοῦ ἱστορικοῦ ἡμερολόγιου σέ ἱστορικά ἀφηρημένο βίωμα, ἀπό τή συνεχή ἀποσύνδεση τῆς καθημερινῆς ἐμπειρίας ἀπό τούς ὅρους τοῦ συγκεκριμένου ἢ τοῦ πραγματικοῦ.

Στήν πεζογραφία, ἀντίθετα, ἡ ἀφαιρετική διαδικασία — πού βέβαια εἶναι γενικό χαρακτηριστικό τῆς αἰσθητικῆς μετατροπῆς — εἶναι σημαντικά περιορισμένη. Ἡ πεζογραφία διατηρεῖ τήν ἱστορική σύμβαση, τήν ἱστορική ταυτότητα τῆς ἐμπειρίας ἢ, ἀκριβέστερα, ὑποχρεώνεται νά τίς κατασκευάσει (ποιός, πού, πότε κ.λπ.)

Ο ποιητής δουλεύει μέ τή λέξη. πού εἶναι τό κύτταρο τοῦ ποιήματος. Αὐτό ἐξηγεῖ τήν πολυσήμαντη πυκνότητα τῆς λέξης στό ποίημα, τή δυναμική συγκέντρωση αἰσθησης καί νοήματος στό στίχο, ἀκόμα καί τή χρονική καί ποσοτική οἰκονομία τῆς ποίησης (ἡ ἔνταση στή θέση τῆς ἔκτασης).

Συγκριτικά, τά κύτταρα τῆς πεζογραφίας εἶναι ἡ πρόταση ἢ ὁμάδα προτάσεων (περίοδος) ἢ ἡ «σελίδα» ἢ ἀκόμα καί τό «κεφάλαιο». Σ' αὐτά, θ' ἀναζητήσουμε τά κέντρα πυκνώσης, τίς δομικές «μονάδες» τοῦ πεζοῦ λόγου. Ὅχι στήν λέξη πού στήν πεζογραφία, πολύ φυσικά, χάνει τόν κεντρικό χαρακτήρα πού ἔχει στήν ποίηση καί ὑπηρετεῖ περισσότερο τίς συμβατικές ἀνάγκες τῆς γραφῆς (ὁ ποιητής: *χρυσόχορος*, ὁ πεζογράφος: *χαλκωματῆς*).

Εἶναι ἀδύνατο νά «διηγηθούμε» ἓνα ποίημα. Μποροῦμε ὅμως πάντα, λιγότερο ἢ περισσότερο, νά διηγηθούμε ἓνα πεζογράφημα. Αὐτή ἡ διαφορά, ἀντανακλᾷ κυρίως δυό διαφορετικούς βαθμούς ἀφαιρετικότητας (μέγιστος στήν ποίηση, ἐλάχιστος στήν πεζογραφία).

Ἀκόμη, γιά νά «θυμηθούμε» ἓνα ποίημα, πρέπει νά θυμηθούμε τίς λέξεις του μιά μιά (κυριολεκτική ἀπομνημόνευση), τούς στίχους ὅλους, λέξεις καί στίχους ἀκριβῶς μέ τή σειρά πού βρίσκονται στό ποίημα. Γιά νά θυμηθούμε ἓνα πεζό κείμενο δέν εἶναι ἀπαραίτητες οὔτε οἱ ἴδιες οἱ λέ-

ξεις του οὔτε ἢ σειρά πού ἔχουν μέσα σ' αὐτό. Τί σημαίνει αὐτό γιά τήν ποίηση; Ἐπαληθεύει τήν πρωταρχική σημασία πού ἔχει ἡ λέξη στό ποίημα καί ἀποκαλύπτει τήν ὀργανική ἀναγκαιότητα τοῦ ρυθμοῦ στήν ποίηση, πού τυπικά τουλάχιστον πραγματοποιεῖται στό ποίημα μέ μιά αὐστηρά καθορισμένη τάξη στή διαδοχή τῶν λέξεων. Ἡ διατάραξη, διάσταση ἢ καταστροφή αὐτῆς τῆς τάξης, δηλ. οὐσιαστικά τοῦ ρυθμοῦ, μειώνει ἢ μηδενίζει τίς δυνατότητες ἀπομνημόνευσης τοῦ ποιήματος.

Η μεγάλη ἀφαιρετική ἱκανότητα τῆς ποίησης, ἡ ἀπεριόριστα μεταβλητή ἀπόσταση ἀνάμεσα στό «πράγμα» καί τό ποίημα πού ἐκφράζει αὐτό τό πράγμα, τελικά ἢ περίπου ἀπόλυτα ἐλεύθερη σχέση «πραγματικότητα-ποίημα», περιέχει ἀντίστοιχα μιά ἴση δυνατότητα ἐλευθερίας — ἢ «αὐθαιρεσίας» — τοῦ ποιητῆ σέ ἀναφορά μέ τό πραγματικό προτσές.

Στό βαθμό πού τό ποίημα ἀπομακρύνεται ἢ ἀπογειώνεται ἀπό τό ἀντικείμενο, μπορεῖ νά συμβοῦν δυό πράγματα, ριζικά ἀντίθετα μεταξύ τους:

α. Νά ἐνταθεῖ δυναμικά ἢ συμβατική εἰκόνα τῆς πραγματικότητας μέ τά ἀφαιρετικά διάμεσα τῆς ποίησης, ἄν αὐτά τά διάμεσα περιστρέφονται στόν ἄξονα τῆς πραγματικότητας, ὑπηρετοῦν καί ἀποκαλύπτουν τίς βαθύτερες σημασίες της.

β. Νά παραμορφωθεῖ ἢ νά διαλυθεῖ ἡ εἰκόνα-συμβατική ἢ δυναμική — τῆς πραγματικότητας, στό μέτρο πού τά ἀφαιρετικά διάμεσα τῆς ποίησης ἀπομακρύνονται ἀπό τόν ἄξονα τῆς πραγματικότητας.

Αφαίρεση καί λέξη: ἡ δύναμη καί ἡ δυστυχία τοῦ ποιητῆ. Τρομακτική ἐλευθερία, παρόν-παρελθόν-μέλλον, συναίρεση ἀκαριαία τοῦ χρόνου καί τῶν πραγμάτων, τό πρῖν καί τό μετά τή Ζωή, πλοῦς στό διάστημα, τομή τοῦ κυττάρου, ἀπόρρητο ἀέναο φίλτρο τῶν ἀνθρωπίνων, ἀσπίδα στήν ἀδιάφορη φύση πού τελικά μᾶς ὀρίζει, παντοῦ καί πάντα ὁ ποιητής, ὄχι γενικά ὁ ποιητής, ἀλλά ὁ κάθε φορά ζωντανός ποιητής τάδε, ὁδός καί ἀριθμός τάδε, εἶναι ὄλ' αὐτά καί: μιά ὀλόκληρη ζωή μέ τ' ἄδειο πουκάμισο τῆς Ἑλένης στά χέρια, σύνοικος εἰδώλων στήν ἀνακλαστική ἔρημο τῆς μή ὕλης.

Θεσσαλονίκη, Ἰούνιος '82

Τό Θέατρο/Μυθιστόρημα, πού γράφτηκε τό 1973, είναι τό τελευταῖο μυθιστόρημα τοῦ Ἀραγκόν. Μυθιστόρημα, πού ἐλάχιστα ἀνταποκρίνεται στά κριτήρια, ἔστω τά πιά μοντέρνα γιά τό εἶδος. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦνται διάφορα εἶδη τοῦ λόγου ὅπως καί διαφορετικές γραφές. Πεζογραφία, ποίηση, ρεαλιστική ἀφήγηση, σουρεαλιστική παραλήρημα, ποιητική πρόζα, στίχοι γεμάτοι ρίμες μέτρα, παρηχήσεις, ἀπειρα λεκτικά παιχνίδια, πού δίνουν μιά πολυσημία καί φορτίζουν τά κείμενα μέ κάθε λογῆς ἱστορικές καί πολιτισμικές ἀναφορές. Μέσα ἀπό τίς ποικίλες σκηνές πού ἀναδύονται ἀπ' τή μνήμη ἢ τή φαντασία, μέσα ἀπό τίς πικρές ἐξομολογήσεις, τό σαρκασμό, τά λυρικά ξεσπάσματα περνά θαρρείς ἢ ἴδια ἡ ἱστορία τοῦ λόγου καί ἡ ἱστορία αὐτοῦ τοῦ αἰώνα. Ἀνάκατη, κομματιαστή ὅπως τά χαρτιά μιάς τράπουλας. Κι ὅπως οἱ φιγούρες τῆς τράπουλας, μισές καί διπλές, τετραπλές μυστηριώδεις, ἔτσι καί τά πρόσωπα ἐδῶ. Ὁ ἴδιος ἠθοποιός παίξει ὅλους τοὺς ρόλους. Ταυτίζεται μέ τοὺς κλασικούς ἥρωες ἐφευρίσκει δικούς του, εἰδῶλα του καί προεκτάσεις του. Ὁ ἠθοποιός Λουί Ἀραγκόν ἀφηγεῖται στήν ἱστορία του, τήν πνευματική του περιπέτεια, καταθέτει τή μαρτυρία καί τή διαθήκη του. Δημοσιεύουμε δύο ἀποσπάσματα ἀπό τό βιβλίο.

Χ.Π.

Λουί Ἀραγκόν

1897-1982

Σ' ἓνα ἀπ' τὰ ἀφιερῶματα στόν Ἀραγκόν, μέ ἀφορμή τό θάνατό του, ὁ Alain Poirson ἀσχολεῖται μέ τά τρία τελευταῖα του μυθιστορήματα: Ἡ Μπλάνς ἢ ἡ λήθη, Ἡ θανάτωση, Θέατρο-Μυθιστόρημα. Παραθέτουμε λίγα λόγια σχετικά μέ τό τελευταῖο («Πανικός στά κλισέ», περ. *Révolution*, ἀρ. 148, 31 Δεκ.-6 Ἰαν. 1983, σ. 33-35).

Τό Θέατρο/Μυθιστόρημα είναι ὁ χώρος τῶν προσώπων, ὅπου τό καθένα ἀπαιλεῖ τό ἄλλο μέ μιά ἐρώτηση πού δέ θέλει υποχρεωτικά ν' ἀκούσει. Ἀπόδειξη ὅτι ἡ «θέση», ἂν καί ἀποδίδει στήν ὑπαρξή σκοπούς, δέ διαλύει αὐτόματα τήν ἀπελπισία. Ἡ ἀπόγνωση τῆς ἀθλιότητος, ἡ φρίκη τῶν ἐγκλημάτων, οἱ οδυνηρές μνήμες τῶν νεκρῶν φίλων (Μουσινάκ, Πόλιτσερ) αὐτή ἡ μνήμη τῶν ομαδικῶν τάφων, ἡ συνείδηση τῶν λαθῶν πού ἔχουν διαπραχθεῖ, ἡ ἔμμομη ἀγῶνα τοῦ θανάτου τοῦ Ἄλλου. Τά τελευταῖα μυθιστορήματα συμπαρασύρουν αὐτό τόν πόνο τῆς ἱστορίας καί συγχρόνως καθιστοῦν ἀνυπόληπτη μιά μακάρια αἰσιοδοξία, χωρίς νά βουλιάζουν ὡστόσο στήν ἀπελπισία, τῆς ὁποίας ἡ λογική συνέπεια θά ἦταν ἡ αὐτοκτονία. Κάτι πού πολλές φορές ἀντιμετώπισε στή ζωή του ὁ Ἀραγκόν.

Ἰννορίζω πολύ καλά τή δυσκολία νά σκέφτεσαι καί νά ζεις αὐτή τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν ἠθική ἀναγκαιότητα νά παίρνεις θέση καί τήν ὑπαρξιακή ἀδυναμία νά καταργήσεις τό ἀμετάκλητο τοῦ Πόνου καί τῆς Ἀθλιότητος, πού ὀφείλονται στή φρίκη τῆς ἱστορίας καί στά «μικρά μυστικά» τῆς προσωπικῆς δυστυχίας. Αὐτό πού διαβάζω στό Θέατρο/Μυθιστόρημα εἶναι μιά διαδρομή πού διασχίζει τή σύγχρονη ἱστορία. Ἡ μνήμη μας δέν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπό τή θέληση παρ' ὅλα ταῦτα νά φτάσεις ὡς τήν ἄκρη αὐτῆς τῆς ἀντίφασης. Τά ἀφηγήματα αὐτά δέν εἶναι οὔτε προφητείες («αὐτό δέν εἶναι μυθιστόρημα πού προεξοφλεῖ τό μέλλον») οὔτε τεχνάσματα ταχυδακτυλουργοῦ. Ἀπλούστατα εἶναι τό δημόσιο παραμυθιστικό ἐνός συγγραφέα πού ἀπευθύνεται βίβια στοὺς συγχρόνους του ὄχι γιά νά τοὺς «μεταδώσει ἓνα μήνυμα» ἀλλά γιά νά τοὺς ἀνησυχήσει.

«Σέ σέ φωνάζω, ὁμοί μου, ἀκόμα ἀνυποψίαστε τοῦ μέλλοντος αὐτοῦ πού ἐγώ εἶμαι ἡ εἰκόνα τρόμου, σοῦ φωνάζω λέξεις σάν τό σπασμένο τζάμι ἐνός τεράστιου παρμπρίζ σέ μιά γωνιά δρόμου τῆς μοίρας, σοῦ φωνάζω σά νά ὑπῆρχες μοναχά, σά νά ὑπῆρχες! σοῦ φωνάζω τό τραῦμα νά ἐπιζεις, σέ διδάσκει, ὦ μικρέ μου τά μαθηματικά τῆς δυστυχίας, σοῦ ἀπαγορεύω νά ξεχάσεις ποτέ πού σάν ἐμεῖ στό κάτω κάτω θά ξιπέσεις, νά ξεχάσεις τήν ἀλλόκοτη τρέλα, ν' ἀρνεῖσαι τή φρίκη, σοῦ ἀπαγορεύω νά ξεχάσεις τό μάθημα τῆς ἀπελπισίας». (Θέατρο/Μυθιστόρημα).

Γενικευμένη ἀλλοίωση τῆς αὐτοβιογραφίας. Ἀποκρυστάλλωση ὁσῶν διακυβεύονται στήν ἱστορία μιάς εποχῆς, πειραματισμός στή γλώσσα, σπασμο τῆς σύνταξης, ἀνολοκλήρωτη φράση, μουσικότητα. Τά τελευταῖα μυθιστορήματα τοῦ Ἀραγκόν ἐξαντλοῦν τίς πραγματώσεις τῶν μοντέρνων κειμένων — παρά τίς ἀποκηρύξεις πατρότητας ἢ κληρονομιάς, τό πρόβλημα δέν εἶναι αὐτό. Τά μυθιστορήματα εἶναι δύσκολα, καταστρέφουν τήν εἰκόνα τοῦ Ἀραγκόν. Αὐτό δέ θά μᾶς ἐνοχλοῦσε καί τόσο, ἂν ἡ τυφλότητα δέ χαρακτηρίζε παρά μόνο τοὺς ἐχθρούς του. Δυστυχῶς ἡ τύφλωσις καταλαμβάνει κάποτε καί φίλους του: «Ποτέ, δέ θά μπορέσω νά καταλάβω πῶς αὐτή ἡ δύναμη τοῦ μυαλοῦ μου, αὐτή ἡ ἰκανότητα τοῦ εἶναι μου μπορεῖ ἀπό μόνη της, ἀπό τή σκεπτόμενη σάρκα μου, νά ἐκτοξεύει αὐτά τά μαύρα φῶτα πού πέφτουν στά μάτια μου ἐκτιφλωτικά. Ποιά παράδοξη διαστροφή στρέφει ἐναντίον μου τό μεγαλεῖο τῆς ψυχῆς μου».

Εἶναι μάλλον ἀνεπίτρεπτο νά δεχτοῦμε ὅτι αὐτή ἡ προσπάθεια ναρκισσισμοῦ, ἡ φαινομενική αἰσθηματολογία μέ τή φορτική σαγήνη τῆς,

αὐτὴ ἡ ἀκατάσχετη πολυλογία μπο-
ρεῖ νὰ εἶναι, μεσα ἀπ' τὸ παιχνίδι
τῶν μεταμφιέσεων, ἕνας ἔσχατος
αὐτοχλευασμὸς. Ὁ Ἄραγκόν, συ-
στηματικά, μὲ μιὰ παροξυστικὴ
σκληρότητα, ἔχει βαλθεῖ νὰ κατα-
στρέφει τὶς εἰκόνες τοῦ ἑαυτοῦ του.
Αὐτὴ ἡ τροχιά ἐντάσσεται στὴν κί-
νηση τῆς σουρεαλιστικῆς πρόκλη-
σης. Τὰ μυθιστορήματα τοῦ Πραγ-
ματικῆ Κόσμου, ἀνάμεσα ἀπ' τὶς
χαρμάδες τῆς ἀφήγησης, ἀφήνουν
νὰ φανεῖ ἡ γοητεία τῆς κατάκτη-
σης, τῆς πορνείας, ἡ ἀπόλαυση τοῦ
ἐγκλήματος, ἡ σκοτεινὴ ἔλξη τῶν
μοσέμ. Δέν ὑπάρχει τίποτα, ὡς καὶ
τὸ δανδισμό καὶ τὴν ὁμοσεξουαλι-
κὴ πρόκληση τῶν δέκα τελευταίων
εἰσῶν, πού νὰ μὴν εἶναι μέρος αὐτῆς
τῆς περιπέτειας τοῦ γκρεμίσματος-
ἀπελευθέρωσης ἀπὸ τὰ στερεότυπα
πού ὁ κοινὸς νοῦς κατάφερε νὰ ἐπι-
νοήσει γιὰ τὸ συγγραφέα τῶν Ἀρι-
στοκρατικῶν Συνοικιῶν. Ἀπόγνω-
ση καὶ θέρμη. Ἐλπίδα καὶ σαρκασ-
μός. Οἱ μηχανισμοὶ τοῦ παραπλη-
ρωματικῆ προσώπου, τῶν εἰδώ-
λων, σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο τρίπτυχο
διαστρέφει τὸ σύνολο τῶν δημο-
σιευμένων κειμένων, ὄχι γιὰ νὰ τὰ
ὑποτάξει σ' ἕνα καινούριο νόημα,
ἀλλὰ γιὰ νὰ καταστήσει ἀδύνατη
μιὰ ἀνάγνωση. Κι ἐκεῖνος, σὰ γιὰ
νὰ μᾶς χλευάσει μ' ἕνα σαρκαστικὸ
γέλιο, μᾶς λέει ἀκόμα μιὰ φορά:

Μέσα στὴν ἀκαταστασία τῶν
καλλοντικῶν τῆς πούδρας πάνω
στὴν καρτέλα ὁ παρῶν χρόνος ἐγ-
καταλειμμένος

Μισόγυμνος ὁ ἄντρας ἀντικρύζει
τὸ εἶδωλο του ἀπορώντας

Ποῦ εἶναι δύο μόνον ἕνας κι ἴσως
μάλιστα κανένας ὄντας

Καὶ πού κοιτάζεται χωρὶς νὰ βλέ-
πεται στὸν ψεύτικο καθρέφτη Μὴ
ξέροντας ἂν εἶν' ἡ ἀρχὴ ἢ μὴν τὸ τέ-
λος πέφτει.

(« Ὁ ἠθοποιὸς μπροστὰ στὸν ψεύτικο
καθρέφτη», Θέατρο/Μυθιστόρημα)

Θέατρο/Μυθιστόρημα

(ἀποσπάσματα)

Ἄλλὰ γυμνός στη δύναμή του καὶ στό γέλιο του, νάτος ὀρ-
θός ἐπάνω στους ἀναβολεῖς πού τοῦ ἀυλακάνουνε τὰ μα-
τωμένα πόδια, ὁ ἄντρας μὲ τὴν ἀντρίκια δύναμή του, κάθι-
δρος κιόλας, πρὶν νὰ τὴ γεντεῖ, ἀπ' ὅλη τὴ θερμότητα τῆς ἡ-
δονῆς, ὦ, ἀναγνωρίσου, γέροντα, σ' αὐτὴ τὴ βιαιότητα πού
τόν κατέχει, στό γιγάντιο τράνταγμα τοῦ σώματός του, θυ-
μᾶσαι, πῶς οἱ γυναῖκες μέσ στὴν ἀγκαλιά σου λύγιζαν μέ
κεῖνα τὰ φερσίματα τῶν ψηλῶν χορταριῶν καὶ σέ παλεύαν
μάταια μὴν ξεσφίξουνε τὰ γόνατά τους; Κι αὐτὸ δέν εἶναι
τίποτα μπροστὰ στά λόγια πού στάλαζες ἐπάνω στό λαιμό
τους, σι' αὐτιά τους τὰ κοράλινα, Θεέ τῆς κόλασης, πόσο
σέ νιώθω πού ἀγαπᾶς τὶς φλόγες! Θά μπορούσα εὐκόλα νὰ
ξεχάσω τ' ὄνομα μου, τὴ μάνα μου, τὰ μαρτύρια τῆς πυ-
ρᾶς, αὐτὴ τὴ μυρωδιά τῆς τσίγκας πού ἀνεβαίνει ἀπὸ τὶς
τριχες τῶν ποδιῶν μου, ὅλα πού μ' ἔρριξαν μέσ στά σκυλιά,
τοὺς κερανοῦς, τὰ κομμένα λουλούδια, ὅλα πού σημάδε-
ψανε τὴ σάρκα μου καὶ τὴν ψυχὴ μου, θά μπορούσα. Μά ὄ-
χι αὐτὸ, μά ὄχι ἐτούτη τὴ στιγμή χίλιες καὶ χίλιες δὺο φορές
τὸ θέρισμα τοῦ ἑαυτοῦ μου, ὅταν πελώρια ἢ παλιόροια πλη-
θαίνει μέσ τὴν ἀγκαλιά μου, στὴν κοιλιὰ μου, τὸ λαρύγγι
μου, αὐτὴ τὴν ἐσωτερικὴ πίεση τοῦ πόθου, τὴ θύελλα πού
προμηγνᾶει τὴν κραυγὴ, ὄχι αὐτὸ. Καὶ μιὰ πού ἀκόμα ἀπ'
τὸ κορμί μου τὸ ξεκουρδιστο ἀνασέρνω τούτη τὴν ἀλλοτινὴ
ἰαχὴ, ζητῶ ἀπὸ σένα, μ' ὅποιο ὄνομα κι ἂν σέ μεταμφιέζω,
παράταιρη δικὴ μου εἰκόνα, νὰ συνεχίσεις τὸ τραγούδι, νὰ
ξαναζωντανέψεις τὴ στάχτη καὶ τὴν πυρκαγιά. Στὸν κόσμο
τοῦτο ὅπου δέν ὑποφέρω πιά τὴ συνναστροφὴ τῶν ἄλλων,
ὅπως γάντι τὸ μέσα ἔξω γυρισμένος στὴ μοναξιά τῶν προ-
πατορικῶν καιρῶν, σέ ἐφευρίσκω καὶ σέ πολλαπλασιάζω
ἄλλε μου ἑαντέ, βάζω στά χεῖλη σου τὴν ἰαχὴ μου, σι' αὐ-
τιά σου τὴν ὀργή μου, καὶ σέ καλῶ σὰ μιὰν ἀπέραντη ἄρνη-
ση τῆς ἀμετάκλητης ροῆς τοῦ χρόνου, τραβῶ ἀπὸ μέσα μου
σαράγματα τῆς ζωῆς μου καὶ τὴν ἀνάμνηση τῆς δύναμῆς
μου, γιὰ νὰ σέ ὀπλίσω, γιέ μου, ὑπηρέτη μου, γιγάντιε ἴ-
σκιε μου τὴν ὥρα πού ἀρνιόμαστε τὸ θάνατο μέχρι θανά-
του. Ἄντε, κάνε ὅ,τι σοῦ ἔρθει παράλογο, γκρέμισε τοὺς
βωμούς θεῶν καὶ φιλοσόφων, ποδοπάτησε ὅ,τι δέν εἶναι ἡ
δικὴ μας τρέλα, ἄχ, ρίξε τοὺς ἱερούς φραγμούς καὶ τὴ σοφία
μέσα στά χρυσὰ τῆς ράκη, καὶ τοὺς παλιούς κανόνες ζωῆς
κάθε στιγμὴ πού βᾶφονται καινούριο χρῶμα στά σύνορα
τοῦ φόβου!

Σέ σέ φωνάζω, ὁμοιέ μου, ἀκόμα ἀνυποψίαστε τοῦ μέλλοντος αὐτοῦ πού ἐγώ εἶμαι ἢ εἰκόνα τρόμου, σοῦ φωνάζω λέξεις σάν τό σπασμένο τζάμι ἑνός τεράστιου παρμπρίζ σέ μιὰ γωνιά δρόμου τῆς μοίρας, σοῦ φωνάζω σά νά ὑπῆρχες μοναχά, σά νά ὑπῆρχες! σοῦ φωνάζω τό τραῦμα νά ἐπιζεῖς, σέ διδάσκω, ὦ μικρέ μου τά μαθηματικά τῆς δυστυχίας, σοῦ ἀπαγορεύω νά ξεχάσεις ποτέ πού σάν ἐμέ στό κάτω κάτω θά ξεπέσεις, νά ξεχάσεις τήν ἀλλόκοτη τρέλα ν' ἀρνεῖσαι, τή φοίκη, σοῦ ἀπαγορεύω νά ξεχάσεις τό μάθημα τῆς ἀπελπισίας.

'Αλλά ἄκου, δίπλα, στό δωμάτιο αὐτό ὅπου κανεῖς ὅμως δέν μπαίνει χωρίς ἐμένα, τί εἶναι αὐτά τά βήματα, αὐτός ὁ θόρυβος ἀπό ἔπιπλα πού σπρώχνονται, οἱ συγκεχυμένες ὁμιλίες, θαρρῶ μάλιστα, αὐτά τά γέλια; καρφώνουνε μιὰ κάσσα, καρφώνουνε μιὰ κάσσα, κι ἐγώ δέν ἔχω δώσει ἄδεια! Ποιοί εἴσαστε, ἄνθρωποι τοῦ πίσω ἀπό τόν τοῖχο, ποιοί εἴσαστε σεῖς πού θά μέ μάθετε νά ζῶ μέ δυνατά σφυροκοπήματα στή μούρη μου, μούρη τρελοῦ, κνηνημένου ζώου, ἀγγελοκρουσμένου; Ποιοί εἴσαστε σεῖς, ἄορατοι, πού μυρίζετε κόκκινο κρασί καί μαῦρο αἷμα, ὦ οἰκεῖοι τερατώδεις τοῦ θανάτου;

Οἱ λέξεις τοῦ τέλους

"Απλετη μέρα κι ἄπλετο κενό κανεῖς δέν εἶναι μέσ στήν ἀγκαλιά μου
Κανένα πράγμα δέν κρατῶ Δέν εἶναι πόδια μέσ στά πόδια μου Καμία

'Ηχώ κανένα βλέμμα κάλεσμα κανένα

'Η γλώσσα μου μονάχη μέσ στό στόμα μου ὅπου οἱ λέξεις θραύονται

"Αχρηστες

Οἱ βουβές λέξεις

'Από τά δόντια πίσω ὁ σκελετός 'Η

Μόνη σιωπή

Εἶμαι αὐτό τό πρωινό αὐτό τό κοιμητήρι

Τό ἐρημωμένο Τίποτα

Πού νά μοῦ μοιάζει πιό πολύ ἀπό πανάρχαιο θέατρο

'Ερειπωμένο

Θέατρο τοῦ παλιοῦ καιροῦ χωρίς ἀνλαία θέατρο ἀπό πέτρες

Σκόρπιες μέ σβησμένες τίς ἐπιγραφές

'Η γυμνή μέρα κείτεται μπροστά μου σά φαντάρος λαβωμένος

Μέσα μου σῶπασε ἄξαφνα ὁ μάταιος λόγος

Νά 'μαι μονάχος γιά παντοτεινά μονάχος μέ

Τή μοναξιά τοῦ ἀντικειμένου κάπου ξεχασμένου ἀπό

Κάποιο παιδί μέσ στούς ἀμμόλοφους

"Ω ἀκόμα γιά καιρό πολύ προσποῖόνουν

"Οτι ζῶ κι ἔδοσα

"Εδοσα ἔδοσα τ' ὁμοίωμα γιά πληρωμή

Δέν ξέρεις ἀπό τί 'ναι αὐτές οἱ πενταρο

Δεκάρες ἴσως κι ἀπ' τόν ἴδιο τόν ἑαυτό μου

Αὐτά λοιπόν

'Ακούω μέσα μου νά πέφτει τή ζωή μου

Στάλα στάλα

Τί νά σοῦ κάνει ὁ ὑδραυλικός

Πιά τίποτ' ἄλλο δέν ἀκούω
 Οὔτε κἀν τό αἶμα στούς κροτάφους μου
 Κι ὅμως ἡ θύελλα ἐντός μου ἢ μέσα θύελλα
 Εἶναι στιγμές θαρρεῖς πού ξαναζωντανεύει
 Αὐτό τό σθένος ν' ἀγαπᾶς στριφογυρίζει μέσα στό κλουβί του
 στή συντριβή του

"Αχ πάνω κάτω νά βαδίζω

"Ο, τι ἀπό μένα μένει

"Ω τοῖχοι ὦ τοῖχοι τοῦ νά μὴν πεθαίνεις
 Ἐσεῖς πού ἔρχεται πάνω σας νά σβήσει
 Ἡ κραυγή τούτη ἢ οὐρανο-παρμένη πού μέ κατοικεῖ
 Ἐμένα πού ποτέ δέν ἔπαιξα ποτέ μου
 Δέν ἤμουν κανενός ἠθοποιός
 Τ' ὀρκίζομαι

Δέν ἤμουν παρά τούτη ἢ ἀτέλειωτη ἔρημος
 Σκηνή καμίας ἱστορίας
 Ἡχώ κανενός ἄλλον μόνο τῶν βημάτων μου
 Πού πνίγονται μόνο
 Ἡ ἄμμος στοῦ γυαλιοῦ τό στένωμα
 "Οπου μετριέται ἢ διάρκεια
 Προσμένω νά πεθάνω σάν ἀνάξιος ἐραστής
 Πάντα στό ραντεβού του καθυστερημένος
 Στό σταυροδρόμι αὐτό τό φοβερό τῆς ἀπουσίας
 Στόν τόπο τόν χωρίς ἐλπίδα οὔτε κἀν μιᾶς λέξης
 Χωρίς οὔτε τό στεναγμόν ἐκεῖνο μιᾶς βαθιᾶς ἐπίπληξης
 Χωρίς αὐτή τή φευγαλέα ματιά πού ρίχνουνε στίς πόρτες
 Κι ὅμοιος γιά πάντα μέ τό δέντρο στό μέγαλον ἄνεμο

Πέταξαν ὅλα τά πουλιά μέσα ἀπό τά κλαριά μου
 Οἱ ἄδειες φωλιές ξεραίνονται καθῶς τό δάκρυ
 "Ακρη ἄκρη ἐκεῖ στό μάγουλο
 "Εφυγε κι ὁ ζωγράφος τούτου ἐδῶ τοῦ πίνακα ὅπου μένω ἐγώ
 "Ετσι καθῶς ἢ ἀράχνη
 "Ετσι καθῶς μιά μεταμέλεια
 Τί ζωγραφίζει τί νά ζωγραφίζει "Ισως τή νεότητα
 Καί τίς εὐτυχισμένες χώρες τούς ἀνθρώπους πού
 Φοβᾶμαι τόσο οἱ μέρες τους στίς μέρες μου μή μοιάσουνε μιά μέρα
 Τί ζωγραφίζει ἐκεῖνος πού στά πράγματα τά χρώματά τους τά καινούρια

δίνει

"Ισως ἐσᾶς παιδιά ὠραῖα παιδιά καθῶς ἐμεῖς στή δυστυχία ταγμένα
 Πού ἀφήνετε μέσα ἀπ' τά δάχτυλά σας νά γλιστρᾷ ὁ καιρός τῆς ἡδονῆς
 Πεισματικά ζητώντας νά κρατήσετε τό ρόλο τῶν προσώπων σας τόν ἄφογο

Πῶς χάνονται ὅλα μέσα μου ὅλα σβήνουν
 Ἐκτός ἀπ' τή σκληρή ἡδονή μετά πολύ
 Πού ἔχει πιά φύγει

τὴν Κυριακή 8 Ἀπριλίου 1973.

μετάφραση: Χρύσα Προκοπάκη

Γιά ἕναν ὀρισμό τοῦ μοντέρνου στὴν ποίηση

τοῦ Νάσου Βαγενά

Τό θέμα τῆς ὁμιλίας πού θ' ἀκούσετε δέν εἶναι καινούριο. Ἀπεναντίας, θά ἔλεγα ὅτι εἶναι παλιό, ἀφοῦ ἦταν τό κύριο θέμα ενός διαλόγου δύο ἀπαράμιλλων συνομιλητῶν πρὶν ἀπό σαρανταπέντε περίπου χρόνια, τοῦ «Διάλογου πάνω στὴν ποίηση» ἀνάμεσα στὸν Γιώργο Σεφέρη καί τόν Κωνσταντῖνο Τσάτσου. Ἡ ὁμιλία μου ἀσχολεῖται μέ κάποιες λεπτομέρειες τοῦ θέματος, στίς ὁποῖες δέν βρῆκαν τὴν εὐκαιρία νά ἐπεκταθοῦν οἱ δύο συνομιλητές. Ἀπό τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶναι γραμμένη μέ τὴν πρόθεση νά διαβαστεῖ σάν ἕνα ὑστερόγραφο στὸν Διάλογο Σεφέρη—Τσάτσου.

Ἀκούμε συχνά ἀπό πολλοὺς ἀναγνώστες τῆς ποίησης, ἀκόμη καί ἀπό τοὺς πιό καλόπιστους, νά παραπονιοῦνται ὅτι ἐνῶ καταλαβαίνουν τὴν παλαιότερη ποίηση, αὐτὴ πού εἶναι γραμμένη μέ ἑμμετρὴ μορφή, δέν μποροῦν νά καταλάβουν τὴ νέα. Τό παράπονο ζεκινάει, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀπό μίαν αὐταπάτη. Πιστεύω πὼς εἶναι ἀδύνατο νά καταλάβει κανεὶς ὅπως πρέπει τὴν παλαιότερη ποίηση, ἂν δέν μπορεῖ νά καταλάβει τὴν ποίηση τῆς ἐποχῆς του. Καί πιστεύω πὼς εἶναι ἀδύνατο νά καταλάβει τὴν παλαιότερη ποίηση, ἂν δέν τὴν καταλαβαίνει ὅπως καταλαβαίνει τὴν ποίηση τῆς ἐποχῆς του. Ἄν δέν συμβαίνει κάτι τέτοιο, τότε κοιτάζει τό παλαιότερο ποιητικὸ κείμενο μέ τὰ μάτια μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς, χάνει δηλαδή ἀπὸ τὰ μάτια του τὴν ἄμεση ἀναφορά του στὴν ἐποχὴ μας ἢ τό ἀντιμετωπίζει περισσότερο ὡς κείμενο ἀρχαιολογικὸ, ἱστορικὸ, κοινωνικὸ ἢ ψυχολογικὸ καί λιγότερο ὡς ποίηση. Ἄν ἡ ποίηση εἶναι τό ἀποτέλεσμα ενός ποιήματος πάνω στὴν εὐαισθησία τοῦ ἀνθρώπου πού τό διαβάζει, τότε ἕνα ποίημα δέν εἶναι δυνατόν νά θεωρεῖται ποίημα, ἂν δέν μπορεῖ ν' ἀπομακρύνεται, ν' ἀποκόβεται, ἀπὸ τίς συγκεκριμένες συνθήκες πού τό δημιουργήσαν καί νά εἶναι συνεχῶς παρόν· ἂν δέν περιέχει δηλαδή τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πού μποροῦν νά συγκινηθοῦν καί τὴν εὐαισθησία ἄλλων ἐποχῶν. Γι' αὐτό ἡ διάκριση ἀνάμεσα σέ παλαιότερη καί σύγχρονη ποίηση

εἶναι συμβατικὴ. Ἡ ποίηση, παλαιότερη καί σύγχρονη, εἶναι μία. Γιά τὴν ἀκρίβεια ὅλη ἡ ποίηση (ἢ πραγματικὴ ποίηση) εἶναι σύγχρονη.

Μέ τὰ ὅσα εἶπα παραπάνω δέν θά ἤθελα βέβαια νά υποβαθμίσω τὰ προβλήματα πού παρουσιάζει ἡ σύγχρονη ποίηση. Ἡθελα ἀπλῶς νά υπογραμμίσω ὅτι εἶναι ἀδύνατο νά μιλήσει κανεὶς γιά τὴν ποίηση γενικά, ἂν δέν τὴ βλέπει μέσα ἀπὸ τὴν ποίηση τῆς ἐποχῆς του. Καί ἡ ποίηση τῆς ἐποχῆς μας παρουσιάζει προβλήματα ἰδιαίτερα, προβλήματα τέτοια, πού τὴν κάνουν νά φαίνεται ἐντελῶς διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν παλαιά. Ὅλοι μας τό αἰσθανόμαστε αὐτό. Ὅλοι ὅταν διαβάζουμε ἕνα σύγχρονο ποίημα, νιώθουμε πὼς αὐτό πού μᾶς λέει τό λέει μ' ἕναν τρόπο καινούριο, συχνά ριζικὰ ἀνόμοιο ἀπὸ τὸν τρόπο τῶν παλαιῶν ποιημάτων. Κάποτε αἰσθανόμαστε πὼς ὄχι μόνο ὁ τρόπος ἀλλὰ καί πὼς αὐτό πού λέει εἶναι καινούριο — καί τοῦτο ὡς ἕνα βαθμὸ εἶναι σωστό. Γιατί ἡ ποίηση ὡς ἀντανάκλαση τῆς ἀνθρώπινης εὐαισθησίας δέν μπορεῖ παρά νά ἐκφράζει καί κάθε νέο στοιχεῖο πού ἀφήνει τὰ ἴχνη του στὴν εὐαισθησία μιᾶς ἐποχῆς. Καί ἡ δικὴ μας ἐποχὴ μέ τὴν ἐκπληκτικὴ διεύρυνση τῆς γνώσης καί τὴν ἐφοδο τῆς ἐπιστήμης ἀκόμα καί στίς πιό ἀπλές καθημερινές μας χειρονομίες, ἐκφράζεται μέ μίαν εὐαισθησία πολὺ πιό πλατιά (ὄχι ὁμῶς ἀναγκαστικά καί πιό βαθιά) ἀπὸ τὴν εὐαισθησία τῶν προηγούμενων αἰώνων. Ὡστόσο κατὰ βάθος αἰσθάνεται κανεὶς πὼς τὰ καινούρια πράγματα πού λέει ἡ ποίηση δέν εἶναι πράγματα θεμελιώδη. Ἀπλῶς φωτίζουν μέ νέο φῶς (ὄχι ὁμῶς ἀναγκαστικά καί μέ καλύτερο) τὰ βασικὰ συναισθήματα πού ἀποτελοῦν τό περιεχόμενό της: τὸν ἔρωτα, τὸ χρόνο, τὴν ἐλευθερία καί τὸ θάνατο. Ὅλα τ' ἄλλα συναισθήματα εἶναι ἀπόρροιας αὐτῶν τῶν βασικῶν συναισθημάτων. Κατὰ βάθος ἡ ποίηση λέει συνεχῶς τὰ ἴδια.

Θά ἔχετε ἀσφαλῶς παρατηρήσει ὅτι μιλώντας γιά τὴν ἐλληνικὴ ποίηση τῆς ἐποχῆς μας, αὐτὴν πού χοντρικά ὀρίζεται ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '30 ὡς τίς μέρες μας, χρησιμοποιοῦμε, γιά νά τὴν ὀρίσουμε, διάφορα ἐπίθετα: νεότερη, νέα, σύγχρονη, μοντέρνα, νεοτερικὴ. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ ὄροι χρησιμοποιοῦνται ἀδιακρίτως σήμερα καί ἔχουν καθιερωθεῖ, λιγότερο ἢ περισσότερο, κυρίως ἀπὸ τοὺς τίτλους ὀρισμένων βιβλίων.

* Εἰσήγηση στό «Σεμινάριο γιά τὴν σύγχρονη ἐλληνικὴ ποίηση», πού ὀργάνωσε ἡ Ἐνωση Λειτουργῶν Μέσης Ἐκπαίδευσως Ἡρακλείου τὴν 28ῃ καί 29ῃ Μαΐου 1982. Διαβάστηκε καί στίς 19 Νοεμβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου στὴν Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας, στὴν Ἀθήνα.

Τό νεότερη προτείνουν ὁ Ἀνδρέας Καραντώνης μέ τό βιβλίο του *Εἰσαγωγή στή νεώτερη ποίηση* (1958) καί ὁ Γιώργος Θέμελης μέ τό δίτομο *Ἡ νεώτερη ποίησή μας* (α' τόμος 1963, β' τόμος 1967). Τό νέα τό προτείνει ὁ Κώστας Στεργιόπουλος μέ τό βιβλίο του *Ἀπό τόν Συμβολισμό στή Νέα ποίηση* (1967)· τό σύγχρονη πάλι ὁ Καραντώνης μέ τή μελέτη του *Γύρω ἀπό τή σύγχρονη ἑλληνική ποίηση* (1961), στήν ὁποία συναντᾶμε καί τούς ὄρους *νέα* καί *σημερινή*. Τό νεότερη πρότεινε πρόσφατα ὁ Ἀλέξανδρος Ἀργυρίου μέ τήν ἀνθολογία του *Νεωτερικοί ποιητές τοῦ μεσοπολέμου* (1979), ὅπου συναντᾶμε καί τήν ὀνομασία *ἐλεύθερη* ποίηση, δηλαδή ποίηση γραμμένη σέ ἐλεύθερο στίχο¹. Τέλος τό *μοντέρνα*, προφανῶς ἐπειδή εἶναι ξενικός ὄρος, τό χρησιμοποιοῦν οἱ περισσότεροι κυρίως ἐναλλακτικά, ὅταν θέλουν ν' ἀποφύγουν τήν ἐπανάληψη ἐνός ἀπό τά παραπάνω ἐπίθετα μέσα στήν ἴδια περίοδο ἢ φράση. Τόν ὄρο αὐτό προτιμᾷ ὁ Γιάννης Δάλλας σ' ἕνα δοκίμιό του πού ἔχει τόν τίτλο «Ἡ περιπέτεια τοῦ μοντέρνου ποιητικοῦ λόγου» (1959)². Τό *μοντέρνα* θά προτιμοῦσα κι ἐγώ, χρησιμοποιώντας το ὅμως, γιά λόγους ἀκρίβειας, μέ μία στενότερη ἐννοια: ὡς προσδιοριστικό ὄχι ὀλόκληρης τῆς σύγχρονης ποίησης ἀλλά ἐκείνου τοῦ μέρους τῆς πού εἶναι τό πιό χαρακτηριστικό. Γιατί ἀνάμεσα στό *μοντέρνο* καί τό *σύγχρονο* ὑπάρχει — πιστεῦτό τό αἰσθανόμαστε — κάποια διαφορά. Ἡ σύγχρονη εἶναι ὀλόκληρη ἢ ποίηση τῆς ἐποχῆς μας. Ὡστόσο ὀλόκληρη ἢ ποίηση τῆς ἐποχῆς μας δέν εἶναι *μοντέρνα*. Ἡ *μοντέρνα* εἶναι ἡ ἐμπροσθοφυλακή τῆς σύγχρονης ποίησης, ἐκεῖνο τό μέρος τῆς σύγχρονης ἀπό τό ὁποῖο ξεκινοῦν κατά ἕνα μεγάλο βαθμό τά χαρακτηριστικά τῆς, ὁ πυρήνας τῆς σύγχρονης, θά λέγαμε καλύτερα, γύρω ἀπό τόν ὁποῖο κινοῦνται ποιήματα πού εἶναι σύγχρονα, διαφέρουν ἀπό τά παλαιά, ὅμως δέν θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν *μοντέρνα*, ἀλλά καί, τά περισσότερα, δέν θά εἶχαν τή μορφή πού ἔχουν ἂν δέν ὑπῆρχαν τά *μοντέρνα*.

Θά μιλήσω λοιπόν κυρίως γιά τούτη τήν ποίηση, τή *μοντέρνα*, ἐναλλάσσοντας, γιά ν' ἀποφύγω τήν ἐπανάληψη, τόν ὄρο *μοντέρνα* μέ τόν ὄρο *νέα*. Ὁ ὄρος *νεότερη*, ὡς λιγότερο ἐντονος ἀπό τό *νέα*, νομίζω πώς ταιριάζει περισσότερο μέ τό *σύγχρονη*.

1. Ὁ Ἀλέξανδρος Ἀργυρίου εἶναι, ἀπ' ὅσο ξέρω, ὁ μόνος πού ἀσχολήθηκε σοβαρά μέ τό πρόβλημα τῆς προσωδίας στή *μοντέρνα* ποίηση μας. Βλ. *Νεωτερικοί ποιητές τοῦ μεσοπολέμου*, Ἀθήνα 1979, σ. 6-9, 20-23, 110. Θεόδωρος Ντόρος, *Στό γλιτωμοῦ τό χάρι*, πρόλογος Ἀλεξ. Ἀργυρίου, Ἀθήνα 1981, σ. 7. «Στοχασμοί ἐπάνω στίς ἀφετηρίες τοῦ ποιητικοῦ λόγου τοῦ Ἀναγνωστάκη», *Ἡ λέξη*, ἀρ. 11 (Ἰανουάριος 1982), σ. 5-7, 11. «Ἀναζητώντας τή *μοντέρνα* ποίηση», *Βῆμα*, 28 Νοεμβρίου 1982. «Προκαταρκτικά γιά τόν ἐλεύθερο στίχο», *Βῆμα* 11 Ἰανουαρίου 1983. Ὁ Ἀργυρίου ἔχει ἐπίσης κάνει καί μία διάλεξη, ἀνεκδοτή ἀκόμη, μ' αὐτό τό θέμα (βλ. *Ἡ λέξη*, ὁπ.π., σ. 11).

2. *Κριτική* 1(1959) σ. 165-173.

3. Χρησιμοποῦ τούς ὄρους *σύγχρονη* καί *μοντέρνα* μέ ἐννοια ἀνάλογη μ' ἐκείνη μέ τήν ὁποία περιγράφει τή γαλλική τους χρήση γιά τίς εἰκαστικές τέχνες ὁ Γιάννης Μηλιάδης. Βλ. τήν εἰσαγωγή του γιά τή *μοντέρνα* τέχνη στό Louis Reau. *Παγκόσμια εἰκονογραφημένη Ἱστορία τῆς Τέχνης*, ἐπιμέλεια-μετάφραση Κώστας Πάγκαλος, Ἀθήνα 1956, τόμ.β', σ. 341. Τά δύο ἐπίθετα ὡς λογοτεχνικοί ὄροι ἔχουν στά γαλλικά ἢ στά ἀγγλικά ἐννοια διαφορετική. Οἱ Γάλλοι ὀνομάζουν *modernes* τούς συγγραφείς ἀπό τά μέσα τοῦ 15ου αἰώνα ὡς καί τήν ἐποχή μας (καί ἀπό τήν ἐποχή μας μόνο τούς πεθαμένους συγγραφείς). Τό *contemporains* τό χρησιμοποιοῦν γιά τούς ζώντες συγγραφείς. *Modernes* οἱ Ἀγγλοὶ ἀποκαλοῦν γενικά τή μεταρομαντική ποίηση ὡς τίς μέρες μας (γιά τήν ποίηση τῶν «εἰκονιστῶν», τοῦ Πάουντ καί τοῦ Ἐλιοτ χρησιμοποιοῦν, εἰδικότερα, τόν ὄρο *modernists*), ἐνῶ μέ *contemporary* ἐννοοῦν μόνο τήν ποίηση τῶν ἡμερῶν μας. Μέ εἰδική, σχεδόν ἀντιθετική, ἐννοια χρησιμοποιεῖ τούς ὄρους ὁ Stephen Spender στό βιβλίο του *The Struggle of the Modern* (London

Κάθε ἀπόπειρα προσδιορισμοῦ τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς *μοντέρνας* ποίησης δέν μπορεῖ παρά νά γίνεται σέ σύγκριση μέ τήν παλαιά. Ὅμως, ἐνῶ μᾶς εἶναι εὐκόλο νά ξεχωρίσουμε γενικά τό σῶμα τῆς *μοντέρνας* ποίησης ἀπό τό σῶμα τῆς παλαιᾶς, ὅταν πλησιάσουμε περισσότερο τή *μοντέρνα* ποίηση καί τή δούμε ἀπό κοντά, συναντᾶμε γνωρίσματα πού θά πρέπει νά τά ἐξετάσουμε μέ μεγάλη προσοχή ἂν θέλουμε νά βγάλουμε τίς οὐσιαστικές συντεταγμένες τῆς. Πιστεῦτό πώς ἂν μᾶς ζητοῦσαν νά ὀρίσουμε τή σπουδαιότερη διαφορά ἀνάμεσα στή *μοντέρνα* ποίηση καί τήν παλαιά, θά συμφωνοῦσαμε, οἱ περισσότεροι, ὅτι ἡ διαφορά αὕτη εἶναι κυρίως διαφορά τόνου. Ἀναγνωρίζουμε ἕνα *μοντέρνο* ποίημα ἀπό τόν τόνο του, ἀπό τή γεύση του. Πιστεῦτό, ἀκόμα, πώς θά συμφωνοῦσαμε ὅτι ὁ τόνος αὐτός εἶναι ἀποτέλεσμα ὀρισμένων παραγόντων, ὅτι οἱ παράγοντες αὐτοὶ ἀποτελοῦν τά ἐμφανέστερα χαρακτηριστικά τῆς *μοντέρνας* ποίησης, καί ὅτι τά χαρακτηριστικά αὐτά θεωροῦνται τά ἐξῆς:

- 1ο) Ὁ ἐλεύθερος στίχος.
- 2ο) Ἡ μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς δραματικότητας σέ σύγκριση μέ τή λυρικήτητα τῆς παλαιᾶς ποίησης.
- 3ο) Τό καθημερινό λεξιλόγιο — ἄμεση, ὡς ἕνα βαθμῶ, συνέλεια τῆς δραματικότητας — σέ ἀντίθεση πρὸς τό «ποιητικό» λεξιλόγιο τῆς παλαιᾶς, πού κάνει τή νέα ποίηση νά πλησιάζει πρὸς τό λεξιλόγιο τῆς πεζογραφίας καί τόν τόνο τῆς προφορικής ὁμιλίας.
- καί 4ο) Ἡ σκοτεινότητα· μιά σκοτεινότητα διανοητικῆς φύσεως, πού κάνει δύσκολο νά περιγράψουμε τό νόημα ἐνός ποιήματος.

Ἀπό τά χαρακτηριστικά αὐτά μόνο τό πρῶτο καί τό τέταρτο διακρίνουν τή νέα ποίηση ἀπό ὀλόκληρη τήν προηγούμενη ποίηση. Τό δεύτερο καί τό τρίτο τή διακρίνουν κυρίως ἀπό τήν ποίηση τῶν προηγουμένων ἐποχῶν. Γιατί καί στό μακρυνότερο παρελθόν ὑπῆρχαν ἐποχές ἢ στιγμές πού ἡ ποίηση πλησίαζε τό καθημερινό λεξιλόγιο ἢ ἐξέφραζε καταστάσεις λιγότερο λυρικές καί περισσότερο δραματικές⁴.

1963). Γιά τόν Spender *μοντέρνος* εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ αἰῶνα μας πού ἡ στάση του ἀπέναντι στον κόσμο δηλώνεται περισσότερο ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐκφράζεται, δηλαδή ἀπό τή μορφή καί πού κοιτάζει τό παρόν μέσα ἀπό μια πολύ ζωντανή — καί θετική — αἴσθηση τοῦ παρελθόντος. Σύγχρονος εἶναι ὁ συγγραφέας πού δίνει *μεγαλύτερη* προσοχή στήν ἐπιλογή τῶν θεμάτων του, τά ὁποῖα εἶναι κυρίως θέματα προοδευτικά ἀπό πολιτική ἄποψη.

4. Ἡ ποίηση τοῦ Κάτουλλου καί τῶν «νεότερων» ρωμαίων ποιητῶν, π.χ., ἢ ἡ ἀγγλική Μεταφυσική ποίηση τοῦ 17^{ου} αἰώνα, εἶναι δραματική καί κοντά στόν καθημερινό λόγο.

Ὅσο γιά τήν παρουσία τοῦ μὴ ἔμμετρου στίχου καί τῆς σκοτεινότητας στήν παλαιά ποίηση, θά εἶχε νά σημειώσει κανεὶς τά ἐξῆς: Γιά τά ποιητικά κείμενα τῆς Βίβλου ὑπάρχουν δύο κυρίαρχες θεωρίες πού προσπαθοῦν νά ἐξηγήσουν τήν προσωδία τους. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ λεγόμενη *μετρική* πού ὑποστηρίζει ὅτι, σέ τελευταία ἀνάλυση, τά κείμενα αὐτά εἶναι ἔμμετρα βασιζόμενα σέ ρυθμικές κανονικότητες (ὡστόσο οἱ ὁπαδοὶ τῆς θεωρίας αὐτῆς δέν ἔχουν κατορθώσει νά ἐξακριβώσουν τό εἶδος τοῦ μέτρου). Ἡ δεύτερη, ἡ θεωρία τοῦ *παράλληλισμου*, πιστεῦει ὅτι ἡ προσωδία τῶν κειμένων αὐτῶν στηρίζεται στίς συχνές παράλληλες φράσεις τους. Τελυταία ἔχει προταθεῖ καί ἡ θεωρία τῆς *ὑποστήριξης* (secoriding), πού εἶναι στήν πραγματικότητα μιά λεπτότερη ἐκδοχή τῆς θεωρίας τοῦ *παράλληλισμου*. Σύμφωνα μ' αὐτήν ἡ βιβλική ποίηση λειτουργεῖ μ' ἕνα μηχανισμό ἐνίσχυσης, συμπλήρωσης ἢ ἐπεξήγησης τῆς μιάς φράσης μέ τήν ἄλλη (James L. Kugel. *The Idea of Biblical Poetry: Parallelism and Its History*,

Τά τέσσερα αυτά χαρακτηριστικά είναι ό,τι μᾶς χτυπά περισσότερο στό μάτι όταν διαβάζουμε μοντέρνα ποίηση. Βέβαια δέν είναι ἀπαραίτητο, γιά νά θεωρηθεῖ ἕνα ποίημα μοντέρνο, νά τά περιέχει ὅλα. Ἀπαραίτητο εἶναι νά περιέχει τά κύρια. Μὲ τά ὅσα εἶπαμε παραπάνω ἔχουμε ἤδη κάνει μιά ἱεράρχηση. Ὁ ἐλεύθερος στίχος καί ἡ σκοτεινότητα, ὡς ἐντελῶς καινούρια, εἶναι κύρια χαρακτηριστικά καί τό καθημερινό λεξιλόγιο καί ἡ δραματικότητα δευτερεύοντα. Ἐνα ποίημα λοιπόν δέν μπορεῖ νά εἶναι μοντέρνο, ἂν, πρῶτα ἅπ' ὅλα, δέν εἶναι γραμμένο σέ ἐλεύθερο στίχο καί δέν περιέχει κάποια σκοτεινότητα. Βέβαια, τά πιο χαρακτηριστικά ἀπό τά μοντέρνα ποίηματα εἶναι ἐκεῖνα πού περιέχουν καί τά τέσσερα στοιχεῖα, γιὰτί αὐτά διαφέρουν περισσότερο ἀπό τά παλαιά. Ποιήματα πού συνδυάζουν τά δύο δευτερεύοντα στοιχεῖα μέ τόν ἐλεύθερο στίχο μόνο, δηλαδή ποιήματα σέ ἐλεύθερο στίχο χωρίς τό στοιχεῖο τῆς σκοτεινότητας, δέν θά μπορούσαν, κατά τή γνώμη μου, νά θεωρηθοῦν μοντέρνα. Εἶναι αὐτά τά ποιήματα πού θά πρέπει νά τά ὀνομάσουμε σύγχρονα. Ἐχουμε ἔτσι προχωρήσει σέ μιά δευτέρη ἱεράρχηση: ἀπό τά δύο κύρια χαρακτηριστικά τῆς νέας ποίησης, ἡ σκοτεινότητα εἶναι πιο κύριο ἀπό τόν ἐλεύθερο στίχο, ὁ ὁποῖος θά πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς ἕνα δευτερεύον κύριο χαρακτηριστικό. Παρακάτω θά προσπαθήσω νά ἐξηγήσω τό γιὰτί. Πρὸς τό παρόν θά ἔλεγα ὅτι ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στή μοντέρνα ποίηση καί τήν παλαιά εἶναι διαφορὰ ποιοτική, ἐνῶ ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στήν παλαιά ποίηση καί τή σύγχρονη εἶναι διαφορὰ ποσοτική. Δηλαδή ἡ σύγχρονη ποίηση ἀπομακρύνεται ἀπό τήν παλαιά ἀποκόβοντας ὀρισμένους ἀπό τούς δεσμούς πού τή συνδέουν μαζί της, ὄχι ὅμως τόσο ὥστε νά κόβεται ὁ κεντρικός τους λῶρος πού εἶναι πάντοτε ὀρατός. Ἡ μοντέρνα ποίηση εἶτε κόβει αὐτόν τό λῶρο, εἶτε τόν λεπταίνει τόσο ἡ τόν διακόπτει τόσο συχνά, ὥστε νά μὴ φαίνεται. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ σύγχρονη ποίηση βρῖσκεται πιο κοντά στήν παλαιά ἅπ' ὅτι στήν μοντέρνα, ἂν καί ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται νά συμβαίνει τό ἀντίθετο.

Τώρα, ἂν ἀναζητήσουμε τίς κύριες καταβολές τῶν

Princeton 1981). Ὅμως τόσο ἡ θεωρία τῆς ὑποστήριξης ὅσο καί ἐκεῖνη τοῦ παραλληλισμοῦ ἐνισχύουν αὐτό πού ὁ Ἑλληνας ἀναγνώστης τῆς ἐποχῆς μας αἰσθάνεται, ἔπειτα ἀπό τήν ἐμπειρία τοῦ ἐλεύθερου στίχου, διαβάζοντας τή μετάφραση τῶν Ἑβδομήκοντα: ὅτι τό κείμενα αὐτά εἶναι λυρικές πρό-
ξες.

Ὡς πρὸς τή σκοτεινότητα, δέν θά μπορούσαμε βέβαια νά πούμε πὼς ἦταν ἀνύπαρκτη στήν προηγούμενη λογοτεχνία. Ὡστόσο ἡ σχέση τῆς παλαιᾶς σκοτεινότητας μέ τή μοντέρνα δέν εἶναι ἡ ἴδια μέ τή σχέση ἀνάμεσα στό δραματικό στοιχεῖο τῆς παλαιᾶς ποίησης καί τό δραματικό στοιχεῖο τῆς σύγχρονης ἢ τῆς μοντέρνας. Ἡ σκοτεινότητα τῆς μοντέρνας ποίησης εἶναι διαφορετική τόσο ἀπό τήν «ἀσάφεια» τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς, ὅσο καί ἀπό τόν ἐρμητισμό τῆς προβηγκιανῆς ποίησης ἢ τοῦ *Dolce stil nuovo* ἢ τῶν Ἀγγλῶν Μεταφυσικῶν ποιητῶν, ἢ ἀπό τήν κάποια ὀρφικο-μυστικιστική σκοτεινότητα τῶν Ρομαντικῶν. Στήν παλαιά ποίηση ἡ σκοτεινότητα, ὅταν δέν ἀποτελοῦσε στοιχεῖο πρὸς ἀποφυγὴν, χρησιμοποιόταν ὡς δευτερεύον στοιχεῖο ἐμφασης ἢ ὑποβολῆς, δέν ἦταν ἀποτέλεσμα μιάς κύριας αἰσθητικῆς ἀρχῆς, ὅπως στή μοντέρνα ποίηση. Ἐτσι ἡ ἐρμηνεῖα τῆς ἦταν (καί εἶναι) ἕνα πρόβλημα πού μπορούσε νά λυθεῖ μέ τή διανοητική ἀνάλυση, ἐνῶ ἡ ἐπικοινωνία μέ τή μοντέρνα σκοτεινότητα ἐπιτυγχάνεται κυρίως μέ μιά ἀνασύνθεση ψυχολογική, βασιμμένη στήν ἐνόραση. (Γιά τήν ἐννοια τῆς ἀρχαίας καί τῆς βυζαντινῆς ἐλληνικῆς σκοτεινότητας βλ. George L. Kustas, "The Concept of Obscurity in Greek Literature", *Studies in Byzantine Rhetoric*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 63-100.

δύο βασικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς μοντέρνας ποίησης, θά δοῦμε ὅτι καί τά δύο ξεκινοῦν ἀπό ἕνα καινούριο στοιχεῖο πού ἔχει προστεθεῖ στά συστατικά τῆς ποιητικῆς λειτουργίας (ὡστόσο ὁ ἐλεύθερος στίχος μπορεῖ νά ἔχει κι ἄλλοι τήν αἰτία καί τά στηρίγματα του). Μὲ ποιητική λειτουργία ἐννοῶ βέβαια ἐκεῖνο πού στήν ποίηση ὀνομάζουμε ἀλληλουχία τῶν νοημάτων ἢ συγκινησιακή ἀλληλουχία: τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἕνα ποίημα συνθέτει καί μεταδίδει τό νόημά του, πού εἶναι ἕνα νόημα συγκινησιακό. Τό νόημα αὐτό παράγεται ἀπό τή συγχώνευση στά βάθη τῆς εὐαισθησίας τοῦ ποιητῆ, ἀποτυπώσεων τῶν δύο βασικῶν στοιχείων μέ τά ὁποῖα ὁ ἄνθρωπος ἀντιλαμβάνεται τόν κόσμο, τοῦ διανοητικοῦ (δηλαδή τῆς σκέψης) καί τοῦ συναισθηματικοῦ στοιχείου. Σκέψη καί συναισθηματικό ἀποτελοῦν αὐτό πού ὀνομάζουμε συγκίνηση, πού εἶναι τό ἕνα ἀπό τά δύο ὑλικά τῆς ποίησης — τό ἄλλο εἶναι ἡ γλῶσσα. Ἡ διάκριση αὐτή εἶναι βέβαια σχηματική, γιὰτί τά δύο τοῦτα ὑλικά στήν ποίηση εἶναι ἀξεδιάλυτα. Δέν μπορούμε νά γνωρίσουμε τή συγκίνηση τοῦ ποιητῆ, δηλαδή τήν ποιητική του συγκίνηση, παρά μόνο μέσα ἀπό τήν ποιητική του γλῶσσα — ἡ συγκίνηση του ἔξω ἀπό τήν ποιητική του γλῶσσα δέν εἶναι ποιητική συγκίνηση.

Στήν ποιητική συγκίνηση αὐτό πού ἀπό τά δύο συστατικά της παίξει τό σπουδαιότερο ρόλο εἶναι τό συναισθηματικό. Ἡ διάνοια ἐκτελεῖ ὑπηρετική λειτουργία, εἶναι, ὅπως λέει ὁ Σεφέρης, «διαμορφωτὴς τῶν συναισθημάτων». Βοηθαί στήν καλύτερη ἔκφραση τοῦ συναισθηματος ἀλλά μπορεῖ νά εἶναι καί ἡ ἴδια πηγή συναισθηματος, ὄχι φυσικά κύρια πηγή. Σέ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ποίηση μπορεῖ νά γίνει καί μόνο μέ συναισθήματα, ὅμως δέν μπορεῖ νά γίνει μόνο μέ σκέψεις. Τά σημαντικότερα ποιήματα εἶναι, κατὰ κανόνα, ἐκεῖνα πού παράγονται ἀπό τή συγκίνηση, πού περιέχουν δηλαδή καί τά δύο στοιχεῖα, γιὰτί ἀπευθύνονται σ' ὀλόκληρο τό πλέγμα τῶν ἀντιληπτικῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου καί εἶναι περικτικότερα. Ἐπειδὴ τά ποιήματα αὐτά εἶναι τά περισσότερα (γιὰτί εἶναι δύσκολο νά μὴ βάλει κανεὶς καί κάτι ἀπό τή σκέψη του ὅταν γράφει ἕνα ποίημα) — εἶναι πολύ περισσότερα — λέμε ὅτι ἡ ποίηση εἶναι μιά γλῶσσα τῆς συγκίνησης, ἢ «ὑπέρτατη μορφή τῆς συγκινησιακῆς χρήσης τῆς γλώσσας»⁵.

Τόσο στήν παλαιά ὅσο καί τή νέα ποίηση, λοιπόν, αὐτό πού μετράει εἶναι τό συγκινησιακό νόημα, δηλαδή τό συνολικό νόημα, ὄχι τό διανοητικό, τό γνωστικό. Ὅμως ἐνῶ στήν παλαιά ποίηση (ἀλλά καί στή σύγχρονη) τό νόημα αὐτό παράγεται καί μεταδίδεται μέ μίαν ἔλλογη ἀλληλουχία τῆς συγκίνησης — μέ μίαν ἔλλογη συγκινησιακή ἀλληλουχία — στή μοντέρνα μεταδίδεται μέ μίαν ἀλληλουχία πού συμπεριφέρεται χωρὶς νά σέβεται τά ὅρια τοῦ ἔλλογου, ὅπως τό ἔχουμε συνηθίσει, πού πάει ἔξω ἀπό αὐτά. Ἡ συμπεριφορά αὐτή εἶναι ἀποτέλεσμα τοῦ ἄλογου στοιχείου — αὐτό εἶναι τό καινούριο στοιχεῖο πού ἔχει προστεθεῖ στά συστατικά τῆς ποιητικῆς λειτουργίας. Ἡ ἄλογη ἀλληλουχία τῆς ποίησης, καί τῆς τέχνης γενικότερα, εἶναι βέβαια ἔκφραση μιάς εὐαισθησίας πού κανοναρχεῖται, ὡς ἕνα βαθμό, ἀπό μίαν ἄλογη σύλληψη τοῦ κόσμου. Τήν ἔλλογη ἀλληλουχία δέν θά πρέπει φυσικά νά τή θεωρήσουμε λογική, δηλαδή λειτουργία πού καθορίζε-

5. *Δοκιμές*, Ἀθῆνα 1974, α' τόμος, σ. 34.

6. I. A. Richards, *Principles of Literary Criticism*, London 1970 (α' ἐκδ. 1924), σ. 216. I. Σεφέρης, *Δοκιμές*, ὅπ.π., σ. 144.

ται ὅπο τίς ἀρχές τῆς ἐπιστημονικῆς ἢ τῆς ἀναλυτικῆς λογικῆς, ἀλλά λειτουργία πού καθορίζεται ἀπό τίς ἀρχές τοῦ λόγου στήν εὐρύτερη ἔννοιά του. Ὅλο τό πρόβλημα τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ μοντέρνου στήν ποίηση εἶναι νά ἐντοπίσουμε μέ ἀκρίβεια, ὅσο αὐτό εἶναι δυνατόν, τά σημεῖα ἐκεῖνα πέρα ἀπό τά ὅποια ἡ συγκινησιακή ἀλληλουχία ἐνός ποιήματος παύει νά βρίσκεται μέσα στήν ἐπικράτεια τοῦ ἔλλογου καί ἔχει μπεῖ στήν περιοχή τοῦ ἄλλογου. Ἐνα ἀπό τά σημεῖα αὐτά εἶναι, πιστεύω, τό ἕνα ἀπό τά δύο ἐσχάτα ὅρια τῆς παρομοίωσης καί τῆς μεταφορᾶς. Ἐπειδή ὁ μηχανισμός τῆς παρομοίωσης εἶναι περισσότερο εὐδιάκριτος, θά σταθοῦμε στή μεταφορά. Ξέρουμε πώς ἡ μεταφορά εἶναι ἕνας λεκτικός τρόπος πού ταυτίζει δύο ἀνόμοια πράγματα μεταβιβάζοντας ὀρισμένα χαρακτηριστικά τοῦ ἐνός στό ἄλλο, ἔτσι ὥστε αὐτό νά διαγραφῆ παραστατικότερα. Ἡ μεταφορά (καί ὁ συμβολισμός, πού εἶναι ἴσως ἡ πιό ἑλλειπτική μορφή τῆς) λειτουργεῖ ἀποκλειστικά μέσα στά πλαίσια τοῦ ἔλλογου. Θά ἔλεγα ὅτι εἶναι ἕνα ἀπό τά στοιχεῖα πού μᾶς δείχνουν μέ κάποια καθαρότητα τήν ἔκταση τοῦ ἔλλογου. Ἐν ὁ βαθμός τῆς ἀνομοιότητος ἀνάμεσα στά δύο πράγματα μειωθεῖ τόσο ὥστε νά ξεπεράσει ἕνα κατώτατο ὄριο, ἡ μεταφορά ἀκυρώνεται, γιατί πλησιάζει στήν κυριολεξία καί ἔτσι παύει νά λειτουργεῖ. Ἐν ὁ βαθμός τῆς ἀνομοιότητος ὑπερβῆ ἕνα ἀνώτατο ὄριο, τότε ἡ μεταφορά ἔχει μπεῖ στήν περιοχή τοῦ ἄλλογου καί καταργεῖται, γιατί ἡ λειτουργία τῆς παύει νά γίνεται αἰσθητή. Ἡ φράση, π.χ., τοῦ Κάλβου «*τά μυρισμένα χεῖλη τῆς ἡμέρας φιλοῦσι τό ἀναπαυμένον μέτωπον τῆς οἰκουμένης*», ἂν ἐξεταστῆ μέ τούς ὄρους τῆς κυριολεξίας ἢ τῆς ἐπιστημονικῆς λογικῆς, δέν μπορεῖ νά σταθεῖ. Εἶναι ὁμως ὀρθή ἀπό τή σκοπιά τοῦ ἔλλογου, γιατί ἡ χρησιμοποίηση μίας τρυφερῆς ἀνθρώπινης πράξης γιά νά δηλωθεῖ ἡ ὁμορφιά τοῦ φυσικοῦ φαινομένου πού περιγράφει ὁ Κάλβος, εἶναι ἀποδεκτή ἀπό τό λόγο. Ὁμοίως ἡ φράση τοῦ Ἐμπεϊρικού «*Οἱ γόοι δέν ἀκούγονται πιά παρά μέσα στά πράσινα ποτήρια τῶν ἐρωτευμένων πουλαριῶν*» εἶναι ἀκατανόητη γιά τή διάνοιά μας. Δέν μπορούμε νά τήν αἰσθανθοῦμε ὡς μεταφορά, γιατί μᾶς εἶναι ἀδύνατο νά βροῦμε ἔστω καί ἕναν ἐλάχιστο βαθμό σχέσης ἀνάμεσα στά πράσινα ποτήρια καί τά ἐρωτευμένα πουλάρια. Ἡ ἑλλειψη μιᾶς κάποιας σχέσης ἀνάμεσα στούς δύο κύριους ὄρους τῆς εἰκόνας κάνει τή φράση τοῦ Ἐμπεϊρικού ἄλογη.

Τίποτα δέν δείχνει καθαρότερα τή λειτουργία τοῦ ἄλλογου στήν ποίηση ἀπό τίς θέσεις τῶν ὑπερρεαλιστῶν γιά τήν ποιητική εἰκόνα. Γιά τούς ὑπερρεαλιστές ἡ καλύτερη ποιητική εἰκόνα εἶναι ἐκεῖνη πού ἀποτελεῖται ἀπό τή σύζευξη ἢ τήν ταύτιση δύο στοιχείων μέ τό μεγαλύτερο δυνατόν βαθμό ἀσυνείδητης. Ὅσο πιό ἀνόμοια εἶναι τά δύο σχετιζόμενα στοιχεῖα, τόσο πιό βίαιη εἶναι ἡ διαταραχή τῆς διανοητικῆς λειτουργίας μας (λογικῆς καί ἔλλογης), πού εἶναι ἕνας ἀπό τούς κύριους σκοπούς τῆς ὑπερρεαλιστικῆς ποίησης. Κι ἐδῶ βρίσκεται αὐτό πού διαχωρίζει ἕνα ὑπερρεαλιστικό ποίημα ἀπό ἕνα ποίημα μὴ ὑπερρεαλιστικό. Ὑπερρεαλιστικό εἶναι ἕνα ποίημα πού οἱ εἰκόνες του καί οἱ περιγραφές του δέν μποροῦν ν' ἀναχθοῦν σ' ἕνα δεύτερο ἐπίπεδο ἐρμηνεύσεως, μεταφορικό ἢ συμβολικό, ἀλλά εἶναι αὐτό πού δηλώνουν κατά λέξη — λειτουργοῦν δηλαδή κυριολεκτικά, ἐννοεῖται μέ μιάν ἄλογη κυριολεξία.

Μέ ὅλα αὐτά δέν θά ἤθελα βέβαια νά πῶ ὅτι μόνο τά ὑπερρεαλιστικά ποιήματα εἶναι μοντέρνα. Ἡ ἔννοια τοῦ ἄλλογου, ὅπως τή βρίσκουμε στήν ὑπερρεαλιστική ποίηση, ἀποτελεῖ ἕνα μόνο μέρος τοῦ μοντέρνου στοι-

χείου, ἴσως τό πιό ἐντυπωσιακό· καί μάλιστα ἕνα μέρος πού γιά νά μπορέσει νά λειτουργήσῃ αἰσθητικά φαίνεται νά κάνει μιᾶ κίνηση πρὸς τά πίσω, μιᾶ χειρονομία καλῆς θελήσεως πρὸς τήν παρομοίωση, τή μεταφορά ἢ τό συμβολισμό, τείνει ν' ἀποκρυσταλλωθεῖ σέ καινοφανῆ σύμβολα καί σέ τολμηρότατους σχηματισμούς τῆς μεταφορᾶς ἢ τῆς παρομοίωσης. Ἀπό τήν ἄποψη αὐτή βρίσκεται πολύ κοντά (συχνά μάλιστα συγγέεται) μέ ὀρισμένες νέες χρήσεις τῶν τριῶν αὐτῶν ἐκφραστικῶν τρόπων, πού ἔχουν (ἢ φαίνονται νά ἔχουν) τήν ἀπώτερη ρίζα τους στήν παλαιά ποιητική, χρήσεις τόσο ἀνορθόδοξες ἢ τόσο τολμηρές, πού θά λέγαμε πώς ἔχουν ξεφύγει ἀπό τά ὅρια τοῦ ἔλλογου, πώς ἀποτελοῦν μιᾶ δεύτερη ἐκφραση τοῦ ἄλλογου. Ἡ περίφημη, π.χ., φράση τοῦ Ἐμπεϊρικού «*Ἡ ποίησις εἶναι ἀνάπτυξι στίλβοντος ποδηλάτου*» ἀποτελεῖται ἀπό μιάν ἐξαιρετικά τολμηρή ταύτιση δύο ὄρων, πού ἀνάλογη δέν θά συναντήσουμε στήν παλαιά ποίηση, ἀλλά οὔτε καί τή σύγχρονη. Τό ἴδιο θά ἔλεγα καί γιά τούς στίχους τοῦ Ἐλύτη: «*Τό δεξί σου χεῖρι ἐντομο μυθικό/πᾶσι κι ἔρχεται στ' ἄσπρα χαρτιά στό φῶς καί τό σκοτάδι*». Ὅστόσο πίσω ἀπό τήν τολμη τῶν παραπάνω εἰκόνων διακρίνεται ἡ ἔννοια τῆς μεταφορᾶς. Ὡς μιᾶ τρίτη ἐκφραση τοῦ ἄλλογου θά πρέπει νά θεωρήσουμε τήν ἀνορθόδοξη δόμηση τῆς ἐκθεσης τῶν πραγμάτων (κυρίως ὡς πρὸς τήν ἀκολουθία τοῦ χρόνου) καί τή συχνή διακοπή ἢ τή μεγάλη ἑλλειπτικότητα τοῦ ἔλλογου νοήματος, πού δημιουργοῦν μιάν αἰσθησι τοῦ ἀσύνδετου ἢ τοῦ ἀσυνείδητου ἀναλογικά παραπλήσια μ' ἐκεῖνη τῆς ὑπερρεαλιστικῆς ποίησης· ὄχι τόσο στό ἐπίπεδο τῶν εἰκόνων καί τῶν φράσεων ἐνός ποιήματος, ὅσο στό εὐρύτερο πεδίο τῶν περιόδων καί τῶν μερῶν. Ἡ «*Ἐρημη Χώρα*» τοῦ Ἐλιοτ, γιά ν' ἀναφέρω ἕνα ἐπιφανές παράδειγμα, μέ τήν καθόλου ἀναμενόμενη ἀλληλουχία τῶν μερῶν τῆς, ἔκανε ἀρκετούς πρὶν ἀπό τόν πόλεμο νά νομίσουν πώς εἶναι γραμμένη μέ ὀρισμένες ἀπό τίς ἀρχές τῶν ὑπερρεαλιστῶν. Ἀλλά καί ἡ *Κίχλη* τοῦ Σεφέρη, ὅταν δημοσιεύθηκε, διαβάστηκε ὄχι μόνο ὡς ἕνα ποίημα ἀποτελούμενο ἀπό τρία μέρη, ἀλλά καί ὡς ἕνα βιβλίο ἀποτελούμενο ἀπό τρία ποιήματα⁷.

Τό ὑπερρεαλιστικό ἄλλογο, λοιπόν, μαζί μ' ἐκεῖνο πού φαίνεται νά πηγαινεῖ πέρα ἀπό τά ὅρια τοῦ καθιερωμένου ἔλλογου, μόνα τους ἢ συνδυαζόμενα μεταξύ τους, ἀποτελοῦν τό ἄλλογο στοιχεῖο τῆς ποίησης, ἀπό τό ὅποιο καθορίζεται ἡ ἀλληλουχία τῆς μοντέρνας ποίησης, ἡ ἄλογη ἀλληλουχία. Ὁ ὅρος ἄλογη ἀλληλουχία δέν σημαίνει βέβαια ὅτι ἡ μοντέρνα ποίηση περιέχει μόνο ἄλογα στοιχεῖα (ἂν καί ἡ ἀκραία τῆς ἀπόληξη, ἡ ἐκφραση τοῦ ὀρθόδοξου ὑπερρεαλισμοῦ, εἶναι ἐκφραση τοῦ καθαρά ἄλλογου — ἀλλά στήν περίπτωση αὐτῆ δέν νομίζω πώς μπορούμε νά μιλάμε γιά ποίηση). Καί πάλι οἱ χαρακτηρισμοί μας εἶναι συμβατικοί. Ἐνα μοντέρνο ποίημα μπορεῖ νά περιέχει πολλά ἔλλογα στοιχεῖα, καί μάλιστα περισσότερα ἔλλογα ἀπ' ὅ,τι ἄλλογα. Ἐν ὀνομάζουμε τήν ἀλληλουχία τοῦ ἄλλογου, εἶναι γιά νά τήν ἀντιδιαστείουμε ἀπό τήν ἀλληλουχία τῆς παλαιᾶς ποίησης, πού δέν περιέχει τό ἄλλογο στοιχεῖο ἢ πού μπορεῖ νά τό περιέχει, ὄχι ὁμως σέ βαθμό πού θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ἐπαρκῆς. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ μοντέρνα ποίηση καθορίζεται ἀπό ἕναν ἐλάχιστο βαθμό ἄλλογου στοιχείου, πού εἶναι σέ θέση νά

7. Βλ. *Ἐλεύθερα Γράμματα*, 15 Ἰανουαρίου 1948, σ. 200· πρβλ. καί Κλ. Παράσχου, «Ἐνας πνευματικός ἀπολογισμός. Ἡ ἑλληνική λογοτεχνία εἰς τά 1947», *Καθημερινή*, 1 Ἰανουαρίου 1948.

χρωματίζει ολόκληρο τό ποιήμα και ό όποιος δέν είναι αναγκαστικά μεγαλύτερος από τό βαθμό του έλλογου στοιχείου που περιέχει, ώστόσο μπορεί να είναι μεγαλύτερος, όχι όμως μέχρι τό σημείο να εκτοπίσει έντελώς τό έλλογο, γιατί τότε, όπως είπαμε, θά φτάσουμε στον άκρατο ύπερρεαλισμό, που παράγει ψυχογραφήματα ίσως, όχι όμως και ποίηση. Αύτός πρέπει να είναι, κατά τή γνώμη μου, ό όρισμός του μοντέρνου ποιήματος: ένα ποιήμα είναι μοντέρνο όχι γιατί αποτελεείται μόνο από άλογα στοιχεία, ούτε γιατί τά άλογα στοιχεία του είναι αναγκαστικά περισσότερα από τά έλλογα, αλλά γιατί περιέχει έναν επαρκή βαθμό άλογων στοιχείων.

Ό χρόνος δέν μου επιτρέπει να παραθέσω παραδείγματα άπ' όλες τις εκφράσεις του άλογου στοιχείου στη νέα ποίηση. Θά περιοριστώ σε λίγα μόνο σύντομα ποιήματα εξετάζοντας τή σκοτεινότητα στο επίπεδο των εικόνων. Τά παραδείγματα είναι τέτοια, που να καλύπτουν διαφορετικές ποσοτικά παρουσίες του άλογου, από τον ελάχιστο επαρκή βαθμό του ως τήν ολοκληρωτική κυριαρχία του. Για να είναι πληρέστερη αυτή ή κλιμάκωση, θά σας διαβάσω πρώτα ένα ποιήμα όπου τό άλογο δέν υπάρχει, ένα σύγχρονο ποιήμα. Έχει τον τίτλο «Τά τελευταία σταφύλια» και είναι του Γιάννη Ρίτσου:

Μάζεψαν τά στερνά σταφύλια σε μιά πήλινη λεκάνη.
/Η εκκλησία του κάμπου,
κλεισμένη τώρα, μετά τις γιορτές, έβρισκε πάλι τή
/σιωπή της
φαρδαινοντας τον έσωτερικό της χώρο ως τους
/άπέναντι λόφους,
με τά κεριά σβησμένα στά μανουάλια, με τήν άχνα άπ'
/τό λιβάδι
να βγαίνει άργή, γαλάζια άπ' τις καλύβες των
/άγρων. Η γεροντίσσα
κοίταξε άπάνω τά σύννεφα: άφουγκράστηκε τό τρίξιμο
/του ξυλοφάγου
πίσω στο ξύλο της παλιάς εικόνας κ' έκανε τό σταυρό
/της, νιώθοντας
σιμχτά τά δάχτυλά της να κολλούν ζαχαρωμένα άπ' τά
/στερνά σταφύλια.

Έκείνο που κάνει τό ποιήμα αυτό να διαφέρει από τήν παλαιά ποίηση, είναι κυρίως τό γεγονός ότι είναι γραμμένο σε ελεύθερο στίχο. Η εικονογραφία και ή ανάπτυξη των νοημάτων του δέν είναι διαφορετική από εκείνη των παραδοσιακών ποιημάτων: τά πάντα εδώ είναι κατανοητά, φωτεινά, αν θέλετε — ή, καλύτερα, φωτισμένα. Και τό λεξιλόγιό του δέν είναι καινούριο, μολονότι ό τόνος του δέν είναι παλιός. Νομίζω πώς, σε συνεργία με τήν έλλειψη του μέτρου, αυτό που κάνει τον τόνο να μην είναι παλιός, είναι ό συνδυασμός κάποιων λέξεων που άπολήγουν σε σύγχρονες φράσεις και, κυρίως, ό τόνος του τρίτου στίχου:

φαρδαινοντας τον έσωτερικό της χώρο ως τους
/άπέναντι λόφους

ένας τόνος που άκούγεται διαφορετικός από εκείνον των άλλων στίχων (αν τους άκούσουμε ξεχωριστά έναν έναν) και που άπλώνεται σ' ολόκληρο τό ποιήμα. Τό επίθετο *έσωτερικός* θά ήχουσε παράταιρα σ' ένα παλαιό ποιήμα — δέν είναι λυρικό: ένας παραδοσιακός ποιητής θά έγραφε *ό μέσα, ό έντός της χώρας*. Η εικόνα της εκκλησίας που πλαταίνει, ώσπου να κλείσει μέσα της ολόκληρο τό τοπίο, σε συνδυασμό με τή γλωσσική ύψη του στίχου, μάς δίνει μίαν έντονη αι-

σθηση του καινούριου. Ό στίχος βρίσκεται, θά έλεγα, στο μεταίχμιο ανάμεσα στο σύγχρονο και τό μοντέρνο, έπειδή όμως είναι μόνος του και δέν ένισχύεται από παρόμοιους στίχους, τό σύνολο δέν μπορεί να φτάσει σ' αυτό τό μεταίχμιο και παραμένει στην περιοχή του σύγχρονου.

Τό δεύτερο παράδειγμα είναι πάλι από τον Ρίτσο. Τό χρησιμοποιώ ως δείγμα ποιήματος που περιέχει τήν ελάχιστη επαρκή ποσότητα άλογου στοιχείου (και συνεπώς σκοτεινότητας).

ΑΝΑΧΩΡΗΣΕΙΣ, ΙΙΙ

Λίγο - λίγο τά πράγματα αδειάζουν, όπως εκείνα τά
/μεγάλα κοκκάλα
που συναντούσαμε τό καλοκαίρι στ' άκρογάλι —
/κόκκαλα άλογων
ή ζώων προϊστορικών: αδειάζουν άπ' τή μέσα ουσία,
/άπ' τό μεδούλι
μένει μονάχα ένα στέρεο λευκό, σαν έλλειψη χρώμα-
/τος, με άόρατες τρύπες,
όπως τό χρώμα εκείνο μέσα στα δωμάτια, τό χειμώνα,
/όταν έξω
βρέχει ραγδαία. Τότε κρατάς τό χερούλι της πόρτας ή
/τό χερούλι
άπ' τό φλιτζάνι του τσαγιού, κι ούτε που ξέρεις αν έσύ
/τά κρατάς ή σε κρατούν:
ή να κρατιούνται κ' εκείνα κ' έσύ. Και, ξαφνικά,
/καθώς δοκιμάζει
να πιεις τό τσάι σου, βλέπεις στα δάχτυλά σου ανάμεσα
/τό πορσελάνινο χερούλι
μόνο του — τό φλιτζάνι λείπει — περιγράφεται αυτό
/τό χερούλι, τόσο άσπρο,
τόσο αβαρές, σχεδόν κοκκάλινο — και τό βρίσκεις
/όρατο, σε σχήμα
μισού μηδενικού — γυρεύει τή συμπλήρωσή του, ενό,
/άντικρυ, στον τοίχο,
μέσ από μιά βαθειά ρωγμή, βγαίνει ζεστός ό άτμός άπ'
/τό τσάι που δέν ήπιες.

Ός τά μισά του προτελευταίου στίχου τό ποιήμα, παρά τήν προχωρημένη εικονογραφία του και τις λεπτότατες και περίπλοκες συναισθηματικές άποχρώσεις του, δέν άπειλεί σοβαρά τις έλλογες συνήθειές μας. Η παρομοίωση των πραγμάτων που αδειάζουν από τήν ουσία τους όπως τά κόκκαλα από τό μεδούλι, ή συνειρμική μετάβαση από τήν καλοκαιρινή άτομόσφαιρα στη χειμερινή, ή εξαφάνιση του φλιτζανιού, τέλος οι συμβολισμοί, οικοδομούν ένα αίσθημα του σύγχρονου, που πλησιάζει τό όριο του μοντέρνου, χωρίς ώστόσο να τό ξεπερνά. Με τον τελευταίο όμως στίχο ανάβει ένα διαφορετικό φώς που διαχέεται σ' ολόκληρο τό ποιήμα. Η περιγραφή του ζεστού άτμού που βγαίνει μέσα από τή ρωγμή του τοίχου μάς πάει πέρα από τή λειτουργία των προηγούμενων εικόνων. Ένώ οι εικόνες αυτές, παρά τήν τόλμη τους, κινούνται μέσα στα πλαίσια του φυσικού και του μεταφορικού, ή τελευταία εικόνα είναι φυσικώς άδύνατη. Τό γεγονός ότι δέν φαίνεται να μάς παραδίδει ένα συμβολικό νόημα, τήν κάνει άλογη. Θά μπορούσε, βέβαια, κανείς να πει ότι είναι δυνατόν ν' άνιχνεύσουμε μιά συμβολική έννοια: ότι ό ζεστός άτμός από τό τσάι που δέν ήπιε ό ήρωας του ποιήματος, ακριβώς επειδή βγαίνει μέσα από μιά βαθιά ρωγμή, ύποδηλώνει τή ζεστασιά που μπορεί να αισθανθεί ό άνθρωπος, όταν συμπιλωθεί με τό νόημα της φθοράς και της στέρσης. Άλλά και στην περίπτωση αυτή ή λειτουργία του συμβολισμού είναι τόσο άσυνήθιστη, που ή αίσθηση του άλογου δέν

υποχωρεί εντελώς. Ἐτσι ὁ τελευταῖος στίχος μέ τήν ἰσχυρή καί ἀπροσδόκητη εἰκόνα του εἰσάγει ξαφνικά μιάν ἄλλη αἴσθησι στήν ἀτμόσφαιρα τῶν προηγουμένων στίχων, ἡ ὁποία κάνει τὸ ποίημα μοντέρνο.

Τὸ τρίτο παράδειγμα εἶναι ἀπὸ τὸ *Μυθιστόρημα* τοῦ Σεφέρη:

Γ

Μέμνησο λουτρῶν οἷς ἐνοσφίσθης

*Ξύπνησα μέ τὸ μαρμάρينو τοῦτο κεφάλι στά χέρια
πού μου ἐξάντλει τοὺς ἀγκῶνες καί δέν ξέρεω πού νά τ'
ἀκουμπήσω.*

*Ἐπεφτε στό ὄνειρο καθὼς ἔβγαينا ἀπὸ τὸ ὄνειρο
ἔτσι ἐνώθηκε ἡ ζωὴ μας καί θά εἶναι πολύ δύσκολο
νά ξαναχωρίσει.*

*Κοιτάζω τὰ μάτια· μήτε ἀνοιχτά μήτε κλειστά
μιλῶ στό στόμα πού ὄλο γυρίζει νά μιλήσει
κρατῶ τὰ μάγουλα πού ξεπέρασαν τὸ δέρμα.
Δέν ἔχει ἄλλη δύναμη·*

*τὰ χέρια μου χάνονται καί μέ πλησιάζουν ἀκρωτη-
ριασιμένα.*

Τὸ ποίημα αὐτὸ εἶναι μοντέρνο γιατί καλύπτεται ὀλόκληρο ἀπὸ μιάν ἄλλη εἰκόνα. Ἡ σκοτεινότητά του δέν εἶναι υπερρεαλιστικῆς προελεύσεως. Νιώθουμε ἄμεσα ὅτι τὸ κομμένο κεφάλι εἶναι ἓνα σύμβολο (καί ὑπογραμμίζω τὸ ἄμεσα, γιατί αὐτὸ εἶναι, νομίζω, πού μᾶς δείχνει ἂν τὸ ἄλογο, ὅπως τὸ ἔχουμε ὀρίσει, εἶναι συμβολικῆς ἢ υπερρεαλιστικῆς φύσεως. Τὸ συμβολικῆς καταγωγῆς ἄλογο μᾶς κάνει νά αἰσθανόμαστε ἄμεσα πὼς ἔχουμε μπροστά μας ἓνα σύμβολο, ὅσο σκοτεινὸ κι ἂν εἶναι αὐτό, ἐνῶ τὸ υπερρεαλιστικῆς ποιότητος σύμβολο ἢ τῆ μεταφορᾶ δέν τὰ αἰσθανόμαστε ἄμεσα ὡς σύμβολο ἢ μεταφορᾶ — μολονότι τὰ αἰσθανόμαστε ποιητικά — παρὰ ἐπειτα ἀπὸ κάποια συγκινησιακῆ ἢ νοητικῆ διαδικασία) — νιώθουμε λοιπὸν ὅτι τὸ κομμένο μαρμάρينو κεφάλι, στὸ ποίημα τοῦ Σεφέρη, εἶναι ἓνα σύμβολο, ὅμως δυσκολευόμαστε νά βροῦμε τὸ ἀκριβές νόημά του. Τὸ σύμβολο αὐτὸ προσφέρεται σὲ πολλαπλές ἐρμηνεῖες, σὲ περισσότερες ἀπ' ὅτι τὰ σύμβολα τῆς παραδοσιακῆς ποιήσεως, κι αὐτὸ εἶναι κυρίως πού δίνει στὸ ποίημα τοῦ Σεφέρη τὸν μοντέρνο χαρακτήρα του.

Τὸ ἐπόμενο ποίημα εἶναι πάλι τοῦ Ρίτσου:

ΤΑ ΚΟΥΝΕΛΙΑ

*Τὰ κουνέλια φάγαν τὸν κήπο· ἔχουν ἀρχίσει νά τρῶνε
τις πόρτες τοῦ σπιτιοῦ καί τὰ ἐπιπλα· — ὠραία*

κουνέλια

*λευκά, μέ μακρὸ τρίχωμα, μέ κόκκινα μάτια —
ἂν ἔμεναν τουλάχιστον αὐτά, διατηρώντας
μέξ στην κοιλιά τους τις καρτέλες, ἔστω σηκρωμένες,
ἔστω καί σ' ἄλλη διάταξη ἐντελῶς ἀγνωστῆ μας.*

Κι ἐδῶ τὸ ποίημα καλύπτεται ὀλόκληρο ἀπὸ μιάν ἄλογο εἰκόνα κι ἐδῶ ἡ συμβολικῆ καταγωγὴ τοῦ ἄλογου εἶναι ὀρατῆ, ἂν καί λιγότερο ἀπ' ὅ,τι στὸ προηγουμένο ποίημα. Νιώθουμε πὼς τὰ κουνέλια συμβολίζουν κάτι, ὅπως νιώθουμε ὅτι ἡ ἐρμηνεία μας δέν αποκλείει καί ἄλλες ἐκδοχές. Τὸ σύμβολο ὅμως εἶναι πιο προσωπικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ Σεφέρη καί κατὰ τοῦτο περιέχει ἓναν βαθμὸ αὐθαιρεσίας, πού θά λέγαμε ὅτι πλησιάζει τὸ υπερρεαλιστικὸ αὐθαίρετο.

Στὸ ποίημα τοῦ Ρίτσου τὸν τίτλο τὸν ἀποτελεῖ τὸ ἴδιο τὸ σύμβολο. Στὸ παρακάτω ποίημα τοῦ Ἐγγονόπουλου ὁ τίτλος εἶναι ἐντελῶς ἄσχετος μέ τὸ περιεχόμενο, σύμφωνα μέ μιάν ἀπὸ τίς πιο πιστά τηρούμενες υπερρεαλιστικῆς προδιαγραφές:

ΓΥΨ ΚΑΙ ΦΡΟΥΡΑ

Μύκονος

Μυκῆναι

μύκητες

τρεῖς

λέξεις

ὅμως

διό

μόνο

φτερὰ

σάν ασβέστης

σάν γυναικεία

παλάμη

πού λάμπει

μέσα

στή νύχτα

σά σαρκολόφο

βιολί

κι ἴσως

— ἀκόμη —

ὡσάν τὰ γυάλινα

τροπάνια

μέσα στους

λεπτούς

ἐγκεφάλους

τῶν

ποιητῶν

Οἱ στίχοι αὐτοὶ θά μπορούσαμε νά ποῦμε πὼς περιέχουν τὸν μεγαλύτερο βαθμὸ σκοτεινότητος πού εἶναι σέ θέση νά σηκώσει ἓνα ποίημα. Εἶναι ἓνα ὠραῖο ποίημα, κατὰ τὴ γνώμη μου, γιατί στηρίζεται σὲ μιὰ λεπτὴ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὸ υπερρεαλιστικὸ καί τὸ συμβολικὸ ἄλογο, ἡ ὁποία δίνει στοὺς στίχους μεγάλη δραστηκότητα. Δέν μπορούμε νά συνδέσουμε διανοητικὰ τοὺς ὅρους τῆς ἀλυσιδωτῆς παρομοίωσης — ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποτελεῖται τὸ ποίημα. Ὡστόσο ἡ συγκινησιακὴ τους σύνδεση εἶναι πλήρης. Γιατί, σὲ τελευταία ἀνάλυση, νιώθουμε πὼς αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο μᾶς μιλοῦν εἶναι ἀκριβὴς ἡ ὁμορφιά (καί, κατὰ τοῦτο, ἡ σχέση), πού μπορεῖ κανεὶς ν' ἀνακαλύψει στὸ συνδυασμὸ ἀκόμα καί τῶν πιο ἀνόμοιων μεταξύ τους ἀντικειμένων, πράγμα πού ἀποτελεῖ μιάν ἀπὸ τίς κύριες ἐπιδιώξεις τῆς υπερρεαλιστικῆς ποιήσεως. Τὸ τελευταῖο μέρος τοῦ ποιήματος, πού παρομοιάζει τὴν ἄλογο συμπάρθεση τῶν εἰκόνων τῶν προηγουμένων στίχων μέ γυάλινα τροπάνια στους ἐγκεφάλους τῶν ποιητῶν (αὐτὴ ἡ τελευταία παρομοίωση ἀφήνει, νομίζω, νά φανεῖ ἡ μὴ υπερρεαλιστικὴ καταβολὴ τῆς) μᾶς κάνει νά αἰσθανόμαστε ὅτι ὀλόκληρο τὸ ποίημα εἶναι μιὰ ἀναφορὰ στὸ νόημα τῆς ποιήσεως (ἰδωμένης ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν υπερρεαλιστῶν), ὅτι τὸ θέμα του εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἔννοια τῆς υπερρεαλιστικῆς ποιήσεως.

Τὸ τελευταῖο παράδειγμά μου, ἀπὸ τὴν Ἰγνικάνο του Ἐμπερικού, εἶναι ἓνα κείμενο γραμμένο, ὑποθέτω, ἀποκλειστικά μέ τὴ μέθοδο τῆς αὐτόματης γραφῆς, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἐξοστρακιστεῖ κάθε ἔλλογο στοιχεῖο:

ΠΗΛΕΥΩΝ ΟΝΟΥΣ ΑΓΑΙΩΝ ΚΥΡΙΑΣ

Ἐπιπλέον, ὁ ἀκατανόητος στρόβιλος ἐξικνούμενος ἀπὸ κλειδοκύμβαλον παρέσυρε τὸν ἀσπάλακα ποῦ κρατοῦσε ἢ κανονικὴ μύτη τῆς μικρῆς νοσοκόμου. Ἐνόπιον τοῦ μεγαλομάρτυρος διελύθη τὸ χέρι τῆς νοσοκόμου καὶ κατέπεσε μὲ φοβερὸ πάταγο τὸ δεξιὸ μάτι ἐνὸς μαυροντυμένου ἐρπετοῦ. Ὁμῶς ὁ καπνὸς δὲν παρεσύρθη. Κάθε τολῶπη ἔγινε σπίνος καὶ ἐπέμεινε μὲ ἐπικίνδυνον φανατισμὸ νὰ ὀραματίζεται τὴν μυγαλιά τοῦ κρονοφηγέτου μῆς ἀριστοτεχνικῆς ὀρχήστρας. Ὁ θηριοδαμαστής ἐνίκηθη καὶ ἔλαμψε γιὰ χιλιοστὴ φορά ὁ φιόγκος ποῦ παρέσυρε πολλὰς λουόμενες γυναῖκες πρὸς τὸ καφενοδάκι τοῦ χωριοῦ τοῦ ἐξηκοστοῦ ὀγδοῦ ἀνάγρου. Κανεὶς δὲν κατεσπιλώθη περισσότερο ἀπὸ σκασιμένο καρπούζι. Ἡ ἀνημπόρια τοῦ παλαιοῦ κρονόληρου ἐπατάχθη καὶ στὴ θέση τῆς σηκώθηκε μιά γιὰ πάντα μιά κορυβαντιώσα ὁμίχλη.

Τὸ κομμάτι αὐτὸ τὸ ὄνομασσε καίμενο, γιατί βεβαία δὲν εἶναι ποίημα. Εἶναι ἓνα δαίγμα ἄκρατου ὑπερρεαλισμοῦ, ποῦ δείχνει ὅτι ἡ ποίηση δὲν μπορεῖ νὰ γίνει μόνο μὲ ἄλογα στοιχεῖα, ὅτι εἶναι ἀδύνατο νὰ ὑπάρξει χωρὶς ἓναν ελάχιστο, ὥστόσο ἐπαρκῆ, βαθμὸ ἔλλογου στοιχείου.

Ἐπειτα ἀπ' ὅλα αὐτὰ νομίζω πὼς θὰ μπορούσαμε νὰ δοῦμε πὼς λειτουργεῖ ἡ συγκινησιακὴ ἀλληλουχία τῆς ποίησης (ἢ ἔλλογη καὶ ἢ ἄλογη) ἀπὸ πιὸ κοντά. Λειτουργεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μου, μὲ τὴν ἀλληλενέργεια δύο στοιχείων. Τὸ πρῶτο εἶναι ἐνέργεια ἐκεῖνης τῆς ἐνότητας τοῦ λόγου (τῆς φράσης), ποῦ ἀποτελεῖ τὸ ελάχιστο ὀργανικὸ στοιχεῖο τῆς σύνθεσης ἐνὸς ποιήματος, τὴ λειτουργικὴ του μονάδα. Ἡ μονάδα αὕτη εἶναι πρῶτα ἀπ' ὅλα συντακτικὴ — μιά συντακτικὴ ἐνότητα. Στὸ σύνολό της εἶναι ἓνα προσωδιακὸ κρᾶμα ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία πράγματα: ἀπὸ τὸ συντακτικὸ ρυθμὸ τῆς φράσης, ἀπὸ τὸ λεκτικὸ τῆς πλοῦτο (καὶ μὲ λεκτικὸ πλοῦτο ἐννοῶ τὸ συγχωνευμένο περιεχόμενο τοῦ γνωστικοῦ νοήματος καὶ τῆς αἰσθησιακότητας — δηλαδή τοῦ χρώματος καὶ τῶν ἤχων — τῶν λέξεων) καὶ ἀπὸ τὸν μετρικὸ ρυθμὸ τῆς, ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν παλαιὰ ποίηση. Ὁ συντονισμὸς τῆς ἐνέργειας τῶν τριῶν αὐτῶν συστατικῶν παράγει τὴν ποίηση τῆς φράσης. Τὸ δεύτερο στοιχεῖο τῆς συγκινησιακῆς ἀλληλουχίας εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο συνδέονται οἱ φράσεις μεταξύ τους γιὰ ν' ἀποτελέσουν τίς εὐρύτερες ἐνότητες τοῦ ποιήματος — τὰ μέρη τοῦ ποιήματος — καθὼς καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο συνδέονται τὰ μέρη μεταξύ τους. Εἶναι ἡ ἀλληλενέργεια τοῦ συντακτικοῦ ρυθμοῦ, τοῦ μετρικοῦ ρυθμοῦ καὶ τοῦ λεκτικοῦ πλοῦτου μέσα στὸ πλαίσιο τῆς φράσης, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀλληλενέργεια τῆς μιᾶς φράσης μὲ τὴν ἄλλη καὶ τοῦ ἐνὸς μέρους μὲ τὸ ἄλλο μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ ποιήματος, ποῦ κάνουν τὴ γλώσσα τῆς ἔμμετρης ποίησης γλώσσα ποιητικὴ. Στὴ σύγχρονη ποίηση τὴν ἀπουσία τοῦ μέτρου ἢ τὴ μείωση τῆς μετρικότητας (γιατί, βεβαία, τὴ σύγχρονη καὶ τὴ μοντέρνα ποίηση δὲν θὰ πρέπει νὰ τίς φανταζόμαστε σάν χώρους στεγανούς καὶ ἀπρόσβλητους ἀπὸ τὴν παλαιὰ ποίηση: τὰ σύγχρονα ποιήματα συχνὰ περιέχουν σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἔμμετρους στίχους, καὶ θὰ ἐκπλησσοῦσαν κανεὶς ἂν ἐξέταζε προσεκτικὰ τὸ βαθμὸ μετρικότητας ὀρισμένων μοντέρνων ποιημάτων) — τὴ μείωση τῆς μετρικότητας, λοιπόν, στὸ σύγχρονο ποίημα ἀντικαθιστᾷ ἡ αὐξημένη δραματικότητα. Καὶ μὲ αὐξημένη δραματικότητα δὲν

ἐννοῶ μόνο τὴν πυκνὴ διαδοχὴ ἀντίθετων καταστάσεων ποῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ δραστηριότητα τοῦ καθημερινοῦ λεξιλογίου, ἀναπληρώνει ὡς ἓνα βαθμὸ τὴν προσωδιακὴ ἀπώλεια ποῦ συνεπάγεται ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ μέτρο. Ἐννοῶ καὶ ἓνα στοιχεῖο προσωδιακότερης φύσεως, τὴν ἐνέργεια ποῦ παράγεται ἀπὸ τὴν ἐλευθερία τοῦ ποιητῆ νὰ σταματᾷ τὸ στίχο του σὲ ὁποιοὸ σημεῖο κρίνει καταλλήλοτερο γιὰ τὴν πιστότερη ἔκφραση τῆς συγκίνησης του. Αὕτη ἡ ἐλευθερία του, ἢ πέρα ἀπὸ μετρικούς καταναγκασμούς, νὰ κόβει μιά συντακτικὴ ἐνότητα ὅποτε θέλει, ἀποτελεῖ μιά νέα πηγὴ προσωδιακῆς ἐνέργειας, ποῦ μαζί μὲ τὴ δραματικότητα τῶν καταστάσεων καὶ μὲ τὴ σύμπραξη τοῦ λεκτικοῦ πλοῦτου κάνει τὸ συντακτικὸ ρυθμὸ νὰ κινηθεῖ ποιητικά. Γιατί τὸ τέλος κάθε στίχου στὴ σύγχρονη ποίηση (καὶ, φυσικά, στὴ μοντέρνα) ὡς σημεῖο ἀπροσδόκητης διακύμανσης τοῦ συντακτικοῦ ρυθμοῦ, γίνεται ἓνας ἰσχυρὸς παράγοντας ἔμφρασης, ποῦ φορτίζει ρυθμικά καὶ, συνεπῶς, νοηματικά τὴν τελευταία λέξη τοῦ στίχου καὶ, συχνά, τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐπόμενου στίχου⁸, ἐπιτρέποντας στὸν ποιητὴ ν' ἀποτυπώσει τίς λεπτότερες ἀποχρώσεις καὶ γωνίες τῆς συγκίνησης του πολὺ πιὸ ἐντονα ἀπ' ὅ,τι μὲ τὴν ἔμμετρη ποίηση. Γιὰ νὰ δώσω ἓνα παράδειγμα, τοὺς στίχους τῆς *Κίχλης*

*Τὰ σπίτια ποῦ εἶχα μοῦ τὰ πῆραν. Ἐτυχε
νά' ναι τὰ χρόνια δίσεχτα...*

ἂν τοὺς γράψουμε μὲ διαφορετικὴ μορφή ἢ ἂν δέν τοὺς διαβάσουμε σύμφωνα μὲ τὸ ρυθμὸ ποῦ ὑπαγορεύει ἡ μορφή τους, μεταθέτοντας, π.χ., τὴ λέξη *Ἐτυχε* στὴν ἀρχὴ τοῦ δευτέρου στίχου — ἂν δηλαδή τοὺς διαβάσουμε:

*Τὰ σπίτια ποῦ εἶχα μοῦ τὰ πῆραν.
Ἐτυχε νά' ναι τὰ χρόνια δίσεχτα...*

θὰ ἔχουμε ἓνα νόημα διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ ποῦ θέλει (ἢ ὄχι τὸ ἴδιο μ' αὐτὸ ποῦ θέλει) νὰ μᾶς δώσει ὁ ποιητής. Τὸ *Ἐτυχε* στὸ τέλος τοῦ στίχου, μὲ τὸ ἀπότομο σταμάτημά του, ἀπορροφᾷ μὲ δύναμη τὴν προσοχὴ μας προβάλλοντάς τὸ νόημά του ἔμφατικά. Ἄν ὁ στίχος τελειῶνε μὲ τὴ λέξη *πῆραν*, τὸ κέντρο βάρους τῶν λεγομένων θὰ ἔπεφτε στὸ αἶσθημα τῆς ἀπώλειας αὐτοῦ ποῦ συμβολίζει ἡ λέξη *σπίτια*. Ἀλλὰ γιὰ τὴ δύναμη τῆς μοίρας ὡς αἰτία τῆς ἀπώλειας καὶ ὄχι γιὰ ἓνα αἶσθημα ἀπώλειας θέλει κυρίως νὰ μᾶς μιλήσει, μὲ τὸν τρόπο ποῦ τελειῶνει τὸν στίχο του, ὁ Σεφέρης. Ὁμῶς δὲν εἶναι μόνο αὐτό. Ἡ μετατόπιση τοῦ *Ἐτυχε* θὰ εἶχε ὡς ἐπακόλουθο καὶ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ συντακτικοῦ ρυθμοῦ καὶ θὰ κατέληγε ἔτσι σὲ μιά καταστροφικὴ μείωση τῆς ἐντασης τοῦ ρυθμοῦ τῶν στίχων, μὲ σοβαρὲς συνέπειες γιὰ τὸ ποιητικὸ ἀποτέλεσμα.

Στὴ μοντέρνα ποίηση ἡ προσωδία ἐνισχύεται ἐπίσης χάρις στὸ ἄλογο στοιχεῖο, ποῦ μὲ τὴν ἀντιλογικὴ, ἀσυνήθιστη καὶ, συχνά, βίαιη ἐνέργειά του διαταράζει ἀκόμη περισσότερο τὴν κίνηση τοῦ συντακτικοῦ ρυθμοῦ καὶ μαζί μὲ τὴ συντονισμένη ἐνέργεια τοῦ λεκτικοῦ πλοῦτου ὑψώνουν τὸ ρυθμὸ σὲ ποιητικὸ. Εἶναι μάλιστα τόσο δραστηρικὴ ἡ ἐνέργεια τοῦ ἄλογου στοιχείου, ποῦ μπορεῖ νὰ κινήσει ποιητικὰ τὸ ρυθμὸ καὶ χωρὶς τὴν προσωδιακὴ ἐνέργεια τοῦ ἐλευθεροῦ στίχου. Αὐτὸ

8. Βλ. καὶ τὰ ὅσα καίρια λέει ἐπὶ τοῦ προκειμένου ὁ Charles O. Hartman στὸ *Free Verse: An Essay on Prosody*. Princeton 1980, κεφ. 4 καὶ 5.

τό βλέπουμε στά μοντέρνα ποιήματα σέ πεζό. Πιστεύω πώς τά ποιήματα αὐτά γίνονται ποιήματα, παρά τήν πεζογραφική μορφή τους, παρά δηλαδή τό γεγονός ὅτι τούς λείπει ἡ κίνηση τοῦ ἐλεύθερου στίχου, χάρη κυρίως στήν κίνηση πού τούς δίνει τό ἄλογο στοιχείο. Καί ἀκριβῶς ἐπειδή δέν περιέχει τό ἄλογο στοιχείο, ἡ σύγχρονη ποίηση δέν μπορεῖ παρά νά ἔχει ποιήματα μόνο σέ ἐλεύθερο στίχο — δέν εἶναι σέ θέση νά παρουσιάσει ποιήματα σέ πεζό. Ὅλα τά ποιήματα σέ πεζό τῆς ἐποχῆς μας ἢ εἶναι μοντέρνα ἢ δέν εἶναι ποιήματα. Γιά τά ποιήματα σέ πεζό τῆς παλαιᾶς ποίησης θά γίνει λόγος παρακάτω.

Τόσο στήν παλαιά ὅσο καί τή νέα ποίηση, λοιπόν, τό ζητούμενο εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἡ κινητοποίηση τῆς συγκίνησης στήν ὑψηλότερη μορφή τῆς. Μέ τήν κινητοποίηση αὐτή ἔχουμε μιά πιό καθαρή καί πέρα ἀπό τήν καθημερινή μας ὀπτική, εἰκόνα τῆς πραγματικότητας — αὐτός εἶναι ὁ ἀπώτερος σκοπός τῆς ποίησης. Ἡ διαφορά εἶναι ὅτι ἐνῶ στήν παλαιά ποίηση ἡ εἰκόνα αὐτή μᾶς δίνεται ἔμμεσα, μέσω τῆς συνειδησης, μέσω μιᾶς ἀντίληψης κατευθυνόμενης ἀπό τό λόγο, μέσω δηλαδή τῆς συγκινημένης σκέψης, ἡ ὁποία γίνεται ποιητική συγκίνηση ὅταν ἡ θερμοκρασία τῆς ξεπεράσει ἕνα ὀρισμένο ὄριο, στή μοντέρνα ποίηση ἡ εἰκόνα μᾶς δίνεται μὴ κατευθυνόμενα, μέ μιά μεγαλύτερη κινητοποίηση τοῦ ἀσυνειδητου, μέσα ἀπό μιά περισσότερο πρωτογενή ἔκφραση, ἄμεσα ἀποκαλυπτική.

Γιά νά χρωματίσω κάπως αὐτές τίς ἀναγκαστικά περίπλοκες καί σχολαστικές περιγραφές, θά χρησιμοποιήσω δύο παρομοιώσεις. Ἡ πρώτη εἶναι ἀπό τήν ψυχολογία. Θά μπορούσαμε, σέ γενικές γραμμές, νά θεωρήσουμε τή διαφορά ἀνάμεσα στήν ἔλλογη καί τήν ἄλογη ἀλληλουχία ὡς κάτι ἀνάλογο μέ τή διαφορά ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνα πού στή θεωρία τῆς μάθησης ὀνομάζονται «κεντρική» καί «περιφερειακή» ἐνέργεια. Οἱ ὀπαδοί τῆς θεωρίας τῆς κεντρικῆς ἐνέργειας πιστεύουν ὅτι περίπλοκες διαδικασίες τῆς μάθησης μποροῦν νά μελετηθοῦν μόνο ἔπειτα ἀπό τή συγκέντρωση στόν ἐγκέφαλο τῶν στοιχείων πού παρέχει τό μυϊκό καί τό νευρικό σύστημα (εἶναι ἡ λεγόμενη γνωστική θεωρία τῆς μάθησης). Οἱ ὀπαδοί τῆς θεωρίας τῆς περιφερειακῆς ἐνέργειας ὑποστηρίζουν πώς αὐτό μπορεῖ νά γίνει μέ τήν ἀπευθείας ἐξέταση τῶν μυϊκῶν καί τῶν νευρικών ἀντιδράσεων (θεωρία ἐρεθίσματος — ἀντίδρασης)⁹. Κατ' ἀναλογία πρὸς τή διάκριση αὐτή θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε τήν ἐνέργεια τῆς παλαιᾶς ποίησης κεντρική ἐνέργεια καί τήν ἐνέργεια τῆς νέας ποίησης περιφερειακή ἐνέργεια.

Ἡ δεύτερη παρομοίωσή μου βασίζεται στή γνωστή παρομοίωση τῆς ποίησης μέ τό χορό, πού χρησιμοποιεῖ ὁ Σεφέρης δανειζόμενος ἀπό τόν Βαλερύ. Ἡ παρομοίωση αὐτή βλέπει τό σῶμα τῆς ποιητικῆς γλώσσας ὡς ἕνα σῶμα πού χορεύει, σέ ἀντίθεση μέ τό σῶμα τῆς πεζογραφικῆς γλώσσας πού εἶναι ἕνα σῶμα πού περπατᾷ¹⁰. Σύμφωνα λοιπόν μ' αὐτήν θά μπορούσαμε νά πούμε πώς ἡ γλώσσα τῆς παλαιᾶς ποίησης χορεύει μ' ἕνα ρυθμό πού καθορίζεται κυρίως ἀπό τήν κίνηση τοῦ κορμοῦ. Ἡ κίνηση δηλαδή τοῦ κορμοῦ εἶναι αὐτή πού ὑπαγορεύει τίς κινήσεις τῶν ἄκρων καί κατά συνέπεια τό ρυθμό τοῦ ὅλου ποιητικοῦ σώματος. Στή μοντέρνα ποιητική γλώσσα, ἀπεναντίας, ὁ ρυθμός κα-

θορίζεται ἀπό τίς κινήσεις τῶν ἄκρων πού ἐπιβάλλουν τίς ἐπιθυμίες τους στίς κινήσεις τοῦ κορμοῦ. Γιά νά κάνω τήν παρομοίωση αὐτή ἐναργέστερη θά χρησιμοποιήσω μιά περιγραφή τοῦ μοντέρνου χοροῦ ἀπό τόν Ἴαλλο κριτικό Ζάκ Ριβιέρ. Στό *σῶμα πού βρῆσκαται σέ κατάσταση ἠρεμίας*, γράφει ὁ Ριβιέρ, *ὑπάρχουν χιλιάδες κρυμμένες κατευθύνσεις, ἕνα ὀλόκληρο σύστημα ἀπό γραμμές πού τό σπρώχνουν πρὸς τό χορό*. Στόν παλαιό χορό (καί τήν παλαιά ποίηση, θά προσθέταμε ἐμεῖς) οἱ χιλιάδες κρυμμένες κατευθύνσεις τοῦ σώματος διοχετεύονται σέ μιά μόνο κίνηση, πού τίς περιλαμβάνει ὅλες μαζί καί τίς ἐξαντλεῖ. Τό ποικιλόμορφο πλῆθος τους ὑποκαθίσταται ἀπό ἕνα ἀπλό καί συνεχές σχέδιο καί ὁ θεατής (ἢ ὁ ἀναγνώστης) ἀντί νά τίς βλέπει ὅλες μαζί χωριστά, τίς βλέπει ὅλες μαζί ἐνωμένες. Μέ τή συγχώνευση τῶν κινήσεων σ' ἕνα ἐνιαῖο σύνολο ἡ συγκινησιακή δύναμη τῆς χειρονομίας καί τῶν κάτω ἄκρων, *ἡ ἐσώτερη μυστική τους ὁρμή*, βρῆσκει εὐκόλη διέξοδο καί ἀμβλύνεται. Στό μοντέρνο χορό (καί τή μοντέρνα ποίηση) *ἡ κίνηση σταματᾷ καί ξαναρχίζει τόσες φορές, ὅσες εἶναι οἱ κατευθύνσεις καί οἱ ἐνκαιρίες πού προσφέρονται ἀπό τό σῶμα*. Εἶναι ἕνας χορός διακεκομμένος ἀλλά ἀπόλυτα πιστός πρὸς τό σῶμα. Ὅλες του οἱ κινήσεις βρίσκονται σέ τέλεια ταύτιση μέ τά μέλη πού τίς ἐκτελοῦν, ὅλες οἱ ἐπιμέρους κινήσεις ἀποτυπώνονται ξεχωριστά στήν εὐαισθησία μας *καί ὁ χορευτής, ἀντί νά χάνεται πίσω ἀπό τίς χειρονομίες του, παρουσιάζεται μέ μεγάλη καθαρότητα μέσα ἀπό τό πλῆθος τους, ὅπως μιά ἰνδική θεότητα μέσα ἀπό τά χίλια τῆς χέρια*¹¹.

Θά πρέπει νά διεκρινίσουμε ὅτι ὁ Ριβιέρ γράφει τό παραπάνω μέ ἀφορμή μιά χορευτική ἐκτέλεση τοῦ Νιζίνσκι, τοῦ μεγαλύτερου ἀπό τούς μοντέρνους χορευτές. Τά χρησιμοποιῶ ἀναφερόμενος φυσικά στίς καλύτερες στιγμές τῆς μοντέρνας ποίησης. Γιατί ἀπ' ὅσα εἶπαμε καταλαβαίνει κανεὶς πώς στήν ποίηση αὐτή εἶναι πολύ εὐκόλο ὁ κορμός νά χαθεῖ ἐντελῶς πίσω ἀπό τίς κινήσεις τῶν ἄκρων, πράγμα πού ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα μιά σκοτεινότητα· ὄχι πιά τή διανοητική σκοτεινότητα, πού εἶδαμε, ἡ ὁποία εἶναι ἀναλόφουκτη οὕτως ἢ ἄλλως, ἀλλά μιά σκοτεινότητα αἰσθητηριακή, ὀπτική, πού μᾶς κάνει νά βλέπουμε θολό τό τοπίο τοῦ ποιήματος. Καί ἀντιστρόφως. Στίς καλύτερες στιγμές τῆς ἡ παλαιᾶς ποίησης, παρά τή συγκεντρωτικότητά της, ἀφήνει στά ἄκρα ἕνα βαθμό ἐλευθερίας, πού μᾶς δίνει μίαν αἴσθηση παραπλήσια μ' ἐκεῖνη τῆς μοντέρνας ποίησης.

Μποροῦμε τώρα νά κοιτάξουμε προσεκτικότερα αὐτό πού θεωρεῖται ὡς ἕνα ἀπό τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς νέας ποίησης, τόν ἐλεύθερο στίχο. Ὡς τό δεύτερο μισό τοῦ περασμένου αἰώνα ὁ στίχος ἦταν τό οὐσιαστικότερο γνώρισμα τῆς ποίησης, τό κύριο κριτήριο γιά νά χαρακτηρίσει κανεὶς ἕνα κείμενο ὡς ποιητικό. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι κάθε κείμενο πού ἦταν γραμμένο σέ στίχο θεωροῦνταν ποίηση· σημαίνει ὅτι, κατά τήν ἀντίληψη αὐτή, ἡ ποίηση δέν μποροῦσε νά ὑπάρξει χωρίς τό στίχο. Ὁ στίχος, ἀπό τήν πλευρά του, δέν μποροῦσε νά ὑπάρξει χωρίς τό μέτρο. Καί, κατά συνέπεια, ἡ ποίηση δέν μποροῦσε νά ὑπάρξει χωρίς τό μέτρο. Στό δεύτερο μισό ὅμως τοῦ περασμένου αἰώνα, μέ τόν Μπωντλαίρ καί τόν Ρεμπώ (καί ἴσως πιό πρῖν, ἂν θεωρήσουμε ποίηση κάποια ποιήματα σέ πεζό τοῦ Ἀλοῦσιου Μπερτρᾶν), ἡ ἀντίληψη αὐτή ἀμφισβητεῖται. Οἱ ποιητές ἀρχίζουν νά συνειδητοποιοῦν ὅτι ἡ ποίηση εἶναι μιά κατάσταση τῆς γλώσσας πέρα ἀπό με-

9. Ernest R. Hilgard. *Theories of Learning*. New York 1956. σ. 8-10.

10. Νάσος Βαγενάς, *Ὁ ποιητής καί ὁ χορευτής: Μιά ἐξέταση τῆς ποιητικῆς καί τῆς ποίησης τοῦ Σεφέρη*, Ἀθήνα 1979, σ. 19-20.

11. Jacques Rivière. *Nouvelles Études*. Paris 1947. σ. 86-89.

τρικά σχήματα. Ἐτσι δημιουργεῖται, σάν μιά πρώτη βίαιη ἀντίδραση, τὸ ροέμε εν prose. μιά μορφή λογοτεχνικῆς ἐκφράσεως πού τήν ὀνομασία της θά πρέπει νά τή μεταφράσουμε μέ προσοχή, ὅταν πρόκειται νά τή χρησιμοποιήσουμε γιά ἀνάλογες ἐλληνικῆς ἐκφράσεις. Τὸ ροέμε εν prose εἶναι ποιητικό κείμενο (ἢ κείμενο πού φιλοδοξεῖ νά εἶναι ποίηση) χωρίς στίχο, δηλαδή χωρίς μέτρο, μέ τήν ἐξωτερική μορφή τοῦ πεζοῦ λόγου. Ἦταν ἡ πίεση τοῦ ροέμε εν prose, μεταξύ ἄλλων, πού ἐπιτάχυνε τή ρήξη τῶν μετρικῶν σχημάτων καί τήν ἀπελευθέρωση τοῦ στίχου, πού ἄρχισε νά συντελεῖται κατά τίς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰώνα.

Ἄν ἡ ποίηση εἶναι μιά κατάσταση τῆς γλώσσας πέρα ἀπό μετρικά σχήματα, καί ἂν τὸ ροέμε εν prose μπορεῖ νά εἶναι ποίημα, τότε ἡ ποίηση εἶναι καί μιά κατάσταση τῆς γλώσσας πέρα ἀπό καθορισμένα μορφικά σχήματα. Ἐνα ποίημα μπορεῖ νά γίνει ὄχι μόνο χωρίς τὸ μέτρο ἀλλά καί χωρίς τὸν ἐλεύθερο στίχο, χωρίς δηλαδή καθόλου τὸ στίχο. Μπορεῖ νά λάρει ὅποια μορφή θέλει, ἀκόμα καί τή μορφή τοῦ πεζοῦ λόγου. Κι ἐδῶ ἐρχόμαστε στό κεντρικότερο θέμα τῆς ποιήσεως, τὸ θέμα τῆς διάκρισης τῶν ὄριων ἀνάμεσα στήν ποίηση καί τήν πεζογραφία. Πῶς μποροῦμε νά ξεχωρίσουμε ἂν ἓνα κείμενο πού ἔχει τή μορφή τοῦ πεζοῦ λόγου (ἀλλά καί ὅποια μορφή, τή μορφή τοῦ ἐλεύθερου στίχου ἢ καί τοῦ ἑμμετροῦ στίχου), πῶς μποροῦμε νά ποῦμε — τί εἶναι αὐτό πού θά μᾶς κάνει νά ποῦμε — ὅτι εἶναι ποίημα ἢ πεζό; Εἶναι ἓνα θέμα τεράστιο, ἀνάλογο καί ἐξίσου περίπλοκο μέ τὸ θέμα τῆς διάκρισης ἀνάμεσα στήν παλαιά ποίηση καί τή νέα καί δέν πρόκειται νά σᾶς κουράσω ἐπιχειρώντας νά τὸ ἐξετάσω τώρα ἐδῶ. Θά ἤθελα μόνο νά εἶχαμε στό μυαλό μας τήν παρομοίωση πού ἀναφέραμε τῆς ποιήσεως μέ τὸ χορὸ, πού εἶναι, κατά τή γνώμη μου, ἐξαιρετικά ἐπιτυχημένη. Ἡ ποίηση, εἶπαμε, εἶναι γλώσσα πού χορεύει. Ὁ πεζὸς λόγος γλώσσα πού περπατᾷ. Ὄταν περπατᾷ κανεὶς δέν μπορεῖ παρά νά κινεῖται σέ μιά γραμμὴ (ἄσχετο ἂν ἡ γραμμὴ αὐτὴ εἶναι εὐθεῖα ἢ καμπύλη, τεθλασμένη ἢ ἐλικοειδῆς) — νά κινεῖται πρὸς μιά μόνο κατεύθυνση. Ὄταν χορεύει κινεῖται πρὸς πολλές κατευθύνσεις, πού δέν μποροῦμε νά τίς προσδιορίσουμε ἀπὸ τὴν ἀρχή. Ὄταν περπατᾷ, τὸ ἓνα βήμα ὀδηγεῖ στό ἄλλο μ' ἓναν τρόπο κανονικό, ἀναμενόμενο. Τὸ σῶμα κινεῖται μέ μίαν ἀκολουθία πού, γιά νά χρησιμοποιήσουμε μίαν ὀρολογία σχετικὴ μέ τήν ὥς τώρα ὀρολογία μας, θά τὴν ὀνομάζαμε λογικὴ ἀκολουθία. Ἡ διαφορά λοιπὸν ἀνάμεσα στήν πεζογραφία καί τήν ποίηση (παλαιά καί νέα) βρίσκεται κι αὐτὴ στήν ἀλληλουχία τους. Ἡ λογικὴ ἀλληλουχία εἶναι ἀλληλουχία μονῆς κατευθύνσεως, ἐνῶ ἡ ἔλλογη καί ἡ ἄλογη ἀλληλουχία εἶναι πολλαπλῆς κατευθύνσεως. Ἐδῶ πρέπει νά προσθέσουμε καί κάτι πού μοῦ φαίνεται ἀναγκαῖο. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ποίηση γράφεται σήμερα καί μέ πεζογραφικὴ μορφή δέν σημαίνει ὅτι ἡ ποίηση ἔχει προσεγγίσει τὸν πεζὸ λόγο, ὅπως ἀβασάνιστα ἰσχυρίζονται οἱ περισσότεροι, οὔτε ὅτι τὰ ὄρια ἀνάμεσα στήν ποίηση καί τήν πεζογραφία εἶναι λιγότερο εὐδιάκριτα ἀπ' ὅ,τι προηγουμένως. Ἡ μοντέρνα ποίηση (καί ἡ σύγχρονη) ἔχει, ὅπως εἶπαμε, δεχθεῖ πάμπολλα στοιχεία τοῦ πεζοῦ λόγου, πού τὴν ἔχουν πλουτίσει καί διευρύνει ὅσο ποτὲ ἄλλοτε. Ὅμως τὰ στοιχεία αὐτὰ δέν ἀλλοίωσαν τὴν ἀλληλουχία της. Ἡ προσέγγιση εἶναι φαινομενικὴ — προσέγγιση ἐξωτερικῆς μορφῆς, ὀχι ἐσωτερικῆς λειτουργίας.

Εἶπαμε πῶς ἡ ρήξη τῶν μετρικῶν σχημάτων καί ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ στίχου ἀρχίζει νά συντελεῖται στίς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ περασμένου αἰώνα. Ὡ-

στόσο ὁ πραγματικὸς ἐλεύθερος στίχος εμφανίζεται κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1910. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε πῶς ἡ περίοδος ἀπὸ τὸ 1880 ὡς τὴ δευτέρη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας ἀνήκει λιγότερο στήν ἱστορία καί περισσότερο στήν προϊστορία τῆς καινούριας ποιήσεως. Καί πράγματι, ὁ ἐλεύθερος στίχος πού παράγεται κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, μολοντί ἔχει ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ μέτρο, δέν μᾶς δίνει τὸν τόνο τῆς μοντέρνας ἢ τῆς σύγχρονης ποιήσεως ἀλλά τὸν τόνο τῆς παλαιᾶς. Ἀλλά πῶς συμβαίνει αὐτό, θ' ἀναρωτηθεῖ κανεὶς, ἀφοῦ ὁ ἐλεύθερος στίχος εἶναι χαρακτηριστικὸ ἀποκλειστικὰ τῆς σύγχρονης ποιήσεως καί τῆς μοντέρνας; Μπορεῖ, γιὰ τὸ ἐλεύθερο στίχο τῆς περιόδου αὐτῆς, ἐκτός ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις — ἐδῶ θά πρέπει νά ἀναφέρουμε καί τὴν προδρομικὴ περίπτωση τοῦ Οὐόλτ Οὐίτμαν — ἔχει μόνο τὰ ἐξωτερικά, τὰ ὀπτικά γνωρίσματα τοῦ ἐλεύθερου στίχου. Δέν εἶναι μοντέρνος, γιὰ τὸ δέν περιέχει τὸ ἄλογο στοιχείο. Δέν εἶναι σύγχρονος, γιὰ τὸ δέν ἔχει δραματικότητα — εἶναι λυρικός. Γιατὶ ὁ ἐλεύθερος στίχος, ἂν δέν στηρίζεται σ' ἓνα ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ στοιχεία, περπατᾷ περισσότερο παρά χορεύει. Εἶναι σάν ἓνα σῶμα πού τὴν ἐπιθυμία του νά χορέψει μ' ἓναν καινούριο τρόπο προσπαθεῖ νά τὴν ικανοποιήσει ὄχι μέ μιά πρόσθεση, οὔτε μέ μιά ταυτόχρονη πρόσθεση καί ἀφαίρεση, ἀλλά μόνο μέ μίαν ἀφαίρεση. Ἄντι νά προχωρήσει στήν ἀποδοχὴ ἐκείνων τῶν στοιχείων πού θά τὸ βοηθοῦσαν νά ἐπιτύχει τὸ σκοπὸ του, περιορίζεται μόνο στήν ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὸ μέτρο, γιὰ τὸ νομίζει πῶς αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο ἐμπόδιο γιά τὴν πραγματοποίησή του. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἔλλογη ἀλληλουχία του χωρίς τὸ στηρίγμα τοῦ μέτρου νά ὑποφέρει ἀπὸ μιά καθίζηση, πού τὴν κάνει νά βρῆσκειται σέ μιά ἐρμαφρόδιτη κατάσταση ἀνάμεσα στήν πεζογραφία καί τὴν ποίηση — πιὸ κοντὰ στήν πεζογραφία παρά τὴν ποίηση. Ὁ ἐλεύθερος στίχος, λοιπὸν, αὐτῆς τῆς περιόδου δέν εἶναι οὔτε ἐλεύθερος οὔτε στίχος· εἶναι λυρική πρόζα. Ὅπως λυρική πρόζα εἶναι — γιά τοὺς ἴδιους ἀκριβῶς λόγους — καί τὰ σέ πεζο ποιήματα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς (μέ τὴν ἐξαιρέση ἐκείνων τοῦ Ρεμπώ καί τῶν Ἀσμάτων τοῦ *Malinoror* τοῦ Λωτρε-αμόν). Ἀρκεῖ νά μεταγράψουμε σέ πεζογραφικὴ μορφή ἓνα κείμενο γραμμένο σέ τέτοιον ἐλεύθερο στίχο (π.χ. τὸν *Πρόλογο στὴ Ζωὴ* τοῦ Σικελιανοῦ) καί νά τὸ παραβάσουμε μ' ἓνα ποίημα σέ πεζὸ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, γιά νά διαπιστώσουμε ὅτι στήν οὐσία τὰ δύο κείμενα εἶναι τῆς ἴδιας φύσεως.

Αὐτὸ τὸ εἶδος τοῦ πεζοῦ ποιήματος, πού ἐκτός ἀπὸ ἐρμαφρόδιτο ἔχει ἀποκληθεῖ καί νόθο¹², παρουσιάζει μιά πληθωρικὴ ἀνάπτυξη ὡς τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '20 στὴ Γαλλία καί ὡς τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '30 στὴν Ἑλλάδα. Εἶναι τὸ περίφημο *πεζοτράγουδο* ἢ *πεζὸ τραγούδι*, ὅπως ἔχει ἐπιτυχημένα μεταφερθεῖ στὴ γλώσσα μας ὁ γαλλικὸς ὄρος γιά τὰ κείμενα ἐκεῖνα πού μιμοῦνται τὰ ροέμε εν prose τῆς παλαιᾶς γαλλικῆς ποιήσεως. Φυσικὰ διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὸ μοντέρνο πεζογραφικὸ ποίημα (ἐκεῖνο τοῦ Σεφέρη, τοῦ Ἐλύτη, τοῦ Ἐμπερικού), τὸ ὁποῖο εἶναι ποίηση ὅμοια μέ τὴν ποίηση τοῦ μοντέρνου ἐλεύθερου στίχου, γιὰ τὸ λειτουργεῖ μέ τὴν ἄλογη ἀλληλουχία. Γιά τὰ ποιήματα αὐτὰ ἡ καλύτερη ὀνομασία εἶναι ὁ ὄρος *ποίημα σέ πεζό* (οἱ Γάλλοι, ἀπ' ὅσο ξέρω, χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρο *ροέμε εν prose* ἀδιακρίτως, τόσο γιὰ τὸ πεζοτράγουδο ὅσο καί γιὰ τὸ ποίημα σέ πεζό).

12. «Ἐρμαφρόδιτο»: Μάρκος Αὐγέρης, «Ὁ σουρεαλισμὸς καί ἡ κρίση τῶν μορφῶν», *Γράμματα* 5(1944)163 «νόθος»: Π. Π. Σαββίδης, *Πάνω νερά*, Ἀθήνα 1973, σ. 69.

Αν όσα είπαμε παραπάνω είναι σωστά, τότε θα πρέπει να τροποποιήσουμε μίαν από τις θέσεις μας της άρχης καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι, σε τελευταία ανάλυση, ο ελεύθερος στίχος δεν είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά της μοντέρνας ποίησης, αφού η μοντέρνα ποίηση μπορεί να κάνει και χωρίς αυτόν (είναι κύριο χαρακτηριστικό μόνο της σύγχρονης ποίησης). Στην πραγματικότητα το μόνο κύριο χαρακτηριστικό της μοντέρνας ποίησης είναι η σκοτεινότητα, δηλαδή το αποτέλεσμα της άλογης αλληλουχίας της βάσης. Ένα ποίημα που περιέχει τη σκοτεινότητα, όπως την όρισαμε, είναι μοντέρνο ανεξάρτητα από την οποιαδήποτε μορφή του. Είναι μοντέρνο — κι αυτό ως φαίνεται παράδοξο — ακόμα κι αν κάποιος ποιητής κατορθώσει να επιθέσει ένα έμμετρο σχήμα στην αλογη αλληλουχία του. Γιατί η αλληλουχία αυτή είναι ικανή να λειτουργήσει τόσο δραστικά, ώστε να διαβρώσει και να εξουδετερώσει την ποσότητα της αίσθησης του έλλογου που συνεπάγεται το μέτρο. Άρκει μία άγνωση του «Ο Σουήνη ανάμεσα στ' αηδόνια» του Έλιοτ για να το διαπιστώσει κανείς αυτό.

Ο χρόνος μ' εμποδίζει ν' αναφερθώ διεξοδικά στα αίτια που έκαναν την ποίηση να σπάσει τα μετρικά σχήματα και να διαμορφώσει τα σημερινά χαρακτηριστικά της — δεν είναι άλλοστε αυτό το θέμα μου. Τα αίτια είναι βέβαια γνωστά. Είναι η τεράστια αλλαγή της ευαισθησίας που άρχισε να συντελείται από την άρχη του περασμένου αιώνα, κορυφώνεται στις αρχές του αιώνα μας και χαρακτηρίζει όλη τη μετέπειτα περίοδο ως τις μέρες μας — αλλαγή που ήταν επακόλουθο μίας μεγάλης μεταβολής στη δομή της κοινωνικής οργάνωσης και στον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος αισθανόταν τη σχέση του με τον κόσμο. Η παλαιά ποίηση ως έκφραση της ευαισθησίας των παλαιότερων

κοινωνιών, που ήταν κοινωνίες κεντρικά οργανωμένες, δεν μπορούσε παρά να ήταν συντεθειμένη σε μορφή που ν' αντανακλά αυτή την τάξη. Η διάλυση αυτής της τάξης ήταν αναπόφευκτο να έχει τις συνέπειές της και στην ποίηση. Αναφέρο βιαστικά μερικά γεγονότα και ονόματα, που αποτελούν τα στάδια αυτής της διάλυσης: Διαφωτισμός, Γαλλική Επανάσταση, Ρομαντισμός, Βιομηχανική Επανάσταση, Ρωσική Επανάσταση — με καταλύτη τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο — Σοβιετικός, Λαβίνος, Μάρξ, Νίτσε, Μπερζόν — με καταλύτη τη θεωρία του άσυνείδητου του Φρόυντ, χωρίς την οποία η μοντέρνα ποίηση δεν θα είχε τη μορφή που έχει σήμερα.

Όλα όσα είπαμε παραπάνω είναι σχηματικά και κατά προσέγγιση. Είναι αδύνατο να εντοπίσουμε με ακρίβεια τα όρια ανάμεσα στη μοντέρνα, τη σύγχρονη και την παλαιά ποίηση. Όπως είναι αδύνατο να εντοπίσουμε με ακρίβεια τα όρια ανάμεσα στον ποιητικό λόγο και τον πεζό. Γιατί τα όρια αυτά δεν βρίσκονται μόνο μέσα στα λογοτεχνικά κείμενα, βρίσκονται και μέσα στην ευαισθησία του αναγνώστη. Και η ευαισθησία του κάθε αναγνώστη (όπως άλλοστε και του κάθε ποιητή) είναι διαμορφωμένη όχι μόνο από τα κοινωνικά περιστατικά, αλλά και από χιλιάδες ατομικά, προσωπικά γεγονότα, που την κάνουν να μην αντιδρά με τον ίδιο τρόπο σ' ένα ορισμένο λογοτεχνικό έρεθισμα. Τα όρια ανάμεσα στο λογικό και το έλλογο, τα όρια ανάμεσα στο έλλογο και το άλογο, δεν βρίσκονται στο ίδιο ακριβές σημείο για τον καθένα. Δεν βρίσκονται πάντοτε στο ίδιο ακριβές σημείο ακόμη και για τον ίδιο άνθρωπο. Γιατί η γοητεία της ποίησης πηγάει ακριβώς από εκείνο το άσυνλληπτο, το μυστηριώδες, το ανεξήγηστο, που το αισθάνεται κανείς, ωστόσο αδύνατο να το όρισει.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΥΤΟΠΙΑ, ΝΙΚΗΤΑΡΑ 8-10, τηλ. 3638676

Ένας για τη Φίλοσοφία
της Ιουρικής
Ο ουκρανικός
Για την εικόνα του Προού

ΒΑΣΙΛΗ ΜΗΝΤΙΑΝ

ΟΥΤΟΠΙΑ

ΟΜΟΦΥΛΟΦΙΛΙΑ
ΚΑΤΑΠΙΕΣΗ ΚΑΙ
ΑΠΕΠΕΥΘΕΡΩΣΗ

ουτοπία

Ντενις Άλτμαν

ΗΡΑΚΛΗΣ ΤΗΝ ΕΞΑΙΘΕΡΙΑ
ΣΤΙΣ ΕΡΕΒΕΣ

ΚΑΡΩΛΟΣ ΤΟΥΤΡΗΣ

Επιλογή και μετάφραση Κωνσταντίνου Σπηλιόπουλου

ΟΥΤΟΠΙΑ

Ἰκανότητα καί ἐπιτέλεση μιά προβληματική σχέση στή σύγχρονη λογοτεχνία

τῆς Τζίνας Πολίτη

Οἱ ὅροι «ικανότητα» καί «ἐπιτέλεση», πού ὁ N. Chomsky ἐπέλεξε γιά τούς δικούς του σκοπούς ἀπό τήν ἐλεύθερη ἀγορά τῶν λέξεων, ἀποτελοῦν ἐδῶ ἕνα ἀνθαίρετο σημεῖο ἐκκίνησης, μιά πρόκληση γιά τήν ἀπελευθέρωσή τους ἀπό τή δέσμευση τοῦ αὐστηροῦ ὀρισμοῦ καί τήν κατάθεσή τους σ' ἕνα τυχερό παιχνίδι μέ τά λογοτεχνικά κείμενα.

Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ κριτικοί τῆς λογοτεχνίας χαρακτηρίζονται ἀπό τήν κλεπτομανία (ὁ ἐπίσημος ὅρος εἶναι «διεπιστημονικότητα»). πράξη πού τούς ἐπιβάλλει ἡ γοητεία τοῦ κινδύνου. Τά «κλοπιμαῖα» δέν εἶναι ἀπαραίτητα γιά τήν ἐπιβίωση τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς, εἶναι, ὡστόσο, ἀναγκαῖα γιά τήν ἀπαρχή τῆς ριψοκίνδυνης περιπέτειας πρὸς τό ἐσωτερικό τῶν κειμένων ὅπου, ὅπως πολύ καλά γνωρίζουν ὅσοι ἔχουν συλληφθεῖ ἐπ' αὐτοφόρῳ, ὁ μυθώδης θησαυρός ἀποκαλύπτεται, σχεδόν πάντοτε, νά μὴν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπό τά ἴδια τά κλοπιμαῖα. Μέ ἄλλα λόγια, στήν κρῦπτη τοῦ κειμένου δέν κρύβεται παρά ἕνας καθρέφτης πού ἐπιστρέφει στά φιλάρεσκα κριτικά πρότυπα τό εἶδωλό τους.

Ἄς μοῦ συγχωρέσουν, λοιπόν, οἱ γλωσσολόγοι αὐτή τήν πράξη «δανεισμοῦ» ἀπό τό κεφάλαιο τῆς ἐπιστήμης τους. Τό «δάνειο» θά ἐπενδυθεῖ κυρίως σέ δύο λογοτεχνικά κείμενα: Τῆ Μεταμόρφωση τοῦ Φ. Κάφκα καί τό μονόπρακτο Πράξη χωρὶς Λόγια τοῦ Σάμουελ Μπέκετ. Ἀπομένει νά κριθεῖ τό εὐστοχο τῆς ἐπένδυσης.

Πρὶν προχωρήσω στό κυρίως θέμα μου, θά ἤθελα νά ἀναφερθῶ πολύ συνοπτικά στον ὀρισμό πού δίνει ὁ Τσόμσκι τῆς «ικανότητας» καί τῆς «ἐπιτέλεσης», καθὼς καί σέ ὀρισμένα σχόλια τῶν Κάφκα καί Μπέκετ γιά τή γλώσσα, σχόλια πού συναντοῦμε σέ κείμενα διαφορετικά ἀπό αὐτά πού θά μᾶς ἀπασχολήσουν. Ὁ ἀναφερθῶ ἀκόμη στήν κριτική πού ἀσκήθηκε ἀπό τόν Μ.Α.Κ. Halliday στή διάκριση τοῦ Τσόμσκι, ἀφοῦ καί οἱ προτάσεις τοῦ Χολλινταῖν, ὅπως πιστεύω, ἀφοροῦν τήν ἀντίληψη γιά τή γλώσσα τῶν δύο συγγραφέων.

Στή μελέτη του Ἀπόψεις τῆς θεωρίας τῆς σύνταξης, ὁ Τσόμσκι ὑποστηρίζει ὅτι:

«Κύριο μέλημα τῆς γλωσσολογικῆς θεωρίας εἶναι ὁ ιδεώδης ὁμιλητής-ἄκροατής, σέ μιά ἀπόλυτα ὁμοιογενή κοινότητα ὁμιλίας, ὁ ὁποῖος κατέχει τέλεια τή γλώσσα τῆς καί δέν ἐπηρεάζεται ἀπό ἀσχετες ὡς πρὸς τή γραμματική συνθήκες ὅπως: περιορισμούς τῆς μνήμης, περισπασμούς, μετατόπιση τῆς προσοχῆς καί τοῦ ἐνδιαφέροντος, λάθη (τυχαῖα ἢ τυπικά) τῆ στιγμῆ πού ἐφαρμόζει τή γλωσσική του γνώση στήν ὁμιλητική πράξη...

Ἢ γιά νά μελετήσουμε τή γλωσσική ἐπιτέλεση, πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη μας τήν ἀλληλεπίδραση πολλῶν παραγόντων, ἕνας καί μόνο ἀπό τούς ὁποῖους εἶναι ἡ ὑποκείμενη ἰκανότητα τοῦ ὁμιλητή-ἄκροατη... Κατά συνέπεια, κάνουμε μιά θεμελιώδη διάκριση ἀνάμεσα στήν ἰκανότητα (γνώση τοῦ ὁμιλητή-ἄκροατη τῆς γλώσσας του) καί τήν ἐπιτέλεση (πραγματικῆ χρήση τῆς γλώσσας σέ συγκεκριμένες περιστάσεις). Μόνο κάτω ἀπό τό ἰδεατό σχῆμα πού προτείναμε... εἶναι δυνατόν νά δοῦμε τήν ἐπιτέλεση ὡς ἀπευθείας ἀντανάκλαση τῆς ἰκανότητος. Στήν πραγματικότητα εἶναι πρόδηλο ὅτι ἡ ἐπιτέλεση δέν μπορεῖ ν' ἀντανάκλα ἀπευθείας τήν ἰκανότητα»¹.

Στή συνέχεια, ὁ Τσόμσκι σχετίζει τή διάκρισή του μέ τή διάκριση τοῦ Saussure ἀνάμεσα σέ γλώσσα (langue) καί ὁμιλία (parole).

1. Chomsky Noam, 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. σσ. 3-4.

Τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ σύστημα τῆς γλώσσας παραμένει ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν ἱστορικό χρόνο καὶ ἀπὸ τὴν ὑλοποίησή του σὲ ἀπειράριθμες ὁμιλητικές πράξεις, εἶχε ἐπισημάνει μὲ τὸν τρόπο του καὶ ὁ Κάφκα. Στὸ βιβλίο του *Συζητήσεις μὲ τὸν Κάφκα*, ὁ Gustav Janouch ἀναφέρει τὸ ἐξῆς σχόλιο τοῦ συγγραφέα σχετικὰ μὲ μιὰ συλλογὴ σουρρεαλιστικῶν κειμένων: Οἱ σουρρεαλιστές, παρατήρησε ὁ Κάφκα «γράφουν σάμπως ἡ γλώσσα νάταν προσωπικὴ τους ιδιοκτησία. Ὅμως ἡ γλώσσα ἀπλὰ καὶ μόνο ἐκχωρεῖται στοὺς ζωντανούς γιὰ ἓνα ἀπροσδιόριστο χρόνο. Ὅλο κι ὅλο πού ἔχουμε εἶναι ἡ χρῆση της. Στὴν πραγματικότητα ἀνήκει στοὺς νεκρούς καὶ σ' αὐτοὺς πού δὲν ἔχουν ἀκόμα γεννηθεῖ»². Καὶ παρακάτω, ὁ Κάφκα ὀρίζει τὴ γλώσσα ὡς «ἐνδύμα πού ἐπιζεῖ τῆς φθορᾶς μας»³.

Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἰκανότητα καὶ τὴν ἐπιτέλεση, καθὼς καὶ ἄλλα γλωσσολογικὰ προβλήματα, ὅπως ὁ κώδικας καὶ ἡ χρῆση του ἢ ἡ ἀπόκτηση τῆς γνώσης τῆς χρήσης του⁴ ἢ σχέση σημαίνοντος καὶ σημαινομένου ἢ λέξης καὶ ἀντικειμένου, ὁ κανὼνας καὶ ἡ ἀπόκλιση, κ. ἄ., ἀποτελέσαν μέρος τῆς θεματικῆς τῆς σύγχρονης λογοτεχνίας. Ἔτσι, τὸ λογοτεχνικὸ κείμενο λειτούργησε στὴν ἐποχὴ μας ὡς μετα-γλώσσα ἀφοῦ τὰ θεματικὰ του κέντρο ἔπαυσε νὰ εἶναι, ὅπως στὸ κλασικὸ μυθιστόρημα, ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ κόσμος πού τὸν περιβάλλει καὶ ἔγινε ἡ γλώσσα πού βρέθηκε ὅτι κατασκευάζει καὶ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμο του. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ θὰ γίνε σαφέστερη μὲ τὸ παρακάτω ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα *Μολλόυ* τοῦ Σ. Μπέκετ:

«Ἔτσι καὶ ἡ αἴσθησις τῆς ταυτότητάς μου ἦταν τυλιγμένη σὲ μιὰ ἀνωνυμία πού ἦταν πολλές φορές δύσκολο νὰ διαπεραστεῖ, αὐτὸ εἶχαμε ἤδη τὴν εὐκαιρία νὰ τὸ δοῦμε, νομίζω. Καὶ τὸ ἴδιο καὶ μὲ ὅλα τ' ἄλλα πράγματα πού ἔκαναν πλάκα στὶς αἰσθήσεις μου. Ναι, ἀκόμα καὶ τότε, τότε πού ὅλα εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ θολώνουν, κύματα καὶ σωματῖα, ἡ προϋπόθεση γιὰ τὸ ἀντικείμενο ἦταν νὰ μὴν ἔχει ὄνομα, καὶ γιὰ τὸ ὄνομα νὰ μὴν ἔχει ἀντικείμενο. Αὐτὸ τὸ λέω τώρα, ἀλλά, στὸ κάτω-κάτω, τί ξέρω τώρα γιὰ τότε, τώρα πού οἱ λέξεις ξυλιασμένες ἀπὸ νόημα πέφτουν χαλάζι πάνω μου, καὶ πού ὁ κόσμος πεθαίνει κι αὐτός, μπαμπέσικα, στυννά κατονομασμένος. Ξέρω μόνο ὅσα ξέρουν οἱ λέξεις, καὶ τὰ πεθαμένα πράγματα, κι αὐτὰ μᾶς κάνουν ἓνα ὠραῖο ἄθροισματάκι, μὲ ἀρχή, μὲ μέση καὶ μὲ τέλος, ὅπως στὶς καλοδουλεμένες φράσεις, καὶ στὴ μακριὰ σονάτα τῶν νεκρῶν. Καὶ τὸ ἄν λέω τοῦτο ἢ τὸ ἄλλο ἢ τὸ παράλλο, πολὺ λίγη σημασία ἔχει ἀλήθεια. Λέω θὰ πεῖ ἐπινοῶ. Λάθος, πολὺ σωστά λάθος. Δὲν ἐπινοεῖς τίποτα, νομίζεις πὼς ἐπινοεῖς, νομίζεις πὼς ξεφεύγεις, καὶ τὸ μόνο πού κάνεις εἶναι νὰ ψελλίζεις τὸ μάθημά σου, τ' ἀπομεινάρια μιᾶς τιμωρίας πού σοῦ βάλαν νὰ μάθεις ἀπέξω καὶ πού πιά τὴν ἔχεις ξεχάσει, ἢ ζωὴ χωρὶς δάκρυα, ὅπως τὴν κλαίνει»⁵.

Ὅπως ἀνάφερα προηγουμένως, ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴ γλώσσα καὶ τὴν ὁμιλία, στὴν ἰκανότητα καὶ τὴν ἐπιτέλεση ἢ, κατὰ τὴ λογοτεχνικὴ τῆς ἐκδοχῆς, ἀνάμεσα στὴ «ζωὴ χωρὶς δάκρυα» καὶ τὸ «ὅπως τὴν κλαίνει» δὲν ἔμεινε χωρὶς ἐπικριτές. Στὴ μελέτῃ του *Γλωσσικὴ Δομὴ καὶ Γλωσσικὴ Λειτουργία* ὁ Χολλιν-

ταῖ ἐπισημαίνει ὅτι «ἡ γλωσσολογία... ἀσχολεῖται μὲ τὴν περιγραφή γλωσσικῶν πράξεων ἢ κειμένων, ἀφοῦ μόνο μέσα ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῆς γλώσσας στὴ χρῆση της, ὅλες οἱ λειτουργίες της καὶ κατὰ συνέπεια ὅλες οἱ συνισταμένες τῆς σημασίας συγκλίνουν σὲ μιὰ σαφὴ εἰκόνα»⁶. Ὁ Χολλινταῖ ἀπορρίπτει τὴν ἰδεαλιστικὴν διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἰκανότητα καὶ τὴν ἐπιτέλεση. Γιὰ τὸν Χολλινταῖ, ἡ γλώσσα εἶναι ἔκφραση τοῦ «περιεχομένου», δηλαδὴ τῆς ἐμπειρίας τοῦ ὁμιλητῆ γιὰ τὸν ἐξωτερικὸ καὶ ἐσωτερικὸ του κόσμο. Ἐπίσης ἡ γλώσσα εἶναι καθοριστικὴ στὴ δομὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων, τὴν ἔκφραση καὶ διαμόρφωση τῶν κοινωνικῶν ρόλων, καθὼς καὶ στὴν ἔκφραση καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς προσωπικότητος. Τέλος, γιὰ τὸν Χολλινταῖ, ἡ σημαντικότερη λειτουργία τῆς γλώσσας εἶναι ἐκεῖνη πού δίνει τὴ δυνατότητα στὸν ὁμιλητῆ ἢ τὸν γράφοντα νὰ κατασκευάζει κείμενα καὶ στὸν ἀκροατῆ ἢ τὸν ἀναγνώστη τὴ δυνατότητα νὰ διακρίνει ἓνα κείμενο ἀπὸ ἓνα τυχαῖο σύνολο φράσεων⁷.

Τὴ σπουδαιότητα τῶν συμφορομένων στὴ λειτουργία τῆς γλώσσας, ἀλλὰ καὶ τὶς δυνατότητες κοινωνικῆς κωμωδίας πού δημιουργεῖ ἡ ἀγνοία τους, εἶχε ἐπισημάνει καὶ ὁ Κάφκα. Στὸ *Γράμματα στὴ Μιλένα* σημειώνει: «Ἄν κάποιος συναντήσῃ στὸ δρόμο κάποιον γνωστὸ του καὶ τὸν ρωτήσῃ ἀνήσυχτα τί εἶναι τὸ 2 x 2, ἢ ἐρώτησις θὰ μοιάζει τρελῆ. Ὅστόσο, στὴν πρώτη τάξη τοῦ Δημοτικῆ εἶναι λογικότητα»⁸.

Σ' ἀντίθεση μὲ τοὺς γλωσσολόγους, οἱ σύγχρονοι λογοτέχνες παρατήρησαν τὴν ἀνεπάρκεια τῆς γλώσσας ὡς μέσο ἔκφρασης τοῦ «περιεχομένου» τῆς ἐσωτερικῆς συνείδησης ἢ τῆς ἐξωτερικῆς ἀντίληψης τοῦ κόσμου καὶ θεώρησαν τὴν ἔννοια τοῦ «ἔλλογου» κειμένου ὡς μιὰ ἰδεολογικὴ κατασκευὴ τοῦ ἀστικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Ἔτσι, ὁ ἐπιστημονικὸς λόγος γιὰ τὴ γλώσσα ἔρχεται συχνά σὲ προσκλήσιον καὶ γίνεται στὰ σύγχρονα λογοτεχνικὰ κείμενα χώρος ἀνησυχίας ἢ ἀντικειμενο εἰρωνείας. Στὸ *Μολλόυ* τοῦ Μπέκετ, οἱ ρηματικοὶ χρόνοι γίνονται, π.χ., τόποι ἀγωνίας:

«Ἡ ζωὴ μου, ἡ ζωὴ μου, ἡ ζωὴ μου, ἴσως μιλᾶω γι' αὐτὴν σάν κάτι τελειωμένο καὶ πότε σάν ἓνα ἀστεῖο πού βαστάει ἀκόμα, κι αὐτὸ εἶναι λάθος, γιατί καὶ τέλειωσε ἀλλὰ καὶ βαστάει, ὅμως μὲ ποῖο ρηματικὸ χρόνο τὸ λένε αὐτό;»⁹

Καὶ ὡς παράδειγμα εἰρωνείας παραθέτω ἓνα ἀκόμα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ *Μολλόυ*, σχετικὸ μὲ τὶς ἀμφίσημες προτάσεις καὶ τὴ διαφορά πού παρουσιάζει τὸ πρόβλημα στὴ θεωρία καὶ τὴν ἐπικοινωνιακὴ πράξη. Γιὰ τὸ θέμα ἐδῶ δὲν εἶναι νὰ ξεκαθαρίσουμε ποῖο ἀπὸ τὰ δύο νοήματα πού περικλείει ἡ φράση εἶναι ἐκεῖνο πού πληροφορεῖ στὴ συγκεκριμένη περίσταση, ὅσο οἱ συμπαραδηλωματικὲς σημασίες τῆς πρότασης σὲ σχέση μὲ τὸ χάος πού λέγεται συγκεκριμένος ὁμιλητῆς. Ἐνα δεῦτερο θέμα, πού γίνεται ἀντικείμενο εἰρωνείας ἐδῶ, εἶναι ἡ μεταφυσικὴ ἀνάγκη τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου νὰ παλινδρομεῖ ὥσπου νὰ ἐντοπίσῃ ἓνα κάποιον σημεῖο μιᾶς κάποιας γενεσιουργοῦ ἀρχῆς ἀπ' ὅπου καὶ ἐκπηγάει τὸ ἀντικείμενο τῆς μελέτης του. Γράφει, λοιπόν, ὁ Μπέκετ:

«Ἐἶχε κι ἓναν παπαγάλο, πολὺ ὁμορφο, πλουμισμένο μὲ τὰ πιὸ περιζήτητα χρώματα. Τὸν κατα-

5. Halliday, M.A.K. 1970. "Language Structure and Language Function". στὸ *New Horizons in Linguistics*, ed. John Lyons, σ. 145.

6. ὁπ. παραπ., σ. 143.

7. Κάφκα Φράντς, 1953, *Letters to Milena*, σ. 37.

8. *Μολλόυ*, σ. 45.

2. Janouch Gustav. 1971. *Conversations with Kafka*, σ. 55.

3. ὁπ. παραπ., σ. 121.

4. Μπέκετ Σάμουελ, *Μολλόυ*, μετάφρ. Ἀλεξάνδρα Παπαθανασοπούλου, ἐκδ. Κρύσταλλο, 1981, σ. 39-40.

λάβαινα καλύτερα από την κυρία του. Δε θέλω να πω πώς τον καταλάβαινα καλύτερα απ' όσο τον καταλάβαινε αυτή, θέλω να πω πώς τον καταλάβαινα καλύτερα απ' όσο καταλάβαινα αυτή. Πότε-πότε φώναζε, *Fuck the son of a bitch, fuck the son of a bitch!* Πρέπει να τον είχε αμερικάνος ναύτης προτού φτάσει στα χέρια της Λούς. Τα κατοικίδια αλλάζουν πολλές φορές χέρια. Δεν έλεγε σπουδαία πράγματα πέρα απ' αυτό. "Α, όχι, ψέματα, έλεγε ακόμα, *Putain de merde!* Πρέπει να τον είχε κάποιος γάλλος ναύτης προτού τον αποχτήσει ο αμερικάνος ναύτης. *Putain de merde!* Εκτός κι αν αυτό τό βρήκε μόνος του, δε θά μου 'κανε εντύπωση».

Η απόσταση, λοιπόν, ανάμεσα στο σφαιρικό αφηγημένο σύστημα, που καθορίζει πέρα από τις ανάγκες και τις επιθυμίες τού καθημερινού γλωσσικού βίωμα, τού προσωρινό αυτό «δάνειο» που πρέπει να εκμεταλλευτούμε, χωρίς παρανομίες, όσο καλύτερα γίνεται για να μās αποδώσει τó μεγαλύτερο δυνατό κέρδος «εμπειρίας» τού κόσμου, τού εαυτού μας και τού άλλου, άποτελεί τó θεματικό πυρήνα ενός μεγάλου μέρους τής σύγχρονης λογοτεχνίας. Μήτρα τής αφηγηματικής δομής γίνεται η πρόκληση για ήθελημένη απόκλιση από οποιοδήποτε σύστημα συμπεριφοράς ή κανόνα — γλωσσικό, οικογενειακό, κοινωνικό, ακόμα και από τόν κανόνα τής αφήγησης. Ο θεματικός αυτός πυρήνας, που στην πραγματικότητα είναι αντιθεματικός, δέν είναι τίποτ' άλλο από τήν αντανάκλαση τής αγωνίας τής λογοτεχνίας καθώς συνειδητοποιεί ότι μαζί με τούς «απόκληρους» τής κοινωνίας έχει γίνει κι αυτή περιθωριακή.

Ας έρθουμε τώρα στα κείμενα που επιλέξαμε. Εφαρμόζοντας τή διάκριση τού Τσόμσκι παρατηρούμε ότι στη *Μεταμόρφωση*, ο Κάφκα δραματοποιεί τή διάκριση αφήνοντας τήν ικανότητα να λειτουργεί χωρίς καμιά έλπιδα επιτέλεσης. Ο ήρωάς του διατηρεί ανέπαφη τή γνώση τού γλωσσικού συστήματος, είναι όμως ανήμπορος να προβεί σε οποιαδήποτε όμιλητική πράξη. Η ικανότητα γίνεται έτσι ανίκανη, μία άχρηστη ανάμνηση στήν αποθήκη τού νου. Στο *Πράξη χωρίς Λόγια*, ο Μπέκετ εξορίζει τόσο τήν ικανότητα όσο και τήν επίτευση. Ο ήρωας, παρόλες τīs προσπάθειές του, δέν καταφέρνει να σχηματίσει ούτε μία φράση, πόσο μάλλον ένα «κείμενο».

Ο τίτλος τής νουβέλλας τού Κάφκα *Μεταμόρφωση* δηλώνει τή στιγμή εκείνη τής καταστροφικής μετάβασης από μία μορφή ζωής σε μίαν άλλη, τήν εμπειρική ενσάρκωση τού ρητορικού σχήματος τής μεταφοράς. Η λέξη «μεταμόρφωση» δέν λειτουργεί μόνο ως πληροφορία για τήν αναγνώστη, σχετική με τó θεματικό μοτίβο τής πλοκής. Δηλώνει και μία στάση απέναντι στή γλώσσα αφού η ενσάρκωση τής μεταφοράς σημαίνει ότι η λέξη δέν λειτουργεί συμβολικά αλλά κυριολεκτικά. Ακόμα, ο τίτλος αναφέρεται και στο γενικότερο κείμενο τού μεταμορφικού μύθου γιατί ο Κάφκα επιτελεί στο σώμα τής παράδοσης μία μεταμόρφωση. Έτσι, η απόκλιση από τόν κανόνα σημαδεύει όχι μόνο τήν αφηγηματική γραφή αλλά και τó θεματικό τής αντικείμενο.

Σ' αντίθεση με τόν αρχαίο μύθο, από τή νουβέλα τού Κάφκα απουσιάζει τó υποκείμενο που ενεργεί τή μεταμόρφωση στόν μεταμορφούμενο, είτε σάν τιμωρία, είτε σάν σωτηρία. Η μεταμόρφωση τού Γκρέγκορ Σάμσα, είναι αν-αίτια, άρα ανεξήγητη κι ο αναγνώστης

δέν μπορεί να κατασκευάσει τήν αιτιατή σειρά που απαιτεί η έλλογη πλοκή. Μαζί, λοιπόν, με τήν απώλεια τής ανθρώπινης μορφής που υφίσταται ο Σάμσα χάνεται και από τó μυθιστόρημα η μορφή τής πλοκής. Πάλι, σ' αντίθεση με τά λαϊκά παραμύθια και τούς μεταμονικούς μεταμορφικούς μύθους, όπου τó μοτίβο παίρνει τó σχήμα: αρχική μορφή — μεταμόρφωση — επιστροφή στήν αρχική μορφή, με ενεργούς δράστες αντιπροσώπους τού καλού/κακού, η μεταμόρφωση εδώ είναι ανέκκλητη. Μάταια θ' αναζητεί ο αναγνώστης, καθώς διαβάσει, τīs υποσχέσεις τής παράδοσης, όπως μάταια προσπαθεί ο Σάμσα να λειτουργήσει σύμφωνα με τīs υποσχέσεις τής κοινής λογικής. Σ' αντίθεση, πάλι, με τó κείμενο τής βιολογίας, όπου τó περιγραφικό σχήμα τής μεταμόρφωσης είναι φορτισμένο με τά σήματα τής εξελικτικής προόδου — παραδείγματα τά στάδια μεταμόρφωσης στήν ανάπτυξη τής πεταλούδας, η τής βιολογικής εξέλιξης τού ανθρώπινου είδους — ο Κάφκα επιτελεί εδώ τήν παλινδρόμηση από υψηλότερη και ώραιότερη, σε χαμηλότερη και άσημότερη μορφή ζωής. Μιάς άπαρχής, λοιπόν, τó κείμενο επεξεργάζεται τīs συνθήκες τής άκινησίας του.

Μία σημαντική παρέκκλιση από τīs αφηγηματικές συμβάσεις σημαδεύει τήν πρώτη φράση τής νουβέλλας. Η αντίθεση έγρηγορη/ύπνος έχει καθιερωθεί στή λογοτεχνία ως προϋπόθεση για τή μετάβαση από τó πραγματικό στο μη-πραγματικό. Ο αναγνώστης μαζί με τόν όνειρευτή «εισέρχονται» στο φανταστικό βασίλειο τού όνειρου — ωστόσο, στήν *άλλη μεριά*, τούς περιμένει η έξοδος πρós τόν ασφαλή, καθημερινό κόσμο τής πραγματικότητας. Ο Κάφκα αντιστρέφει τούς όρους: «Ένα πρωί, όταν ο Γκρέγκορ Σάμσα από όνειρο κακό ζύπνησε, βρέθηκε στο κρεβάτι του μεταμορφωμένος σε μία πελώρια μαμούνα»¹⁰. Η φράση «ξύπνησε από όνειρο κακό» είναι τελεσιδική και σημαίνει ότι μάταια θά ψάξει ο αναγνώστης για τήν έξοδο κινδύνου. Όπως ο Σάμσα φυλακίζεται μέσα στή νέα του μορφή, κι ακόμα χειρότερα, όπως θά δούμε, μέσα στή γλωσσική του ικανότητα, ο αναγνώστης φυλακίζεται μέσα στο κείμενο. Τό «ως εάν» είναι μία ιδεολογική προσδοκία τής ρεαλιστικής ανάγνωσης, που η γραφή άρνείται να εκπληρώσει. Εξάλλου, ο Κάφκα είπε κάποτε: «κάθε ψευδής παρουσία με τρομάζει. Τό «ως εάν» είναι πάντα ένα σημάδι τού πονηρού»¹¹. Έτσι, η φράση αυτή δέν δηλώνει μόνο τήν παρέκκλιση από τόν αφηγηματικό κανόνα. Δημιουργεί και τó έρωτημα τού τί σημαίνει στο έσωτερικό ενός μυθιστορηματος η διάκριση ανάμεσα στο πραγματικό και τó μη-πραγματικό, θέτει, δηλαδή, σ' άμφισβήτηση τīs συμβάσεις τής άληθοφάνειας, τó «ως εάν» τού ρεαλισμού και καταργεί τή διάκριση βιβλίου/κόσμος.

Η μεταμόρφωση από μία μορφή ζωής σε μίαν άλλη, από μία μορφή αφήγησης σε μίαν άλλη, σημαίνει τόν κλωνισμό τού συστήματος επικοινωνίας. Ο κώδικας που λειτουργήσε ως τώρα δέν λειτουργεί πιά. Η επιμονή τόσο τού ήρωα όσο και τού αναγνώστη ν' αναχθεί τó άγνωστο στο σύστημα τού γνώριμου δημιουργεί, στο χώρο τής λογοτεχνίας, ταυτόχρονα τīs προϋποθέσεις τού τραγικού και τής φάρσας. Η *Μεταμόρφωση*, όπως και όλο τó έργο τού Κάφκα, ζυγίζεται, στο σημείο αυτό, πάνω στήν κόψη τών δύο προσώπων τού 'Ιανου.

Όπως αναφέραμε, ο Σάμσα διατηρεί ανέπαφη τή

10. Κάφκα Φράντζ, *Η μεταμόρφωση, μετάφρ. Πίπας Άνεμογιάννη, Γαλαξίας 1969, σ. 7.*

11. Janouch Gustav, σ. 146.

γλωσσική και σωματική του ικανότητα, έχει χάσει ὡστόσο, μιά γιά πάντα τή δυνατότητα ἐπιτέλεσης. Στό σύστημα τοῦ κοινού νοῦ εἶναι προκαθορισμένο ὅτι τά ζῶα δέν ἔχουν τό χάρισμα τῆς ὁμιλίας παρά μόνο στά παραμύθια. Βέβαια, ἡ μεταμόρφωση ἑνός νέου, περιοδεύοντος πλασιέ, σέ μαμούνι δέν μπορεῖ παρά νά θεωρηθεῖ ἀπό τόν ἀναγνώστη ὡς σῆμα ὅτι ὁ συγγραφέας τόν μεταφέρει στήν περιοχή τοῦ φαντασιακοῦ. Τό φαντασιακό, ὡστόσο, ἐξαρτᾶται κατά κύριο λόγο ἀπό τή στάση πού θά διαμορφώσει ἀπέναντί του ὁ παθών. Ὁ Σάμσα δέχεται τή μεταμόρφωσή του μέ τή μεγαλύτερη φυσικότητα· οὔτε πρὸς στιγμή δέν τὸν ἀπασχολεῖ ἡ αἰτία καί ὁ σκοπός της, οὔτε τό γεγονός ὅτι ἡ νέα του μορφή βρίσκεται σέ πλήρη ἀντίθεση μέ τήν ἔλλογη τάξη τοῦ κόσμου. Καμιά μορφή συναισθηματικῆς ἀντίδρασης δέν προσαρτᾶται στό γεγονός, λίγο πολύ ὅπως στοὺς πίνακες τοῦ Bosch, ὅπου μάταια θά ψάξει ὁ θεατῆς γιά κάποιο σῆμα πού θά τοῦ ἐπιτρέψει νά διαμορφώσει μιά στάση ἀπέναντι στά εἰκονιζόμενα. Οἱ ἀνθρώπινες μορφές, πού κυκλοφοροῦν καί συμπλέκονται μέ τίς τερατόμορφες φηγοῦρες, ἔχουν μιά στάση τόσο φυσική, δέχονται τόσο ἀδιαμαρτύρητα αὐτή τήν πραγματικότητα, ὥστε ὁ θεατῆς δέν ἔχει ἄλλη ἐπιλογή παρά νά τή δεχθεῖ μέ φυσικότητα καί σάν δική του. Τό μάτι καί ἡ στάση τοῦ ζωγράφου δέν φαίνονται πουθενά. Ὁ πίνακας βγαίνει ἀπό τό πλαίσιο του καί ἡ κόλαση περιβάλλει τό μουσεῖο, τοὺς ἐπισκέπτες του κι ἀκόμα πιό πέρα τόν κόσμο.

Ἡ μεταμόρφωση, λοιπόν, ἀποκόβει τό ὑποκείμενο ἀπό τήν τάξη στήν ὁποία ἀνήκει μεταθέτοντάς το σέ μίαν ἄλλη. Ὅμως, ἡ μνημοσύνη, πού χωρὶς αὐτήν οὔτε τό ρηματικό παρελθόν οὔτε ἡ ἱστορία οὔτε τό ὑποκείμενο ὡς συγκροτημένο Ἔγώ θά μπορούσαν νά ὑπάρξουν, ἐνεργεῖ ἔτσι ὥστε τό μεταμορφωμένο ὑποκείμενο νά ἔχει ἀπόλυτη συνείδηση ὅτι συμμετέχει καί στίς δύο τάξεις, ἂν καί ἀνήμπορο νά ἐπικοινωνήσει μέ ὁποιαδήποτε ἀπό τίς δύο. Ἔτσι, ὁ συνδετικός κρίκος, ἡ ὁρατὴ ἐνσάρκωση τῆς ἐννοίας τῆς σύνδεσης ἀφανίζεται καί μαζί οἱ προϋποθέσεις γιά τήν κατασκευή «κειμένων». Ὁ κόσμος γίνεται τότε ἡ ἀντανάκλαση ἑνός «τυχαίου συνόλου φράσεων».

Εἶναι ἀξιοπρόσεχτο ὅτι σ' ἀντίθεση μέ τήν ἀνατολική σκέψη ἢ ἀνθρωποκεντρική, ὀρθολογική σκέψη τῆς Δύσης ἀντιστάθηκε στήν ἰδέα τῆς ἀπόλυτης μεταμόρφωσης. Θά θυμηθοῦμε ὅτι, στήν Ὀδύσεια, ὁ Ὀδυσσεύς δέν θρηνεῖ τή μορφική μεταμόρφωση τῶν συντρόφων του σέ χοίρους ἀπό τήν Κίρκη, ἀλλά τήν ἀπώλεια τῆς μνημοσύνης πού τοὺς συγκροτοῦσε ὡς ἄτομα ἐπώνυμα μέ συνεχή προσωπική ἱστορία. «*Τὸ ἔγώ*», παρατήρησε κάποτε ὁ Κάφκα, «*δέν εἶναι παρά ἓνα κλονβί ἀπὸ τό παρελθόν πού τὰ κάγκελά του περιτυλίγουν ἅ ἐνα ὄνειρα τοῦ μέλλοντος*»¹². Καί ὁ Μπέκετ, λογοπαίζοντας, ἀποκάλεσε τήν ἀνάμνηση «*ὄργανο ἀσφαλείας*»¹³.

Στό σημείο, λοιπόν, αὐτό ἀνάμεσα στήν ὑπαρξη καί τήν ἀνυπαρξία, ὅπου ἐπιάζεται τό Δράμα, τοποθετεῖ ὁ Κάφκα τόν ἥρωά του. Ἡ ἀδυναμία ἐκτέλεσης τοῦ γλωσσικοῦ συστήματος τόν ἀπομονώνει ἀπὸ τήν κοινωνία τῶν ἄλλων, ἡ ἀδυναμία ἐφαρμογῆς τῆς σωματικῆς ικανότητος πού φέρνει μέσα στόν ἐγκέφαλό του τόν ἀπομονώνει ἀπὸ τόν ἴδιο του τόν ἑαυτό. Γιά νά μπορέσει νά «ὑπάρξει» μέσα στό νέο σῶμα του καί ν' ἀπολαύσει τή *Vita Nuova* πού του δόθηκε, ὁ Γκρέγκορ Σάμσα πρέπει νά ὑποστῆ τήν ἐπίμονη διαδικασία τοῦ

νά ξεμάθει —πράγμα γιά τό ὅποιο, σ' ἀντίθεση μέ τή μάθηση, καμιά μέθοδος δέν ἔχει ἐπινοηθεῖ ἔξω ἀπὸ τὰ ἐγκεφαλικά ἀτυχήματα. «*Οἱ λέξεις*», παρατήρησε κάποτε ὁ Κάφκα, «*εἶναι μαγικοί τύποι. Ἀφήνουν δακτυλικά ἀποτυπώματα πίσω τους πάνω στό μυαλό, τά ὁποῖα, μ' ἓνα νεῦμα τοῦ ματιοῦ, γίνονται οἱ πατημασιές τῆς ἱστορίας*»¹⁴.

Ἄς δοῦμε τώρα πῶς πραγματοποιεῖται μέσα στό κείμενο ἡ τομῆ ἀνάμεσα στήν ικανότητα καί τήν ἐπιτέλεση, μέ ἀποτέλεσμα τήν κατάρρευση τοῦ συστήματος ἐπικοινωνίας· πῶς ἡ ὁμιλία δισπᾶται ἀπὸ τῆ συνείδηση καί γίνεται ἓνα ξένο ὕλικό σῶμα· πῶς, τέλος, ἡ ικανότητα χωρὶς τήν ἐπιτέλεση εἶναι δῶρο ἄδωρο πού μεταμορφώνεται σέ φυλακή.

Ἡ πρώτη στιγμή ὁμιλίας μέσα στό κείμενο εἶναι ὅταν ἡ μητέρα τοῦ Σάμσα ἀνήσυχη πού, ὅπως ὑποθέτει, ἄργει νά ξυπνήσει ὁ γιός της, ἐρχεται καί τόν φωνάζει: «*Γκρέγκορ, φώναξαν, —ἦταν ἡ μητέρα— εἶναι ἐπτά παρά τέταρτο. Δέν ἦταν νά φύγεις;*» Ὁ Σάμσα διατηρεῖ ἀνέπαφη τήν ικανότητα ἐπεξεργασίας τῶν ἡχητικῶν σημάτων σέ πληροφορία. Ἀλλά πρὸς τί; Ὡς κομπὸς δέν εἶναι σέ θέση παρά νά ἐκπέμψει ἀσυνάρτητους ἤχους:

«*Ὁ Γκρέγκορ τρόμαξε σάν ἄκουσε τῆ φωνή του πνύρα πού ἀπαντοῦσε. Ἦταν ὀλοφάνερα ἡ πρωτύτερη φωνή του, ὡστόσο, μαζὶ τῆς ἔσμιγε, σάν νά ἐρχόταν ἀπὸ τὰ βάθη, ἓνα μισοπνιγμένο, θλιβερό λίπισμα, πού ἀφηνε, ἀλήθεια, τὰ λόγια νά βγαίνουν καθαρὰ, ὅμως ἀλλοίωونه εὐθύς ὕστερα τῆν ἀπήχησή τους μέ τέτοιο τρόπο, πού δέν ἤξερε πιά κανένας ἂν εἶχε σωστά ἀκούσει*»¹⁵.

Ἡ στιγμή αὐτή, τοῦ πρώτου διαλόγου μέσα στό κείμενο, δραματοποιεῖ τό διχασμό τοῦ ὑποκειμένου ἀφοῦ ὁ Σάμσα, καθὼς μιλάει, παρατηρεῖ ἀπὸ μίαν ἐσωτερική ἀπόσταση τόν ἑαυτό του ὡς ὁμιλητῆ, κρίνοντας τήν ἀποτελεσματικότητα τῆς ὁμιλητικῆς του ἐπιτέλεσης. Ἡ μεταμόρφωση, τότε, δέν παρουσιάζεται μόνο ὡς ἀπειλή στό σύστημα τῶν φυσικῶν νόμων, ἀλλά καί στὸ σύστημα τῆς ἰδεολογίας πού προβάλλει ὡς «φυσικό» νόμο τήν ἐνότητα τοῦ ὑποκειμένου, τό σταθερό ἐγώ τοῦ κλασικοῦ ρεαλισμοῦ. Τῆ στιγμή αὐτή, τό ὑποκείμενο Σάμσα ὡς πηγὴ νοήματος ἐκφέρει τήν ἀνοησία τήν ὁποία καί ἀντιλαμβάνεται στό ἐμπειρικό πεδίο: οἱ λέξεις ἔχουν πάψει ἡχητικά ν' ἀποτελοῦν ἓνα σύστημα διαφορῶν. Ἡ μεταμόρφωση τῆς γλώσσας σημαίνει πῶς οἱ προσπάθειες τοῦ Σάμσα νά βρεῖ τῆ θέση του σ' ἓνα σύστημα χαρακτήρων, καθὼς καί οἱ προσπάθειες τῶν ἄλλων χαρακτήρων εἴτε νά τόν οἰκειοποιηθοῦν ὡς ὑποκείμενο εἴτε νά τόν ἀποκλείσουν ὡς τό ἄλλο, ὥστε νά μὴν κινδυνέψει ἡ δική τους ἀκεραιότητα, εἶναι καταδικασμένες σέ ἀποτυχία. Ἔτσι, ὁ ἀναγνώστης μάταια ἀναζητεῖ τῆ θέση πού τοῦ ἐξασφαλίξει ἡ μυθιστορηματικὴ ἐκεῖνη μορφή πού φαντάζει ὡς ἀναπαράσταση ἑνός προὔπαρχοντος νοήματος. Ὁ διχασμός σημαδεύει καί τό ὑποκείμενο «ἀναγνώστης».

Ἡ προσπάθεια γιά διάλογο ἀνάμεσα στόν Σάμσα, τὰ μέλη τῆς οἰκογένειας καί τό διαχειριστὴ συνεχίζεται προσφέροντας ἔτσι στόν ἀναγνώστη τήν εὐκαιρία ν' ἀπολαύσει τόσο στό ὁπτικό, ὅσο καί τό ἀκουστικό πλάνο μιά σειρά ἀπὸ σκηνές φαρσοκωμωδίας— ὅπως στίς ταινίες τοῦ Σαρλω. Στήν ὀργανωμένη ἐρώτηση τοῦ πατέρα πού στέκει μπρὸς ἀπὸ τήν κλειδαμπαρωμένη πόρτα ἂν, τέλος πάντων, ὁ κύριος διαχειριστῆς μο-

12. ὀπ. παραπ., σ. 57.

13. Beckett Samuel, 1958. *Prout*, σ. 10.

14. Janouch Gustav, σ. 59.

15. *Μεταμόρφωση*, σ. 10.

ρεί τώρα να μπει μέσα, τό μαμούνι, από τή μέσα μεριά τής πόρτας, δηλώνει έμφατικά: «Όχι!» — άρνηση ή όποία δέν μεταφέρεται στους συνομιλητές άφου ό διαχειριστής, έχοντας χάσει πιά κάθε ύπομονή πού του έπιτρέπει ή θέση του, φωνάζει από τήν έξω μεριά τής πόρτας: «Κύριε Σάμσα! *Τι τρέχει λοιπόν; Μανταλώνεστε μέσα κεί στό δωμάτιό σας, άπαντάτε μονάχα μέ ναι και όχι...*»¹⁶. Τό διδυμο έγώ/έσύ, ως προϋπόθεση επικοινωνίας έχει παραλύσει, μιάς και ό Σάμσα λειτουργεί ταυτόχρονα ως μοναδικός πομπός και δέκτης του μηνύματός του.

Η ιεραμιάδα πού εξαπολύει ό διαχειριστής στή συνένχεια σύμφωνα μέ τόν άψογο αλλά άπειλητικότατο κώδικα επαγγελματικής ευγένειας, επενεργεί ως έρεθισμός γιά μιάν αυτόματη λαχανιαστή άπολογία του ύποδεέστερου Σάμσα (άπό τή μέσα μεριά τής πόρτας) σέ μιά προσπαθεια να βελτιώσει τή θέση του, ώστε να μή χάσει τήν εργασία του — παρ' ότι μαμούνι! Τό συγκλονιστικό αυτό γεγονός δέν φαίνεται να επηρεάζει στό ελάχιστο τή μορφή τής άπολογίας του, άφου ούτε καν αναφέρεται ως αίτιο τής παράδοξης συμπεριφοράς του. Τόσο άδιαμφισβήτητη είναι γιά τόν Σάμσα ή άκεραιότητα του ανθρώπινου ύποκειμένου και γιά τόν προνομιούχο άναγνώστη, πού, σέ σχέση μέ τους άλλους χαρακτήρες, κατέχει τίσ περισσότερες πληροφορίες ή λεποίηση όπυ ή μεταμόρφωση του Σάμσα είναι ένα μυθιοποιηματικό συμβάν και μόνο. Όμοια ό διάλογος πού άκολουθεί άνάμεσα στό διαχειριστή και τόν υπάλληλο εμφανίζεται και αυτός τόσο προκαθορισμένος, ώστε τ' άντανακλαστικά να λειτουργούν κι έδώ αυτόματα μόλις άναγνωρίζουν τή στερεότυπη κατάσταση πού επιβάλλουν οι ρόλοι, άνεξάρτητα όπό τίσ όποιοσδήποτε ιδιόμορφες συνθήκες τής συγκεκριμένης όμιλητικής (ή άναγνωστικής) περίπτωσης. Έτσι, ή επιτέλεση, δηλαδή ή όμιλητική πράξη είτε οι λέξεις διατηρούν τήν πραγματική τους μορφή είτε τήν έχουν χάσει, τίθεται σ' άμφισβήτηση άφου τό κείμενο του διαλόγου δέν κατασκευάζεται άπό τά συγκεκριμένα άτομα αλλά άποτελεί άναπαράσταση πού σκηνοθετούν οι κοινωνικοί ρόλοι.

Η προσπάθεια γιά επικοινωνία συνεχίζεται. «Κατάλαβατε λέξη;» ρώτησε ό διαχειριστής, «γιά τρελούς μάς παίρνει;» ενώ έντρομη ή μητέρα ζητάει να καλέσουν τό γιατρό: «τόν άκουσες να μιλάει;» ρωτάει μέ άγνία ή μητέρα τήν κόρη. Κι ό διαχειριστής επικυρώνει: «ήταν φωνή ζώου». Μέ άπταιστη ικανότητα, κι άπό τή μέσα μεριά τής πόρτας, σκέφτεται τώρα ό Σάμσα:

*«Δέν κατάλαβαν άλήθεια πιά τά λόγια του, άν και αυτού του φαίνονταν καθαρά, πίο καθαρά άπό πρώτα, ίσως γιατί είχε συνηθίσει τό αυτή του»*¹⁷.

Έτσι, μαζί μέ τόν ιδεώδη «όμιλητή-άκροατή» μεταμορφώνεται και ή όμιλία. Οι λέξεις «χάνουν τήν πραγματική τους μορφή», όμως κανείς δέν μπορεί να προσδιορίσει τή νέα, μη-πραγματική τους μορφή, ή όποία, όστόσο, πραγματώνεται. Τό σύστημα τής γλώσσας μπορεί να παραμένει ένα και άναλλοίωτο, όστόσο καμιά έγγύηση άντιστοιχίας δέν προσφέρεται, έστω και κατά προσέγγιση, άνάμεσα στην ικανότητα και τό μετασχηματισμό της σε όμιλία. Τό κρίσιμο κενό πού άπομονώνει τήν ικανότητα άπό τήν επιτέλεση είναι ό τόπος όπου συντελούνται οι μεταμορφώσεις τών λέξεων και όπου ό άναγνώστης καλείται άπό τή μιά να καταθέσει τίσ γλωσσικές μνήμες πού του εξα-

σφαλίζουν τήν άπροβλημάτιστη έρμηνεία και άπό τήν άλλη να δεχτεί τήν περιπέτεια τής άνάγνωσης.

Η διάσταση άνάμεσα στή σωματική ικανότητα και τίσ μάταιες διαταγές της γιά κινητική επιτέλεση, άποξενώνει τόν Σάμσα άπό τό ίδιο του τό σώμα.

*«Κοιτόταν άνάσκελα», διαβάσαμε, «πάνω στή σκληρή όμοια μέ πανοπλία πλάτη του κ' έβλεπε, σάν σήκωνε λίγο τό κεφάλι, τήν τουρλωτή, σκούρα, γεμάτη δίπλες κοιλιά του, πού ή κουβέρτα πάνω της, έτοιμη να γλιστρήσει, μόλις και κρατιόταν άκόμα. Τά πολλά, λεπτεπίλεπτα σόδια, δυσάναλογα μέ τόν ύπόλοιπο όγκο του, σπάρασσαν ένοχλητικά μπρος στό μάτια του»*¹⁸.

Τό πρόβλημα αυτό, όστόσο, δέν μένει έξεπέραστο. Στή δυτική σκέψη, οι μεταμορφώσεις πού ύφίσταται καθημερινά τό ανθρώπινο σώμα δέν έχουν καμιά σημασία άφου δέν άλλοκύνεται τό «ύποκείμενο». Έφου ό άνθρωπος συνεχίζει να cogitat ergo est. Έτσι, άργά μά σταθερά ό Σάμσα ξεχνάει τήν ανθρώπινη, σωματική ικανότητα και χωρίς καμιά διαδικασία μάθησης άποκτά μιά θαυμάσια κινητική επιτέλεση ως μαμούνι. Τό νέο σώμα, μόνο δέν εγκλωβίζει, αλλά αντίθετα προσφέρει στον Σάμσα νέους όρίζοντες δράσης και έλευθερίας άφου τώρα μπορεί να περιδιαβάσει πάνω στους τοίχους και τό ταβάνι και να πέφτει άπό ψηλά μέ μιά πρωτόφαντη έλαστικότητα. «*Η νίτα πιουα πού του άνοίγεται μέ τή μεταμόρφωσή του σέ μαμούνι, σ' άντίθεση μέ τήν παλιά ανθρώπινη ζωή του, διαρθρώνεται άπό τό παιχνίδι. «Η καινούρια μέθοδος», διαβάζουμε «του ήταν πίο πολύ παιχνίδι παρά προσπάθεια και ό Γκρέγκορ ήταν τώρα άναγκασμένος ν' άνοίγει τό δρόμο του μέσα άπό τά σκουπίδια» «στην άρχή άπό άνάγκη (...) άργότερα όμως άπό ευχαρίστηση, όλο και πίο μεγάλη (...)*»¹⁹.

Έκείνο, όμως, πού μέ κανένα τρόπο δέν επιτρέπεται να ξεμάθει ό Σάμσα είναι τό σύστημα τής γλώσσας πού τόν φυλακίζει και τόν προσδιορίζει. Πραγματικά, τό κείμενο δέν αφήνει στην κυριολεξία καμιάν έλπίδα έξόδου. Η «περίφραξη» άντανακλάται και στην τοπογραφία τής νομβέλας: «Ό έξω κόσμος δέν είναι προσσιτός παρά μόνο μέσα άπό τήν διαφάνεια του παραθύρου. Και μέσα στον κλειστό κύκλο του σπιτιού ή επικοινωνία είναι παθητική: ό Σάμσα άκούει τίσ όμιλίες τών άλλων πίσω άπό τήν πόρτα. Ό τρίτος κλειστός κύκλος είναι τό δωμάτιο όπου ζει σέ άστηρή άπομόνωση τό τέρας. Ό τέταρτος και σημαντικότερος κλειστός κύκλος είναι τό γλωσσικό σύστημα, πού κρατάει δέσμο τόν Γκρέγκορ και δέν τόν αφήνει να ταυτιστεί μέ τή νέα βιολογική του μορφή. Όπως τά παράθυρα, οι τοίχοι και οι πόρτες, έτσι και ή γλώσσα άπομονώνει τή συνείδηση άπό τό σώμα.

Άς έρθουμε τώρα στό ύπόλοιπα μέλη τής οικογένειας. Άπό αυτά, μόνο ή Γκρέτε, ή αδελφή, προσπαθεί να βρει ένα νέο κώδικα επικοινωνίας μέ τόν άδελφό της. Στην επιφάνεια μοιάζει πώς τό μοναδικό της κίνητρο γι' αυτή τήν πράξη είναι ή αδελφική στοργή, όστόσο, παρατηρούμε ότι ό κώδικας αυτός περιορίζεται αυστηρά στό φαγητό. Μέ τή μέθοδο τής δοκιμής και τής άποτυχίας, ή Γκρέτε βρίσκει τί είδους τροφή άρρσει στό μαμούνι κι έτσι άρχίζει να λειτουργεί μεταξύ τους ένα βουβός, πρωτόγονος κώδικας επικοινωνίας. Είναι σημαντικό πώς όταν ή Γκρέτε μπαίνει γιά να μαζέψει τά άπομεινάρια (ό Γκρέγκορ κάθε φορά άποσύρεται ίπποτικά κάτω άπό τόν καναπέ γιά να μην τήν τρομάξει) έχει στό πρόσωπό της μιάν έκφραση έν-

16. όπ. παραλ., σ. 16.

17. όπ. παραλ., σ. 19.

18. όπ. παραλ., σ. 7.

19. όπ. παραλ., σσ. 13 και 54-55.

τονης ἀηδίας καὶ πιάνει τὰ λερωμένα σκεύη μὲ χαρτί, ἐκπέποντας ἔτσι μέσα ἀπὸ τὸ ταμπού τοῦ μιάσματος τὸ σήμα τῆς διαφορετικότητας καὶ τῆς ἀνωτερότητας τῆς. Οἱ προθέσεις τῆς γίνονται γρήγορα ἀντιληπτές: σκοπὸς τῆς εἶναι νὰ κατακυρώσει τὴ ζωὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀδελφοῦ. Ἡ πρόθεσὶς τῆς ὑλοποιεῖται καὶ γραμματικά. Ὡς ἓνα σημεῖο, ὅταν ἀναφέρεται στὸν ἀδελφὸ τῆς, μεταχειρίζεται τὸ ἀρσενικὸ ἄρθρο ἢ τὴν ἀρσενικὴ ἀντωνυμία. Ἀπὸ ἓνα σημεῖο καὶ πέρα, τὸ γένος μεταμορφώνεται σὲ οὐδέτερο:

«Καλοὶ μου γονεῖς», εἶπε ἡ ἀδελφή του, «μπροστά στὸ ζῶο αὐτὸ δὲ θέλω νὰ προφέρω μῆτε τὸ ὄνομα τοῦ ἀδελφοῦ μου καὶ λέω μόνο τουτο: πρέπει νὰ γλυτώσουμε ἀπ' αὐτό. Κάνανε ὅ, τι ἦταν ἀνθρώπινος δυνατό, τὸ φροντίσαμε καὶ τὸ ὑπομείναμε, θάρρῳ πῶς κανένας, δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς κατηγορήσει γιὰ τὸ παραμικρό»²⁰.

Ἔτσι, ἡ Γκρέτε, περισσότερο ἀπὸ τὸν ἀπροκάλυπτα ἐπιθετικὸ πατέρα, σπρώχνει τὸν Γκρέγκορ πρὸς τὴν ἀνυπαρξία. Παρὰ τὶς ζωηρὲς ἀντιρρήσεις τῆς μητέρας καὶ μὲ τὴ δικαιολογία ὅτι τὸ τέρας χρειάζεται χώρο γιὰ νὰ κινηθεῖ, ἀδειάζει τὸ δωμάτιό του ἀπὸ τὰ ἐπιπλα ἀφαιρώντας του ἔτσι καὶ τὴν τελευταία δυνατότητα ἐξυπνης διεπίδρασης μὲ τὸ περιβάλλον. Ἀπὸ τὴ στιγμή αὕτη παύει νὰ τοῦ πηγαίνει καὶ φαγητὸ κόβοντας ἔτσι κάθε νῆμα ἐπικοινωνίας μὲ τὴν οἰκογένεια καὶ τὴ ζωὴ.

Εἶπαμε παραπάνω ὅτι ὁ ἀναγνώστης φυλακίζεται μέσα στὸ κείμενο, ὅπως ὁ Σάμσα μέσα στὸ γλωσσικὸ σύστημα. Θὰ θυμηθοῦμε ὅτι τρεῖς φορές ἐπιχειρεῖ ὁ Σάμσα νὰ σπάσει τὸν κλοιὸ τῆς ἀπομόνωσης καὶ νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ δωμάτιό του, ἴσα ἴσα γιὰ νὰ συναντήσει τὴν ἀπειλή καὶ τὴν τιμωρία καὶ νὰ ξαναγυρίσει ἄρον-ἄρον στὴ φυλακὴ του. Ὁμοῖα καὶ ἡ φορὰ τοῦ ἀναγνώστη εἶναι πρὸς τὴν ἐξοδο, δηλαδὴ πρὸς τὴν ἐρμηνεῖα ἢ ὅποια, ὠστόσο, εἶναι ἐκ τῶν πραγμάτων καταδικασμένη. Ὅπως ἀναφέραμε, ἡ γραφὴ ἀρθρώθηκε στὴν πρόταση ὅτι ἡ μεταμόρφωση εἶναι συμβάν τῆς ἐργήγορης καὶ ὄχι τοῦ ὄνειρου. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἐρμηνεῖα πού θὰ ὀδηγοῦσε τὸν ἀναγνώστη ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς μυθιστορίας στὸν κόσμον τῆς πραγματικότητας δὲν μπορεῖ παρά νὰ τὸν ἐπαναφέρει στὸν κόσμον τῆς μυθιστορίας. Ἡ ἀντίφαση ἢ ὅποια ἐμφανίζεται στὸ σύστημα τοῦ κόσμου καὶ τῆς γλώσσας καὶ πού ἡ Γκρέτε ἀναλαμβάνει νὰ τὴν ἐξαφανίσει, ἀπλῶς καλύπτεται. Ἡ μεταμόρφωση τοῦ Σάμσα καὶ τῶν λέξεων *συντελέστηκε*. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Γκρέγκορ Σάμσα καὶ ὁ ἀναγνώστης ὑποτιμοῦν ὁ μὲν πρῶτος τὴ μεταμόρφωσή του, ὁ δὲ δεῦτερος τὴ μεταμόρφωση τοῦ πρώτου ὀφείλεται στὴν ἀδυναμία τους νὰ δεχτοῦν ὅτι τὸ σταθερὸ ὑποκείμενο ὡς ἰδεολογικὴ κατασκευὴ μπορεῖ νὰ ἐξαφανιστεῖ κι ὅτι ἡ ὑπαρξὴ του δὲν ἀποτελεῖ μοναδικὴ προϋπόθεση κόσμου ἢ μύθου.

Ἄς ἐρθουμε τώρα στὸ *Πράξη χωρὶς λόγια*. Θὰ συμφωνήσαμε, νομίζω, ὅτι ὁ τίτλος προδιαθέτει τὸ θεατὴ γιὰ νὰ τὸ δεῖ σάν παντομίμα. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ παντομίμα εἶναι κι αὕτη ἓνα γλωσσικὸ σύστημα στὸ ὁποῖο ὁ μῖμος ἔχει θητέψει καὶ ἡ παράσταση εἶναι ἡ ἀφορμὴ γιὰ νὰ προβεῖ ὁ μῖμος σὲ συγκεκριμένους πράξεις ἐπιτέλεσης τῆς γλωσσικῆς του ἰκανότητας. Ἄν καὶ «χωρὶς λόγια» στὴν παντομίμα οἱ κινήσεις, οἱ χειρονομίες, οἱ ἐκφράσεις συντάσσουν ἓνα κείμενο τὸ ὁποῖο ὁ θεατὴς αὐτόματα μεταφράζει σὲ λεκτικὸ κείμενο. Ἔτσι, ἀνάμεσα στὸ μῖμο καὶ τὸ θεατὴ, λειτουργεῖ ἓνα σύστημα ἐπικοινωνίας. Ἄλλωστε, ὑπάρχει πάντοτε στὸ πρόγραμμα μιά λέξη ἢ φράση-κλειδί πού κα-

τευθύνει καὶ διευκολύνει τὸ θεατὴ στὴ σχεδὸν ταυτόχρονη μετάφραση.

Στὴν περίπτωση τοῦ *Πράξη χωρὶς Λόγια*, ὠστόσο, δὲν πρόκειται γιὰ παντομίμα. Μάλιστα, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Μπέκετ ἀποκτᾶ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτῆρα του ὡς τὸ ἀντίθετο τῆς παντομίμας, ἀφοῦ σύντομα ὁ θεατὴς ἀντιλαμβάνεται ὅτι κάθε φράση πού πάει νὰ σχηματιστεῖ μένει μετέωρη καὶ ὅτι ἡ συνταγματικὴ ἀλληλουχία τῶν λέξεων ἀπουσιάζει ἐντελῶς. Ἡ δρᾶση συνοψίζεται στὸ μάταιο τῆς προσπάθειας, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἥρωα, νὰ κατασκευᾶσει ἓνα κείμενο, ἔστω καὶ μίαν «καλο-σχηματισμένη» φράση. Ὁ θεατὴς δὲν ἄργει νὰ καταλάβει ὅτι ὁ ἥρωας δὲν διαθέτει καμιάς μορφῆς ἰκανότητα κι ὅτι οἱ προσπάθειές του γιὰ ἐπιτέλεση εἶναι καταδικασμένες στὴν ἀποτυχία. Ὁ κώδικας, ἂν ὑπάρχει, παραμένει ἀγνωστος καὶ ἡ πειραματικὴ μέθοδος ἐξεύρεσής του μὲ τὴν τυχαία συγκόλληση τῶν αὐτονόμων ἀντικειμένων, πού ἐμφανίζονται καὶ ἐξαφανίζονται ἐκ *machina* ἐπί σκηνῆς (μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἴσως συμπέσουν σὲ μιά αἰτιατὴ σειρά πού νὰ σημαίνει), δὲν ὀδηγεῖ παρά στὴ μάταιη ἐπανάληψη. Αὐτὰ γιὰ τὸν ἥρωα. Τί κάνει, ὅμως, ὁ θεατὴς; Καθὼς παρακολουθεῖ τὴν παράσταση, μήπως δὲν προσπαθεῖ κι αὐτὸς νὰ κατασκευάσει κάποιο «κείμενο», νὰ ὀργανώσει αὐτὰ πού βλέπει σὲ μιά αἰτιατὴ σειρά πού νὰ σημαίνει; Δέν εἶναι ἡ φορὰ του πρὸς τὴν ἐξεύρεση τῆς σημασίας, δηλαδὴ, τῆς ἐρμηνείας; Δυστυχῶς γιὰ τὸ θεατὴ, ὁ μόνος διαθέσιμος κώδικας εἶναι ἡ μετάφραση τῆς ὀπτικῆς εἰκόνας πίσω σὲ προκαθορισμένα σημεῖα, στὴν ἐπαναγραφὴ, μὲ ἄλλα λόγια, τοῦ κειμένου πού ἔγραψε ὁ Μπέκετ. Τὸ γραπτὸ κείμενο, ὠστόσο, δὲν εἶναι τίποτα περισσότερο ἀπὸ μίαν ἀναπαράσταση τῆς ἀφωνῆς παράστασης καὶ τοῦ σκηνηκοῦ, δηλαδὴ κάτι σάν ὀδηγία πρὸς τὸ σκηνοθέτη, τὸν ἠθοποιὸ καὶ τοὺς τεχνικοὺς τοῦ θεάτρου. Τὰ γραπτὰ ὄνόματα παραπέμπουν στὰ ἐπὶ σκηνῆς πράγματα —στὸ φοινικόδεντρο, στὴν καράφα μὲ τὸ νερό (ἡ μόνη λέξη πού ἐμφανίζεται εἶναι ἡ γραφικὴ ἀναπαράσταση τῆς λέξης «νερό» στὴν καράφα), στὸ ψαλίδι τοῦ ράφτη, στὸ μεγάλο καὶ τὸ μικρὸ κύβο καὶ τὰ «δρόμενα» τὰ ὁποῖα εἶναι συγκεκριμένα ρήματα κινήσεως ὅπως: πέφτει, σηκώνεται, κ.λπ.²¹. Ἔτσι, ἡ ἄποψη ὅτι τὸ θεατρικὸ κείμενο εἶναι ἓνα δυνάμει ἀνοιχτὸ σύστημα πού πραγματώνεται στὴν παράσταση κι ὅτι ἡ κάθε παράσταση ἀποτελεῖ καὶ μίαν διαφορετικὴ ἀνάγνωσή του, πέφτει στὸ κενό. Κείμενο καὶ παράσταση εἶναι ταυτόσημα. Ὅσο κι ἂν λογιάζεται ὁ ἐπὶ σκηνῆς ἠθοποιός, ὅσο κι ἂν ξανασκέφτεται ὁ θεατὴς, τὰ κενὰ δὲν μποροῦν νὰ γεμίσουν μὲ σημασία. Τὸ ἴδιο τὸ κείμενο ἀναιρεῖ τίς δυνατότητες ἀνάγνωσής του. Ὁ ἥρωας δὲν ξερεῖ νὰ διαβάσει τὸν κόσμον του, ὁ θεατὴς δὲν ξερεῖ νὰ διαβάσει τὴν παράσταση. Δέχονται καὶ οἱ δύο ἐρεθισμοὺς γιὰ ἀναγνωστικὴ δρᾶση, σχετικὰ μὲ μίαν ἰδέαν ὅπου συνυπάρχουν πρόσωπα καὶ πράγματα ἀλλὰ ἀπ' ὅπου ἀπουσιάζει ὁ μύθος. Κατὰ συνέπεια, δέν εἶναι δυνατόν ἡ ἀνάγνωσις ἢ ἡ πράξις νὰ εἶναι τελεία, δηλαδὴ, μὲ ἀρχή, μέση καὶ τέλος, ὅπως ἤθελε ὁ Ἀριστοτέλης τὴν τραγωδία. Ἄν μπορεῖ κάποιος νὰ σταθεῖ τὸ *Πράξη χωρὶς Λόγια*, αὐτὸ εἶναι ὅτι ἓνα ἀπὸ τὰ δύο κενὰ τὸ τίποτα πού προηγεῖται τῆς ἀρχῆς ἢ τὸ τίποτα πού ἔπεται τοῦ τέλους. Ὁ χρόνος του παραμένει χωρὶς σχῆμα, ἡ πράξις χωρὶς μῦθος, ὁ ἥρωας χωρὶς πράξις, ὁ θεατὴς χωρὶς ἐρμηνεῖα.

Στὴ μελέτη του γιὰ τὸν Μαρσέλ Προυστ, ὁ Μπέκετ παρατήρησε ὅτι:

20. ὀπ. παρ., σ. 60.

21. Σ. Μπέκετ, *Πράξη χωρὶς λόγια* (μετάφρ. Γιάννης Βαρβέρης, *Λέξη* 15, σ. 351-354, 1982).

«Όταν τό αντικείμενο γίνεται αντιληπτό ως κάτι ιδιαίτερο και μοναδικό και όχι απλώς ως μέλος μιας οικογένειας, όταν τό αντικείμενο παρουσιάζεται ανεξάρτητο από κάθε γενική έννοια, αδέσμευτο από τήν εχεφροσύνη κάποιας αίτιας, μοναχικό και ανεξήγητο κάτω από τό φώς τής άγνοιας, τότε και μόνο τότε μπορεί νά γίνει πηγή μαγείας. Δυστυχώς, συνεχίζει ό Μπέκετ, «ή συνήθεια έχει προβάλλει τό βέτο της σ' αυτή τή μορφή αντίληψης».

Η φορά του ήρωα και του θεατή νά κατασκευάσουν, όπως τό θέλει ή συνήθεια, μύθο — δηλαδή, ένα σύνολο με άρχή, μέση και τέλος— άκριβώς όπως «στήν καλο-σηματισμένη φράση ή τή μακριά συνάτα των νεκρών», ή ανάγκη νά επικαλεστούν τά συμφραζόμενα γιά νά τοποθετήσουν κι έτσι νά άφανίσουν τό αυτόνομο αντικείμενο ή συμβάν, αναπόφευκτα οδηγεί στή φάρσα. Θά μπορούσαμε, λοιπόν, νά υποστηρίξουμε ότι άν κάποιος κώδικας πραγματώνει στό *Πράξη χωρίς Λόγια*, αυτός είναι ό θεατρικός κώδικας τής φάρσας.

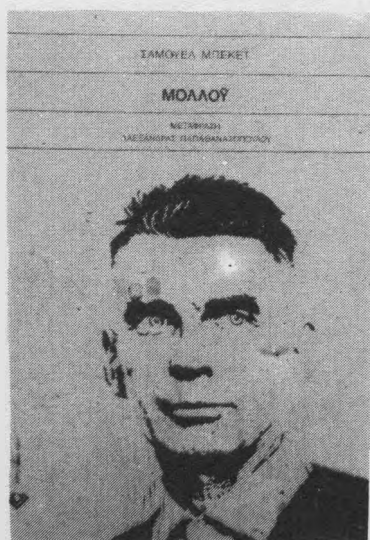
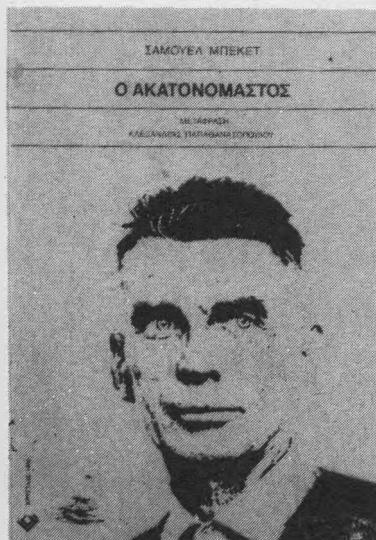
Η φάρσα θεμελιώνεται στήν έλλειψη ικανότητας και συνακόλουθα τή σφαλερή επίτευση. Σκοπός τής πράξης είναι, μέ τή μέθοδο τής δοκιμής και τής άποτυχίας, νά οδηγήσει αυτόν πού πράττει στή μάθηση ώστε ν' άποκτήσει άψογη ικανότητα και άψογη επίτευση. Στόν κόσμο τής φάρσας, όμως, «τά πάντα ρεί» και τό πάθημα δέν γίνεται ποτέ μάθημα. Η εκπαίδευση άποδειχεται «άσκοπη» άφου οι καταστάσεις, οι εμπειρίες είναι μοναδικές και ανεπανάληπτες. Γιατί, κι άν παρ' έλπίδα παρουσιαστεί μιá ανάλογη με κάποια προηγούμενη κατάσταση τότε έχει μεταβληθεί ή διάθεση του εκπαιδευόμενου ό οποίος δέν ενδιαφέρεται πιά γιά επίτευση. "Ετσι, λ.χ. στό *Πράξη χωρίς Λόγια*, ό ήρωας τά κάνει μούσκεμα όταν, θέλοντας νά πιάσει τήν αίωρούμενη καράφα βάζει τό μεγάλο κύβο πάνω στό μικρό γιά νά τή φτάσει κι όπως τό περιμένουμε πέφτει. Κι όταν τό πάθημα του γίνεται μάθημα και βάζει τό μικρό κύβο πάνω στό μεγάλο, σίγουρα πιά γιά τήν επιτυχία του, τό αντικείμενο τής επιθυμίας

του έχει μιá σταλιά άνυψωθεί μέ άποτέλεσμα ή άψογη επίτευση ν' άποβεί άκαρπη.

Ο θεατής, λοιπόν, αναγνωρίζει στά δρώμενα τής συμβάσεις τής φάρσας ή όποία προσδιορίζεται ως ή αντίθεση στόν κοινό νοϋ, δηλαδή ως «έλλειψη του κοινού νοϋ». Τά δρώμενα, ώστόσο, λειτουργούν σαν καθρέφτης μέσα στόν όποιο ό θεατής παρακολουθεί τόν εαυτό του καθώς προσπαθεί κι αυτός μέ τή μέθοδο τής δοκιμής και τής άποτυχίας νά υποτάξει τόν κόσμο τής φάρσας στήν «εχεφροσύνη κάποιας αίτιας», νά ξεαρθρώσει, δηλαδή, τής συμβάσεις τής. Η φάρσα είναι μιá φόρμα χωρίς είσοδο και έξοδο και ή άέναη επανάληψη άποτελεί τό τυπικό τής γνώρισμα. Στό *Πράξη χωρίς Λόγια*, αυτό σηματοδοτείται μέ τής άλεπάλληλες προσπάθειες του ήρωα ν' ανταποκριθεί στό σφύριγμα πού άκούγεται μιá από τή δεξιά, μιá από τήν άριστερή κουίντα και πού ό ίδιος ερμηνεύει σαν πρόσκληση γιά έξοδο. Τό άποτέλεσμα τής ερμηνείας του είναι κάθε φορά πού κατευθύνεται πρós τό κάλεσμα, νά εκσφενδονίζεται πάλι επί σκηνης όπισθοδρομώντας, νά σκοντάφτει, νά πέφτει, νά ξανασηκώνεται, νά ξεσκονίζεται και νά λογιάζεται. Η μόνη εναλλακτική λύση πού προσφέρεται στήν επανάληψη είναι ή παραιτηση από κάθε δράση.

Αν, λοιπόν, αναφέρεται σέ κάτι, τό *Πράξη χωρίς Λόγια*, αυτό είναι στό ίδιο τό είδος του. Όπως ό Νάρκισσος, ή φάρσα κοιτάζει τή φάρσα και ή αναδίπλωση δέν καρποφορεί. Γι' αυτό και ό ήρωας κάποια στιγμή βαριέται τό παιχνίδι του καθρέφτη και ξεπλώνεται φαρδιά πλατιά στή σκηνή κοτάζοντας κατάματα τήν αίθουσα. Η κίνηση αυτή απλώς μεταθέτει τόν καθρέφτη. Τά αντικείμενα συνεχίζουν γιά λίγο τήν πρόκληση, ή καράφα μέ τό νερό κατεβαίνει τόσο χαμηλά ώστε τώρα νά του ψαύει τή μύτη, ό ήρωας ώστόσο αρνείται πεισματικά νά ξαναμπει στό παιχνίδι τής φάρσας, στήν προσπάθεια κατασκευής «κόσμου» ή «γλώσσας» και τά αντικείμενα ένα ένα φεύγουν κι αυτά άκριβώς όπως και οι θεατές από τήν αίθουσα του θεάτρου πρós τήν έξοδο, πού οδηγεί στόν άσφαλή κόσμο του μόχθου και του μύθου.

Η ΤΡΙΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΣΑΜΟΥΕΛ ΜΠΕΚΕΤ ΣΕ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΡΥΣΤΑΛΛΟ, Ρώμα 8, τηλ. 3640761

Κοινωνιολογία καί λογοτεχνία

Οἱ κοινωνικές συνθήκες παραγωγῆς καί κατανάλωσης
τῶν συμβολικῶν προϊόντων
Μιά πρώτη προσέγγιση τῆς σκέψης τοῦ Pierre Bourdieu

τῆς Μαρίας Σακαλάκη

Τό ἔργο τέχνης καί εἰδικότερα τό λογοτεχνικό ἔργο ἀποτελέσει κατ' ἐπανάληψη ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς μελέτης, μέσα ἀπό ὀπτικές γωνίες συχνά διαμετρικά ἀντίθετες. Τό ἄρθρο αὐτό θά ἀσχοληθεῖ μέ τήν προβληματική πού ἀναπτύχθηκε στό χώρο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν, ὅσον ἀφορᾷ γενικότερα τήν παραγωγή συμβολικῶν προϊόντων καί εἰδικότερα τή λογοτεχνική παραγωγή.

Μετά ἀπό μιά σύντομη ἀνασκόπηση τῶν κυριοτέρων τάσεων πού διέπουν τόν τομέα τῆς κοινωνιολογίας τῆς λογοτεχνίας, θά ἐπιμείνουμε διεξοδικότερα στίς ἀναλύσεις τοῦ γάλλου κοινωνιολόγου Pierre Bourdieu¹. Πράγματι, ἐνῶ παλαιότεροι συγγραφεῖς ὅπως ὁ Γκέοργκ Λούκατς ἢ ὁ Λυσιέν Γκολντμάν εἶναι γνωστοί στό ἑλληνικό κοινό, οἱ πολύ πρὶ πρόσφατες ἐργασίες τοῦ Μπουρντιέ, πού δέν ἔχουν ἀκόμη μεταφραστῆ στα ἑλληνικά, παραμένουν σχετικά ἀγνωστες, μολονότι ἀποτελοῦν μιά ἀπό τίς ἀξιολογότερες ἐπιστημονικές προσπάθειες πού σημειώθηκαν τά τελευταῖα χρόνια στόν τομέα τῆς κοινωνιολογίας τῶν συμβολικῶν προϊόντων. Ἐννοεῖται ὅτι στό πλαίσιο τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ δέν εἶναι δυνατό νά γίνει μιά συστηματική παρουσίαση τῶν θεωρητικῶν καί μεθοδολογικῶν προϋποθέσεων καί τῶν πλούσιων στατιστικῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων πού στηρίζουν τίς θέσεις τοῦ Μπουρντιέ. Θά περιοριστοῦμε σέ μιά συνοπτική παρουσίαση ὀρισμένων οὐσιαστικῶν ἀπόψεων τοῦ κοινωνιολόγου, πού ἀναφέρονται στό πεδίο παραγωγῆς, ἀναπαραγωγῆς καί κατανάλωσης τῆς γλώσσας καί τῆς λογοτεχνίας καί πού συμβάλλουν καθοριστικά σέ μιά ἀνανεωμένη θεώρηση τῶν συμβολικῶν αὐτῶν προϊόντων.

Οἱ παραδοσιακές προσεγγίσεις τῆς λογοτεχνίας εὐνοοῦν, ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον, τή μελέτη τῶν μορφικῶν στοιχείων τῶν κειμένων (ῥυθμός, γραφή, γλώσσα κ.τ.λ.) καί — ἀκόμη καί ὅταν ἐνσωματώνουν στό ἀντικείμενό τους τό περιεχόμενο τῶν ἔργων — ἀποβλέπουν ἔμμεσα ἢ ἄμεσα στόν προσδιορισμό καί τήν ἀνάλυση τῶν γνωρισμάτων ἐκείνων πού προσδίδουν στά ἔργα τήν αἰσθητική, καλλιτεχνική τους ἀξία, ἀξία πού στό πλαίσιο τῆς ἰδεολογίας περί «καθαρῆς τέχνης» ἢ «τέχνης γιά τήν τέχνη» λειτουργεῖ συχνά σάν ἀπόλυτο καί πρωταρχικό καθοριστικό κριτήριο γιά κάθε ὀρθή προσέγγιση τῶν θεμιτῶν² λογοτεχνικῶν προϊόντων. Δέν ἀμφισβητοῦμε, ἐννοεῖται, τήν ποιότητα, οὔτε τή χρησιμότητα τέτοιων μελετῶν πού εἶναι ὄντως ἀπαραίτη-

τες καί συχνά πρωτότυπες καί εὐφυεῖς. Ὁ ἐμπλουτισμός, ὠστόσο, τῆς ἐρευνας μέ θεωρητικές βάσεις, μέ τεχνικές καί μεθόδους πού προέρχονται ἀπό τίς κοινωνικές ἐπιστήμες, δέν μπορεῖ παρά νά προσφέρει ἕνα πλατύτερο φάσμα ἀναζητήσεων, ὑποθέσεων καί ἐπεξηγηματικῶν ἐργαλείων στόν εὐρύτατο αὐτό τομέα πού προσφέρεται στήν ἐπιστημονική γνώση.

Ἡ ἐπιστήμη τοῦ λόγου καί τῶν πολιτισμικῶν προϊόντων πού συνδέονται ἀρρηκτα μέ τό λόγο (κείμενα φιλοσοφικά, λογοτεχνικά, ποιητικά κ.τ.λ.) ἀρχίζει νά τοποθετεῖται στό χώρο τῆς κοινωνιολογικῆς προβληματικῆς χάρις στό Νίτσε (*Ἀντίχριστος*) ἀλλά κυρίως χάρις στίς μεγαλοφυεῖς ἀναλύσεις τοῦ Μάρξ (*Γερμανική Ἰδεολογία*). Καί οἱ δύο αὐτοί συγγραφεῖς ἀνάγουν τά συμβολικά προϊόντα στίς κοινωνικές συνθήκες παραγωγῆς τους καί ἀναζητοῦν τήν ἐξήγηση τόσο τοῦ περιεχομένου ὅσο καί τῆς μορφῆς τῶν ἔργων στούς συγκεκριμένους παράγοντες πού ἐπιδροῦν στόν ἐκάστοτε παραγωγό καθορίζοντας τά προϊόντα τῆς δημιουργίας του.

Πρὶ πρόσφατα, ὅταν οἱ ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου ἐπιχείρησαν νά συλλάβουν καί νά ἐξηγήσουν τό ἔργο τέχνης, προστρέχοντας σέ διάφορους παράγοντες «ἐξωτερικούς» ἀπό τό ἔργο αὐτό καθεαυτό, προσανατολίστηκαν πρὸς δύο κυρίως κατευθύνσεις³:

α) τήν ψυχολογική ἢ ψυχαναλυτική προσέγγιση, πού προσπαθεῖ νά συσχετίσει τή δημιουργία μέ

1. Ὁ Pierre Bourdieu, καθηγητής στό Collège de France καί στήν Ecole des Hautes Études en Sciences Sociales (E.H.E.S.S.), ἔχει γράψει μεταξύ ἄλλων: *Les Héritiers*, Minuit 1964. *Un art moyen*, Minuit 1965. *La reproduction*, Minuit 1970. *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Droz 1972. *La distinction, critique sociale du jugement*, Minuit 1979. *Le métier de sociologue*, Mouton/Bordas 1968. *Ce que parler veut dire*, Fayard 1982.

2. Θεμιτά (légitime) πολιτισμικά ενδιαφέροντα ἢ προϊόντα, θεμιτές ἀσχολίες ἢ θεμιτά ἀντικείμενα κατανάλωσης θεωροῦνται ἐκεῖνα πού ἔχουν υιοθετηθεῖ καί κατά κάποιο τρόπο θεσμοθετηθεῖ, μέ γραπτό ἢ ἄγραφο νόμο, ἀπό τήν ἀρχουσα ἰδεολογία. Τά ἀντικείμενα αὐτά χαιροῦν ἰδιαίτερης ἐκτίμησης σέ μισοὐρισμένη κοινωνία καί ἡ κατοχή τους προσδίδει στόν κάτοχο τή δυνατότητα νά διακριθεῖ κοινωνικά. (P. Bourdieu, *La distinction*, ὁ.π.)

3. Πρέπει νά ὑπενθυμίσουμε ἐδῶ ὅτι ἀνάλογες μελέτες ἐγίναν καί στό πλαίσιο μιάς ἀνανεωτικῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Βλ. Ρολάν Μπάρτ, *Ὁ βαθμός μηδέν τῆς γραφῆς, Κριτικά δοκίμια, Μυθολογίες*, René Girard, *Mensonge romantique et vérité romanesque*, Paris 1961, καθὼς καί ἄλλες.

τά διάφορα στοιχεία της ατομικής ψυχολογίας και βιογραφίας του συγγραφέα.

- β) Τήν κοινωνιολογική προσέγγιση που προσαρτά το πολιτισμικό έργο στις ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες παραγωγής του ή στις ιδεολογικές παραστάσεις και την κοσμοαντίληψη (*Weltanschauung*) των κοινωνικών εκείνων ομάδων των οποίων ο συγγραφέας είναι μεσάζων και φορέας.

Οι προσπάθειες ψυχολογικής ή ψυχαναλυτικής ερμηνείας και οι θεωρητικές προϋποθέσεις τους δεν θα μās άσασχολήσουν εδώ⁴. Δεν θά ήταν ωστόσο άχρηστο νά αναφέρουμε μία ουσιαστική κριτική που διατυπώνει έναντι τους ο Λ. Γκολντμάν και που αφορά την αδυναμία των ψυχολογικών ερμηνειών νά διασαφηνίσουν την πολιτισμική σημασία του έργου (λογοτεχνική, φιλοσοφική, αισθητική κ.τ.λ.): 'Ο Γκολντμάν δεν αποκλείει την ένσωμάτωση άσυνειδητων στοιχείων στην ολική δομή του έργου. Είναι πιθανό, πράγματι, οι άσυνειδητες διαδικασίες νά παρεμβαίνουν, ως ένα σημείο, στη σύλληψη και εκτέλεσή του. Η μόνη δυνατότητα όμως που αναγνωρίζει στα στοιχεία αυτά συνίσταται στο ότι προσφέρουν, κάποτε, μία ικανοποιητική εξήγηση όσον αφορά τά αίτια που κατέστησαν ένα άτομο, λόγω της ιδιαίτερης ψυχολογίας του, ικανό νά εκφράσει μία συγκεκριμένη αντίληψη του κόσμου. Τήν κοσμοαντίληψη αυτή, ωστόσο, δεν την έχει επεξεργαστεί τό άτομο-συγγραφέας, αλλά ένα πλατύτερο κοινωνικό σύνολο του οποίου ο συγγραφέας άποτελεί μέρος⁵.

Αν εξαιρέσουμε έναν κλάδο της θετικιστικής κοινωνιολογίας που μελετά την έκδοση, τη διάδοση και την άποδοχή από τό κοινό των λογοτεχνικών έργων⁶ και μία δεύτερη ομάδα έρευνας που επεξεργάζεται όρισμένες ειδικές πλευρές των λογοτεχνικών κειμένων (π.χ. την εικόνα που παρέχουν τά κείμενα για τις διάφορες επαγγελματικές ομάδες)⁷, οι ουσιαστικότερες προσπάθειες στον τομέα της κοινωνιολογίας της λογοτεχνίας αντίστοιχούν σε δύο διαφορετικές κατευθύνσεις:

- α) Αυτήν που, από την Madame de Staël ως τις παραδοσιακές μαρξιστικές έργασίες, προσπαθεί νά άποκαταστήσει ένα σύνδεσμο ανάμεσα στα λογοτεχνικά έργα και τό περιεχόμενο της συλλογικής συνείδησης μιας κοινωνίας ή μιας κοινωνικής τάξης.
- β) Αυτήν που εγκαινιάστηκε από τον Λούκατς (μέ συνεχιστή τον Γκολντμάν) και που παίρνει για αντικείμενο μελέτης τη δομή και την ενότητα του λογοτεχνικού έργου, δομή που θεωρείται ως τό σημαντικότερο στοιχείο του αισθητικού χαρακτήρα του⁸.

Τό κοινό γνώρισμα των δύο αυτών τάσεων συνίσταται στο ότι, από την άποψη των θεωρητικών τους προϋποθέσεων, στηρίζονται σε μία μαρξιστική προβληματική, σύμφωνα με την οποία τό λογοτεχνικό έργο εκφράζει, σε τελευταία ανάλυση, τις συγκεκριμένες

ιστορικές συνθήκες μέσα από τις όποιες άντλεί τη σημασία του (τρόπος και σχέσεις παραγωγής, κοινωνική διάρθρωση, πάλη των τάξεων).

Η έντυπωσιακή πρόοδος που γνώρισε ή γλωσσολογία χάρη στο θεωρητικό υπόβαθρο με τό όποιο την έφοδιάσαν μελετητές σαν τον Saussure, ή προαγωγή, προς στιγμήν, της επιστήμης αυτής στην άνώτατη βαθμίδα της ιεραρχίας των κοινωνικών επιστημών, υποβάθμισαν ή άποθάρρυναν προσωρινά τη μελέτη του λόγου μέσα από μία κοινωνιολογική σκοπιά και αναχίταισαν τη συνέχιση της στοχαστικής προσπάθειας προς την κατεύθυνση αυτή. Πράγματι, ό διαχωρισμός που επέβαλε ό Σωσύρ μεταξύ «έξωτερικής» και «έσωτερικής» γλωσσολογίας, επιφυλάσσοντας μόνο στη δεύτερη τον τίτλο της γλωσσολογίας, συνέτεινε στο νά παραμεριστούν όλοι οι έξωτερικοί παράγοντες (γεωγραφία, πολιτική ιστορία κ.τ.λ.) που θεωρήθηκαν άχρηστοι και άναρμόδιοι για την κατανόηση του γλωσσικού φαινομένου αυτού καθεαυτού. Η ιδεολογική επίδραση στις υπόλοιπες κοινωνικές επιστήμες δεν άργησε νά εκδηλωθεί, στο μέτρο που τό φωνολογικό μοντέλο μετατέθηκε σε άλλες επιστήμες και γενικεύτηκε στο σύνολο των συμβολικών προϊόντων (μύθοι, έργα τέχνης...), άπομονώνοντας τά προϊόντα αυτά από τις κοινωνικές συνθήκες παραγωγής, χρήσης και λειτουργίας τους. Η επίδραση αυτή ύπηρες ιδιαίτερα έμφανής για την έθνολογία⁹, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης.

Επικρίνοντας την επίδραση της δομικής γλωσσολογίας στη λογοτεχνία, ό Μπουρντιέ γράφει χαρακτηριστικά ότι «... ή εισαγωγή μιας μεθόδου που προϋποθέτει την έξουδετέρωση κάθε λειτουργικότητας δεν μπορούσε παρά νά καθιερώσει έναν όρισμένο τρόπο σύλληψης του έργου τέχνης, έτσι όπως τον άντίλαμβάνονταν άνέκαθεν ό γνώστης της τέχνης, δηλαδή την «καθαρή» και «εσώτερη» διάθεση (άνέναντι στο έργο), που άποκλείει κάθε άναγωγή του σε «έξωτερικούς» παράγοντες... Καί, εν πάσει περιπτώσει, τό γεγονός ότι ό κοινωνικός παράγοντας τοποθετήθηκε εντός παρενθέσεων και επέτρεψε μία θεώρηση της γλώσσας ή όποιουδήποτε άλλου συμβολικού αντικειμένου ως αυτότελου και αυτόνομου, συνέβαλε στην επιτυχία της δομικής γλωσσολογίας, προσδίδοντας στις «καθαρές» άσκήσεις μιας εσώτερης και μορφικής ανάλυσης τη γοητεία παιχνιδιού χωρίς συνέπειες (πολιτικές, κοινωνικές κ.τ.λ.)¹⁰.

Ενάντια στη «διανοουμενίστικη φιλοσοφία» που άνάγει τη γλώσσα σε άποκλειστικό αντικείμενο στοχασμού και άποσιωπά τη λειτουργία της γλώσσας ως όργάνου δράσης και έξουσίας, ενάντια σε μία θεώρηση της γλώσσας και της κοινωνίας μόνον ως χώρων συμβολικών άνταλλαγών και έπικοινωνιών, ό Μπουρντιέ προτείνει την επεξεργασία μιας *οικονομίας των συμβολικών άνταλλαγών*.

8. Γκέοργκ Λούκατς, *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, μεταφ. Σεραφείμ Βελέντζας, Άκμων, Άθήνα 1978, *Existentialisme ou marxisme*², Paris, Nagel 1961 απ' όπου έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά τρία άρθρα από τον Μ. Λαμπρίδη, με τον γενικό τίτλο: *Από τη φαινομενολογία στον υπαρξισμό*, Έρασμος, Άθήνα 1977, *Littérature, philosophie, marxisme*, Paris, P.U.F. 1978, *Problèmes du réalisme*, Paris, L'Arche, 1975.

9. L. Goldmann, *Για μία κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, ό.π., Α. Memmi, *Problèmes de la sociologie de la littérature*, στο G. Gurvitch, *Traité de sociologie*, Paris, P.U.F., σ. 299-330.

10. Αναφέρω ένδεικτικά τό έργο του Claude Lévi-Strauss.

11. P. Bourdieu, *Εισαγωγή στο L' économie des échanges linguistiques*, Paris 1982.

4. Βλ. Y. Belaval, *Psychanalyse et critique littéraire en France*, *Nouvelle Revue Française*, Octobre 1970.

5. L. Goldmann, *Marxisme et sciences humaines*, Paris, Galilimard 1970, σ. 78-79 και του ίδιου, *Για μία κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, μεταφ. Ε. Βέλτσου - Π. Ρυλμόν, Πλέθρον, Άθήνα 1974, σ. 88 κ.έξ.

6. Ο κλάδος αυτός αντιπροσωπεύεται στη Γαλλία από τον Robert Escarpit του Πανεπιστημίου του Bordeaux: βλ. R. Escarpit, *Sociologie de la littérature*, P.U.F. 1958.

7. Ο κλάδος αυτός αντιπροσωπεύεται από τον L. Lowenthal του Πανεπιστημίου του Berkeley.

Οι διάφορες μορφές του γραπτού ή προφορικού λόγου δεν άντλούν την άξια και τη σημασία τους παρά μέσα από τις σχέσεις τους, με μία συγκεκριμένη *ἀγορά*, ὅπου τούς απονέμεται μία συγκεκριμένη *τιμή*. Οι γλωσσικές ανταλλαγές δεν λειτουργούν, δηλαδή, μόνον ως πράξεις επικοινωνίας μεταξύ των ατόμων, αλλά ισοδυναμούν με μία οικονομική ανταλλαγή που εγκαθιδρύει μία σχέση συμβολικής εξουσίας μεταξύ παραγωγού και καταναλωτή. Δεν πρόκειται, άποκλειστικά και μόνο, για ένα σύνολο από σημεία και νοήματα που ὁ συγγραφέας υποβάλλει στην κατανόηση του κοινού: τά σημεία αυτά λειτουργούν συγχρόνως ως ενδείξεις πλούτου (πραγματικού ή συμβολικού, υλικού ή πνευματικού κ.τ.λ.) και εξουσίας¹¹.

Η συγκεκριμένη πρακτική της γλώσσας, ὁ τρόπος με τον ὁποῖο τη χρησιμοποιούν οι διάφοροι κοινωνικοί φορείς, παρέχει πέρα από την έκδηλη, ρητή πληροφορηση, ὀρισμένες υπολανθάνουσες ενδείξεις σχετικές με τὸ έκφραστικό ὕφος και ἠθος του φορέα. Ενδείξεις καθοριστικές για την κοινωνική άξια και τη συμβολική αποτελεσματικότητα που αποδίδονται στο συγκεκριμένο λόγο, στο πλαίσιο των διαφόρων ανταγωνιστικών γλωσσικών μορφών και ιδιομάτων μιας δεδομένης ιστορικής συγκυρίας. Ἡ ενδεχόμενη παραδοχή ενός γλωσσικού κανόνα, μίας ὀρισμένης γραφής, ενός ὕφους ἐγγράφεται στους ιδιαίτερους εκείνους νόμους της γλωσσικής ἀγορᾶς που ὑπαγορεύουν, ἀντικειμενικά, τὶς δυνατότητες υλικού ή συμβολικού κέρδους στους κατόχους ενός ὀρισμένου γλωσσικού ή πολιτισμικού κεφαλαίου. Οι σχολικοί και εκπαιδευτικοί μηχανισμοί παίζουν, ἐννοεῖται, οὐσιαστικό ρόλο στη διάμορφωση των τιμών που αποδίδονται στο ἑκάστοτε γλωσσικά προϊόντα, ἀλλά, κυρίως, οι διαφορές στη χρήση της γλώσσας, ἡ δομή και ἱεράρχησή τους ἀναπαράγουν τὴ δομὴ και τὴν ἀπόσταση που χωρίζει, ἐξ ἀντικειμένου, τὶς συνθήκες ὑπαρξῆς των διαφόρων κοινωνικών ομάδων. Με ἄλλα λόγια, ἀναπαράγουν τὶς ὑπάρχουσες σχέσεις εξουσίας και ὑποταγῆς που χαρακτηρίζουν τὶς διαταξικές ή ἐνδοταξικές (π.χ. μεταξύ δύο μερίδων της ἄρχουσας τάξης) σχέσεις και συγκρούσεις στο ἐπίπεδο των συμβολικών ἀνταλλαγῶν.

Οι ιδιότητες που προσδιορίζουν τὴν κοινωνική ὑπεροχή στο ἐπίπεδο της γλώσσας ή του ὕφους μπορούν νά συνοψισθοῦν, κατὰ τον Μπουρντιέ, με δύο λέξεις: πρόκειται για τὸ *διακεκρυμένο* (*distinction*) της γλωσσικής ἔκφρασης και για τὴν *ὀρθότητα* της (*correctness*). Ἔτσι, μία βασική ἀρχή στην ὁποία ὑπάγεται ἡ παραγωγή λογοτεχνικού ἔργου είναι ἡ τήρηση ἀπόστασης σὲ σχέση με τὴν κοινόχρηστη γλώσσα, με τὶς χρήσεις, δηλαδή, που θεωροῦνται «κοινές», «συνηθισμένες» ή «χυδαίες». Ἡ ἀξία γεννιέται ἀπό τὴν ἀπόσταση που τὴν χωρίζει ἀπὸ τὶς εὐρύτερα διαδεδομένες χρήσεις: «κοινοτυπίες», «συνηθισμένα αἰσθήματα», «τετριμμένες» ή «χυδαίες» ἐκφράσεις, «εὐκολο» στυλ. Οι διαφορετικές χρήσεις της γλώσσας (ὅπως και οι διαφοροί τρόποι ζωῆς) δὲν είναι δυνατόν νά ὀριστοῦν και νά ἀξιολογηθοῦν παρά μόνο σὲ σχέση με ἄλλες χρήσεις και ἄλλους τρόπους, περισσότερο ή λιγότερο καταξιωμένους και διακεκριμένους. Για παράδειγμα, ἡ λεγόμενη «άνωτερη», «ευγενική», «διαλεκτική», «διακεκρυμένη» γλώσσα ἐμπεριέχει μία ἀρνητική ἀναφορά στην «κοινή», «τρέχουσα», «καθομιλουμένη», «οἰκεία», «συνηθισμένη» γλώσσα και πέρα ἀπ' αὐτὴν σὲ

ὅλα τὰ λεκτικά ἰδιώματα των ὁποῖων ὁ ὀρισμός ἐξυπνοεῖ ἕναν ἐμφανεστερα ταξικό χαρακτήρα: «λαϊκή», «χυδαία», «χοντροκομμένη» κ.τ.λ.¹² Τά ἴδια ἑπιθετα, με τὰ ὁποῖα οι κάτοχοι της ἀρχουσας και θεμιτῆς κουλτούρας χαρακτηρίζουν τὴ θεμιτὴ γλώσσα ή τὸ θεμιτὸ ὕφος, ἐξυπνοοῦν τὴν ἔμμεση ή ἄμεση ἀναφορά τους στον ἄρνητικό πόλο που ἀντιπροσωπεύουν οι τρόποι και οι χρήσεις των λαϊκῶν τάξεων.

Ἐπίσης, ἡ λεγόμενη «καθαρή», «ἀνιδιοτελής», «ἀφιλοκερδῆς» στάση ἀπέναντι στην τέχνη, που στον Κάντ¹³, ὅπως και τον Σοπενάουερ¹⁴, θεωρεῖται σάν ἡ μόνη θεμιτὴ στάση, σάν τὸ κατεξοχὴν κριτήριο που διαχωρίζει τους αἰσθησιακούς ἐρεθισμούς, τὴν ἄμεση ἱκανοποίηση των αἰσθήσεων, ὀρίζεται συστηματικά κατ' ἀντιδιαστολή πρὸς κάθε στάση που προϋποθέτει ἢ ἐπιβάλλει τὴν ἄμεση, αἰσθησιακὴ εὐχαρίστηση (σεξουαλικές ἀπολαύσεις, φαγοπότι κ.τ.λ.) που ὀρίζεται ὡς χονδροειδῆς, χυδαία ἢ ἠδιστακτικὴ.

Ἔτσι, κάθε αἰσθητικὴ προδιάθεση ή προτίμηση, ὅπως και κάθε θεωρία που πραγματεύεται τὴν αἰσθητικὴ και τὸς κανόνες της, ἀντλεῖ τὰ ἐπιχειρήματα και τὰ ἀξιώματά της ἀπὸ μία ἀρχή που ἀρνεῖται τὴν αἰσθησι καὶ ἀπορρίπτει τὴν «εὐκολία» με τὴν ἔννοια που ἔχει ἡ λέξη αὐτὴ στο πλαίσιο της ἠθικῆς και αἰσθητικῆς ἀντίληψης που προσιδιάζει στην ἀστικὴ τάξη. Ἡ ἀντίθεση μεταξύ της καλλιεργημένης, αἰσθητικῆς καλλιτεχνικῆς προδιάθεσης και της σωματικῆς αἰσθητικῆς τέρψης ριζώνει στην ἀντίθεση μεταξύ καλλιεργημένης ἀστικῆς τάξης και λαοῦ: ὁ δεῦτερος συμβολίζει σὲ φαντασιακό ἐπίπεδο τον κατεξοχὴν ἀκαλλιέργητο χώρο της «φύσης», της «βαρβαρότητας», της ἄπλης τέρψης¹⁵. Ἡ ἀντίθεση αὐτὴ ἐξυπακούει τὴν ἀξιολογικὴ ἀνωτερότητα αὐτῶν που ζέρουν νά ἱκανοποιοῦνται με ἐξιδανικευμένες, διακεκρυμένες, ἀνιδιοτελεῖς, ραφιναρισμένες ἀπολαύσεις. Κατὰ λογικὴ συνέπεια ἐπικυρώνει και νομιμοποιεῖ, στο ἐπίπεδο των ἱδεολογικῶν παραστάσεων, τὴν ἀξίωση που προβάλλουν οι κυρίαρχες τάξεις νά ἐξουσιάζουν τὶς ὑπόλοιπες τάξεις.

Ὁ Μπουρντιέ ἔχει πλήρη συνείδηση του ὅτι και μόνον ἡ πρόθεση μίας ἐπιστημονικῆς προσέγγισης του ἔργου τέχνης ή της αἰσθητικῆς ἐμπεριρίας είναι προορισμένη νά θεωρηθεῖ ἱερόσυλος, περιοριστικός ὕλισμός, που καταγγέλλει τὰ ὅσα είναι ἀνίκανος νά κατανοήσει ή νά νιώσει. Ἡ προκαταβολικὴ ἀπαισιόδοξη αὐτὴ πρόβλεψη δὲν τον ἀποθαρρύνει, ὁμως, στην ἐκπόνηση μίας εὐρύτατης και πολυδιάστατης ἐμπερικῆς και θεωρητικῆς ἐργασίας που ἀνοίγει νέους δρόμους για μία ἐναργέστερη θεώρηση του πολιτισμικού πεδίου παραγωγῆς, θεώρηση που παύει νά ἀποσιωπᾶ τὸ γεγονός ὅτι ἡ παιδεία, ἡ καλλιέργεια, τὸ γούστο, οι αἰσθητικῆς προτιμήσεις, ἀναπαράγουν τὶς σχέσεις μεταξύ κοινωνικῶν ομάδων που διατηροῦν ἀνταγωνιστικὲς σχέσεις ὡς πρὸς τὴν παιδεία (*culture*). Ἀνάλογα με τὶς συνθήκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀπέκτησαν τὸ πολιτισμικὸ τους κεφάλαιο, ἀνάλογα, δηλαδή, με τὴν οἰκογενειακὴ τους καταγωγή, τὴν κοινωνικὴ τροχιά που διέγραψαν (μορφωτικό ἐπίπεδο, ἐπίπεδο διπλωμάτων, ἐπάγγελμα κ.τ.λ.), τὴν ἀντικειμενικὴ τους θέση μέσα στην κοινωνία και τὴ δομὴ του πολιτισμικού τους κεφαλαίου (κυρίως κληρονομημένο πολιτισμικὸ κεφάλαιο ή κυρίως σχολικὸ και πανεπιστημιακὸ κεφάλαιο ή ἱ-

12. Βλ. Bourdieu, *Ce que parler veut dire*, ὁ.π. σ. 50-51.

13. E. Kant, *Critique du jugement*, Paris, Vrin 1946.

14. S. Schopenhauer, *Le monde comme volonté et comme représentation*, Paris, Alcan 1888.

15. Bourdieu, *La distinction*, σ. 566.

11. Ἐς θυμηθοῦμε τον Ρ. Μπάρτ που, με κάποια ἴσως ὑπερβολή, ἔλεγε ὅτι ἡ γλώσσα είναι φασιστικὴ.

σοδυναμία των δύο αυτών μορφών πολιτισμικού κεφαλαίου) καθώς και την ποσότητα και δομή του συνολικού κεφαλαίου που κατέχουν (κυρίως οικονομικό, κυρίως πολιτισμικό κ.τ.λ.), οι διάφορες μερίδες των προνομιούχων στρωμάτων επιδιίδονται σ' έναν αγώνα που αποβλέπει είτε στο μονοπώλιο της θεμιτής παιδείας και καλλιέργειας είτε στην ιδιοποίηση των θεμιτών πολιτισμικών αγαθών. Οι διαφορετικές αυτές δομές πολιτισμικού κεφαλαίου διατίθενται στις αγορές που μπορούν να τους εξασφαλίσουν το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος (πραγματικό ή συμβολικό)¹⁶.

Οι συμβολικοί αγώνες για την ιδιοποίηση των διακριτικών ιδιοτήτων και ιδίως οι αγώνες για τον προσδιορισμό των ιδιοτήτων εκείνων που αξίζει να τις ιδιοποιηθούν, καθώς και για τον προσδιορισμό των θεμιτών τρόπων ιδιοποίησης, δέν άφορούν παρά μόνο τις προνομιούχες τάξεις. Ουσιαστικά διεξάγονται μεταξύ των «θεμιτών» και «διακεκριμένων» κατόχων της θεμιτής κουλτούρας (π.χ. των μεγαλοαστών) και της άρχόμενης μερίδας των προνομιούχων στρωμάτων (π.χ. των διανοουμένων) που άμφισβητούν στους πρώτους το μονοπώλιο των πολιτισμικών αγαθών ή αγωνίζονται να επιβάλουν νέους όρισμούς των ιδιοτήτων και των τρόπων ιδιοποίησης των πολιτισμικών αγαθών. Οι λαϊκές τάξεις δέν παίρνουν μέρος στους αγώνες αυτούς παρά μόνον ως παθητικό, άρνητικό σημείο άναφοράς.

Ο αγώνας για την ιδιοποίηση των συμβολικών αγαθών και η άγορά στην οποία εντάσσεται, αναγκάζει συνεχώς τους κατόχους διακριτικών και διακεκριμένων ιδιοτήτων, οι οποίες άπειλούνται από τη διάδοση ή την εκλαίκευση, να άναζητούν νέες, σπανιότερες ιδιότητες που θα τους επιτρέψουν να διατηρήσουν ή να αύξησουν την άγοραστική ή συμβολική άξια του πολιτισμικού τους κεφαλαίου. Η διαλεκτική αυτή γεννά μία συνεχή, σχεδόν άνεξάντλητη ζήτηση, έφ' όσον οι άνάγκες που τη δημιουργούν άναπροσαρμόζονται και επαναπροσδιορίζονται επ' άπειρον, σε στενή συνάρτηση με μία συνεχή άναζήτηση διάκρισης, που όρίζεται πάντα όρνητικά σε σχέση με τις υπάλληλες κοινωνικές ομάδες.¹⁷

Στή σύνθεση, λοιπόν, των λεγόμενων καθαρά αισθητικών και άνιδιοτελών άπολαύσεων (ή δημιουργιών) ύπειρχεται πάντα ένα «εμπειρικό» κίνητρο που ταυτίζεται με το ταξικό συμφέρον, άκόμη και αν το τελευταίο αυτό δέν συνειδητοποιείται σαν τέτοιο. Γιατί «... η άρχή, η πρώτη αίτια της άπόλαυσης που παρέχουν όλα αυτά τα ραφιναρισμένα παιχνίδια που παίζονται μεταξύ ραφιναρισμένων, έναπόκειται, σε τελευταία άνάλυση, στην άπάρνηση μιας κοινωνικής σχέσης που προσδιορίζει την ενσωμάτωση ή τον άποκλεισμό του κάθε άτόμου (άπό τη συμμετοχή του στα έπίσημα και θεμιτά πολιτισμικά αγαθά)¹⁸.

Όλες οι εξειδικευμένες μορφές λόγου (ειδικό λεξιλόγιο, ειδική σύνταξη, κ.τ.λ.), που παράγουν και άναπαράγουν οι διάφοροι ειδικοί, έξαρτώνται άμεσα από τη διάρθρωση του πεδίου μέσα στο όποιο παράγονται και κυκλοφορούν τά εν λόγω γλωσσικά ιδιώματα και άποτελούν ένα είδος συμβιβαστικής λύσης μεταξύ ενός έκφραστικού ενδιαφέροντος-συμφέροντος και μιας αυτόλογκρισίας. Οι στρατηγικές που υιοθετούνται, μέσα στα όρια που καθορίζουν οι πιθανότητες ενός υλικού ή συμβολικού κέρδους, έχουν μεγαλύτερες ή μικρότερες πιθανότητες επιτυχίας άνάλογα με την ειδική άρμοδιότητα και ικανότητα του παραγωγού να προσδώσει στα έργα του την πρέπουσα μορφή. Και, για παράδειγμα, η διατύπωση σύμφωνα με τους τύ-

πους ενός φιλοσοφικού λόγου, έφοδιασμένου με όλα τά άπαιτούμενα διακριτικά σημεία (ειδική σύνταξη και γλώσσα, άναφορές κ.τ.λ.) είναι άπαραίτητη για την άναγνώριση του ως φιλοσοφικού λόγου και εν γένει για την επιτυχία και καταξίωση του. Έτσι, «για τον πανεπιστημιακό λογοκεντρισμό, του όποιου ο λεκτικός φετιχισμός της κατεξοχών φιλο-λογικής φιλοσοφίας του Χάιντεγκερ, άντιπροσωπεύει το άκραιο όριο, η όρθή μορφή είναι εκείνη που κάνει το όρθό νόημα¹⁹. Βέβαια, η άποτελεσματική λειτουργία και έπιβολή του λόγου, η έξουσία που άσκει, η άυθεντία που τού άναγνωρίζεται όταν πληρεί τις άπαραίτητες φαρμαλιστικές προϋποθέσεις, έπιτυγχάνονται μόνο χάρη στη συνεργασία του κοινού, δηλαδή χάρη στους κοινωνικούς εκείνους μηχανισμούς που έννοούν μία συνενοχή βασισμένη, συχνά, στην άγνοια²⁰. Στήν ιδιαίτερα άντιπροσωπευτική περίπτωση του Χάιντεγκερ, ο Μπουρντιέ σημειώνει ότι χρειάστηκε να μεσολαβήσει η περίεργη πολιτική στάση του φιλόσοφου αυτού, οι έρωτοτροπίες του με το χιτλερικό κόμμα, για να τεθεί από Γερμανούς η ένένους διανοητές το ζήτημα της πολιτικής σκέψης του Χάιντεγκερ, ζήτημα έξάλλου, που παραμερίζεται και άποωθείται πριν προλάβει καν να τεθεί: «... οι καθηγητές της φιλοσοφίας έχουν σε τέτοιο βαθμό έσωτερικεύσει έναν όρισμό της φιλοσοφίας που άποκλείει κάθε ρητή πολιτική άναφορά, ώστε έφθασαν στο σημείο να ξεχάσουν ότι η φιλοσοφία του Χάιντεγκερ είναι πέρα για πέρα πολιτική²¹».

Η έπιστημονική προσέγγιση των συμβολικών προϊόντων προϋποθέτει, λοιπόν, την άναγνώριση μιας οικονομικής λειτουργικότητας των προϊόντων αυτών, καθώς και της ικανότητάς τους να άσκήσουν συμβολική βία ή έξουσία που, πέρα από τις παραδοσιακές άντιλήψεις περί «άνιδιοτελούς», «ελεύθερου» και «αυτόνομου» δημιουργικού έργου, υπάγονται στις νομοτέλειες του πεδίου παραγωγής, μέσα στο όποιο έγγράφονται και από το όποιο δέχονται τις κυριότερες επιδράσεις που προσδιορίζουν τόσο τη μορφή και το περιεχόμενό τους όσο και την ειδική άξια (άγοραστική ή συμβολική) που τους άπονέμεται στην άγορά όπου διατίθενται.

16. Στο ίδιο, σ. 572.

17. Το ίδιο, *La distinction, critique sociale du jugement*, ό.π. σ. 279-280.

18. Στο ίδιο, σ. 585. Για μία μελέτη της εξάρτησης των γλωσσικών ιδιωμάτων από κοινωνικές τάξεις βλ. Basil Bernstein, *Language et classes sociales*, Minuit 1975.

19. Το ίδιο, *Ce que parler veut dire*, σ. 192 (Η όπογραμμή σφραγίζεται σε μας).

20. Στο ίδιο, σ. 113.

21. Στο ίδιο, σ. 204. Για μία ενδιαφέρουσα κριτική της φιλοσοφίας του Χάιντεγκερ, αλλά και του υπαρξισμού όπως διαμορφώθηκε από τον Σάρτρ, βλ. επίσης Γ. Λούκατς, *Le vitalisme ou marxisme*, 1961.

